Красимира Гагова

ТРАКИЯ

ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Историческа география

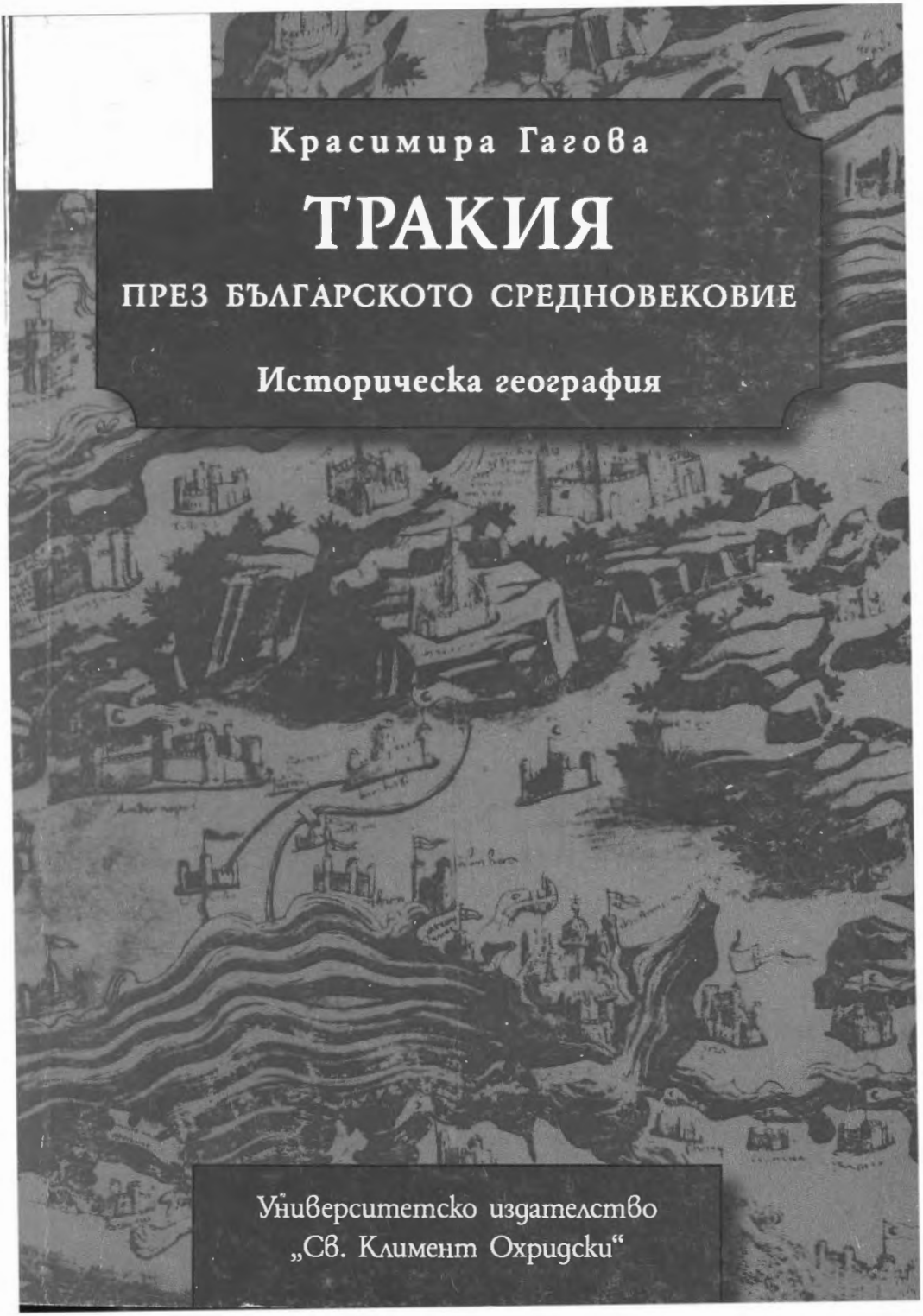

Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“

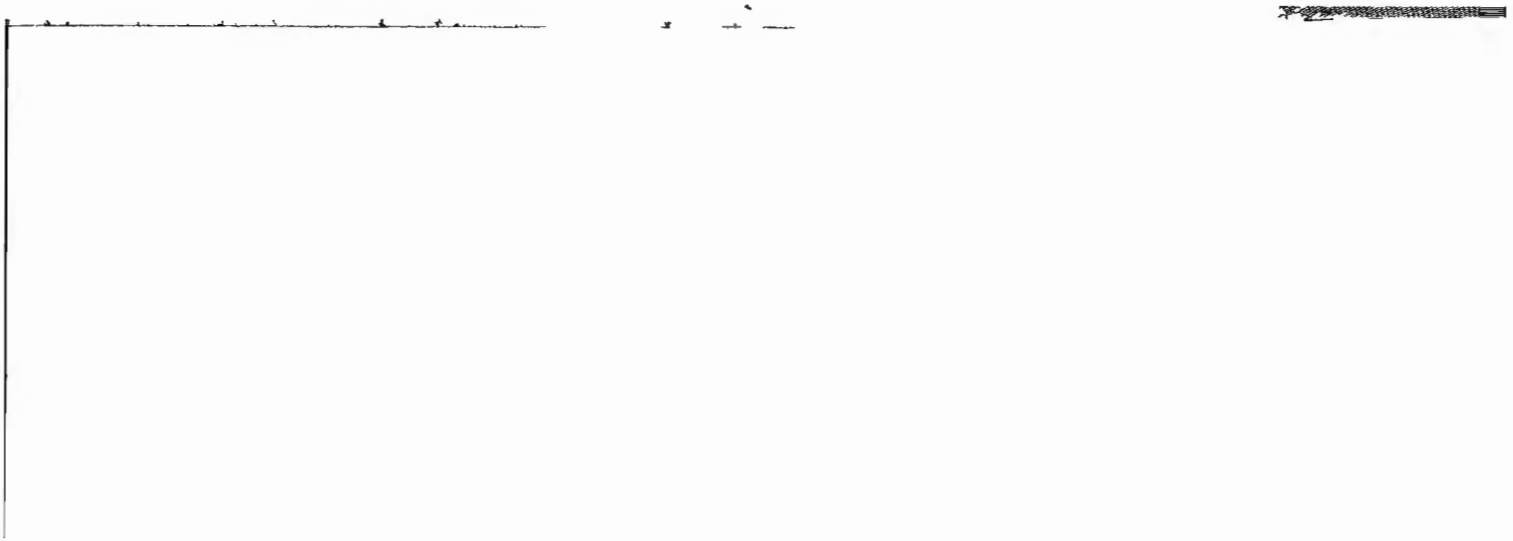

ТРАКИЯ

през

БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

ИСТОРИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ

КРАСИМИРА ГАГОВА

ТРАКИЯ
през
БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

ИСТОРИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ

Второ допълнено и преработено издание

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
София • 2002

Настоящата книга представя историята и най-вече историческата география на част от българските земи през средните векове. Това е едно специфично пространство, обособено както по географски принцип, така и в исторически смисъл. Там именно е била контактната зона между България и Византийската (а за известно време и на Латинската) империя, място на чести военни действия и непрекъсната културна размяна. Отбелязани са основните политически събития, станали в областта, проследени са, доколкото позволяват изворовите данни, провинциалната администрация (българска и византийска), развитието на икономиката и търговията, пътната система и характерът на населението там. Каталогът на топонимите обхваща около 200 града и крепости, известни от писмената традиция.

Научната информация би могла да бъде полезна не само за професионални историци, студенти от специалностите *история, история и география, археология*, но и за специалисти от други клонове на науката.

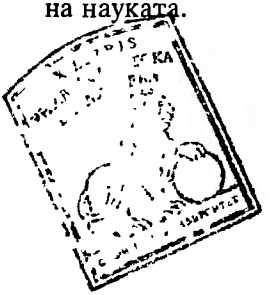

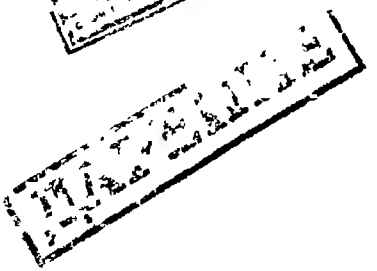

Ц ст
5329

1-0000052014

© Красимира Димитрова Гагова
1995, 2002
ISBN 954-07-1647-0
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор към второто издание 7
Предговор към първото издание 7
Въведение 9
Хронология и териториален обхват 9
Наименование 11
Физико-географска и историко-географска характеристика . . 21
Проблеми на терминологията 24
Първа глава
Граници 29
Втора глава
Администрация 78
Трета глава
Пътища 99
Морски път 100
Крайбрежен път 101
Речни пътища 102
Диагонален път 102
Пътища запад – изток 104
Пътища север – юг 105
Четвърта глава
Икономика и търговия 111
Пета глава
Население 127
Каталог на топонимите 149
Извори и литература 333
Карта на локализираните топоними 357

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ

Второто издание на книгата включва една нова глава, посветена на пътната система в Тракия през Средновековието. Освен това е прибавена и новата литература, публикувана междувременно. По отношение на някои топоними има не само допълнения, но и малки промени, които се наложиха от по-късните ми занимания по темата.

Искам да изкажа специалната си благодарност на колегата Бойко Киряков от Института по история при БАН, с чиято техническа помощ бе осъществено това издание.

Май 2001 г. *Красимира Гагова*

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО ИЗДАНИЕ

Необходимостта от системни историко-географски проучвания за българските земи през Средновековието породи първоначално идеята за създаването на тематична поредица от изследвания, обединени под заглавието *Tabula Bulgarii Medii Aevi*. Целите, които тя си постави, бяха изложени в една програмна статия. Тя обосноваваше нуждата от разглеждането на историческата география на отделни области и градове на средновековната българска държава, от намирането на конкретното им място и създаването на една поне относително ясна представа за връзката между историческото действие и територията, на която то се развива, или най-общо казано – от намирането на съотношението между човека и околната му среда в определен исторически период.

Невъзможността на този етап да се реализира изцяло намерението за публикуване на цялостна карта на средновековна България донякъде промени и същността на изследването, което има своите особености, дължащи се освен всичко друго и на своеобразието на изучаваната област, на характера на историческите извори, на които то се опира, а също и на гледната точка, от която се прави. Тези особености се определят от отрязъка от време, включен в исто-

рическото изследване и от територията на областта, разглеждана и като обхват на земите, и като техни физико-географски характеристики. Специфични са и проблемите, възникващи при ползването на някои термини. На всички тези въпроси ще се спра съвсем накратко във въведението, защото, макар и незначителни наглед, те стоят в основата на предлаганата работа.

Бих искала да благодаря на колегите си от секция „История на средновековна България“ към Института по история при БАН, на д-р П. Сустал от Комисията Tabula Imperii Byzantini към Австрийската академия на науките и специално на проф. И. Божилов.

Септември 1993 г. *К. Г.*

ВЪВЕДЕНИЕ

ХРОНОЛОГИЯ И ТЕРИТОРИАЛЕН ОБХВАТ

В изследването се спазва принципът за една общо дефинирана хронология в рамките на VII–XIV в. Изворите показват, че в този период в областта може да се установи в по-голяма или в по-малка степен съществуването на българска държавна власт и постепенното настаняване и усядане на българското население. Разбира се, поради особеностите на развитието на политическите събития в този район, обект на претенциите на България и Византия, а за определен период от време и на Латинската империя, българското влияние там имало променлив успех. Целта на настоящата работа е да проследи тези обстоятелства, които засягат най-вече българската история. Затова и интересите ми към политическата история, администрацията и историята на отделните градове в Тракия са насочени предимно към тях. Това определя известно раздвижване вътре в така ограничените хронологически рамки, за да може акцентът на проучването да падне върху българското присъствие в разглеждания район. Не могат да се изключат обаче някои важни данни от историята на предходния период, и то най-вече в онази част на изследването, която се спира на селищната система в областта, тъй като въпросът за приемствеността при изграждането на отбранителните линии при фортификацията на Балканите, струва ми се, е вън от съмнение. Също така необходима, а и много полезна е информацията на някои по-късни автори и най-вече тази на пътешествениците, преминали през европейските земи на Османската империя, тъй като техните сведения предлагат твърде интересни реминисценции за състоянието на селищата и пътищата през отминалия период.

Някои събития от времето на византийското владичество също намират своето място тук поради обстоятелството, че това е било време на активна консолидация на българското население в Тракия. Историческите факти, които не засягат директно българското присъствие в областта, са представени фрагментарно и се споменават единствено с цел да се поддържа последователността на историческото развитие.

Териториалният обхват на областта се определя повече по исторически, отколкото по географски белег[1]. Той е зависим от принадлежността към българската средновековна държава, от политическите и етническите граници на България през разглеждания пери-

од. Това, от своя страна, затруднява категоричното означаване на границите, тъй като сам по себе си терминът *Тракия* не представлява цялостна географска територия, нито отделна административна единица, нито пък дори константна величина в разглежданата епоха. В контекста на ландшафтното райониране тя може да се разглежда като част от една по-обширна географска общност, определена още в античността с името Тракия. Впрочем и това понятие се мени с времето, намалявайки своя обхват[2]. От друга страна, съществува реалната възможност вътре в пределите на така очертаната вече област да се обособят отделни географски райони, които позволяват, вече от друга позиция, да се разглежда тази територия като цялостно географско единство според принципите на относителната еднородност и териториален интегритет. Пространственото съдържание на понятието *Тракия*, стриктно погледнато, се променя съответно на политическите събития на Балканите. По време на най-широкия си пространствен обхват тя обемала Тунджанската област, Средногорието, Подбалканските полета, Горномаричината низина, части от днешното южно Черноморско крайбрежие, райони от Странджанско-Сакарския край и Родопите. Останалите географски части на Тракия обаче също имат немаловажно значение за българската средновековна история, тъй като някои от тях били обитавани от българско население или пък често били обект на нападения на българските войски.

Като се имат предвид изброените условия, като област със сравнително най-стабилна българска власт могат да се характеризират земите на север, североизток и северозапад от Адрианопол. Затова дори по времето, когато тези земи по една или друга причина не били в българските предели, все пак се спирам на тяхната история, тъй като независимо от липсата на фактическа българска власт в Тракия, населението продължавало да живее със своите български традиции и подготвяло прехода към присъединяването си към българската държава. Също така немалко крепости, изградени и поддържани от Византия, придобивали при определени исторически условия значението на важни български твърдини в областта.

Териториалният обхват на областта и дефинираните хронологически рамки вече могат да определят употребата на понятието *Тракия* като един вид terminus technicus, който пък, от своя страна, може да бъде категоризиран с едно друго същностно схващане, изразено чрез друг технически термин „България на юг от Хемус“. Употребата им в този смисъл улеснява формулирането на българската средновековна държавна идеология по отношение на област-

та, реалността на нейните претенции към нея и най-вече етническия статут там през средните векове[3].

НАИМЕНОВАНИЕ

Принципно с името *Тракия* се определят земите на юг от Стара планина. През Средновековието обаче то не винаги е имало един и същ географски обхват. За известен период от време и за известна част от територията на областта е било ползвано адекватно и името *Македония*. При изследването на наименованието възниква и проблемът, че не всеки път данните категорично посочват дали се отнасят до географското понятие или до административната категория със същото име, което не всеки път е аналогично[4].

Топонимът Тракия е известен още от Омировата древност. Стефан Византийски предава също така, че тези земи били познати още с имената Перке и Ария[5]. Днес е трудно да се обясни етимологията на тези две названия, но вероятно в първото може да се открие тракийски корен περ- πρι-[6] и е допустима аналогия с градовете Перинт (Πέρινθος) и Перкоти (Περκώτη)[7]. Второто име изглежда е свързано с култа към бога Арес, когото, според Херодот, древните траки почитали много[8]. Пак Стефан Византийски изказва предположението, че названието произлиза от името на цар Тракс или на нимфата Траки[9]. Най-общо през античността тракийските земи се простирали от Дунав до Беломорието и от Черно море до поречието на Места/Струма.

Римската географска номенклатура също приела названието *Тракия,* като го ограничила в същата област. У Страбон съществува едно важно указание, че западната граница на областта (обикновено най-неясна) се определяла от Месинския залив[10].

В потока на времето, във връзка с етническите и политическите промени, а също така и поради административните инициативи на Константинопол, започнала промяната в обхвата на областта.

Така през V в. в земите на диоцеза Тракия били включени провинциите Долна Мизия, Малка Скития, Тракия (която се ограничавала от планинската верига на Хемус и поречието на Марица и имала главен град Филипопол), Хемимонт, Европа и Родопи. Въвеждането на административното понятие *Тракия* вече повече или по-малко затруднява ясното различаване на географската от административната категория. Този проблем се усложнява още повече при появата на административното название *Македония*, обознача-

ващо част от земите на Тракия. От началото на IX в., когато била учредена новата военноадминистративна единица – тема Македония, до началото на XV в. (а у някои автори, имащи склонност към архаизация, и до по-късно) името Македония самостоятелно или в съчетание „Тракия и Македония“ се среща и като географско определение на част от тракийските земи, но обикновено локализацията му остава недетерминирана.

В настоящото кратко изследване върху името на областта смятам, че не е възможно, пък и не е необходимо да се проследяват всички споменавания у всички средновековни автори, още повече, че те често се повтарят. Тук ще се спра на онези характерни описания, които са отличителни за отделните епохи, за да проследя, доколкото е възможно, развитието на употребата на имената Тракия и Македония, отнасящи се до една и съща географска територия.

Във византийската литература се срещат и двете названия както поотделно, така и заедно. Често Родопите остават извън това географско определение и фигурират самостоятелно, особено когато се определят като отделна административна единица. Съществува и още един проблем. Понякога един и същ автор пише за Македония в административен смисъл и за Тракия в географски, така че понятието *Македония* не дублира топонима Тракия, а се явява като част от него. Не бива да се отминава без внимание и фактът, че по същото това време с името Македония били наричани и териториите, обозначавани като „провинция Македония“ по времето на Римската, а по-късно и на Византийската империя. Остава неясно основанието на византийската администрация да назовава част от тракийските земи с това име. Съществуват предположения, че там били преселени жители от Македония, които носели топонима със себе си или че този акт представлявал един вид компенсация за загубата на земи в същинска Македония по времето на създаването на темата[11]. Тези хипотези не са напълно неприемливи, но все пак би трябвало да се има предвид, че в резултат на последователна ромейска политика в областта при всеки удобен случай били заселвани малоазийски жители, а това не довело до появата на макротопоними, свързани например с арменци, сирийци и т. н. Същото се отнася и до загубата на земи. В своята многовековна история империята губи множество територии, но пренасянето на топоним, който един вид да обезщети загубата, не е било практика. Впрочем има едно твърде ранно споменаване на името Македония, отнасящо се до тракийските земи. Стефан Византийски описва Пловдив по следния начин: „Φιλιππόπολις, πόλις Μακεδονίας Φιλίππου τοῦ Ἀμίντου κτί-

σμα ἐν τῶ 'Εβρῳ" („Филипопол, град в Македония, построен от Филип, син на Амината край Еврос")[12]. Пак според същия автор реката Места тече в Илирия, а Ниш е град в Тракия („Ναΐσσος πόλις Θράκης")[13]. Обяснение за появата на топонима Македония съществува също в пътеписа на двама арменци, посетили областта през XVII в. Те считат, че средновековните автори са поставяли Пловдив в Македония, имайки предвид обширната македонска държава по времето на Филип Македонски[14]. Наистина основанието за пренасянето на топонима се корени в древната традиция. Все пак това също е едно толкова несигурно предположение, колкото и предходните.

Съществуването на българската държава на Балканите стеснило географските предели на топонима Тракия и с това име вече били наричани най-общо земите на юг от Стара планина. Но множество архаизации във византийската литература (а оттам преминали и в другите) споменават за Тракия, като за земя, започваща на юг от Дунав. Освен това за някои от авторите нейните граници останали напълно неясни. Защото, при известни уговорки, би могло да се приеме, че ако Сердика би могла да бъде включена в земите на Тракия, то Сингидунум (дн. Белград, Югославия) трудно би могъл да бъде възприет безрезервно като тракийски град, както е квалифициран в Монемвазийската хроника[15], още повече като се има предвид времето на нейното написване. Теофан Изповедник, който описва бягството на император Зенон, изрично пише, че Сердика е град в Тракия[16], но видно е, че за събития отпреди края на VII в., той ползва античната географска номенклатура. За него Тракия се вмества в познатите географски рамки, които вече изключват земите на север от Стара планина. Същата констатация се отнася и до историческото съчинение на патриарх Никифор.

Авторите, описващи събитията от IX до XI, а в някои случаи и в XII в., имат като че ли по-различна позиция при употребата на топонима. При тях най-общо може да се констатира паралелната употреба на имената Тракия и Македония, които обозначават земите на юг от Хемус[17]. Така например Георги Монах определя градовете Берое и Анхиало като тракийски („πρὸς τὰ μὲρη Θράκης")[18]. Същевремснно според него Адрианопол бил обитаван от благородни македонци[19]. Неговият продължител, пишейки за войните на цар Симеон, ползва и двете имена[20]. Аналогична е употребата на топонимите в съчиненията на Леон Граматик и на Леон Дякон (който все пак има известни предпочитания към името Македония[21]). Продължителят на Теофан също не разграничава ясно двете географски понятия. На много места в неговия текст, където

несъмнено се коментират събития, случили се в Тракия, са използвани имената Тракия и Македония[22]. Според него Мариан Аргир бил стратег на Македония и стратег на Запада в 962 г., а едновременно с това за събития, станали около 30 години по-рано, той ползва името Македония, за да означи с него класическите македонски земи на запад от Струма[23].

Твърде странно е, че изключително интересното във всяко едно отношение произведение на Константин Порфирогенет „За темите", което дава обилна информация за историческата география на Балканите, в този случай изобщо не помага за разрешаването на проблема за честотата на ползването на имената Тракия и Македония и тяхното действително географско различие. Царственият писател обяснява, че „България и Истър и известната планина Хемус, която стига чак до Понта (Черно море) са части от Тракия"[24], несъмнено връщайки се към античните географски представи. Той изброява две провинции с име Македония, но и двете се намират на запад от р. Места. Явно Константин Порфирогенет е предпочел архаизацията на географските данности и твърде свободно е интерпретирал съчиненията на Хиерокъл и Стефан Византийски, вероятно по идеологически и политически съображения, включвайки в пределите на Византия земи, които отдавна не принадлежали на империята, при това с техните антични названия[25].

Скилица категорично противопоставя областта Тракия на Константинопол[26] и от неговия текст стява ясно, че темата Тракия се намирала в най-близките околности на столицата[27].

Военните действия на българския цар Симеон срещу Византия, според него, се водели в Македония[28], а Адрианопол и Аркадиопол били македонски градове[29]. Интересни са и споменаванията на двата топонима у Зонара. В неговия текст има съобщение, което се отнася до назначаването на Леон за стратег на Тракия и Македония[30]. Нападенията на хан Крум били извършвани, според него, в тракийските земи[31], но в същото време ромейският император Василий I произхождал от Македония, т. е. от Адрианопол[32]. Всички тези данни внасят допълнително объркване в бездруго не дотам ясната топонимична картина, тъй като малко по-нататък, когато описва войните на цар Симеон, той буквално пише: „Симеон нападал и опустошавал Тракия и се разположил на лагер край Адрианопол."[33] Отново от него научаваме, че руският княз Светослав нападнал цяла Тракия („τὴν Θράκην ἀπάσιν")[34], а българският цар Самуил – Тракия и Македония, освен това и Елада, и целия Пелопонес[35]. Независимо от това, дали е възприемал двата топонима

като обозначаващи една или две отделни области (тъй като те обикновено вървят заедно, особено когато става дума за руските, а по-късно за печенежките нападения[36]), той определя като тяхна западна съседка България. В крайна сметка читателят остава с впечатлението, че географското название Тракия като че ли доминира в историята на Зонара, а името Македония има по-скоро административен смисъл, останал от времето на учредяване на темата.

Кинам, който описва борбите на Алексий I Комнин с печенезите, изрично отбелязва, че не само Адрианопол, но и Филипопол, и Берое били македонски градове[37]. Изобщо авторите, които пишат за събития от XI–XII в., сякаш още повече объркват не само спецификата на двете понятия, но и напълно ги смесват. Така Аталиат употребява успоредно двата топонима, като достига дори дотам да означи Редесто, Панион и други крайбрежни градове на Югоизточна Тракия като македонски[38], при това, според него, на север областта достигала до планините Зигос[39]. Както изглежда, в неговите представи името Македония може да замести напълно понятието *Тракия* и да покрие изцяло нейните географски граници.

Паралелно с употребата на топонима Македония, отнасящ се до земите в Тракия, средновековните автори не престават да назовават Македония и класическите македонски земи. В описанието на обсадата на Солун от и Йоан Камениат градът е представен като „голям и пръв в Македония“ („πόλις μεγάλης καὶ πρώτης τῆς Μακεδονίας“)[40]. По същия начин той е представен и в историята на Никифор Вриений[41]. Впрочем у него има и един друг много показателен пасаж. Той разказва за кариерата на Йоан Комнин, куропалат и върховен восначалник на Запада, и отбелязва, че неговото управление оставило незабравими спомени както у управляващите, така и у управляваните тракийци, македонци, илирийци и българи. Най-вероятно с тези названия той изчерпва военноадминистративното деление на европейските владения на Византия и те съответстват на топонимите Тракия, Македония, Илирик и България[42]. Едно дарение на император Алексий I Комнин за Леон Кефала визира западните земи със същото име[43]. Но пък завещанието на Симватий и Кали Бакуриани, чиито имоти несъмнено се намирали в Северните Родопи, явно се отнася до земите на тема Македония.

Безспорно най-интересни данни от това време предлага съчинението на Ана Комнина. Тя като че ли прави разлика между градовете „κατὰ τῶν Μακεδόνων“ и тези в „Φιλιππούπολιν μέρων“[44], което пък, от своя страна, би отговаряло на представите ни за административното деление на областта. На друго мяс-

то в своя текст, при нейното прочуто описание на град Пловдив, тя поставя града насред Тракия – „Φιλιππούπολις περὶ τῆς Θράκης μεσογείαν“[45] – и в този случай изглежда, че употребява топонима в неговия изцяло географски смисъл.

Има известни разминавания дори в църковната административна номенклатура. Така един вариант на нотиция № 10 предлага равностойно съотношение на епархия Европа и епархия Тракия и Македония. И двете имат за център град Ираклия (дн. Ерегли, Турция)[46]. Тези, в конкретния случай идентични, епархии обхващат градовете на Югоизточна Тракия. Съществуват и други документи, където митрополитът на Ираклия е определен като „ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Θράκης καὶ Μακεδονίας“ („ипертим и екзарх на цяла Тракия и Македония“)[47]. Отново в споменатата по-горе нотиция епархия Тракия има за главен град Филипопол. Всички нейни епископски седалища се намират около Пловдив, Адрианопол е център на епархия Хемимонт, а Траянопол – на епархия Родопи. Според този списък градовете на Тракия са разпределени в четири епархии, съществуващи със старите си имена (от времето на Хиерокъл) и само тази около Константинопол носи името Тракия и Македония. Впрочем подобна версия се среща и у някои западноевропейски средновековни писатели, които споменават географската област Македония на юг от Адрианопол и напълно подкрепят иначе не много ясното съобщение на Ана Комнина, че Пловдив бил град в Тракия, а Македония се намирала на югозапад от него.

Историческите произведения на византийските автори от XIII–XIV в. също не допринасят много за изясняването на географските граници на Тракия и на употребата на топонимите Тракия и Македония. Никита Хониат, който би трябвало да бъде добре информиран относно томонимията в Тракия, бидейки за известно време апограф и управител на тема Филипопол, ползва и двете имена, без да указва някаква съществена разлика между тях. Според него Пловдив е отделна административна единица (съществуваща именно с това наименование), а Адрианопол се намира в Тракия[48]. Георги Акрополит също познава областта по автопсия. Той пък предпочита името Македония. Неговият разказ предава, че в Македония се намират Пловдив, Ираклия и Панион, земята на север от Адрианопол и самият Адрианопол. В неговата „История“ реката Еврос (Марица) тече през Македония, но в същото време и реката Стримон (Струма) е в Македония, а Серес и Христопол (дн. Кавала, Гърция) са македонски градове[49].

Георги Пахимер по принцип избягва географски уточнения, но той изглежда и не познава добре района. Но макар че употребява без

система и двете понятия, все пак съществува едно място в неговия текст, което конкретизира, че земите около Адрианопол били наричани Македония[50]. Никифор Григора назовава територите на юг от Хемус до Егейското крайбрежие Тракия[51]. Според него Места е тракийска река, а Адрианопол – тракийски град. Най-интересно за географията на областта е известието за границата между Тракия и Македония. То гласи, че за да се предпази от нападенията на каталанитe, които се били настанили в Халкидическия полуостров, император Андроник II Палеолог наредил да се издигне стена от Христопол (дн. Кавала) до билото на близката планина, „за да стане изцяло непроходима областта, за тези, които искат да преминат от Македония в Тракия и от Тракия в Македония против волята на императора“[52]. За тази стена споменават и Кантакузин, и Енвери. Успоредно с това Григора категоризира Охрид и Девол като македонски градове[53]. На същия автор дължим сведението за още едно, вероятно вече политическо деление на Тракия. Разказвайки за нападенията на татарите в Югоизточна Тракия, той изрично я назовава „Ρωμαϊκὴ Θράκη“[54], което от своя страна предполага съществуването и на̄ неромейска.

Йоан Кантакузин сам е бил участник в събитията в Тракия и неговата информация за топонимията там би трябвало да се приеме за сравнително достоверна. Той, подобно на Григора, я разделя на две части, като определя земите на север от Визия за „Горна Тракия“[55]. Кантакузин като че ли има по-осезаеми географски представи. Според него Струмица, Мелник и Амфипол са в Македония, докато Аркадиопол, Адрианопол, Вира, Скопел и Грацианопол са „големи тракийски градове“[56]. В такъв случай предположението на К. Амантос, че Кантикузин включвал в понятието *Тракия* и земите на дн. Източна Македония остава непотвърдимо[57].

В кратките хроники за 40-те и 50-те години на XIV в. околностите на Димотика и земите между Мидия и Редесто са наречени Македония[58]. Димитрий Кидон, който е писал по-голямата част от достигналите до нас писма от Солун, категорично поставя града в Македония. В неговите речи географските понятия се срещат твърде рядко, но все пак е видно, че той има предпочитания към античната географска номенклатура[59]. Много показателен по отношение на традицията при употребата на топонимите Тракия и Македония е текстът на римуваната хроника на монаха Ефремий, един много точен компилатор. Той съвестно е приел от всеки от своите източници наименованието на областта според времето, в което е творил съответният автор и според личните му предпочитания.

Друг късен компилатор – Леонклавий – предпочита античната традиция и според него Созопол и Пловдив безусловно са тракий-

ски градове[60]. Критовул Имбриот, който описва завладяването на Балканите от турците, споменава и двете имена, но едновременно с това в неговия текст се срещат и „Горна Тракия" („ἄνω Θράκη"), която той поставя в близост до трибалите, т. е. сърбите, и „Долна Македония" („κάτω Μακεδονία"), намираща се на юг[61].

Агиографската литература също не остава безразлична към топонимите. В житие на св. Максим Кавсокалив топонимите Тракия и Македония са противопоставени на българските поселения „ἡ πάσα τῶν Βουλγάρων κατοίκησις" („всички български обиталища")[62]. Пак там обаче Парория граничи с Македония – „Μακεδονίας ἄκροις"[63]. Биографът на Григорий Палама и на св. Сава – Филотей Кокин – определя планината Папикион като граница между двете области, така че градовете Орестиада (Адрианопол) и Ираклия остават в Тракия[64]. Манастирът на Григорий Синаит се намирал „в планините между Тракия и скитите" („μεταξὺ Θράκης τε καὶ Σκύθων ἐν ὄρεσι")[65].

Българската преводна литература също познава и двете имена. Преводачът на Георги Амартол ползва и двете названия, но изобщо не уточнява техните граници[66]. Докато според превода на Симеон Логотет Одрин се намирал всред Македония и неговите жители били македонци, то Берое и Тутхон (Анхиало) били в Тракия[67]. Прави впечатление, че както преводите на хрониките, така и преводната агиографска литература са напълно индиферентни към топонимите Тракия и Македония[68]. Тези топоними се срещат рядко в българската историописна и житиеписна традиция. В „Безименен българската летопис" от началото на XV в. земите на Югоизточна Тракия се наричат Македония[69], но липсват каквито и да било указания за географския смисъл на името. Проложното житие на Иларион Мъгленски предлага и двете названия, но там те са определени като част от гръцката земя[70]. Патриарх Евтимий ползва и двете имена и според него Епивант е в Тракия, а Серес – в Македония[71]. Но най-интересно за изследвачите е съобщението му, че Потука, родното място на българския светец Михаил Воин, е в Романия[72], име на Тракия, което се среща и на друго място в българската книжнина – например „полето, наречено Романия" в „Български апокрифен летопис" от XI в.[73], както и похвалата за цар Иван Александър от Кукленския песнивец[74].

Много любопитни са и западноевропейските писмени извори, т. е. онези хроники, които би трябвало най-безпристрастно да ползват топонимите. Разбира се, трябва да се има предвид, че техните автори били предварително запознати с античната географска традиция, добре известна в Западна Европа. От друга страна, онези от тях, които лично посещавали земите на Тракия, несъмнено влизали в някакъв контакт с местното население и администрация и това би трябвало да

окаже влияние върху техните познания. Затова най-сериозен и важен източник за целите на настоящото изследване са хронистите на кръстоносните походи, познаващи областта по автопсия, тъй като останалите малко или повече компилират историите си от тях или пък от византийски извори и напълно безкритично боравят с топонимията.

Историците на Първия кръстоносен поход, които описват пътя на рицарите по Via Egnatia, поставят областта Македония в околностите на Солун и на изток от него. Така Фулк от Шартр предава, че хората на графа на Нормандия Робер престояли четири дни в Солун и оттам преминали през Македония и долината на Филипи, през Христопол[75] и т. н. Ансберт от Аахен пък пише, че Гийом, граф на Невер, като слязъл на сушата, отишъл в Солун, разположен в областта Македония и в земята на българите (sic)[76]. Впрочем Алберт определя като български градове и Стерниц (София), Финепопол (Пловдив) и Андронопол (Одрин)[77].

Интересен историко-географски екскурс в миналото на Балканите прави историкът на Първия и Втория кръстоносен поход Гийом от Тир. Той изрично отбелязва, че установяването на българската държава на Балканския полуостров объркало имената и границите на бившата Римска империя. Така старото название на двете Дакии (крайбрежна и средиземноморска), Аркадия, Тесалия, Македония и трите (sic) Тракии вече влизали в рамките на топонима България[78]. Гийом съобщава, че хората на графа на Тулуза Раймонд преминали през Солун и цяла Македония, за да достигнат до Родосто[79], явно приемайки земите на изток от големия град като част от Македония. Пак той обаче, когато описва Втория поход, определя Филипопол и Адрианопол като градове в Тракия[80].

Интересно описание на областта намираме у един друг свидетел на същите събития – Одон от Дьой. Той изброява по-големите градове, разположени по протежение на диагоналния път и предава, че „местността помежду им е равна и изобилства със села, крепости и всякакви блага. Отдясно и отляво се издигат планини и то толкова наблизо, че се виждат добре и толкова надалеч, че обграждат широки, богати и приветливи равнини“[81]. Ото фон Фрайзинг, който описва пътя на германските войски, предава буквално, че „...след България... като пресякохме Еврос изминахме горната Тракия (superior Thracia) ...след няколко дни много радостни като преминахме през твърде плодородните места на долна Тракия (inferiorem Thraciam), достигнахме до царския град“[82], едно деление, което напомня донякъде на съобщението на Гийом от Тир за трите Тракии.

Основните сведения за преминаването на Третия кръстоносен поход през Балканите дължим на произведенията на Ансберт и на анонимния автор на „История на кръстоносците“. Тяхната информация обаче също не е достатъчна, за да се създаде ясна представа за ползването на двата топонима. Ансберт като че ли предпочита името Македония. Той разказва, че Фридрих Барбароса, който се намирал във Филипопол, имал възможност да завземе цяла Македония („totam Macedoniam occupasset“), ако не бил възпиран от името Христово[83]. Херцогът на Аламания преминал през Македония, за да завземе градчето Кулос[84], за което се предполага, че се намирало в Югоизточна Тракия. Най-категоричен е обаче презвитер Магнус: „Цяла Македония чак до стените на Константинопол (tota Macedonia usque ad muros Constantinopoli) е подчинена на нашите заповеди и служи на нашата воля“[85]. „История на кръстоносците“ споменава Тракия изключително като част от териториите на българските царе, които владеели част от България около Дунав и части от Тракия[86]. Останалите автори, писали по-късно за тези събития, също предпочитат названието Македония[87].

Привилегиумът на император Алексий III за венецианците от ноември 1199 г. още повече затруднява изследването. В него се споменава провинция Тракия и Македония и отделно от нея „провинция Адрианопол и Димотика“, „провинция Филипопол, Берое, Мора и Ахрида“[88]. При това положение Тракия и Македония би трябвало да се локализират в Югоизточна Тракия, но поне този път е сигурно, че става дума за административна категория. Договорът за разпределението на земите на Ромейската империя, който, както се предполага, представлява копие на предния хрисовул или изобщо на византийския кадастър[89], не съдържа имената Тракия и Македония. Същата констатация важи и за основния извор за историята на тракийските земи в 1204–1207 г. – Жофруа де Вилардуен, въпреки че той лично пребивавал там[90].

Много подробно изложение на географията на Балканите представя текстът на едно анонимно донесение от самото начало на XIV в. Според него околностите на Константинопол се наричат propria Tracia и те са оградени със стена[91]. Авторът явно е свел пространството, което обема топонимът Тракия до земите зад Дългата стена. На запад тази Тракия граничи с Македония, която от, своя страна, е съседна на Тесалия[92]. Иначе в началото на разказа специално е указано, че Константинополската империя, Гърция и Тракия са синоними[93]. Според Рамон Мунтанер, който разказва историята на каталанското настаняване в земите на Ромейската

империя по същото време, Галиполи бил морската столица на Македония („cap del regno de Macedonia"), тъй както Барселона била морската столица на Каталания. Адрианопол също е квалифициран като голям град в кралство Македония[94].

Изключително интересни, но за съжаление малко познати са арабските източници за историческата география на Балканите. Те точно предават границите на административните области, което пък помага при откриването на географското им покритие. Според някои от тях тема (провинция) Тракия се простира на изток от Анастасиевата стена. Македония се намирала на юг, а на запад – страната на българите, докато Хазарското (Черно) море е на север[95]. Провинция Македония съответно се намира на север от стената, на юг граничи със Сирийското (Мраморно) море, на запад със страната на славяните, а на север – с тази на българите.

Пътешествениците, преминали през областта, вече по-свободно ползват макротопонимите. По-често се среща името Тракия, но е показателен фактът, че по времето, когато бил посетен от Бертрандон де ла Брокиер, Пловдив все още пазел спомена, че някога Филипопол бил главен град на Македония[96]. Информацията на Лауро Куирини сочи, че Тракия била около Константинопол, а Филипопол – в Тесалия (sic)[97].

В заключение би могла да се направи една най-обща констатация относно ползването на топонимите Тракия и Македония през Средновековието. Независимо от причините за появата на името Македония като макротопоним, обхващащ част от територията на областта Тракия, то останало не само като административно, но и като географско понятие. Успоредно с него през цялото време названието Тракия имало своето място в наративната традиция и не било пренебрегвано от средновековните автори. Техните територии обаче не могат да бъдат стриктно определени, освен за един конкретен исторически момент, ако, разбира се, се доверим изцяло на съответния автор.

ФИЗИКО-ГЕОГРАФСКА И ИСТОРИКО-ГЕОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА

Различните геоморфологични структури определят разнообразния релеф и климат в областта. Но докато, в сравнение със Средновековието, промени в релефа почти не се наблюдават (а и те са предимно по Черноморското крайбрежие), то климатът се е изменил немалко за изминалото време – веднъж поради общата клима-

тологична промяна в северното полукълбо и, второ – поради намесата на човека – изсичане на гори, прокарване на канали, създаване на изкуствени езера, пресушаване на блата, възникване на нови селища и пътища. През втората половина на нашия век индустриализацията и активната намеса в географската среда предизвикват особено сериозни промени. Тъкмо затова е много трудно да познаем земите на дн. Южна България в едно описание от края на X в., оставено ни от Леон Дякон. Според него „там се редуват теснини и стръмнини с гори и храсталаци, а след тях – усои и мочурища; страната е извънредно богата на води, много гориста и отвсякъде заобиколена с труднопроходими планини; разположена е край Хемус и Родопите и се напоява от твърде големи реки“[98].

В зависимост от физико-географските данни и тяхното влияние върху историческите взаимоотношения в Тракия може да се извърши вътрешно райониране, като областта се раздели на Черноморие, което обхваща бреговата ивица и непосредствения ѝ хинтерланд; област между Тунджа и морето, в която влизат и северните подножия на Странджа и Сакар; Крайщенско-Тунджанската зона, където е включено и средното течение на Марица; Подбалканската област и Северните и Централните Родопи[99].

Южното българско Черноморие се отличава със сравнително силно нарязана брегова линия и с лиманни езера, образувани при устията на реките и много удобни за заселване, риболов и търговия. Там преобладават преходно-средиземноморският климат и средиземноморската флора и фауна. В отсека от н. Емине до устието на Резовска река морето навлиза на няколко места навътре в сушата, образувайки удобни заливи – Несебърски, Поморийски, Бургаски, Созополски, Китенски, при устието на Ропотамо и редица други по-малки, но също така удобни за корабоплаването заливчета. Естественото солно находище край Поморие, медните залежи по източните склонове на Странджа и водното и рибното богатство предопределяли до голяма степен поминъка на населението.

Областта, която е непосредствено на запад след крайбрежието и достига до поречието на Тунджа, представлява хълмист район, в който се редуват по-големи и по-малки полета, сред които често се извисяват единични височини, удобни за изграждане на отделни укрепления. Нейният климат е повлиян от близостта на морето, но същевременно в него има елементи от преходно-континенталния климат. До неотдавна край реките съществували множество заблатени местности и те улеснявали както отбраната, така и препитанието на местното население.

Поречието на Тунджа обхваща Ямболското и Елховското поле със съотв. надморски височини 120 и 100 м, възвишенията около Сакар и самата Сакар планина. Полетата се отличават с преходно-континентален климат, който на юг преминава в преходно-средиземноморски. Протичащите там реки имат есенно-зимен и зимен максимум и при тях преобладава дъждовното подхранване.

Крайщенско-Тунджанската зона има планинско-котловинен и низинно-хълмнст релеф и в нея освен умерено-континенталния, в широк обхват се установява и преходно-континентилен климат. Горномаричината низина е с малки надморски височини, с еднообразна повърхност и висока сеизмична активност. Режимът на реките (вкл. и Марица) е с непостоянен дебит и неговият максимум се проявява през зимата – (февруари – март), а минимумът – в ранна есен. Тази първоначална даденост, както и общото намаляване на дебита на реките на Балканите предопределя и отпадането на речното корабоплаване в този район. Впрочем на север от Адрианопол то не е било твърде активно и през Средновековието. Реките осигурявали постоянно и много важно за жителите на областта плодородие, което позволявало да се отглеждат множество земеделски култури и да се развива животновъдството. От друга страна, равнинният релеф не позволявал изграждането на малки крепости, които да приютяват при нужда обитателите на низината, а е било необходимо да се създадат големи укрепени центрове, които през Средновековието бързо прераснали в едни от най-значимите градове на Балканите.

Подбалканската област във физико-географско отношение се състои от няколко свързани помежду си котловини, чиято надморска височина намалява от запад на изток, като се започне от Карловската (400 м) и се стигне до Сливенската (150 м). Особеностите на релефа определят и климатичния облик на този район. Високопланинските реки в Карловската и Казанлъшката долина имат снежно-дъждовен режим и добре изразен пролетен максимум. Флората се характеризира с изобилие от дъбови, брестови и орехови гори. Обитателите на областта, предимно пастири, освен с животновъдство имали възможност да се занимават с обработка и търговия на дървен материал и да отглеждат по-непретенциозни селскостопански култури. Строителството се отличава с изграждането на множество малки, визуално свързани крепости, които фланкирали пътищата и проходите на Стара планина и Средна гора. Там не съществували големи градове. Първо – поради липсата на подходящи географски условия и второ – поради това, че населението можело да избегне евентуалните нападатели, като се крие

в планините с имуществото си, без да му се налага всеки път да влиза в конфликти и сражения.

Родопите имат планински климат, силно повлиян от средиземноморските циклони. Тъй като от морфологично гледище те представляват струпване на няколко отделни планински масива, то и вътре в самата планина се наблюдават климатични и релефни различия. Западните Родопи, ограничени на запад от р. Места и до р. Арда на изток, са с по-голяма надморска височина, с по-висок дебит на реките и по-ниски температури. Там и поселенията били по-малко на брой, по-труднодостъпни и се отбранявали по-лесно. Източните Родопи чувстват по-силно влиянието на средиземноморския климат, който ведно с по-малки надморски височини благоприятствал за изграждането на по-гъста мрежа от селища и пътища. Реките имали особено важно значение за стопанското развитие, а животновъдството и дърводобива били основен поминък на тамошното население.

ПРОБЛЕМИ НА ТЕРМИНОЛОГИЯТА

При работата върху историческата география на Тракия възникнаха някои проблеми от методологично естество. Налага се да ги разгледаме тук накратко, тъй като те имат определящо значение за класификацията на видовете селища и най-вече за транскрипцията на всички видове топоними.

Въпросът за терминологията, която определя вида на селищата през Средновековието, вече е разглеждан в литературата[100]. Освен големите и малки градове, определени в писмената традиция като градъ, градъць, πόλις, πόλισμα, πολίχνιον, civitas, citez, на картата на Тракия личи гъста мрежа от по-малки крепости – κάστρα, φρούρια, oppida, охраняващи пътищата и проходите. Трябва да се отбележи обаче, че в обстановката на постоянни военни конфликти, набези и грабежи всеки град бил преди всичко крепост. И затова много често в наративните извори големите градове били наричани φρούριον и oppidum, независимо от това, че били административни, политически и църковни центрове. Понякога дори се случва средновековният автор да категоризира съвсем произволно описваното от него селище и тогава то въобще не може да се вмести в една строго дефинирана система за видовете поселения. Затова, макар че в отделните статии за селищата в Тракия, включени в каталога на топонимите, ще спомена как те са определени от съвременниците си, мис-

ля, че тук не е уместно да се търси система от общи белези, според която селищата да бъдат класифицирани и унифицирани.

Каталогът на топонимите съдържа имената на планини, реки, области и селища, извлечени от средновековните извори. Отделните статии съдържат информация за името, неговата етимология (доколкото това е възможно), промените му и транскрипциите. При условие, че топонимът има локализация, то е отделено място и за кратка топография или пък опит за идентификация, ако обектът е неизвестен. Разглеждам съвсем накратко неговата политическа и църковна история и се спирам на по-интересните находки, които определят облика му – крепостни стени, големи сгради, църкви и т. н.

Сложен и всъщност неподдаващ се на систематизация е проблемът за транскрипцията на имената. Писмените извори предлагат три типа изписване – с кирилица, т. е. на български, на средновековен гръцки (най-голямата част) и с латиница, независимо от езика, който е ползван. Досега транслитерацията при предаването на чужди имена в българската медиевистика е ползвана единствено по отношение на латинските извори. Топонимите от византийските текстове обикновено се транскрибират по фонетичен принцип, т. е. близки до съвременното гръцко произношение. Но за съжаление дори и това не е правило, тъй като някои имена са придобили популярност по Еразмовото четене.

Най-много неприятности създава, разбира се, гръцката буква β, която на български се предава ту с *в*, ту с *б*. Ето какво се получава на практика с някои названия, взети от византийската книжнина. За Βερροή, стб. Боруй, днес се употребяват успоредно неустановените форми – Берое, Бероя, Верея. Дума от същия корен Βεροή навсякъде у нас има гражданственост като Бер. В същото време името Βήρα в българската медиевистична литература се среща обикновено транскрибирано като Вира. Още по-трудно се работи с имената, за които може да се предположи, че са от славянски произход. Там предаването на β може да промени смисъла на названието и неговата етимология – например Буково/Вуково, Белятово/Велятово и т. н.

Специфично е и предаването на селищните названия в нотициите и епархийските списъци на Константинополската патриаршия. По принцип те се изписват в родителен падеж, тъй като обясняват на кое йерархическо лице е подвластно съответното селище. Някои от тях са придобили популярност във възстановени форми на предполагаем именителен падеж, а други се предават в генетив. Може би най-уместно би било, за да се избягнат груби грешки при възстановяването на първообраза на имената, те да останат в генетивната си форма и това

да бъде указано на съответното място в текста, а възстановеният именителен падеж изрично да се дава като предполагаема форма.

Поради особеностите, за които стана дума, представянето на топонимите няма да може да се обобщи в единна логична езикова система, а ще трябва да се съобрази с традициите на българската медиевистика и особеностите на българската фонетика. Но тъй като интересите на това проучване са насочени към средновековната история на България, предимство имат средновековните топоними и названия, известни от наративните извори. За повечето от тях са предпочетени българските им форми. В текстовете, които разглеждат общите проблеми на областта, е не само необосновано, но и напълно ненужно придържането към една-единствена форма. Ползването на паралелни названия облекчава пишещия от излишни повторения, още повече, че и средновековната традиция предлага прецеденти – напр. на едно и също място, у един и същи автор Одрин се назовава и Адрианопол и Орестиада, а българската преводна литература ползва както византийските, така и българските имена едновременно.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Božilov, I., K. Gagova.* Tabula Bulgariae Medii Aevi. Programme d'élaboration d'une carte historique et géographique de la Bulgarie médiévale. – BBulg, 1989, No 8, 324–329.
[2] *Gagova, K.* Toponymy, 81–87.
[3] *Gagova, K.* Bulg-Byz. Border, p. 66.
[4] *Gagova, K.* Toponymy, 81–86.
[5] *St. Byz.*, 316–317.
[6] *Detschew*, Sprachreste, 362–363.
[7] *Detschew*, Sprachreste, 363–364.
[8] *Herodotus*, V, 7.
[9] *St. Byz.*, p. 317.
[10] *Strabo.* I, 11, 20.
[11] *Коледаров*, Македония, 56–59.
[12] *St. Byz.*, p. 666.
[13] *St. Byz.*, p. 467.
[14] Арменски пътеписи, с. 74.
[15] *Dujčev.* Cronaca, p. 8.
[16] *Theoph.*, p. 116.
[17] *Dietten.* Thrakien. 157–159.
[18] *Georg. Mon.*, PGr, CX, col. 960.
[19] *Georg. Mon.*, col. 980–981.
[20] *Georg. Mon.*, Cont., p. 804.
[21] *Leo Diac.*, p. 104.
[22] *Theoph. Cont.*, p. 405, 411, 422–423; 430–431.
[23] *Theoph. Cont.*, p. 480.

[24] *Const. Porph.*, De them., 84–85.
[25] *Dvornik*, Légende, 3–4; *Lemerle*, Philippes, p. 121.
[26] *Scyl.*, p. 220.
[27] *Scyl.*, 6–7, 32, 35, 40, 201, 206, 324.
[28] *Scyl.*, 115, 116, 176.
[29] *Scyl.*, 6–7.
[30] *Zonara*, p. 301.
[31] *Zonara*, p. 314.
[32] *Zonara*, p. 407.
[33] *Zonara*, p. 463.
[34] *Zonara*, 522–523.
[35] *Zonara*, p. 558.
[36] *Zonara*, p. 664, 714, 740.
[37] *Cinnamus*, p. 203, 208.
[38] *Attaliata*, p. 90.
[39] *Attaliata*, p. 36.
[40] *Cameniata*, p. 492.
[41] *Niceph. Bryennii*, p. 148.
[42] *Niceph. Bryennii*, p. 20.
[43] *Actes de Lavra*, 113–114.
[44] *Anna*, I, p. 228.
[45] *Anna*, II, p. 256.
[46] *Darrouzès*, Notitiae, p. 311.
[47] *MM*, I, 257–259; II, 449; IV, 379.
[48] *Nicetas*, p. 396, 398, 437 etc.
[49] *Acropolita*, p. 66, 74 etc.
[50] *Pachym.*, II, p. 379.
[51] *Greg.*, I, p. 100.
[52] *Greg.*, I, p. 246.
[53] *Greg.*, I, p. 73; 394.
[54] *Greg.*, I, p. 535.
[55] *Cant.*, I, p. 323.
[56] *Cant*, I, p. 210, 542; III, 156.
[57] *Αμάντου, Κ.* Παρατηρησεὶς τινες εἰς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφίαν, Ι, ΕΕΒΣ, 1924, σ. 48.
[58] *Schreiner*, Kleinchroniken, I, p. 81, 84, 613.
[59] *Cydones*, PGr. 154, col. 961, col. 974, col. 1024.
[60] *Critobuli*, p. 27.
[61] *Leunclavius*, 314–315.
[62] *Kourilas–Halkin*, Deus vies, 90–91.
[63] *Kourilas–Halkin*, Deus vies, p. 84.
[64] *Τζαμῆς, Φιλόθεος*, σ. 262, 394, 441, 491, 575.
[65] *Τζαμῆς, Φιλόθεος*, σ. 492.
[66] СБЛ, 3, 151, 206.
[67] СБЛ, 3,. 199.
[68] *Euthymios*, p. 56; *Златарски*, Житие и жизнь, с. 30.
[69] СБЛ, 3, с. 87.
[70] *Иванов*, БСМ, с. 419.
[71] *Euthymios*, p. 173.
[72] *Euthymios*, p. 173.

[73] СБЛ, 3, с. 63.
[74] *Кодов*, Опис, с. 15.
[75] *Fulcherius*, p. 331.
[76] *Albertus*, p. 575.
[77] *Albertus*, p. 276, 309, 556; *Гагова, К.* Областни названия на Балканския полуостров у историците на Първия кръстоносен поход. – ИПр, 1997, № 2, 49–57.
[78] *Willermus Tyrensis*, 77–78.
[79] *Willermus Tyrensis*, p. 99, 106.
[80] *Willermus Tyrensis*, p. 737.
[81] *Odonis*, p. 62.
[82] *Ottonis Frisingensis*, p. 375.
[83] *Ansbert*, p. 39.
[84] *Ansbert*, p. 58; *Soustal*, Thrakien, S. 328.
[85] *Chronicon Magni*, p. 518.
[86] *Hist. perigr.*, p. 135.
[87] *Gagova*, Third Crusade, p. 100.
[88] *TT*, II, 267–269.
[89] *Carile*, Partitio, p. 161; *Oikonomides, N.* La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée à propos de la "Partitio Romaniae". – In: XVe Congrès international des études byzantines. Athènes, 1976, 10–11.
[90] *Гагова, К.* Някои сведения за историческата география на Тракия у Жофруа де Вилардуен. – Векове, 1986, № 2, с. 48.
[91] *Anonymi Descriptio*, p. 8.
[92] *Anonymi Descriptio*, 9–10.
[93] *Anonymi Descriptio*, p. 3, 7.
[94] *Muntaner*, II, p. 54.
[95] *Gelzer, H.* Die Genesis des byzantinischen Themen. Leipzig, 1899, p. 89; *Brooks, F. W.* Arabic Lists of the Byzantine Themes. – JHS. 21, 1901, p. 73; *Божилов, И.* Анонимът на Хазе. С., 1979, с. 122, бел. № 34.
[96] *Бертрандон де ла Брокиер*. Задморско пътешествие. (Ред. В. Мутафчиева). С., 1963, с. 97.
[97] *Lauro Quirini*, 249–250.
[98] *Leo Diac.*, p. 62.
[99] Разделянето на географските области и техните физико-географски характеристики следват схемата на *Георгиев, М.* Физическа география на България. С., 1979, 518–520, 434–442, 426–432, 379–392.
[100] Въпросът е цялостно разглеждан от *Коледаров, П.* Към въпроса за развитието на селищната мрежа и нейните елементи в средната и източната част на Балканите от VII до XVII в. – ИИИ, 18, 1967 и посочената там литература. Подобна структура представя и *Browning*, Byzantium, 89–101.

Първа глава

ГРАНИЦИ

Тази глава се занимава с някои аспекти от политическата история на областта от началото на VIII до средата на XIV в., тъй като особеностите на историко-географското изследване не изискват всеобщо проучване на всички военни и политически събития, причините, които ги пораждат, дипломацията и политическата идеология. Затова се спирам само на събития и резултатите от тях – промяна на териториалния обхват на българските владения, нахлуванията на български войски във византийски територии и на византийски в българските предели[1].

Настаняването на българите на юг от р. Дунав и превръщането им не само в съседи, но и в реални врагове на Византийската империя променило коренно положението на Балканския полуостров. И макар че, както в историята на Римската империя, така и в историята на ранна Византия, Долни Дунав бил обявен за „лимес", т. е. за крайната точка, до която могат да достигат „варварите" от север, същинският страж срещу нападенията им била старопланинската верига. В действителност тя била по-труднопроходима от голямата река, която можела относително лесно да се преплува. Така че земите от Дунав до Хемус de facto представлявали онази буферна зона, един вид no man's land, която Византия организирала в своите гранични провинции, за да спира нахлуванията към подстъпите на реализираните ѝ територии[2].

Създаването на държавна организация в граничните земи заплашвало византийските владения на Балканите, и то тези, които били в непосредствена близост до ромейската столица. От друга страна, съществувал естественият стремеж на българите да разширят пределите на своята държава и да стабилизират южната си граница.

Въпросът за притежанието на Тракия може да се разглежда в три аспекта, взаимно зависещи един от друг и допълващи се – идеологически, стопански и военнополитически.

1. Идеологическият аспект също има две страни – тази на България и съотв. опозицията на Византия. Ромейската империя гледала на Тракия като на своя изконна територия, наследена по право още от времето на римската императорска администрация. За нея областта представлявала не само естественият хинтерланд на столицата ѝ

Константинопол, но и най-сериозната ѝ защитна линия. Българското присъствие на Балканите променило не само държавнополитическата и етническата картина там, но допринесло за промяна във византийската държавна идеология по отношение на Тракия, превърнала се в земя, която трябвало да бъде защитавана и отстоявана. Българската позиция била настъпателна. Тя изразявала тенденцията не само към уголемяване на държавните територии, но и желанието да бъдат изравнени българските сили с тези на Византия на европейската политическа сцена. Впрочем този стремеж бил подхранван и от общуването на българската върхушка с византийската държавна идеология. Това бил продължителен процес и неговата кулминация била по времето на цар Симеон, когато в мирогледа на българския царски двор била окончателно оформена идеята да се изгради единна смесена българо-византийска общност, доминирана от българския цар[3]. Така стремежите на България в Тракия последователно намерили място в политиката на всеки един от нейните владетели, още като се започне с първата българска придобивка в Тракия от времето на хан Тервел. В зависимост от развоя на външнополитическите събития и степента на вътрешна стабилност на държавата всеки от българските царе привнасял своя дял в изграждането на идеологическата стойност на „България на юг от Хемус". Понякога това се изразявало във военна активност и завземане на нови територии, друг път – в отстояване на придобитото, а понякога в пълна липса на интерес към тези земи.

2. Тракия притежавала голяма стойност и като производителна територия. Благоприятните физико-географски условия позволявали там да се развива интензивно селско стопанство, добив на различни суровини и съответстващите им занаяти. Особено значими за външнотърговски контакти били черноморските дебушета, откъдето били изнасяни местните производства.

3. Не бива да се отминава без внимание и фактът, че географското местоположение на Тракия само по себе си представлявало повод за спор между България и Византия, тъй като тя била естествената граница и директната връзка между техните столици, в началото Плиска и Преслав, а по-късно – Търново – Константинопол.

Този комплекс от причини насочил усилията на българския царски двор към по-активна дипломатическа и военна дейност в Тракия, където най-тясно се сблъсквали интересите на двете държави. Интересно виждане за идеологическата и фактическата стойност на Тракия предлага П. Мутафчиев, според когото: „...Единствената област, която заемаше централно място спроти тъй разхвърляните български земи и при тогавашните условия можеше да ги спои

в сдно териториално цяло, бе Одринска Тракия.“ По-нататък той изразява убеждението, че при определените исторически условия това всъщност е била една трудно достижима цел[4].

Значително по-трудно определими, но пък и доста по-малко променливи били етническите граници в района. Те отразявали едновременно многовековния народностен статут и динамиката на многобройните изселвания и заселвания там.

Безспорно най-интересни и затова най-често изследвани са политическите и военновременните граници, които отразявали (донякъде) действителните владения на двете съседни държави. Традицията по поддържане на границите се изменили значително в протежение на разглеждания период. В началото на историята на българската държава на Балканите и до царуването на Симеон и Петър I държавната граница била сравнително добре определена и строго спазвана[5]. Това личи ясно от запазената и до днес система от отбранителни и гранични окопи, така както и от факта, че по българската граница били разположени нарочни стражи – custodes[6]. По-късно, през XIII–XIV в. положението се променило. В този период е невъзможно да се определи стриктна държавна граница в предходния смисъл, а засилващите се центробежни тенденции в държавната власт на Балканите спомагали за лабилното състояние на границите.

Първоначално българите на хан Аспарух се установили в земите на юг от Дунав докъм Стара планина с граници на изток – Черно море, а на запад – Искърския пролом. Вероятно по това време Тракия е била до известна степен обезлюдена[7]. Явно това била първата реакция на константинополската власт, която по традиция изграждала буферна зона между земите си и тези на своите съседи. Разбира се, едва ли е възможно да се говори за пълно обезлюдяване на тракийските земи още по време на славянските нападения там и едва ли отсъствието на Адрианополския митрополит може да се обясни единствено с пълното западане на града, тъй като все пак Одрин бил важен и голям стратегически център, който контролирал поречията на Тунджа и Марица, военния път от София към Константинопол и бил вторият след столицата град по значимост във вътрешността на полуострова. Най-вероятно е, че част от населението на този лабилен във военнополитическо отношение район се е била оттеглила. Потвърждение за това е известието на Продължителя на Теофан, че дори в началото на царуването на Борис I, земята, наричана от българите Загора, била пуста – ἐρήμεν[8].

Така или иначе първата българска територия на юг от Стара планина била Загора, и то, както изрично отбелязват хрониките, била „зе-

мя, отрязана от ромеите“[9]. Тя била присъединена към България през 705 г. по силата на договора, сключен между император Юстиниан II и българския хан Тервел. Тук му е мястото да се зададе въпросът: защо Константинопол е предоставил тази земя на България? Все пак, за да получи една съседна държава част от чужда територия, би трябвало тя да е имала някакви конкретни претенции. Могат да се допуснат няколко варианта като отговор на въпроса, които имат стойност всеки поотделно, така и всички взети заедно, за да се обясни подобен междудържавен акт. На първо място трябва да се постави стратегическата важност на областта – мост между българската и византийската столица. На второ място – желанието на българския владетел да разширява своите притежания и на трето – може да се предположи, че Загора била обитавана от някое от съюзените с България славянски племена. Последното би представлявало сериозна предпоставка българският хан да иска да присъедини към държавата си земи, заселени със съюзници и бъдещи поданици. Има още един немаловажен фактор, чудесно формулиран от Дж. Файн като характерен византийски дипломатически похват – в отношенията си с „варварите“ империята подарявала и отстъпвала земи, които по принцип били загубени за нея и по този начин представяла загубата за подарък[10]. Недопустимо е съобщението на Теофан да представлява по-късна интерполация, както предполагат някои изследвачи[11], тъй като в такъв случай не би имала смисъл военната акция на Юстиниан срещу българите в 708 г. Впрочем фактът, че императорът акостирал безпрепятствено в Анхиало (изобщо византийската флота обикаляла по това време най-спокойно из черноморските пристанища), не допуска към предадените на българите територии да бъде включено и Черноморието. Това също така обяснява и постъпката на император Юстиниан – действително отстъпил много важна от стратегическо гледище земя, но запазвайки пристанищата. Той фактически не ощетил твърде много държавата си. Разбира се, от своя страна, българите не пропуснали да се възползват от тези владения и понеже не можели да конкурират Византия по море, предприемали атаки по сушата. Така те отблъснали нападението от 708 г., защитавайки по този начин правата си върху новата територия, а четири години по-късно, пак по сушата, нападнали византийския крайморски град Филея и неочаквано за противниците си се озовали чак при Босфора[12]. Българите продължили своите нападения в Тракия и през следващата година, като задигали оттам богата плячка и отстоявали своите земи.

Нов договор между България и Византия бил подписан в 716 г. при царуването на хан Тервел и император Теодосий III и първата и

най-важна негова клауза била тази, която регламентирала разделянето на земите в Северна Тракия между двете държави[13]. Тя определяла „пределите на българите да обхващат (земите – б. м., К. Г.) от Милеони в Тракия" („τοὺς ὅρους περιεῖχον Μηλεώνων τῆς Θράκης")[14]. Не може да се установи със сигурност дали това е означавало, че с този договор се потвърждавали българските притежания от 705 г. или пък с него се узаконяват някои новопридобити земи, тъй като Теофан не определя, подобно на по-късните автори, границите на областта Загора, а и локализацията на Милеоните е само предполагаема. Във всеки случай никъде в текста на византийския историк Загора не се идентифицира със земите от договора от 716 г. Най-вероятно остава предположението на В. Златарски, че трябва, ако не да отъждествим напълно границата от 716 г. с Еркесията, то поне да я търсим в близост с нея[15]. Мнението на К. Апостолидис[16] за българо-византийска граница, лежаща по горното течение на Тунджа, е съвсем априорно и не се подкрепя от някакви изворни сведения.

На следната 717 г. между българския хан и византийския император било подписано споразумение, според което българската войска се задължавала да помогне на обсадения от арабите Константинопол[17]. Никъде в изворите не е отбелязано, че успешната намеса на Тервел в продължение на две години му е донесла някакви териториални облаги. Може да се твърди единствено, че спирайки враговете на империята, българският хан е предпазил своите земи от техните набези. Притежаваме известия за още едно участие на хан Тервел във вътрешновизантийските дела – помощта му за екс-императора Анастасий II срещу узурпатора Леон, предприето може би с мисълта да извлече някакви придобивки за себе си или пък просто да демонстрира своята сила и стабилност.

Няма известия за статута на земите в Тракия чак до средата на VIII в. И България, и Византия имали да разрешават многобройни и сложни вътрешни и външнополитически проблеми и вероятно и двете предпочитали да запазят ситуацията непроменена. Но от времето, когато на константинополския престол се възкачил Константин V Копроним и до края на неговото царуване Тракия се превърнала в арена на непрекъснати борби за надмощие в областта, а от един определен момент нататък – и за оцеляването на българската държава на Балканите. Забележително е постоянството, с което този ромейски самодържец се опитвал да надвие своята северна съседка, както и твърдият отпор, който тя оказвала в продължение на тридесет години, безкрайно дълги и сложни за още неукрепналата държава.

Повод за възникването на враждата било заселването на сирийски и арменски павликяни по границата в Тракия. Константинопол им предоставял права на акрити и им отпускал средства да строят крепости и да се установяват там постоянно. Това нарушавало договора от 716 г. и представлявало заплаха за южната българска граница. Настаняването на еретиците в областта на Пловдив и Анхиало само показва принадлежността на териториите[18]. Явно преди започването на военните действия единствено областта Загора ще да е била в български ръце. Тогавашният български хан Винех поискал от Византия данък за новопостроените укрепления и нов договор, но получил категоричен отказ. В 755 г. армията на Винех нахлула в Тракия и необезпокоявана достигнала до Дългата стена пред столицата, грабейки и плячкосвайки по пътя си. Дали тогава, както съобщава патриарх Никифор, българите били победени в сражение от Константин Копроним[19] или се завърнали в България, без да се сблъскат с ромейската войска[20], остава неизвестно. През 756 г. император Константин нападнал България след сериозна подготовка, по суша и по море. Морската експедиция достигнала до Долни Дунав. По-интересна за нас е сухопътната кампания, в която взел участие и самият император. Той дал сражение на българите край крепостта Маркела, „намираща се най-близо до българите“[21]. Обикновено изследвачите ползват известието на патриарх Никифор, за да локализират българо-ромейската граница и това не само затруднява намирането на мястото на Маркела, но и довежда до извода, че българските територии започвали на север от нея. Струва ми се, че текстът дава възможност да се предположи, че в момента на похода българската армия изчаквала противниците си в близост до крепостта Маркела и в този смисъл тя била „най-близката“ (πλησαίτατα). При условие че крепостта се идентифицира с укреплението край Карнобат, то предположението е напълно допустимо, като се има предвид характера на местността там – една обширна за този район равнина, където ромейската армия можела несмущавана да се разгъне и да приложи изпитаната си бойна тактика.

След това сражение вероятно било постигнато някакво споразумение, тъй като Констинтин V не продължил на север или пък победата му не била толкова убедителна, че да чувства тила си достатъчно сигурен и да нападне България през старопланинските проходи.

Второто предположение е като че ли по-приемливо, тъй като в 758 г. византийският император отправил погледа си към Македония и след като се справил с тамошните славяни, на следващата година отново се отправил към България. Този път той бил напълно

разбит в клисурата Верегава и загубил там двама от висшите си военачалници. Българите, които явно не можели да се справят с вътрешните си противоречия, не се възползвали от тази победа. По това време в българската столица бил издигнат нов хан – „злонамереният" (към ромеите) Телец. Дали като реакция на неговата политика или спасявайки се от очакваните сблъсъци между България и Византия, или пък просто бягайки от глада, напуснали страната много „славяни", които избягали в Константинопол и потърсили убежище при ромеите[22]. Като реакция на предложената на бегълците помощ от Византия, а и като отговор на нападението на Константин V при Верегава, Телец потеглил към тракийските земи. Остава неизвестно дали в ответ на това предизвикателство или в съответствие с определен свой план василевсът тръгнал с огромна флота към северния си враг. Осемстотин кораба били изпратени към устието на Дунав, а войската, предвождана от императора, достигнала до равнината край Анхиало по суша. Там на 30 юни 763 г. се срещнали двете армии и българите били обърнати в бяг, били взети много пленници и Константин Копроним се завърнал триумфално в своята столица[23]. Отново прави впечатление, че Византия пак не предприела поход срещу българската престолнина и не се достигнало до общ и решителен конфликт, което може да се обясни с това, че на този етап от българо-византийските отношения целта и на Плиска, и на Константинопол била трайното установяване в Тракия, т. е. българите се стремели да задържат там своите територии, а ромеите да си ги възвърнат, за да имат плацдарм за настъпление на север.

Поражението на Телец, както и останалите неразрешени вътрешни неуредици предизвикали в България държавен преврат. Обстановката не се стабилизирала дълго време и Константин V решил да се възползва от това. В 765 г. той организирал нов поход по старата схема – по суша и по море. Този път две хиляди и петстотин кораба били изпратени срещу Анхиало. За мащабите на акцията говори красноречиво и фактът, че в нея участвали войници от всички теми. Ромейският самодържец отново потеглил със сухопътната армия. Този път обаче стихиите оказали помощ на българите и внезапно разразилата се морска буря разрушила много от корабите и погубила мнозина от войниците. Византийската армия била принудена да се оттегли[24]. Българският превод на Симеон Логотет съобщава за едно сражение, в което Константин „бил жестоко победен и се върнал посрамен. И до ден-днешен костите на избитите лежат в Тутхон и са явен показ за поражението"[25]. Това известие не може да се свърже с други събития от това време и вероятно е, макар и

летописците да не разказват никъде другаде за битка между българите и ромеите, то да се отнася именно за тази война.

През 768 г. император Константин предприел нова офанзива на север. Изглежда, че тя била предизвикана от враждебни действия на Славун, княз на северите, „който бил направил много злини на Тракия". Вероятно славяните нападали византийските тракийски владения непрестанно и изглежда заедно със скамарите, тъй като със славянския вожд бил заловен и разбойническият главатар Християн. По тези съобщения не може да се съди докъде се простирали владенията на северите, тъй като по това време във византийската историография Тракия означава най-общо земите на юг от Хемус. Но българо-византийската граница едва ли ще е преминавала по Стара планина, защото Теофан разказва, че императорът навлязъл в България чак до Чика, а по пътя си срещнал български аули (явно не един и два), които опожарил[26]. Съществуват известни разногласия относно идентификацията на топонима Чика и затова дали той означава планина или река, но ако се приеме най-правдоподобният вариант, че това е модификация на името на р. Тича, то ще трябва да търсим границата доста по на юг.

Войните на българите с Константин Копроним не толкова ги лишили от територии в Тракия[27], колкото не им позволявали да се разширяват на юг и да изявят претенции към земите на константинополския василевс. Показателни в това отношение са действията на ромейския автократор. Фактически той не преминавал Стара планина. Неговите акции имали по-скоро „наказателен" характер и се простирали по принцип в рамките на Тракия. Дори, когато в 774 г. се отправил направо към черноморските пристанища на север от Хемус и устието на Дунав, вместо да влезе в сражение, той предпочел да сключи мир още при първото българско предложение. Мирът обаче не бил приет сериозно нито от едната, нито от другата страна. Василевсът поставил гарнизони с войници от всички теми, а българите бързо се приготвили за нападения в Берзития. Ромеите започнали настъпление с осемдесетхилядна армия, която се срещнала с българите в областта Литосория (нелокализирана) и там успяла да прогони българската войска. Историческата традиция сочи, че императорът се завърнал триумфално в Константинопол, доволен от безкръвната победа. Тази среща също не разрешила проблемите на Византия със северната ѝ съседка. Дали изобщо следващият поход от 774 г., за който споменават хронистите, се е състоял или новото погубване на византийската флота от неудържим северен вятър край Несебър[28] е само една реминисценция на събитията от 765 г., остава

неясно. На следната 775 г. в нов поход срещу българите Константин V не достигнал много по-далеч от Аркадиопол, тъй като се разболял и трябвало да прекрати своето настъпление.

По времето на Леон VI Хазар срещу българите не били предприемани военни действия. Но политиката на стабилизация на византийската власт в Тракия продължила и през 778 г., най-вероятно по границите с България били настанени нови колонисти от Мала Азия – якобити. За военна кампания в областта не се споменава и по време на регентството на Ирина. Посещението ѝ в Северна Тракия обаче представлявало не само демонстрация на сила, но и сериозно намерение там да се възстановят нанесените на Византия щети. Това показва и грижата ѝ за преустройството на два от най-големите градове в района – Берое и Анхиало[29]. След като показната разходка приключила, Ирина наистина взела мерки за стабилизирането на ромейския авторитет в Тракия и вероятно тогава била учредена и новата военноадминистративна единица – тема Македония[30], чието командване имало задачата да се занимава пряко с проблемите на българо-византийските отношения в Тракия. По този начин Константинопол правел всичко възможно за укрепването на северната граница на империята.

Непосредствено след тези събития започнал упоритият двубой между хан Кардам и император Константин VI, който се осъществявал изключително в Тракия. През месец април 791 г. византийският император потеглил към българските предели, но явно предварително предупреден, хан Кардам го срещнал още при крепостта Проват. Битката не била тежка – πόλεμος μικρός, но и двете армии побързали да напуснат полесражението и всяка от тях се отправила към своите земи. През юли ромейският самодържец подновил атаката си срещу България и възстановил крепостта Маркела, където установил войската си. Тогава явно Маркела била гранична крепост. Там на 20 юли дошъл българският хан. В последвалото сражение византийците претърпели страшно поражение, като загубили и мнозина видни военачалници. Българите пленили не само обоза, коне и пари, но успели да отнесат и императорската палатка ведно с цялата ѝ прислуга. Изглежда, че българската победа обвързвала византийците с някакъв договор, според който те ще да са дължели на България данък, защото в 796 г. хан Кардам заплашил, че ако не получи дължимото му, ще опустоши Тракия до Златните врата. Василевсът предпочел да го извика на сражение. Любопитното в това съобщение на Теофан е, че Константин VI определил мястото на бъдещата битка при Маркела, но дали защото искал пълна компен-

сация за предишния си неуспех или защото тази крепост вече била в български предели е невъзможно да се определи. Когато императорът с многобройната си войска дошъл едва до Версиникия, хан Кардам бил достигнал вече двата Авролева. Безпрепятственият ход на българския владетел дълбоко на юг дава основание да се предположи, че след битката при Маркела по тези земи или не е имало значителни византийски гарнизони, или пък, че тези територии били български. Двамата владетели изчаквали цели седемнадесет дни удобен случай да влязат в сражение или вероятно търсели начин да го избягнат. Изобщо времето на VIII в. не донесло на България големи териториални придобивки в Тракия, но в замяна на това затвърдило българското присъствие там и създало предпоставки за разширяване на българското влияние на юг от Стара планина.

В началото на следващия век българската политика била насочена на северозапад, посока, в която хан Крум разширил и стабилизирал границите на своята държава. След това той започнал военни действия към югозапад и присъединил към своите владения цялата Софийска област (809). Като отговор на Крумовите успехи, накърняващи не само териториалните интереси на Византия, но и асимилационната ѝ етническа политика, император Никифор I Геник потеглил срещу България с мисълта да порази направо нейната столица. Той събрал огромна войска и я разположил в Маркела, която явно все още била гранична крепост. Като преминал през един от старопланинските проходи (вероятно от Карнобатския през Ришкия или Върбишкия), той се отправил към Плиска. След това опожарил ханския аул и тръгнал обратно към Константинопол. Но проходът бил вече заграден и заварден от българските войници. Ромейската армия не успяла да се измъкне и там намерили смъртта си много войници, висши военачалници и самият император[31].

На следната година хан Крум потеглил към тракийските земи, достигнал Девелт, превзел го след обсада, пленил жителите му и ги преселил на север. Този факт е отразен и в българската епиграфска традиция. В един надпис, открит край с. Маломирово, се съобщава за превземането на града, а в друг – за въвеждането му в административната система на България.

Войската на император Михаил I се разбунтувала а българският владетел веднага се възползвал от това, за да навлезе по-дълбоко на юг. Тогава, без да бъдат преследвани, избягали обитателите на крайграничните византийски градове Берое, Анхиало, Никица, Проват и Филипопол[32]. И понеже Византия отказала изгоден за българите мир, хан Крум нападнал и крайморските градове Не-

себър и Созопол и ги превзел[33]. Не е изключено византийският василевс да е имал предвид една ответна акция през зимата на 813 г., но това негово намерение не било осъществено.

Отново не било постигнато споразумение и в ранната пролет на 813 г. българската армия се спуснала до Адрианапол и се установила там да станува. Михаил I свикал войска, която от Ираклия (дн. Ересли) се отправила към „клисурата", т. е. към Странджа. Скилица пише, че в околността на Адрианопол двете армии имали отделни схватки[34]. Войските се срещнали в решително сражение при Версиникия и българите постигнали безспорна победа, прогонвайки врага обратно към Константнопол[35]. Хан Крум преследвал разбитата армия чак до столицата и виждайки, че е невъзможно да я превземе, предпочел да премине през цяла Югоизточна Тракия и да ограби нейните големи и богати градове. Така той опустошил местността от Дарданелите до устието на Марица и към неговите завоевания се причислили Атира, Силиврия, Даонион, Ираклия, Редесто, Апрос, Ексамилион и Абидос. Триумфалните колони, които били издигнати в негова чест, изброяват още и Бурдизо, Теодорополис, Гарела, Аркадиопол, Визия, Вукелон и Димотика[36]. Придвижвайки се по течението на Марица, българският хан се върнал при Адрианопол, за чиято обсада се грижел брат му и го превзел, пленил неговото население и го отвел в Отвъддунавска България.

Равносметката от управлението на Крум е направена най-точно в българския каменен летопис. Два надписа от неговото време сочат не само разширението ни българските територии на юг, но и включването им в държавноадминистративната система на една вече стабилизирана „България на юг от Хемус". Първият надпис изброява Сердика, Девелт, Константция, Версиникия и Адрианопол като нови градове, подчинени на българската власт, а другият допълва към тях още и Берое, Анхиало, Созопол и Ринули[37].

Наследникът на хан Крум – Омуртаг – не продължил започнатата политика, но явно и не оттеглил напълно войските си от Тракия. Когато Леон V се отправил към Аркадиопол, той срещнал българската войска край Бурдизо, където двете армии кръстосали оръжие[38]. Една стратегема помогнала на византийците да победят и ромейският самодържец се завърнал триумфално в своята столица. След това между българи и ромеи бил сключен мирен договор за тридесет години, в който най-важната точка били общата граница в Тракия. Тя била определена от „Девелт до Потамокастел и между двата Авролева и до многото мостове между Валзина и Агатоники и от Левки в Константция и до Макроливада и до Ев-

рос и до планината Хемус“[39]. Заключвайки в тези предели българските владения на юг от Стара планина, Плиска всъщност не се лишавала от тракийските си територии, тъй като крепостите, споменати като завоювани от хан Крум, едва ли са били действително реализирани от държавната власт, а явно били подчинени единствено на военновременните закони, докато траели походите му в Югоизточна Тракия. При тези ясни податки не може да се настоява, че след смъртта на хан Крум границата между България и Византия бил Балканът[40], та дори и само за периода 813–814 г.[41] Още повече, че съществува и т. нар. Послание до император Теофил, в което иронията на автора относно бързината, с която било прието споразумението, позволява да се допусне, че договорът съвсем не ощетявал българите, а напротив, утвърждавал техните завоевания от 812–813 г., лишавайки ги всъщност само от Адрианопол и Созопол[42]. Трябва да се има предвид, че отнемането на Созопол не представлявало голяма загуба, тъй като оставали другите две големи пристанища Несебър и Анхиало, а да се лишат от Адрианопол, за византийците би означавало да открият пътя към своята столица и да я изложат на постоянна опасност от север и в действителност това би било истински крах за Византия. Не е много приемливо допускането на В. Златарски, че неразрешеният въпрос за западния край на южната граница предполагал, че към България щели да бъдат присъединени и земите край Пловдив[43]. Мисля, че текстът на договора е съвсем ясен – на запад българските владения достигали до Макроливада/Узунджово и оттам край Марица завивали на север към предхълмията на Средна гора. При това на този етап българите все още не изявявали настойчиви претенции към Филипополската област. За тях значително по-важна от стратегическо гледище била областта между Тунджа и морето, тъй като оттам минавал директният път към Константинопол, там проходите били по-достъпни и натам поначало били насочени техните усилия. Пловдив придобил по-голямо значение за България след присъединяването на Софийска област, тъй като тогава притежанието на града би гарантирало контрола над Горномаричината низина на запад и на изток, пък и след общото й разширение на запад България би държала по-голямата част от диагоналния път от Средни Дунав до Адрианопол. В действителност превземането на Пловдив едва ли е станало преди 829 г. Впрочем същите съображения карали Византия да отстоява този град и с течение на времето той се превърнал в притегателен център на интересите на двете държави в Северна Тракия.

По времето на император Михаил II Балба добрите политически отношения между двете съседни държави се запазили. Българският владетел оказал на императора помощ при потушаването на бунта на Тома Славянина, който се бил разраснал неимоверно и бил пренесен в Тракия, заплашвайки пряко Константинопол. Обсадата на столицата по суша и по море била продължителна и неуспешна, независимо от това, че към бунтовника се присъединила и част от местното население. През 823 г. хан Омуртаг се спуснал през Аркадиопол към Ираклия и там някъде станало сражението между българските войски и въстаниците. Тома бил разбит и побягнал към близките планини, а българите, като награбили плячка, колкото могли, се завърнали в своята страна. Не е известно срещу каква компенсация българският хан се притекъл на помощ на константинополския василевс и е трудно, макар и напълно хипотетично, да се приеме, че Пловдивската област била отстъпена на българите в отплата за тяхното участие в борбата с бунтовниците.

Въпросът за притежанието на Пловдив и областта му по времето на Маламир е твърде сложен и неговото тълкуване се основава единствено на надписа от Шумен[44], но ясно е все пак, че тогава Пловдив влязъл в български ръце и притежанието му, независимо от това, колко дълго било то, изострило апетитите на българските владетели към завоюването на този плодоносен край с изключителна военностратегическа значимост. Като се имат предвид успехите на българското оръжие по Струма, може да се допусне, че по това време и Западните Родопи били присъединени към българската държава.

Началото на властването на Борис I поставя пред изследвачите на средновековната българска история множество проблеми поради оскъдността на изворовия материал и неясните данни, които той предлага. Особено странно изглежда съобщението, че с благоволението на императрица Теодора била отстъпена на българите областта Загора, която преди била гранична между двете държави[45]. Трудно е да се приеме безрезервно това известие, като се има предвид настъпателната политика по отношение на Тракия на всички предшественици на княз Борис, както и разширението на държавните граници на юг и югозапад по времето на хановете Маламир и Пресиян. В нашата историография съществуват доста различия относно датирането и характера на това събитие. Някои автори приемат буквално предаденото от изворите известие, че областта била отстъпена от Теодора в отговор на териториалните претенции на българския владетел[46]. Други допускат, като имат предвид съобщенията за непрекъснати конфликти между българи и византийци в

Тракия, че в 855–856 г. между двете държави избухнала война, която променила конфигурацията на границите[47]. В. Гюзелев е на мнение, че присъединяването на Загора станало след 864 г. при сключването на „дълбокия мир" между България и Византия, в който освен уговорките за приемането на християнството от Константинопол и разтрогването на българо-немския съюз били съществували клаузи и за териториални промени[48]. П. Мутафчиев отхвърля напълно възможността да са били водени преговори около тази област, тъй като тя, според него, била останала ненакърнена в българските предели[49]. Напоследък П. Коледаров предположи, че средновековните автори объркват Загора от южночерноморския хинтерланд със Загора от поречието на Струма, още повече, че там също има топоним Сидира[50]. Но макар и от гледище на развитието на политическите събития това предположение да изглежда приемливо (ако, разбира се, се отрекат онези данни, които говорят за присъединяването на областта между Тунджа и морето в началото на царуването на Борис I), то не бива да се пропуска и фактът, че всички византийски автори освен названията Загора и Сидира споменават и името Девелт[51], а в старобългарския разказ за покръстването изрично се казва, че „Велта же е близ Одрина града"[52]. Струва ми се, че въпросът за повторното отстъпване на Загора остава открит, при условие че в средновековната книжнина не съществуват достатъчно точни указания за осъществяването на този акт, за географското съдържание на топонима и за реда на политическите събития, предшествали неговото осъществяване. Това, което може да се отстоява с известна сигурност, е, че след 864 г. Загора била в български ръце и не може изобщо да се твърди, че българо-византийската граница достигала до Стара планина[53]. Действително за Византия оставали крайбрежните градове Несебър и Анхиало, както и Девелт, дори и Айтос[54], но на запад не е изключено очертанието на границата да се е запазило, както било по времето на Маламир[55].

Не притежаваме никакви сведения за промяна на българо-византийската граница до края на царуването на Борис I и когато търсим мястото в Македония/Тракия на първия сблъсък на сина му Симеон с ромеите в 894 г., можем да предположим единствено, че е било извън българските предели[56]. Разказът на Продължителя на Теофан е доста подробен, що се отнася до причините и развитието на войната, но съвсем неясно споменава за сражението, станало някъде в Македония, в което ромеите претърпели страшно поражение и загубили своя военачалник – стратилат Никита Кринит. Трудно е да се изясни как точно средновековният автор пол-

зва географското понятие *Македония* в конкретния случай, но като се имат предвид общите наблюдения, най-вероятно е то да се отнася до земите около Адрианопол. А като се има предвид традицията при военни действия българите да се насочват направо към византийската столица, то явно и този път посоката на техните действия ще да е била към Константинопол. Така или иначе натискът на маджарите прекратил набързо българския устрем на юг. Тежненията на Симеон към Тракия и ромейската престолнина обаче били постоянни и настойчиви. След две години, в 896 г., след като вече се бил справил с унгарската опасност от север и северозапад, а и като отговор на една византийска атака към устието на Дунав, българският владетел потеглил към Константинопол. Империята реагирала веднага на българското нахлуване, тъй като след прекратяването на войната с арабите вече не била в толкова неизгодно положение на изток. Все пак тя понесла сериозно поражение край Булгарофигон[57]. Подписаното споразумение регламентирало търговските отношения между двете държави и запазвало статуквото отпреди преместването на тържището в Солун, но изглежда не засягало въпроса за границите между тях[58]. На различно мнение по този въпрос са П. Коледаров[59], Дж. Файн[60] и Р. Браунинг[61], които предполагат, че по това време на България били направени териториални отстъпки. Неясно остава дали известният Наръшки надпис[62] регистрира по-ранни събития или е пряко отражение на българския натиск на югозапад, където все още съществували множество неразрешени териториални проблеми във връзка с живеещото там славянско население. Във всеки случай тогава били завладени нови земи в Македония и може би към българската държава били прибавени и някои византийски владения в Тракия[63]. Като че ли царуването на Леон VI, чиято политика по отношение на България Браунинг сполучливо определя като laisser-faire, било период на непрекъснати разширения и придобиване на нови земи на юг, но той, за съжаление, не бил интересен обект за описание на съвременниците си, така както станало със следващите 14 години. Тогава проличала цялостната, настойчива политика на натиск и стремеж към хегемония на българския владетел. Тя довела до нови промени и поврат в политическото положение на Балканите. През август 913 г. Симеон започнал военни действия срещу Византия. Армията му стигнала до Константинопол и заградила византийската столица с окоп. На предложението на българския цар да бъде сключен мир, ромейският императорски двор отговорил утвърдително. Според новото съглашение, на Симеон била предло-

жена корона (а според изследванията на И. Божилов той бил удостоен направо с царската титулатура[64]) и бил уговорен бракът на една от дъщерите му с малолетния император. Българите се оттеглили и се завърнали в страната си[65].

Политическата ситуация се променила още на следващата година. Майката на малкия Константин, регентката Зоя Карбонопсина, се противопоставила на приетите уговорки и по този начин отхвърлила всички предпоставки за настъпването на траен мир между двете държави. Българите трябвало със сила да отстояват своите новопостигнати позиции. Цар Симеон замислил тотално настъпление срещу Византия – срещу югозападните ѝ провинции, на запад към Адриатика и срещу самата ѝ столица. Военните му действия явно имали успех. Войските му не само разрушавали крепостите и опустошавали земите на ромейска Тракия, но завзели и най-важния град към подстъпите на Константинопол – през септември 914 г. на българите бил предаден Адрианопол. От военностратегическа точка това била най-сериозна заявка за покоряването на ромейската престолнина.

Оценявайки промяната в политическата и военната обстановка, константинополският двор започнал усилена подготовка да срази своя противник. Решителната битка се състояла на 20 август 917 г. край р. Ахелой. В сражението надделели българите, независимо от това, че византийската армия била оглавена от най-известните си пълководци. Съвременниците описват с трагичен патос катастрофалната за ромеите битка. Споменът за това поражение се запазил дълго в паметта на византийците и половин век по-късно Леон Дякон не само споменава за него, но и твърди, че край Анхиало все още можели да се видят купища от костите на ромейските войници. Победата при Ахелой в значителна степен решавала проблема за надмощието в Тракия. След нея авторитетът на българската власт нараснал и това позволило на Симеон да комбинира по възможно най-сполучливия начин своите дипломатически ходове.

Прави впечатление, че във войните на Симеон срещу ромеите има нещо забележително по отношение на местата за воюване. Българите не атакували крайморските градове. Военните действия в Тракия били провеждани успоредно на крайбрежието, без да засягат пристанищата. Впрочем как иначе би могла византийската войска да пристигне необезпокоявана в българска територия при околностите на Анхиало. Несебър също бил достъпен за ромеите и оттам се спасил с бягство в Константинопол един от малцината оцелели след Ахелойската битка – Леон Фока[66]. Липсата на добре подготвена флота, способна да се противопостави на византийска-

та морска традиция, явно се отразила не само на характера на българо-византийските войни, но и на българските успехи в тях. Затова и реализацията на техните победи над Византия не можела да бъде пълна. След решителната битка те продължили настъплението си по суша, обхождайки и покорявайки земите на ромейска Тракия. Тяхното трайно присъствие там явно било осигурено от гарнизони, а българският владетел обърнал погледа си към населените със славяни земи в същинска Гърция и достигнал чак до Тива.

В ранната пролет на 919 г. във византийската столица вече било сменено регентството. Това довело и до промяна на политиката спрямо България, нарушавайки изцяло договора ѝ с ромеите и обиждало амбициите на българския цар. Той отново се отправил към византийската столица. Преговорите, водени с изключителна вещина от патриарх Николай Мистик, не отблъснали българската опасност от Константинопол, но за известно време прекратили военните действия. Обикновено изследвачите приемат, че по това време българите владеели изцяло Тракия единствено без Адрианопол. Не може обаче да се докаже сигурно съществуването на българска държавна администрация в тези земи поради липсата на каквито и да било сведения в наративните извори и документите. По-скоро това изглежда е бил период на повсеместно настаняване на българско население там.

В 921 г. е регистрирано ново нахлуване към подстъпите на града на Константин. Българите достигнали до Катасирти. В отговор на тяхното нападение отрядите на Пот Аргир, доместик на схолите, се отправил към Термопол. Поради едно досадно недоглеждане и оттам по инерция в българската медиевистика безспорно е приета тезата, че Термопол е идентичен с Терми (развалини край дн. с. Банево, Бургаско) и армията на византийския сановник е отпратена далеч на север в българските предели. Текстът (който е коментиран в статията за Терми) недвусмислено доказва, че Термопол у средновековните автори означава градче край византийската столица[67]. В такъв случай мястото на българо-византийския сблъсък трябва да се търси в околностите на Константинопол, а не в предпланините на Хемус. Този факт обаче, сам по себе си, не може да определи категорично българските притежания тогава. Особено неясно е положението на крайморските градове и техния най-близък хинтерланд. Неизвестно остава дали Несебър е бил в български или византийски ръце в 920 г., когато там трябвало да се срещнат патриарх Николай и самият цар Симеон[68]. Като се има предвид общата политическа ситуация и някои археологически данни, би могло

да се приеме, че след 917 г. и черноморските градове на Северна Тракия вече били включени в българските граници.

В следващите години настъплението на Симеоновата армия в Тракия по посока на Константинопол било неудържимо. Сраженията при Пиги и Стенон оказали силен натиск върху византийския императорски двор, но неблагоприятното стечение на останалите политически обстоятелства не позволило на българите да постигнат своята цел, тъй като отново трябвало да се справят с враждебните действия на сърбите. През 922 г. бил организиран нов поход към Византион. Армията на цар Симеон превзела Визия и достигнала до околностите на столицата[69].

От разказите на византийските хронисти не става ясно кога Ромейската империя си възвърнала Адрианопол, превзет от българите в 914 г.., но това трябва да е станало в периода между 917 и 920 г., тъй като прави впечатление, че при навлизането на византийската войска към Анхиало не се споменава пътят през Адрианопол, също както и при нападенията на българите на юг след 920 г. Така или иначе градът отново паднал в български ръце в 922 г., но явно за твърде кратко време, понеже поставеният там гарнизон бил прогонен скоро от ромейската войска[70]. Продължителните военни действия на цар Симеон срещу Византия допринесли за разширяването на българското влияние в Тракия. Реалните придобивки обаче били в заселването на плътни маси българско население там. Макар и в официалната историографска традиция да не са намерили място всички действия на българите, то народните предания, включени в агиографията, допълват представите ни за размерите на пораженията в областта[71]. Градовете и крепостите, завзети от българската войска, представлявали един вид номинална собственост на държавата, тъй като тя не можела да ги експлоатира фактически в своя полза и да ги включи реално във фиска си, от една страна, поради условията на постоянна война, а от друга – поради бързото разширяване на границите, което пречело на постепенното и пълно усвояване на новопридобитото. В този смисъл може да се тълкува и едно писмо на император Роман Лакапин до цар Симеон, в което той доста патетично го пита: „Къде са ти данъците от нея (от завзетата земя – б. м., К. Г.)? Какви приходи получи от нея?“[72] и т. н. Изглежда, че това ще да е била основната причина да не останат за дълго тези земи в български ръце.

След смъртта на цар Симеон българите се отправили срещу ромеите, както предава Продължителят на Теофан, за да им внушат страх и достигнали до Македония, т. е. в околностите на Адрианопол. Вече от позицията на настъпващи, те предложили на Констан-

тинопол мир. Преговорите били водени в Несебър. Там видните български велможи уговорили и брачния съюз между новия български цар и една от внучките на Роман Лакапин. Текстът на споразумението е неизвестен и за новото положение могат да се правят само предположения. Вероятно границата между двете съседни държави била възстановена в рамките си отпреди войната от 913 г.[73] Отново остава не съвсем ясно положението на Месемврия. Там били проведени преговорите за мир в 927 г. Оттам бил отведен в Константинопол бунтовникът Йоан, брат на цар Петър[74].

Мирът между двете доскоро враждуващи страни продължил наистина дълго, пък и те имали достатъчно вътрешни проблеми за уреждане и затова в средновековната книжнина вече не се споменават сериозни българо-византийски сблъсъци в Тракия. Нападенията на маджарите в периода 934–958 г. били насочени предимно към византийски територии[75]. Няма конкретни сведения за това, какви точно отношения имали те с българите, през чиито земи преминавали, но най-логични изглеждат предположенията на П. Мутафчиев, според когото „тия маджарски нападения били несъмнено по-чести и по-буйни, отколкото във владенията на тогавашна Византия“[76]. Териториите на България по това време се простирали, както съобщава Леон Дякон, „край Хемус и Родопите“, т. е. най-вероятно край Странджа и Родопите.

При мъглявите сведения на историописците от средните векове е невъзможно да се определи конкретно трасе на границата. Дори най-прецизните археологически изследвания, ако не разполагат със сигурен епиграфски материал, също не могат да разпознаят точно местоживелищата на българи и ромеи, които били в непрекъснат контакт помежду си.

Значително по-ясни индикации съществуват за българо-византийската граница в описанието на похода на император Никифор Фока от 967 г. Според него византийският самодържец, преминавайки през тракийските земи, достигнал до т. нар. Голям окоп (μεγάλη σούδα), който явно би трябвало да бъде идентифициран с Еркесията[77]. Това е едно от последните споменавания на този окоп като българо-византийска граница, освен ако не се приеме, че Кримна е била част от Еркесията. Споменът за граничния вал обаче за дълго останал в съзнанието на западноевропейските съставители на карти и в картите на Г. Делил (от началото на XVIII в.) тя е назована Fosse de Visi или Fossa[78].

В края на царуването на Никифор Фока (веднага след неговия поход, за който вече стана дума) византийската дипломация се обърна-

ла към русите с предложение за съюз против България. Започнали системни руски нападения на юг от Дунав и били завзети множество дунавски крепости и градове от вътрешността. Българският престол през това време заел синът на цар Петър – Борис II, доскорошен заложник при ромеите. Намесата на законния наследник не променила положението. Княз Светослав се установил на двата бряга на Дунав и направил Малък Преславец своя резиденция. Съглашението между българи и византийци и успехът на преговорите с печенезите били неизбежна реакция на Преслав, но не променили същността на българо-руските отношения в този период. Киевският княз продължил да определя българската политика. В 970 г. начело с войска от руси, българи, печенези и маджари той преминал Стара планина и се отправил към Пловдив. Градът бил превзет, извършени били много жестокости. Князът предложил на император Йоан Цимиски да му предаде „тази блажена земя" срещу добро заплащане[79]. Византийците се приготвили да отблъснат с оръжие нашествениците и се отправили бързо срещу тях. Сражението, станало край Аркадиопол, било спечелено от ромеите. Йоан Цимиски докарал в Тракия допълнителни военни сили, които да я охраняват и да се готвят там за продължение на войната с русите. Вероятно по това време или много малко по-късно той заселил Пловдивската област с еретици от Мала Азия, веднъж, за да угоди на Антиохийския патриарх Теодор II и второ – за да изпълняват те там ролята на пограничното население[80]. Бунтът на Варда Фока в Кападокия попречил на плановете на василевса и вместо да премине проходите на Хемус според предварителния план, той трябвало да оттегли част от армията си в малоазийските провинции. Русите на княз Светослав веднага се възползвали от това и отново нахлули в Тракия, където ромеите не можели да им окажат сериозна съпротива[81]. През пролетта на 971 г. самодържецът успял да се приготви за война с „тавроскитите". Изпратил по море до Дунав голяма и добре въоръжена флота, а сам той се отправил към Адрианопол. Оттам византийската армия се запътила към старопланинските проходи, навлязла в областта на Преслав и превзела Симеоновата престолнина.

От началото на 70-те години на X в. до края на 80-те години на XII в. Тракия фактически била част от Византийската империя. Област, откъдето Византия рекрутира армия, събира данъци, включва я в производството и търговията си и според възможностите си защитава от чужди попълзновения. Все пак това бил период, нелишен от важни политически събития и по-значимите от тях би трябвало да намерят своето място тук. В 986 г. ромейският василевс Василий II

потеглил срещу българите, които вече били здраво укрепили своята държава в бившите ѝ западни и северозападни територии. Той поел първоначално през Родопите, а после изглежда по диагоналния път към София. След неуспешната обсада на Средец, край прохода Траянови врата армията му била разбита от войските на Самуил. Императорът едва се спасил от плен и потърсил убежище във Филипопол[82]. Войната между българи и ромеи продължила с променлив успех, но сраженията ставали предимно извън Тракия, пък и като че ли българските владетели нямали кой знае какви претенции към тези земи. Може да се допусне с известна сигурност, че византийските войски преминали през Тракия в 1000 г., когато под предводителството на Теодоракан и Никифор Ксифий бил организиран поход срещу бившите български столици Плиска и Преслав. А единственото българско нападение над областта било извършено две години по-късно като ответна акция срещу византийското нахлуване във Видинско и превземането на крепостта Видин. Войската начело с цар Самуил достигнала необезпокоявана Адрианопол и по време на празника Успение Богородично, когато в града ставал голям панаир, нападнала го и го превзела[83]. Задържането на града било невъзможно. От една страна, България била заплашвана от унгарци и византийци на северозапад, а от друга – да се прави опит за установяване на българска власт в един изолиран отвсякъде район било безпредметно. Любопитно е, че българските войски успели да стигнат в ромейските предели чак до Одрин и явно не им се налагало по пътя си да преодоляват съпротивата на останалите градове и местното население.

След падането на цяла България под византийска власт през 1018 г. историята на Тракия обикновено се свежда до нападенията на „варварските“ племена в областта и тяхното отблъсване. Най-голям бич за населението били печенежките набези, които започнали от средата на X в. Византия сама подпомогнала техните интервенции в Тракия, като заселила някои области на Балканите и Мала Азия с т. нар. печенези стратиоти. Те, от своя страна, се съюзявали с идващите отвъд Дунав свои съплеменници и ограбвали заедно с тях местното население. Едно от първите печенежки нападения на юг от Стара планина, споменато от Скилица, се датира от неговия издател в 1036 г.[84] Тогава печенезите „нападнали Мизия и Тракия, чак до Македония“ и опустошили всичко по пътя си. На следната година жителите на областта били сполетени от друго бедствие. От началото на ноември до края на януари в Тракия, Македония, Стримон и Тесалия не спирали земните трусове и пораженията от тях били големи.

Въстанието на Петър Делян не засегнало земите на Тракия, но в 1047 г. тя станала арена на вътрешновизантийски борби. В Адрианопол започнал метежът на Леон Торник[85]. Бунтовете на видни византийци често започвали в Адрианопол, който бил една от най-големите войскови бази на Балканите и важен стратегически център, контролиращ пътя за Константинопол. М. Анголд свързва избухването на размириците с установяването на печенезите в централната част на Балканския полуостров[86], но това като че ли остава само в полето на предположенията. Вероятно в 1048 г. печенежка войска от 15 000 души, отказала се от похода си срещу селджуците, се запътила по диагоналния път към Пловдив. Там тя срещнала други свои съплеменници и потеглили заедно на север през Хемските проходи[87]. Скилица разказва и за съвместните действия на вече установилите се тук печенези и пришълци – съюзници на Константинопол. Те се срещнали край Авли и започнали да грабят околността. Изпратената срещу тях армия имала твърде малък успех, а когато край крепостта Ямбол се сблъскала с основното им ядро, тя просто била разгромена[88]. Скоро след тези събития срещу печенезите била изпратена войска начело с ректор Никифор, но и тя не сполучила. Окуражени от невъзможността на Византия да се справи с тях, „варварите" продължили своите нападения в Тракия. На 8 юни 1050 г. те се появили пред Адрианопол. Една случайност им попречила още веднъж да сразят византийската армия[89]. След това се почувствали господари на положението и безнаказано плячкосвали и опожарявали Тракия и Македония, като безмилостно избивали дори и кърмачетата. В своите жестоки набези те достигали съвсем близо до столицата, чак до крепостта Катасирти. Едва когато кампанията срещу нашествениците оглавили Никифор Вриений и Михаил Аколут, настъпил обрат във войната. Най-напред била разбита печенежката група край Голое, после друга край Топлица, а най-накрая цялата печенежка войска била избита край Хариупол (дн. Айреболу, Турция).

След още една сериозна военна акция на север от Хемус ромеите успели да постигнат споразумение с печенезите (1053). Според него те получавали земи в Паристрион и нямало да преминават на юг от Стара планина. Тази уговорка напълно отговаряла на представите на византийците за техните граници на Балканите още от времето преди настаняването на българите тук.

Приблизително по това време започнали и нападенията на узи и кумани, които допълнително притеснявали и бездруго измъченото население на Тракия. То било изтерзано до такава степен, че мно-

зина предпочели да се изселят. Византийската власт, неспособна да се справи със сила, прибягнала до други мерки и онези от узите, които преминавали на страната на империята, получавали от нея земя. „Варварските" нападения се превърнали в постоянно зло за Византия и по време на царуването на Алексий I Комнин войските му водели безпощадна война за надмощие и за запазване на земите на юг от Стара планина от набезите на „скитите". По негово време били възстановени много от крепостите в Тракия, били увеличени техните гарнизони и самият император често резидирал в тях по време на своите походи. За военните си действия той рекрутирал редовно войска от Тракия[90]. В 1087 г. в Източна Тракия нахлули съюзени печенези, кумани и маджари. Алексий I потеглил срещу тях, достигнал до Дръстър, но поради неуспешните си действия трябвало да бяга обратно към столицата си. Едва битката при Левунион (29 април 1091 г.) разрешила спора с печенезите в полза на Византия.

През XI в. Тракия изпитала последствията на три антидържавни бунта. Единият бил в 1074 г., когато Нестор и неговите привърженици прехвърлили старопланинската верига и плячкосвали земите на Тракия чак до Константинопол. Другият избухнал през 1077–1078 г. Никифор Вриений претендирал за престола, а брат му успял да привлече на негова страна голяма част от обитателите на Тракия. Третото посегателство към константинополския престол, свързано с територията и жителите на Тракия, било извършено от т. нар. Псевдодиоген. Той дори успял да примами жителите на Голое и Ямбол да го признаят за император и да го пуснат с неговите хора в градовете си.

През 1079 г. в Несебър се надигнали местните жители, предвождани, от някой си Добромир. Прицелът на това брожение остава неизвестен, но се знае, че накрая Добромир получил от василевса не само опрощение, но и награда. По-друг характер имало движението на павликяните в Пловдивско. По принцип то било проява на солидарност с наказаните от официалната власт техни едноверци, но изглежда притежавало и известни белези на социално противопоставяне и може да се разглежда дори като въстание. Бунтовниците, ръководени от Травъл, от 1084 до 1086 г., с помощта на печенезите тероризирали Горномаричината низина и нападали Пловдив. Те притежавали само една твърдина, Белятово, и толкова по-странен изглежда при това положение фактът, че в продължение на две години те устоявали на византийската армия. Макар и накрая да били победени, движението на павликяните от околностите на Пловдив явно не било напълно потушено, тъй като около десет години по-късно император Алексий I трябвало да направи нова, и то сери-

озна отстъпка. За да привлече на своя страна еретиците, той изградил за тях град близо до Филипопол, подарил им имоти и узаконил даренията си с хрисовул[91]. Така в Тракия възникнал един нов град.

В края на века през южните части на Тракия минали кръстоносците от Първия поход към Свещените земи, които следвали пътя по Via militaris. Алберт от Аахен изброява като български градове не само Белград, Ниш и Средец, но и Филипопол, и Адрианопол и това вероятно би могло да се тълкува една реминисценция на старите български граници[92].

През XII в. нападенията на отвъддунавските племена продължавали. В 1122–1123 г. император Йоан II Комнин предприел поход срещу тях. Той презимувал край Берое, като през това време със средствата на дипломацията успял да привлече на своя страна някои техни вождове и да внесе разединение помежду им. Удържал победа над тях и завладял лагера им. Някои от „скитите" били записани в списъците на ромейската войска и останали да служат в нея. Двадесетте години на XII в. били времето на чести маджарски нападения в българските земи, но те обикновено не стигали по-далеч от крепостите на Дунав, макар че според Анголд в 1128 г. те дошли до Филипопол, спускайки се по диагоналния път Белград – Константинопол[93]. В борбата срещу куманите, маджарите и сърбите Пловдив често бил изходна база за военни действия и Кинам нерядко го споменава във връзка с походите на император Мануил Комнин[94].

Безспорно най-значимото събитие в Тракия от средата на XII в. било преминаването на Втория кръстоносен поход по Via militaris през 1147 г. Първи преминали немските войски начело с Кондрад III Хохенщауфен, а скоро след тях французите на Луи VII. Когато навлезли в Тракия, „земя изобилна на всякакви блага", кръстоносците забравили своята уговорка да не влизат в конфликт с местните жители и започнали да грабят, а това довело до множество сблъсъци с населението[95].

През 1185 г., когато в Константинопол управлявал Андроник Комнин, Византия била притисната от всички страни. На северозапад сърби и унгарци нахлували към Белград, Ниш и Средец. През юни 1185 г. сицилианските нормани превзели Дирахион и оттам се отправили към Солун. В същото време българите, уповавайки се на многобройните си укрепления, които се намирали „на високи и недостъпни места ... намерили повод ... и вдигнали открито въстание"[96]. За повод послужило едно увеличение на данъците в 1185 г., когато новият ромейски император Исаак II Ангел поискал от данъкоплатците си твърде много свине, овце и волове и тъй като,

според Акрополит, българските земи изобилствали повече от другите с такъв добитък, от тях било поискано повече.

Независимо от това, дали причината била точно тази, остава несъмнено, че жителите на Търново въстанали, обявявайки тамошните боляри Асен и Петър за царе. След като освободили земите на днешна Североизточна България, пренесли военните действия на юг от Стара планина. Там българите „пленили свободни ромеи, много волове и впрегатен добитък и немалко други домашни животни“[97]. Ромеите не успели да се справят с въстаниците. Те се спуснали към Агатопол и опустошили околностите му. В отговор на тези действия през есента на 1186 г. василевсът Исаак потеглил с войските си към Адрианопол. Част от армията била насочена срещу „варварите“ от областта Анхиало, които вече се били присъединили към бунта на Асеневци. Останалите, предвождани от императора, се запътили към Тавроком, откъдето трябвало да достигнат Лардея. В последвалата битка византийците постигнали победа, но реалният резултат от нея било единствено освобождаването на пленниците, взети преди това. После се отправили към Берое. Тъй като за набезите в Тракия Асен и Петър ползвали предимно куманска войска, чиято тактика била бързо нападение и бързо оттегляне, император Исаак Ангел фактически не успял да се справи с нея, понеже, както разказва Хониат, той я преследвал към Агатопол, а тя вече опустошавала околностите на Пловдив[98].

Изследвачите на българската средновековна история предполагат, че на следната, 1188 г., след неуспешна обсада на българската крепост Ловеч, константинополският император се съгласил да сключи с българите мирен договор. За съжаление, изворите не предлагат конкретна (пък дори и непряка) информация по този въпрос. Съществуването на такъв договор обаче би предположило узаконяването от страна на ромеите на българските придобивки в териториите на юг от Стара планина. А за владения на българите в Тракия споменават историците и участниците в Третия кръстоносен поход, преминали по диагоналния път, пресичащ областта, една година по-късно. Според неговите хронисти „Калопетър и брат му Асен владеели част от България около Дунав и части от Тракия (partes Thraciae)“[99], а след смъртта на Асен „Калопетър се нарекъл император на власите и на по-голямата част от българите в градините (?) на Тракия (hortes Thraciae)“[100].

Дори и да допуснем съществуването на Ловешки мирен договор, то неговите клаузи едва ли ще да са удовлетворявали амбициите на двамата царстващи братя, тъй като те побързали да предложат по-

мощ на германския император Фридрих Барбароса, още докато той бил в Ниш[101]. Скоро след това неговата армия навлязла в Пловдив, където намерила изобилие от хранителни провизии. Част от нея продължила към Адрианопол, а тези, които останали във Филипопол заедно със сина на императора, извършили набези на север и на юг – оплячкосали Берое и някои родопски крепости[102]. Тогава Горномаричината низина била във византийски ръце и всички безчинства, извършени от рицарите там, били поради омраза към гърците (in odium Graecorum)[103]. Впрочем споразумение между българи и кръстоносци не било постигнато. Затова и през пролетта на 1190 г. българите ведно с куманski дружини нахлули в Пловдивската област[104]. В същото време ромейската флота достигнала Несебър (или Анхиало и оттам по суша до Несебър) и през източностаропланинските проходи византийците се отправили към столицата Търново, за да я обсадят. Поради опасността от куманski нападения те предпочели да свалят обсадата и да се върнат по най-краткия път по суша, тъй като корабите били продължили към пристанищата на Долни Дунав. В един от старопланинските проходи обаче българите, изчаквайки в засада ромейската армия, пропуснали авангарда и нападнали направо центъра, където бил императорът. Византийците били напълно разбити, а Исаак II трябвало да се спасява с бягство в Берое[105]. Едно известие у Ефремий дава възможност да се предположи по-широка българска офанзива след успешната защита на престолния град. Според него били завзети Варна и Анхиало, Триадица и някои градове на Северна Македония, които по-късно византийските войски трябвало да отвоюват[106].

Още същата година императорът предприел атака срещу сърбите, които, възползвайки се от затрудненията на Византия с кръстоносците и въстаналите българи, си присвоили редица византийски територии. С цел да предотврати по-нататъшна българска интервенция в Тракия Исаак II сменил гарнизона в Пловдив и за управител на града назначил братовчеда си Константин Ангел. За него Хониат разказва, че предугаждал нападенията на българите и затова те избягвали да нахлуват в района на Филипопол. В 1193 г. пловдивският кастрофилакс се самообявил за император и потеглил срещу столицата. Но още по пътя за Адрианопол бил арестуван в крепостта Неутцикон. След това властта в западните византийски територии отслабнала още повече и през 1193–1194 г. и българите предприели действия в по-широк мащаб като завзели Средец и земите по Горна Струма. Те не преустановили своите нападения в Тракия. Войска от „мизи и скити“ достигнала до Аркадиопол и там удържа-

ла победа над византийската армия, предвождана от Алексий Гид и Василий Ватаци[107]. Впрочем най-точно определение за същността на българските претенции от онова време се съдържа в текста на Ефремий Монах, според когото „мястото, откъдето императорът се оттеглял, веднага било завземано от мизийското племе“[108].

През 1195 г. подготвящият нов поход срещу България Исаак II бил детрониран от брат си Алексий. В първите две години от неговото управление България разширила границите си на северозапад и югозапад. В 1196 г. търновският цар Асен бил убит от заговорници начело с болярина Иванко. Веднага ромейски войски под командването на протостратора Мануил Камица тръгнали към Пловдив и западностаропланинските проходи. Войниците се разбунтували и Византия трябвало да се откаже от това начинание, още повече, че по това време армията на цар Петър влязла в Търново и положението в българската столица донякъде се стабилизирало. Иванко бил принуден да търси закрила в Константинопол. Император Алексий III го назначил за управител на Пловдивска област и му предоставил войска да защитава града и околностите му. Трудно е да се определят точните граници на Иванковата власт, но като се имат предвид известията на Хониат за строежите на крепости в Родопите и в съседните на Хемус земи, може да се допусне, че на север тя достигала до подножията на Средна гора, а на юг – до северните склонове на Родопите. Независимо от това, какъв точно е бил юридическият и държавнополитическият статут на това владение, то пряко зависело от Константинопол[109], поне в началото на своето съществуване. През 1198 г., в съюз с новия български цар Калоян, пловдивският управител се обявил за независим от императора. Това положение затруднявало Византия при ползването на големите пътища на областта, лишавало я от един важен град, а дори, както допускат Р. Хофман и Р. Радич, съществуването на подобно автономно владение можело да се разглежда като пряка заплаха към Ромейската империя[110]. Срещу Иванко били изпратени Алексий Палеолог и Теодор Ласкарис. Те успели да превземат единствено града. В същото време Добромир Хриз предприел на югозапад военни действия, за да разшири своята власт там и Алексий III трябвало да се ангажира с него. Това позволило на цар Калоян да изпрати войска (в 1199 г.) от българи и кумани, които опустошавали Тракия и не е изключено по това време Филипопол и областта му да са зависели за известно време от Търново.

В 1200 г. Иванко бил заловен с измама и един сигурен съюзник на България бил отстранен от Тракия. Това довело до промяна и на

границите. Владенията на Иванко, които за известно време могат да се разглеждат като васални на българската държава, били възвърнати от империята и Родопите отново били в нейните пределиⁱ¹¹¹. Това обаче не продължило твърде дълго. През пролетта на 1201 г. в Тракия навлезли кумански отряди, а после голямата и добре въоръжена армия на цар Калоян обсадила, превзела и разрушила крепостта Констанция. В края на същата година или в началото на следната между България и Византия бил сключен мирен договор, според който Северна Тракия принадлежала вече на империятаⁱ¹¹². Нямаме сведения за това, кога българите загубили онази част от Тракия, която им принадлежала по времето на цар Петър. Явно Калоян не успявал да задържи завоюваните от него територии на юг от Стара планина, или пък поради заетостта си с унгарците все още нямал намерение сериозно да се установи там.

През лятото на 1203 г. под стените на Константинопол се явили кръстоносците – съюзници на императора Исаак II и сина му Алексий. Алексий III избягал от своята столица, потърсил убежище в Девелт и се домогнал до приятелството на българския цар. Но Калоян предпочел да разшири владенията си на югозапад и да уреди своите отношения с Рим. Може би по това време Пловдив и околностите му отново станали български след някоя успешна, но неизвестна за нас акция на цар Калоян, тъй като в разказа на Акрополит се намира едно мимоходом подхвърлено известие, че когато Бодуен станал император в Константинопол, царят на българите Йоан бил успял да завладее вече Филипопол и да вземе в робство много ромеи.

Когато рицарите установили своята власт в града на Константин на 13 април 1204 г. и избрали свой император в началото на май, за тях влязъл в сила договорът за разпределение на византийските земи, известен като Partitio Romaniae. Той имал стойност единствено за участниците в похода, тъй като така определените територии в действителност трябвало тепърва да се завоюват. Според него югоизточнотракийските земи принадлежали на императорския домен. На север те достигали Агатопол, след това продължавали на запад към Визия и Цурул (дн. Чорлу, Турция) и достигали Константинопол. На венецианците били отстъпени земите на югоизток от Адрианопол, а на останалите кръстоносци – тези на запад от р. Марица, вкл. Макри, Вира и Димотика[113]. При това разпределение остава неразрешен един много интересен въпрос: защо в текста на договора не фигурират земите на север, североизток и северозапад от Адрианопол? При условие че рицарите разделили помежду си земите, принадлежащи на империята, трябва да се предположи, че след падането на

Алексий III те продължили да се считат за негови[114] или пък били подвластни на българската корона. Така или иначе Северна Тракия била мястото, където преди падането на Византия под властта на кръстоносците се решавали българо-византийските гранични спорове, независимо от договора от 1202 г. От друга страна, съществуват известията на Вилардуен, че жителите на Пловдив посрещнали добре Рение де Три, на когото било отстъпено „Пловдивското херцогство", „тъй като Йоанис ги притеснявал с военни действия"[115], и текстът на едно писмо на император Анри, че Филипопол се намирал в земята на Йоаниций[116]. Всички тези сведения безусловно сочат, че на запад Пловдив и неговата област се превърнали в граница между България и Латинската империя и че цар Калоян непрекъснато подновявал натиска си над тези земи. Пак Вилардуен разказва, че още по времето, когато Алексий IV Ангел се борел да установи властта си в европейските провинции на Византия, българският владетел вече бил завоювал много от тези земи и като „станал могъщ владетел ... от тази (т. е. европейската – б. м., К. Г.) страна на протока св. Георги на запад, за малко не му отнел (на Алексий – б. м., К. Г.) почти половината"[117]. Морейската хроника пък съобщава, че „Калоян Асен се страхувал, че император Бодуен, който се намираше на неговите граници, може да ги премине и да завладее неговата империя, тъй както беше сторил с гръцката ..."[118]. Несъмнено Калоян владеел земите не толкова по силата на фиска и на държавноадминистративните задължения, колкото чрез военно противопоставяне и верността на населението, по-голямата част от което била на негова страна[119]. Всичко това представлявало сериозна предпоставка за изграждането на единен съюз на местното население срещу нашественика. Разбира се, не бива да се пренебрегват основните различия на верска основа, политическите и икономическите несъответствия в интересите между латинските рицари и тракийските българи и ромеи. В случая не без значение било и решението на недоволната тракийска ромейска аристокрация да се обърне към българския монарх и да му повери съдбините си[120]. Бунтът започнал в Димотика, Адрианопол и Пловдив. Император Бодуен, дожът Енрико Дандоло и граф Луи де Блоа потеглили на север и стигнали Одрин, по чиито кули се веели бойните стягове на цар Калоян. На 14 април, в състоялата се край града битка, българите разбили латинската войска и изглежда пленили самия император. Победата край Адрианопол ограничила съвсем действителните владения на кръстоносците, тъй като „Йоан си завзел цялата земя"[121]. Съгласието между българи и ромеи се оказало лабилно и още през лятото на 1205 г., след като Рение де Три напус-

нал Пловдив, там се появили множество разногласия. Докато част от жителите му, т. нар. попеликани, предлагали града на цар Калоян, византийската върхушка предпочела да избере управител от своите среди и начело на отбраната на града застанал Алексий Аспиет[122]. Българската армия трябвало със сила да завземе града, опожарила го и разграбила богатите квартали. Този инцидент като че ли не разрушил напълно съюза и съвместните действия на българи, кумани и ромеи продължили и през 1206 г. Застрашени от пълна изолация в Тракия и от невъзможността да реализират властта си, латинските управници започнали да привличат на своя страна ромейското население и най-вече тракийската византийска аристокрация, която фактически се намирала пред дилемата – да служи или на българите, или на латинците. Така в началото на 1206 г. Анри отстъпил властта над Адрианопол и Димотика на Теодор Врана, който бил лидер на ромейското споразумение срещу Калоян. Ромеите започнали да напускат войската на българския цар, който освен това претърпял и сериозен неуспех при обсадата на Димотика. По същото време Калоян изпратил многобройна куманска войска, която обкръжила Адрианопол и продължила към Русион, където влязла в битка с рицарите на Тиери де Термонд[123]. След това куманите продължили към Атира, Перинт и Даонион. Пострадали и Аркадиопол, Месина и Цурул и от големите градове в областта само Визия и Силиврия останали неразграбени и неразрушени, и то защото изглежда, че те единствени били под контрола на Константинопол[124].

Намерението на българския цар да присъедини тракийските земи към своята държава намира своето доказателство не само в известията за упоритите му нападения там и масовото изселване на населението на север, но и струва ми се, е ясно изразено и в един пасаж на Хониат относно обсадата на Димотика през зимата на 1206 г. В него византийският историк съобщава, че „най-важната му работа била да покори Адрианопол и да подчини Димотика, смятайки, че тези градове ще му бъдат награда за цялата война и че би могъл да прогони ромеите от Тракия и да я превърне в свърталище за диви зверове“[125]. Всъщност изложените събития доказват безспорно, че голяма част от земите в Тракия вече били фактически подчинени на българите. Филипопол обаче ще да е оставал извън техния обсег, тъй като в документ от септември 1206 г. той е категоризиран като „съседен на земите на Йоаниций (terre Joahannicii vicina)“[126]. Вероятно победният ход на българите бил основната причина тракийската ромейска аристокрация да се отмет-

не от съюза и със старите методи на своята дипломация да потърси помощ от латинците.

Армията на регента Анри поела на северозапад, достигнала Адрианопол, превзела го и се отправила към Родопите, където освободила обсадения в Стенимахос Рение де Три. Самият главнокомандващ Анри определя разстоянието между Стенимахос и Адрианопол като „голяма част от България (maximam partem Bulgariae)"[127], явно имайки предвид българските владения на юг от Стара планина. Нападенията на българите продължили. Те разрушили Димотика и се приближили към Адрианопол. Анри, вече избран за император, трябвало да потегли срещу тях. Успял да ги прогони от околностите на големия тракийски град, а рицарите му оплячкосали Берое, Близимос, Терми и Анхиало[128].

В началото на 1207 г. цар Калоян предприел последната офанзива в Тракия. Той влязъл в съюз с никейския император Теодор Ласкарис. Никейците притиснали латинските рицари в Мала Азия, а Калоян се отправил отново срещу Адрианопал и го обсадил. Една досадна случка попречила на неговия успех. Куманите, които вече били награбили достатъчно плячка, напуснали обсадата и потеглили на север, като изоставили българския си съюзник. Той бил принуден да се оттегли[129].

След гибелта на Калоян край Солун търновският престол бил зает от Борил. Може би в Северна Тракия имало някакви размирици или пък целейки да нанесе първия удар, в 1208 г. начело на български и кумански отряди цар Борил нахлул в областта. Император Анри веднага се отправил срещу него. Макар и осъществена като контраофанзива, тази намеса не ще да е била случайна, тъй като по пътя от Константинопол до Адрианопол към войската на Анри се присъединили рицарски части и съюзници[130]. Оттам, вероятно целейки да ударят направо българската столица, кръстоносците се отправили към Берое, който по това време несъмнено бил български град. Там обаче след битка българският владетел успял да ги отклони от възможността да преминат през старопланинските проходи и ги примамил да дадат сражение при Пловдив. Интересно е все пак защо точно това място било избрано за предстоящия сблъсък и дали то е било във връзка със стремежа за завладяването на града и неговите околности. Неясно е и чий е бил Пловдив по това време, а и в изворите не съществуват никакви сигурни указания. Съобщението на Валансиен, че в армията на императора участвал и рицаря Рение де Три[131], позволява двояко тълкуване. Или той е взел участие в тази експедиция, за да си възвърне Плов-

див (владян тогава неизвестно от кого, но все пак най-вероятно от българите), или пък като негов управител и защитник служел на императора. На 31 юли на север от Филипопол се срещнали двете войски и въпреки числеността им превъзходство, българите били победени. Обикновено се приема, че цар Борил нямал успешни военни начинания, но трябва да се има предвид, че император Анри пише за него, че той „в голяма степен затруднил рицарите".

Военните действия в Тракия променили статута на териториалните владения на България там. Несъмнено след 1208 г. Пловдивската област, поне номинално, оставала в ръцете на рицарите[132]. Сложно е обаче да се отговори дали те били фактическите ѝ притежатели, особено като се има предвид, че още в 1206 г. управлението на Адрианопол и неговите околности било отстъпено от венецианския подеста на византийския велможа Врана.

По това време Алексий Слав станал васал на латинците и съответно зависими от тях били вече и неговите родопски владения. Това, струва ми се, била единствената възможност Константинопол да е могъл да упражнява контрол над Родопите и Пловдивската област, и то изглежда да е бил непряк контрол. Цар Борил успял да сключи мир с латинците едва в 1213 г. За съжаление, клаузите му са неизвестни и не е ясно дали е засягал въпроси за териториите. Колкото до владенията на Алексий Слав, то изглежда по времето на неговата автономност те ще да са граничели на север с България, на юг – с Латинската империя, а на запад – с тези на Стрез[133].

През 1218 г. на българския трон се възкачил Иван II Асен. Започнал нов период в българо-латинските отношения. Българският владетел сключил много изгоден брак с дъщерята на унгарския крал Андрей II, който го осигурявал от северозапад, а в същото време бил от значение за установяването на по-добри отношения с южните му съседи. А. Данчева-Василева предполага, че в 1221 г. (годината на сключване на брака) към България освен Белградската и Браничевската област били присъединени Пловдив и околностите му[134]. Това е допустимо, като се има предвид, че именно българите защитавали Горномаричината низина от попълзновенията на епирския владетел, чиято мощ се засилила твърде в началото на 20-те години на XIII в. В същото време императорската канцелария в Константинопол не спирала да издава документи, които потвърждавали венецианските притежания в Тракия. Съществува един указ (confirmatio) от март 1221 г., в който константинополският император Робер удостоверява, че венецианците продължавали да владеят земите, които им били предоставени при разделянето на бившите

византийски територии[135]. Трудно е да се приемат безрезервно тези документи, но, от друга страна, нямаме никакви конкретни сведения, които безусловно да ги отхвърлят. Така че статутът на Северна Тракия по време на царуването на Борил и на Иван II Асен преди Клокотнишката битка, според мен, остава неясен.

В 1224 г. Охридският архиепископ Димитрий Хоматиан провъзгласил деспот Теодор Дука Ангел Комнин за византийски император. Във владенията му, разширени благодарение на усилената му военна активност, вече влизали и територии, населени с българи. До 1225 г. той превзел почти изцяло Източните Родопи, Адрианопол и Димотика и отправил погледа си към Константинопол. Едва ли тогава той ще да е присъединил към своите притежания и Филипопол, както твърди Т. Влахос[136], тъй като претенциите му към Горномаричината низина се проявили чак през 1230 г., а и Ефремий изрично споменава, че той завладял цяла Македония и съседна Тракия без Родопите, Ахрида и Мелник, които по това време владеел Слав[137]. В такъв случай Пловдив би трябвало да остане в пълна изолация от останалите земи на Теодор Комнин.

В същото време българският монарх търсел пътища за съюз с Латинската империя. Договор, подписан с нея в 1228 г., го задължавал да отвоюва всички нейни загубени в битките територии в Тракия[138]. Пак тогава в Перуджа бил изготвен проектодоговор между Латинската империя и йерусалимския крал Жан де Бриен, в чийто текст били изказани латинските претенции за надмощие в Тракия. Този договор дава една сравнително ясна представа за разпределението на земите в областта в началото на 1229 г. Териториите до околностите на Адрианопол и Димотика принадлежали на епирския император, отделни и самостоятелни се считали тези на Алексий Слав, а бившите земи на Стрез като че ли вече били с тези, които били подчинени на българската корона. Интересен е статутът на Филипопол, който трябвало да бъде владян от краля, ако той го пожелае[139]. Това обаче изглежда означава, че би трябвало първо да го превземе, а после да го притежава. Още повече, че всички споменати в условията на проектодоговора земи като че ли не принадлежали фактически на латинците. В такъв случай може да се предположи, че ако българите притежавали Филипопол в 1221 г. (напълно хипотетично, разбира се), то няма никакво основание да се смята, че през 1229 г. той вече не бил техен, при условие че не са известни каквито и да са военни действия в този район през изминалия период, нито някакви преговори относно териториите.

В ранната пролет на 1230 г. Теодор Комнин се отправил към Адрианопол по течението на р. Марица, целейки по-нататък да достигне Пловдив. Сражението с българите, което станало на 9 март в местността Клокотница, донесло решителна победа на цар Иван II Асен и им отворило пътя на юг. И не само това – българският цар навлязъл в Епир и много от градовете се подчинили „безкръвно". Той завзел не само Адрианопол и Димотика, но и Волерон, Серес, някои македонски крепости, а вероятно присъединил към своите и владенията на Слав[140]. Войските му плячкосали земите на Тесалия, Албания и Илирик. Оставил някои от превзетите укрепления под властта на ромеите, но повечето подчинил и, което е най-важното, поставил в тях гарнизони и ги включил в държавния фиск[141]. Така по-голямата част от Тракия преминала в български ръце и още същата година дубровнишките търговци получили привилегиум за търговията си в нейните земи. Това ново положение било отразено и в българската епиграфска традиция. Известният надпис от църквата „Св. Четиридесет мъченици" в Търново изрично документира новите завоевания на българския цар: „И цялата му земя от Одрин до Драч покорих, още и арбанашка и сръбска, а пък градовете, които се намират около Цариград и самият този град владееха фрузите, но и те се покоряваха на моето царство."

Някъде по това време и Черноморското крайбрежие на Тракия вече ще да е преминало в български ръце, факт, който се потвърждава от разказа на Пахимер за брака на Константин Асен и Мария Палеологина. Част от него, Несебър и околностите му, били отстъпени от Иван II Асен на неговия зет Мицо, който се установил там. 1235 година е значима за българската история не само с признаването на Българската патриаршия, но и с договарянето на границите в Тракия между Търново и Никея. Съвместните действия на българския цар и Йоан III Дука Ватаци в земите, обявени от Константинопол за латински, ограничили съвсем действителните владения на малолетния Бодуен II до столицата и нейния непосредствен хинтерланд. На никейците били присъдени земите на юг от крепостта Кисос (дн. Кешан, Турция) и на запад по поречието на Марица. Българите вземали земи на север[142], а вероятно и на запад от Марица, като се има предвид, че те били български още от 1230 г., пък и както предава Акрополит, Бодуен II преминавал все през български земи, докато пристигне в крепостта Цурул[143]. В този смисъл едва ли могат да се приемат за действителни предположенията на Дж. Лангдан относно позициите на Ватаци на Балканите. Неговото тълкуване, че ὄρος τοῦ γάνου трябва да се разглежда като областта

на Димотика и Адрианопол, не е допустимо[144], първо, поради изричните сведения на Акрополит, цитирани по-горе, и, второ, поради същността на самото определение, което изрично визира планината Ганос, намираща се далеч на югоизток от Адрианопол.

След смъртта на цар Иван II Асен и неговия приемник Калиман държавата оглавил малолетният Михаил Асен, от чието име управлявал регентски съвет. От смяната се възползвал никейският император Йоан III, който веднага се отправил към българските земи и завзел редица градове и крепости в Македония и северното подножие на Родопите, а може би и Пловдив. По-късно той присъединил към своите земи Стенимахос и Цепена и други градчета (πολίχνια καὶ κωμόπολεις) край Родопите. Граница между него и българите станала река Еврос[145].

Българите, притиснати от страна на Унгария и на Епир, били принудени да постигнат споразумение с император Ватаци и да предприемат с никейците съвместни действия срещу латинците в Югоизточна Тракия[146]. През есента на 1254 г. българският владетел се отправил към завзетите от никейците български градове и крепости. С активната помощ на местното население той възвърнал на българската държава цялата Родопска област с крепостите Стенимахос, Цепена, Перущица, Кричим, цяла Ахрида без Мнияк, Устра, Перперакион, Кривус и Ефраим[147]. Но още в края на същата година новият никейски император Теодор II Ласкарис преминал Хелеспонта и достигнал Адрианопол. Оттам се отправил към Берое, влязъл в града и го оплячкосал. След това се върнал на юг и продължил военните действия в Родопите. Завзел повечето от крепостите там. Единствено Цепена устояла на неговия натиск[148]. Твърденията на Т. Влахос, че никейските владения достигали вече до Стара планина[149], изглеждат напълно неоснователни, като се имат предвид известията на Акрополит за водената война и клаузите на Регинския мирен договор относно териториите. Те повелявали на Теодор Ласкарис да бъде предадена Цепена и двете страни да спазват предишните граници, т. е. Никея получавала родопската крепост, а за българите оставали земите на север от Марица[150]. Това се потвърждава и от едно малко по-късно известие у Пахимер, според което, когато управлявал император Михаил VIII Палеолог Ромейската империя „се простирала до Орестиада“ и едва ли по-нататък, понеже земите оттатък били под властта на българите[151]. К. Аздраха приема, че по това време София и Пловдив били гранични градове, но в българска територия[152].

осведомил, че градът бил с намален гарнизон и българският цар лесно покорил голямата и иначе сигурно защитена крепост. След това той изпратил войски в Адрианопол. Там те опустошили някои от намиращите се близо градове. Младият император, който по това време се намирал в Димотика, предприел контраофанзива и преследвал българите чак до Мизия[162]. Тъй като в текста „Мизия" явно означава българската държава изобщо, то пътят на армията на Андроник не ще да е бил кой знае колко дълъг, като се има предвид границата по времето на Теодор Светослав, т. е. византийците най-вероятно са нападнали земите, лежащи между Тунджа и морето. Месец по-късно последвал нов наказателен поход срещу българските предели. Били опустошени много земи и отнесена многобройна плячка[163]. След преждевременната смърт на българския цар на византийския император се предали градовете между Месемврия и Стилвнос и там бил назначен управител от Константинопол. В същото време Войсил подчинил на властта си „останалите градове на Мизия от Стилвнос до Копсис"[164]. Те му се предали доброволно поради „родова общност". Войсил се обявил за васал на Константинопол и получил титлата „мизийски деспот". Вече като официален византийски съюзник, той предприел с император Андроник опит да завземе Филипопол.

По същото време българите издигнали на престола в Търново нов цар – Михаил Шишман. Веднага след коронацията той потеглил на юг от Стара планина и бързо възстановил българската власт в градовете между Несебър и Стилвнос[165]. Изпратил и войски в Пловдив, за да смени тамошния гарнизон, който вече дълго устоявал на ромейската обсада. При смяната, поради несъобразителността на началника на крепостта, византийският пълководец Вриений „постигнал с божия помощ това, което не могъл да постигне с обсадни машини"[166] и лесно влязъл в града. В продължение на цяла година (лятото на 1324 до 1325 г.) Войсил отстоявал своята независимост в крепостта Копсис, но лишени от продоволствие и изтощени от дългата обсада, неговите войници се предали на българския цар. Войсил трябвало да се спасява с бягство в Константинопол[167]. Българите нахлули дълбоко в тракийските земи до Вира и Траянопол (август 1324 г.). В същата година татарска войска нападнала Мизия и Тракия чак до околностите на Адрианопол. В 1325 г. нападението се повторило, но този път началниците на гарнизоните на тракийските градове били предупредени и събрали населението вътре в крепостите си[168]. Татарите нападнали и византийските владения в Родопите, достигайки до областта Мора.

Някои изследвачи допускат, че ведно с уговорения брак с бившата съпруга на Теодор Светослав и сестра на византийския император Андроник III, цар Михаил Шишман и император Андроник II Палеолог подписали съглашение, според което българите продължавали да владеят Анхиало, Несебър, Айтос, Ктения, Русокастро и Ямбол, а във византийски ръце оставали Пловдив, Созопол, Агатопол и Вукелон[169], но изрични сведения за това в изворите не съществуват. На 13 май 1327 г. българският цар, търсейки максимална изгода от разприте между двамата Палеолози, подписал таен договор, според който, при условие че Андроник III станел самостоятелен владетел в Константинопол, ще отстъпи на българите част от граничните територии като зестра на сестра си Теодора[170].

През 1328 г. младият Андроник завладял почти всички територии в Македония, които дотогава били в границите на Сърбия, както и крепостите в Югоизточна и Беломорска Тракия, така че Андроник II властвал единствено в своята столица. В този момент Михаил Шишман намерил за уместно да се обвърже със стария император срещу обещанието да получи по-големи придобивки при един евентуален успех на тяхната коалиция. Българският цар изпратил своя войска при Ямбол и съюзни татарски дружини, изтеглени по-напред при Русокастро[171]. Андроник III разкрил заговора, навлязъл в българските земи, превзел Ямбол, опустошил околностите му и се оттеглил.

През есента на същата година българите се озовали край Адрианопол, превзели малката гранична крепост Вукелон и се отправили на югоизток към съседното градче Проват, където в продължение на цял месец двамата владетели изчаквали удобен момент да влязат в сражение или по-точно търсели начин да го избягнат и да започнат преговори. В последна сметка българският цар не получил исканата замяна – Созопол срещу завзетия от него Вукелон, и се съгласил на значителна парична сума, за да запази граничния статут. Това било регламентирано със сключване на траен мир и съюз[172].

Смъртта на Михаил Шишман в битката при Велбъжд (1330) предизвикала не само вътрешни неуредици в Търново, но и бързото нахлуване на византийски войски в крайморската област и в земите между Тунджа и морето[173] под предлог да се защитят интересите на вдовстващата Теодора Палеологина и тъй като императорът „имал там големи надежди". При тази акция Византия подчинила „доброволно" на своята държавна власт намиращите се дотогава в български ръце Анхиало, Несебър, Айтос, Ктения, Русокастро и Ямбол[174].

В началото на 1331 г. българския престол заел племенникът на предишния цар – ловешкият болярин Иван Александър. През пролетта той се отправил към завзетите предната година от византийците български градове. Всички те, с изключение на Несебър, се подчинили на българския скиптър. Византийците се приготвили за война и изпратили за управител в Несебър опитния военачалник протостратор Теодор Синадин. След малко забавяне, предизвикано от турската заплаха в Мала Азия, василевсът се върнал в столицата си и като преминал през Странджа отново завзел по-горе изброените градове без Анхиало, който българите здраво държали в свои ръце. Византия обаче владеела Ямбол. И константинополският император предложил на Иван Александър замяна – Ямбол срещу Анхиало, или според определението на българския цар „злато срещу мед“[175].

Много показателни за отношенията между двете държави и съответните им претенции към териториите на Балканите са преговорите между двамата владетели. Византийският император настоявал, че тези градове били подвластни на ромеите от старо време („ἐκ παλαιοῦ Ρωμαίοις εἶναι“), а мизите, сиреч българите, ги били подчинили наготово по времето на цар Теодор Светослав. Българският цар обаче твърдял, че постъпва справедливо, възвръщайки си тези земи, защото Анхиало и другите градчета принадлежали повече на мизите, отколкото на ромеите („οὐ Ρωμαίοις προσήκειν μᾶλλον ἢ Μυσοῖς“), защото те били подвластни на неговите царстващи предшественици[176]. Преговорите не довели до положителен резултат и на 18 юли 1331 г. намиращите се в околностите на Русокастро български и ромейски войски влезли в сражение, което завършило с пълен погром на византийците. Така България си осигурила пълно господство над Североизточна Тракия и нейното крайбрежие или както е отбелязано във възхвалата на Търновския цар в Кукленския песнивец от 1337 г. – „цялото Поморие с Романия“[177]. Въпросът за мястото на битката е спорен и до днес. Най-вероятно е, като се имат предвид описанията на средновековните извори и съвременната топонимия, сражението да се е състояло в близост до днешното с. Вратица, чиито околности добре отговарят на топографията на Кантакузин.

Още в началото на 40-те години на XIV в. в българските предели започнали да нахлуват турци. Едновременно с това Тракия се превърнала в арена на вътрешновизантийски конфликти в борбата за константинополския престол. Като съюзник на императрицата регентка Ана Савойска българският цар се опитал да се възползва от проникването на своите войски в Югоизточна Тракия, но бил спрян от заплахата на турците на Кантакузин[178]. Българските вой-

ски достигнали Адрианопол, но не могли да влязат в него. Под предлог, че помагат на намиращите се там ромеи и на съпругата на Кантакузин Ирина, те обкръжили Димотика и държали големия тракийски град в продължителна обсада[179]. Тогава Ирина потърсила помощта на отколешния съюзник на своя съпруг Умур паша. Той не закъснял да се появи с 15 000 армия и 300 лодки[180], но студената зима го принудила да отстъпи. През 1343 г. започнал нов съвместен поход на Кантакузин и Умур. Изходната им база била Солун. През Христопол (дн. Кавала, Гърция) техните войски навлезли в Тракия. Подминали Перитеорион, който устоял на нападенията им, и завзели Абдера (дн. развалини в Лагоския залив, Гърция) и двата града на областта Меропа – Агия Ирина и Повисдос[181]. За управител на Меропа бил назначен Момчил[182], който преди това им бил предложил услугите си. Той трябвало да покори останалите укрепени и неукрепени селища и да достави определен брой конници и пехотинци на съюзниците[183]. След това ромейската и турската войска се отправили към Димотика, като по пътя си завладели Комотини и Грацианопол (дн. Гратини, край Комотини, Гърция). В началото на 1344 г. Кантакузин навлязъл в Родопите и веднага всички градчета от областите Мора и Меропа минали на негова страна, с изключение на крепостта Ефраим. Тогава той назначил за управител на новозавладените земи Йоан Асен[184]. Забележително е, че на границите с България Йоан Кантакузин поставил двама свои управители от български произход. Това несъмнено може да се обясни с желанието му да се привлече местното българско население.

Ромейските войски, предвождани от Кантакузин, се запътили към Стенимахос и Цепена, която по това време била подчинена на ромеите, явно с мисълта да завладеят целия Родопски масив, но болестта на Умур попречила на тези планове.

Регентите в Константинопол били притеснени от завоеванията на сърбите в Македония и на Кантакузин в Родопите и се обърнали за помощ към цар Иван Александър. Той поискал в замяна девет крепости от областта на Родопите – Пловдив, Цепена, Кричим, Агия Юстина, Стенимахос, Айтос (Аетохори), Беаднос и Козник[185]. За този период вече може да се приеме тезата на К. Апостолидис, че границите между двете съседни държави се простирали по горното течение на Марица, на североизток към Тунджа и към Пария[186]. Същевременно селджуците на Умур бег не прекъсвали набезите си в района. Те „опустошили, разорили и опожарили тази област", „отвлекли много волове, кобили и овце, ечемик и жито". Цар

Иван Александър се появил в Тракия, едва когато голямата турска войска отстъпвала на изток. Той разположил армията си край Стилвнос, за да помага на младия Йоан V Палеолог[187]. Предприел дори поход навътре в Родопите, достигайки крепостта Хиперперакион. Жителите ѝ, най-вероятно българи, били приели предварително изпратения от българския царски двор управител. Но Кантакузин, който държал на своята власт в Родопите, власт, която противопоставял на Йоан V, а и на Иван Александър, бързо потеглил срещу него. Българите отстъпили без сражение и голяма част от войската им загинала при преминаването на Марица[188]. През лятото на 1345 г. Умур бег отново преминал Хелеспонт като съюзник на Кантакузин. С дванадесетхилядна конница се отправил веднага към българските владения в Тракия, подложил ги на страшни опустошения и се завърнал в Димотика[189]. Следващата стъпка на византийско-турската коалиция била борбата срещу Момчил, който станал междувременно самостоятелен господар на поверената му област и лавирал между законната власт в Константинопол и претендента Кантакузин. В решителната битка на 7 юли 1345 г. армията на Момчил претърпяла катастрофално поражение и самият той загинал на бойното поле. Цяла Тракия паднала под властта на Кантакузин.

През 1352 г. в ромейската столица възникнал поредният конфликт между Йоан V Палеолог и Йоан Кантакузин. Българите подкрепили Палеолога и изпратили ведно със сърбите войски край Димотика. Техният лагер се намирал най-близо до крепостта. Недалеч се разположил Кантакузин с турските си съюзници. Когато двете армии потеглили срещу града и неочаквано се оказали една срещу друга, българите побягнали и се скрили зад стените на укреплението. Ромейските войски на Йоан V и сърбите били разгромени напълно. Пътят на селджуците на север бил открит[190].

В 1355 г. Византия и България създали нетраен съюз срещу мюсюлманските нашественици. В последвалото десетилетие обаче в ръцете на интервентите паднали някои от тракийските градове и започнало заселването на турци в района[191]. В тази сложна политическа обстановка избухнала нова българо-византийска война за установяване на господство върху крайморските градове в Северна Тракия. Император Йоан V Палеолог завзел Анхиало и обсадил Несебър, но бързата намеса на българските войски предотвратила нахлуването на ромеите в този важен пристанищен град. В крайна сметка Несебър и Анхиало останали в границите на България, макар и за твърде кратко време. През есента на 1366 г. всички български пристанища от Агатопол до Варна били превзети от флотата на

граф Амедео ди Савоя[192], който се притекъл на помощ на пленения от българите край Видин византийски император. Последвалият договор предоставял на Византия владеенето на черноморските градове, които (вероятно всички на юг от Несебър) влезли в областта, отстъпена на деспот Мануил Палеолог през 1369 г.[193]

Още преди решителната за историята на Тракия (пък и за целия Балкански полуостров) битка при Черномен, турските завоеватели превзели редица български градове и крепости в областта[194]. В техни ръце паднали и големите ромейски крепости Димотика и Адрианопол. Превземането на Одрин в 1369 г.[195] фактически отредило нерадостната съдба и на останалите севернотракийски градове и отворило пътя на завоевателите към Пловдив и София. Постепенно те завзели и най-добре укрепените и най-решително защитавани твърдини[196].

През 1371 г. край градчето Черномен се състояла последната значителна битка, отстоявала независимостта на Тракия от османците. Впрочем след смъртта на Иван Александър тракийските земи вече останали извън интересите на българската царска власт. Твърде далеч от владенията на Иван Срацимир и Добротица, те не можели да бъдат защитавани дълго време и от лабилната власт в Търново, макар че, ако се вярва на разказа на Мехмед Нешри, земите на Александровия син Шишман (Александроглу Сосманос) се простирали от Дунав до Едрине[197]. Тази констатация би могла да има стойност само ако се приеме, че засяга един конкретен момент – веднага след наследяването на властта от Иван Шишман.

Така или иначе военните действия били изнесени напред от деспот Йоан Углеша и крал Вълкашин с цел да защитят своите земи от турските попълзновения. Решителната турска победа обаче не само създала нов плацдарм на османските войски, но и прекратила безвъзвратно съществуването на българска средновековна държава на юг от Хемус.

Историята на Тракия през Средновековието, погледната в нейния най-тесен смисъл – намирането (макар и приблизително) на границите на българските владения там, изглежда доста схематична и често се свежда до изреждането на военни действия, на различни дипломатически увещания или на някакви договорни отношения. Но зад тези оскъдни факти, запазени в наративните извори, се крие съдбата на нейното измъчено от преследвания и опустошения население. В нея е скътана историята на всеки един от градовете ѝ, на всяка голяма и малка крепост. Интересна и доста точна, според мен, характеристика на положението на българските владения в Тракия прави П. Мутафчиев. Като преценява действителни-

те възможности на средновековната българска държава, нейните армии и нейните институции да завладеят, задържат и оползотворят тракийските земи, той заключава: „При тия условия значителна печалба бе това, гдето българите можеха да удържат през подълги периоди владението на севернотракийските земи. Обяснението на този факт обаче трябва да се търси в особеното положение на Северна Тракия. Отдалечена доста от военните бази на империята и разстлана надлъж пред подножията на Балкана, тя мъчно можеше да бъде отбранявана от византийците, тъй като подобна защита бе възможна относно земите отвъд Родопите, Странджа и Сакар."[198] Би трябвало също така да се има предвид и присъствието на българското население там. То всъщност поддържало живи българските народни традиции в областта, стремяло се към приобщаване към българската власт и било основната предпоставка за фактическото съществуване на България на юг от Хемус и в най-трудните моменти на българската средновековна история.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тъй като изворите и литературата по въпросите на българо-византийските и българо-латинските отношения в Тракия са твърде изобилни и обикновено засягат изобщо проблемите на политическата история, в бележките към текста цитирам единствено онези произведения, които директно засягат историята и историческата география на областта

[2] *Ahrweiller, H.* La frontières de Byzance en Orient. – In: Actes du XIV Congrès international des études byzantines. Bucarest 1974, 218–219.

[3] *Божилов*, Симеон, 115–116.

[4] *Мутафчиев*, Българите, 128–129.

[5] *Honigmann, J., J. Dunneau.* La frontière chez deux auteurs byzantins: Procope de Cesarée et Constantin VII Porphyrogenète, Géographie byzantine. Paris, 1981, p. 17, 19, 24.

[6] *Nicolaus, I Papa,* Responsa ad consulta Bulagarorum. (Ed. D. Detschew). Serdicae, 1936, cap. 25; за правния статут на границите по време на Първото българско царство вж. *Коледаров*, Полит. география, I, 20–22 и посочената там литература.

[7] *Lilie, R.-J.* Thrakien und Thrakesion. – JÖB, 26, 1977, p. 36.

[8] *Theoph. Cont.*, 164–165.

[9] *Ieo Gramm.*, p. 168; *Georg. Mon*, PG, col. 905; *Scyl.*, p. 92; *Koledarov,* Zagore, 92–107.

[10] *Fine,* Balkans, I, p. 20.

[11] *Цанкова-Петкова, Г.* О территории Болгарского государства в VII–IX вв. – ВВр, 17, 1960, 137–139.

[12] *Theoph.*, 382; *Niceph.*, 48–49; *Anast. Bibl.*, p. 245.

[13] Българската историография е приела безпрекословно датировката на Златарски, вж. *Златарски*, История I/1, 239–240.

[14] *Theoph.*, p. 492.

[15] *Златарски,* История, I/1, 241–242.

[16] *Ἀποστολίδη*, Ρωμανία – Ζαγορᾶ, p. 68. Все пак точното определяне на границата остава не напълно сигурно, още повече като се има предвид, че е несигурно и отнасянето на този договор, за който Теофан пише във връзка със събития от 812 г., към факти, датирани един век по-рано.

[17] *Gjuzelev, V.* La partipation des Bulgares à l'échec du siège arabe de Constantinople en 717–718. Etudes Historiques, 10, 1980, 108–109.

[18] *Ἀποστολίδη,* Ρωμανία-Ζαγορᾶ, σ. 69.

[19] *Niceph.*, p. 66.

[20] *Theoph.*, p. 429; *Anast. Bibl.*, 281–282.

[21] *Niceph.*, 66–67.

[22] *Theoph.*, p. 423; *Niceph.*, p. 69; *Златарски,* История, I/1, с. 278; *Мутафчиев,* История, с. 122; *Fine,* Balkans, p. 77.

[23] *Theoph.*, p. 433; *Niceph.*, p. 69.

[24] *Theoph.*, p. 437; *Niceph.*, p. 73.

[25] СБЛ, 3, с. 196.

[26] *Theoph.*, p. 436; *Anast. Bibl.*, p. 287; *Златарски,* История. I/1, 293–295, бел. № 49; *Бешевлиев, В.* Мундрага и Тича-Вичина. – ИНМ – Варна, 21, 1985, 21–22.

[27] *Beševliev, V.* Die Feldzuge Kaisers Konstantin V gegen die Bulgaren. – Etudes Balcaniques, 3, 1971, 15–17.

[28] *Theoph.*, p. 447.

[29] *Theoph.*, p. 457; *Georg. Mon.*, PG, col. 960.

[30] *Коледаров,* Македония, 49–65.

[31] Почти всички средновековни автори описват тази битка. Фактът е отбелязан и в българската епиграфска традиция вж. *Бешевлиев,* Надписи, № 17.

[32] *Theoph.*, 495–496; *Anast. Bibl.*, p. 324.

[33] *Theoph.*, p. 499; *Zonaras*, p. 314; *Бешевлиев,* Надписи, №№ 28, 29; *Καρρές, Θ.* σ. 153.

[34] *Scyl.*, p. 6.

[35] *Script. Incert.*, p. 344; *Theoph.*, p. 501; *Бешевлиев,* Надписи, № 18.

[36] *Script. Incert.*, p. 345; *Бешевлиев,* Надписи, №№ 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30.

[37] *Бешевлиев,* Надписи, №№ 2, 47.

[38] *Златарски, В.* Походът на Лъв V против българите в 814 г. според разказа на Теофановия продължител и други по-късни хроники. Притурка 12 към *Златарски,* История I/1, 552–563.

[39] *Бешевлиев,* Надписи, №№ 2, 47.

[40] *Fine,* Balkans, p. 160.

[41] *Soustal,* Grenze, 150–151.

[42] *Златарски, В.* Известие за похода на Лъв V против българите и за 30-годишния мир в „Посланието до император Теофил". Притурка 13 към *Златарски,* История, I/1, 565–566.

[43] *Златарски.* История, I/1, с. 307; *Коледаров, П.* За българо-византийската граница в Тракия по 30-годишния мир от 814–815 г. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1982, с. 58; *Soustal,* Grenze, p. 151.

[44] ИБ, II, с. 161; *Бешевлиев,* Надписи, № 14.

[45] *Theoph. Cont.*, 164–165; *Zonaras,* p. 384.

[46] *Златарски,* История, I/1, 30–32.

[47] *Бешевлиев, В.* Три приноса към българската средновековна история. – В: Сб. Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960, 292–294; ИБ, II, с. 214.

[48] *Гюзелев,* Борис I, 74–75.

[49] *Мутафчиев,* История, с. 151.

[50] *Koledarov,* Zagore, 96–98.

[51] *Theoph. Cont.*, 164–165; *Pseudo-Sym.*, p. 66ъ.

[52] *Яцимирский,* Тексты, с. 112.

[53] *Цанкова-Петкова,* О територии, 137–139.

[54] *Бешевлиев,* Три приноса ..., с. 293.

[55] *Коледаров,* Полит. география, I, с. 44 и посочената там литература.

[56] *Theoph. Cont.*, p. 357; *Златарски,* История, I/1, с. 290; *Цанкова-Петкова, Г.* Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия с Цариград. – ИИИ, 20, 1968, 179–180.

[57] *Annales Fuldenses*, p. 412: *Leo Gramm.*, p. 265; *Georg. Mon. Cont.*, p. 774; *Vasiliev,* Byzance et les Arabes, II, p. 129.

[58] *Мутафчиев*, История, с. 215; *Божилов,* Симеон, с. 94.

[59] *Коледаров*, Полит. география, I, с. 47.

[60] *Fine,* Balkans, I, p. 140.

[61] *Browning*, Byzantium, p. 60.

[62] *Бешевлиев*, Надписи, № 46.

[63] *Божилов*, Симеон, с. 96.

[64] *Божилов,* Симеон, 106–108.

[65] *Theoph. Cont.*, p. 385; *Nicetas Patriarcha Constantinopolitanus*, PG, CXI ep. 16, col. 112; *Euthimius Patriarcha Alexandrinus*, CXI col. 1151 A; *Leo Gramm.*, p. 792; *Georg. Mon.*, Bonn, p. 803.

[66] *Theoph. Cont.*, p. 389.

[67] *Gagova*, Bulg.–Byz., Border, 74–75.

[68] *Nicolaus Patriarcha*, PG, CXI ep. 14, col. 165.

[69] *Theoph. Cont.*, p. 402; *Leo Gramm.*, p. 307; *Scyl.*, p. 21.

[70] *Theoph. Cont.*, 404–405; *Leo Gramm.*, p. 309; *Georg. Mon. Cont.*, p. 823; *Scyl.*, p. 21.

[71] *Vita Mariae lunioris*, ASS Novembris, IV col. 700 D–702 D.

[72] *Theodore Daphnopates*, ep. No 5, p. 59; ep. No 7, p. 83.

[73] *Златарски,* История, I/1, с. 525. Авторът счита, че границата била от 896 или 904 г.: ИБ, II, с. 370.

[74] *Theoph. Cont.*, p. 412.

[75] *Димитров,* Българо-унгарски отношения, 72–73 и посочената там литература; *Божилов–Гюзелев*, История, 291–292.

[76] *Мутафчиев, П.* Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в. – В: *Мутафчиев, П.* Избрани произведения. Т. 2, с. 460.

[77] *Златарски,* История, I/1, с. 570; *Коледаров,* Полит. география, I, с. 52.

[78] *Бешевлиев, Б.* Споменаването на окопа „Еркесия" и „оногундури" в стари карти от началото на XVIII в. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С. 1980, с. 113, 116.

[79] *Leo Diac.*, p. 105; *Scyl.*, 288–289. Руската летописна традиция приписва победата на Светослав.

[80] *Scyl.*, p. 292.

[81] *Leo Diac.*, 126–127.

[82] *Leo Diac.*, 171–173; *Scyl.*, 330–331; ИБ, II, с. 406.

[83] *Scyl.*, с. 346; *Пириватрић, С.* Самуилова држава. Београд, 1998, 114–116.

[84] *Scyl.*, p. 399.

[85] *Attaliata*, 26–29; *Scyl.* 438–442.

[86] *Angold*, Byz. Empire, p. 37, 17.

[87] *Scyl.*, p. 461.

[88] *Scyl.*, p. 466.

[89] *Scyl.*, 470–471.

[90] *Anna.* I, p. 19.

[91] *Anna.* I, p. 262.

[92] *Albertus*, p. 276, 309; *Гагова,* К. Областни названия на Балканския полуостров у историците на Първия кръстоносен поход. – ИПр, 1997, № 2, с. 51; *Гагова, К.* Първият кръстоносен поход по Виа милитарис. – Минало, 1996, № 3, 54–61; Първият кръстоносен поход по Виа Егнация. – Минало, 1997, № 3–4, 27–35.

[93] *Angold,* Byz. Empire, p. 154.

[94] *Cinnamus,* p. 93; 203; *Димитров,* Българо-унгарски отношения, с. 101.

[95] *Cinnamus,* 91–92; *Nicetas,* 62 63; *Odonis,* 64–66; *Willermus Tyrensis,* 77–78; *Златарски,* История, II, с.379, 384.

[96] *Nicetas,* p. 369.

[97] *Nicetas,* p. 373.

[98] *Nicetas,* p. 399.

[99] *Hist. perigr.,* p. 135.

[100] *Ansbert,* p. 58; Много странно е това определение hortes. Издателят предполага, че това е някаква грешка на копистите. От друга страна, макар и само фонетично, то много напомня на титла от византийската административна структура комит на корта, но пък тя се среща обикновено в по-ранен период. Не може обаче да се търси някаква реална възможност hortes да означава непременно административна единица.

[101] *Божилов,* Асеневци, с. 30.

[102] *Hist. perigr.,* p. 141; *Gagova,* Third Crusade, 103–106.

[103] *Ansbert,* p. 62, 38.

[104] *Nicetas,* p. 435.

[105] *Nicetas,* 429–431; *Acropolita,* p. 19; *Златарски,* История, III, 71–72.

[106] *Ephraem.,* v. 6155–6174.

[107] *Nicetas,* p. 436; *Scutariota,* p. 411; *Ephraem.,* v. 6184–6189.

[108] *Ephraem.,* v. 5882–5883.

[109] *Fine,* Late Balkans, 30–31; *Hoffmann,* Rudimente, 51–55, 92–95; *Радић,* Обл. господари, 185–186.

[110] *Hoffmann,* Rudimente, p. 95; *Радић,* Обл. господари, с. 190.

[111] *Fine,* Late Balkans, ô. 31.

[112] *Ников, П.* Българската дипломация в началото на XIII в. – БИБ, 1, 1928; *Дуйчев, И.* Проучване върху българското средновековие. – СбБАН, 41, 1949, с. 188.

[113] *Carile,* Partitio, p. 152, 207.

[114] *Oikonomides, N.* La décomposition de l'Empire byzantine à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée à propos de la "Partitio Romaniae". – In: Actes du XVe Congrès international des études byzantines, Athènes, 1976, p. 176.

[115] *Villehardouin,* p. 108, § 184.

[116] ЛИБИ, IV, с. 15.

[117] *Villehardouin,* I, p. 206, § 202.

[118] *Božilov, I.* La chronique de Morée et l'histoire de la Bulgarie au début de XIIIe siècle. – BHR, 2, 1977, p. 45.

[119] *Villehardouin,* p. 144, § 333; p. 120, § 311; 194–196, § 386–387.

[120] *Nicetas,* p. 612; *Villehardouin,* p. 144, § 333; *Litavrin, G.* Le problème de la symbiose dans les états latins sur le territoire de Byzance. – In: Actes du XVe Congrès international des études byzantines, p. 11; *Γουναρίδη, Π.* Οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις γία τὴν ἀντίσταση στοὺς Λατίνους τὸ 1204, Σύμμεικτα, 144–149.

[121] *Villehardouin,* p. 146, § 335.

[122] *Nicetas,* p. 627.

[123] *Nicetas,* p. 628; *Villehardouin,* 218–222, § 405–410.

[124] *Nicetas,* p. 631.

[125] *Nicetas,* 631–632.

[126] *TT,* II, p. 39.

[127] *Buchon, J.* Recherches et materiaux pour servir a l'histoire de la domination francaise aux 13c, 14c et 15c siècles. Paris, 1840, p. 155.

[128] *Villehardouin,* II, p. 266, § 451.

Втора глава

АДМИНИСТРАЦИЯ

В разглеждания период от време Тракия влизала в административните системи на три държави – Византия, България и Латинската империя. Фактическа държавна власт и рекрут от местното население реализирали всъщност само Византия и България. Военнополитическите събития предопределили и специфичния характер на администрирането на областта. Честите войни и непрестанните „варварски" нападения пречели на фискалната политика на отделната държавна власт. Понякога земите на юг от Стара планина, независимо от изключителното си плодородие, оставали вън от данъчните искания на централната власт, от която зависели. Приблизително същото може да се каже и относно рекрута на войници за съответната армия. Църковната администрация, която няма да бъде специално разглеждана тук (само на място при всеки отделен град в каталога на топонимите), поставя също множество въпроси, тъй като в действителност изворите, които притежаваме от това време, засягат изключително Константинополската патриаршия. Така с твърде бедната и неясна информация и относително богата литература по въпроса, пълна предимно с предположения, ще се опитам да проследя администрацията на земите на юг от Хемус по времето на Българското средновековие. Администрирането на Тракия във вид, близък до този, който заварили българите при своето настаняване на Балканите, започнало още по времето на император Диоклециан. Тогава диоцезът Тракия бил разделен на шест провинции – Долна Мизия, Малка Скития, Тракия, Хемимонт, Европа и Родопи. Този статут бил въведен и в църковното управление и останал в неговите документи дълго след като това гражданско административно деление вече отдавна не съществувало. Много често обаче и светските писатели се връщали към него, не защото било актуално за момента, който те описвали (защото то всъщност било неактуално още от заселването на българите на юг от Дунав), а защото им давало възможност да покажат ерудиция и отношение към миналото. А тези от тях, които малко познавали църковната администрация, често приписвали имената на вече несъществуващи провинции на някои географски области на полуострова и по този на-

чин внасяли допълнително объркване в бездруго доста неясната картина на администрирането и топонимията на Балканите.

В края на VI и началото на VII в. Византия трябвало да се справи, в рамките на една остаряла вече организация от времето на Диоклециан и Константин Велики, с новите условия, наложени от промяната на политическите отношения на Балканите и в Мала Азия. Администрацията, наследена от Римската империя, имала предимно военен характер и тази, създадена от Ираклий, не само го запазила, но и продължила да си служи с военната терминология. Новите административни единици били наречени по името на войсковите части – теми, с подразделения – тагми, турми, банди и т. н., а техните управители до втората половина на X в. носели военни титли и гражданската власт вътре в темата им била подчинена[1]. Съществуването на българската държава в бившите византийски територии и постоянната заплаха, която тя представлявала за империята, наложило необходимостта от нови реорганизации. Към края на VII в. била създадена темата Тракия, чиито граници по времето на нейното учредяване остават неизвестни.

Основата на темната структура представлявали стратиотските земи – неотчуждаеми и наследствени[2], и евентуална загуба на територии нарушавала целостта на темата, намалявала я не само като обхват, но и като възможност за по-голям военен рекрут или военен фиск. Така че още в началото на VIII в., когато целостта на Тракия била нарушена с присъединяването на областта Загора към България, може да се предположи, че това бил първият признак за кризата на темната организация там. Новите договори, непрекъснатите войни и опустошенията лишили тракийската армия от нейното фактическо препитание, а константинополският двор – от постоянен наплив на провинциална войска. Това изглежда била и една от причините за настаняването на нови и нови маси преселници от Мала Азия, които да изпълняват ролята на акрити. При това императорският двор им осигурявал средства и възможности да си изградят крепости и да се подготвят за отбрана.

В края на VIII или самото начало на IX в. в земите на Тракия била създадена темата *Македония*. Нейното възникване било пряко свързано с настъпателната политика на българската държава на юг. То може да се разглежда като реакция на Константинопол срещу непрекъснатата българска заплаха, и то не заплаха за ромейската граница изобщо, а като директна угроза за самата столица. По принцип темата представлявала един вид противопоставяне на столицата, т. е. всичко онова, което не е столица, така че всъщност

Византия създавала между своя престолен град и българите две военни бариери – две теми – Тракия и Македония.

Хаотичното състояние на известията за администрацията на Тракия през VIII и IX в. твърде много затруднява изследването за появата, наименованието и границите на темата *Македония*. Но като се има предвид, че темното устройство, за разлика от църковната администрация, имало повече практическа насоченост по време на своето съществуване, струва ми се, че тезата на А. Адамандиос, че при създаването си темата *Македония* обемала всички бивши територии на диоцеза Тракия чак до Дунав[3] (които вече били включени в българските предели), е напълно неприемлива и не подлежи на обсъждане.

В средновековната литература не съществува дори опит да се обясни произходът на името Македония като название на военноадминистративна единица в Тракия. Напротив, дори съществува тенденция да се объркват географските и административните понятия. Понякога авторите пишат за Македония в административен, а за Тракия в географски смисъл, така че тогава *Македония* не дублира географското име Тракия, а представлява част от него, равностойна на административната категория *Тракия* (която впрочем също представлява част от макротопонима Тракия). Според мен остава неясно основанието на византийската администрация да назове част от тракийските земи с това име. Едва ли то ще се дължи единствено на факта, че там вероятно били преселени жители от Македония, носещи топонима със себе си[4]. Действително имената на темите често се определяли от назоваването на рекрутирания от тях набор и затова дълго са съществували наименования на теми като *Опсикион*, *Букеларион* и *Оптиматон* според названията на старите военни корпуси. Нерядко формирането на нова тема се дължало на порасналото значение на някоя отделна турма, която била подчинена на властта на друг стратег[5] и не е невъзможно именно така да е възникнала административната единица *Македония*. Фактът, че съществуват едновременно двете названия Македония – едното в смисъл на географска категория и по-често отнасящо се до земите на класическа Македония и другото – административно понятие, което визира земите в Тракия, допълнително усложнява проследяването на възникването на темата. В крайна сметка може би и за названието Македония би трябвало да се приеме определението eminently mobil area, предложено за други два антични топонима с подобна съдба[6].

Границите на темата са трудно определими. Съществува едно описание у Ибн Кордадбех (впрочем единственото цялостно описа-

ние на границите на темите Тракия и Македония), което предлага информация за разпределението на земите на двете теми. Според него „границата ѝ (на провинция Тракия – б. пр.) е на изток стена (т. е. Анастасиевата стена – б. пр.), на юг провинция Макадуния, а на запад страната Бурджан (България – б. пр.), на север Хазарско (Черно – б. пр.) море. Третата провинция е Макадуния. Границите ѝ – от изток стена, от юг Сирийско (Средиземно – б. пр.) море, на запад страната на славяните, от север Бурджан“[7]. Подобна картина е описана няколко века по-късно в изворите за кръстоносните походи, където също се говори за Македония, която достигала „чак до стените на Константинопол (usque ad muros Constantinopoli)“[8]. В такъв случай изглежда, че тема *Македония* ще да е обемала по-голямата част от земите на Тракия. Към нея ще да е принадлежала и по-късно отделената клисура Стримон[9], която се споменава самостоятелно едва в списъка на Филотей от 899 г.[10] Съществува едно съвсем изолирано, но много интересно известие в житието на св. Петър от Атроа. Според него по времето на патриарх Тарасий (784–806) Анхиало бил град в Македония[11]. Дали това обаче означава, че авторът на житието е приравнил темата с главен град Адрианопол към църковната епархия Хемимонт с главен град също Адрианопол или е имал предвид неизвестен град със същото име някъде по Беломорското крайбрежие, остава засега неизвестно.

Географското местоположение на темата *Македония* се обуславяло от нейната роля на аванпост пред тема *Тракия*, която вече представлявала същинският защитник на столицата. Тя обхващала земите на юг от българските владения в Тракия и изграждала характерната за византийската граница буферна зона между империята и нейните съседи. При създаването на темата *Македония* съществува още една интересна особеност. Това е фактът, че още от самото начало темите *Тракия* и *Македония* имали един общ стратег (στρατηγὸς Θράκης καὶ Μακεδονίας)[12]. По-късно в наративните извори двете теми често се споменават заедно, с изключение на случаите, когато трябвало да се отблъсне някое голямо българско нападение. Това е донякъде странно, като се има предвид, че институцията на моностратегата не била постоянна. До нея се прибягвало само в изключителни случаи[13] или както я формулира Р. Гийан – „титлата моностратег изглежда била давана на командващия разположените в определен район войски или теми, които се групирали временно по територии“[14]. Все пак трудно е да се направят някакви категорични заключения при толкова малко факти. Но традицията да се обединяват войските на две съседни теми, да се сли-

ва тяхното командване е достигнало дори до църковната администрация, най-консервативна по принцип, в която се среща названието *Тракия и Македония*. В една нотиция на Константинополската патриаршия митрополията Ираклия (дн. Ерегли, Турция) е обявена за център на епархия *Тракия и Македония*[15], дублирайки епархия *Европа*. Разбира се, това не означава, че непременно става дума за една фиктивно разделена тема. Напротив, както военното командване, така и гражданската администрация били по принцип разделени и това най-ясно проличава при подреждането на печатите на длъжностните лица в областта. И така, от една страна, съществували самостоятелни управленски системи за двете съседни теми (както сочи сфрагистиката), а от друга – имало обединено военно командване, често регистрирано в наративните извори по повод на големите военни кампании. Има и още две известия, които немалко усложняват разглеждането на историята на темите Тракия и Македония. Първото се отнася към края на IX в. и според него в 892 г. протоспатарий Симватакий бил стратег на темите Македония, Тракия, Кефалония и Лангобардия[16]. Второто е вече от началото на XII в. (1102) от практиките на Константинополския синод. Според него някой си Таронит бил претор и апографевс на Тракия, Македония, Волерон, Стримон и Тесалоники[17]. В единия случай е обединена военната, а в другия – гражданската власт. Но и в двата, поради липса на други индикации, е трудно да се обяснят основанията за подобен акт, освен ако службите са били заемани последователно във времето.

Според Е. Арвайлер управлението на темите до края на XI в. било осъществявано отделно от гражданска и военна власт, като през IX–X в. стратегът на темата регулирал и гражданските отношения и заемал главно място в провинциалната йерархия. Тя разглежда темата като един вид „малка държава", която под ръководството на стратега имала своя армия, полиция и цивилна администрация. В същото време, според нея, терминът *тема* имал не само военен и административен, но и географски смисъл[18].

Данните на сигилографията за този период показват, че съществували стратези и на двете теми поотделно. За IX в., според Шлюмберже, петима стратези на Македония срещу трима на Тракия[19], според Закос – трима за Тракия и двама на Македония[20]. От това време притежаваме печатите на двама турмарси – единият анонимен – „протоспатарий и турмарх на Тракия" от края на IX и началото на X в.[21], а другият на Леон, императорски спатарий и турмарх на Македония, датиран от IX в.[22] Съществуват и два печа-

та, регистриращи една относително рядко срещана титла – комит на корта[23]. Първият от тях, датиран в края на VIII в., гласи: „Господи, помагай на Кириций (?), императорски спатарий и комит на корта на Македония."[24] Вторият се отнася към IX в. и неговият текст е: „Богородице, помагай на раба си Леон, императорски спатарий и комит на корта на Македония."[25]

Всички тези примери убедително доказват съществуването на една стройна и добре поддържана система на администриране в двете гранични теми. Обикновено се приема, че отделни по-важни градове, от които зависела отбраната на областта, получили самостоятелна власт около X в. Това потвърждават и някои печати и тактики. В началото на X в., през 921 г. Скилица споменава Леон Моролеон като главен военачалник на Адрианопол, но без да употреби каквато и да е титла – „ἐστρατήγει δε τῆς πόλεως"[26]. От втората половина на века обаче са познати един стратег на Берое и един дук на Адрианопол[27]. Известен е и един анонимен печат от IX в. на „спатарий и турмарх на Созопол"[28].

На ранга на темното управление гражданската власт била осъществявана от съдии (κριτής, δικάστης) и протонотарии, както и от архонти на отделните градове. От IX–X в. има няколко печата на съдии и протонотарии на областта[29] и дори един на „Стефан, императорски протоспатарий и протонотарий на Тракия и Македония"[30]. Архонти на някои по-големи градове и селища са съществували и преди X в. Това доказват пет печата от Несебър, датирани в VIII в. – на Александър, ипат, императорски спатарий и архонт на Месемврия; на Адриан, императорски стратор и архонт на Месемврия; на Теодор, ипат и архонт на Месемврия и на двама анонимни – единият императорски спатарий и архонт, а другият императорски кандидат и архонт на Месемврия[31].

За същия период от време арабската географска литература продължава да разделя напълно двете теми и съответно тяхното управление[32].

Безспорно най-интересни за нас са известията на Ескуриалската тактика, публикувана от Н. Икономидис. Там за пръв път се среща едно малко странно от географско гледище съчетание: (стратег) на Тракия и Йоанопол[33]. Издателят на тактиката смята, че тя е била съставена между 971 и 975 г., т. е. веднага след завоюването на българските земи на север от Стара планина. Изглежда, че константинополският двор просто механично прибавил към бившите български владения в Североизточна Тракия (които явно са били администрирани към тема *Тракия,* а не към тема *Македония)* и

своите нови завоевания[34]. Несъмнено от същото време[35] са и печатите на Леон Саракинопул, императорски протоспатарий и стратег на Тракия и Йоанопол[36], на Теофан, императорски протоспатарий и стратег на Тракия и Йоанопол, и на Никифор Ксифий, императорски протоспатарий и стратег на Тракия и Йоанопол[37]. Към края на X в., вероятно към 970 г.[38], били утвърдени още три теми – *Нов Стримон* на изток от река Места, темата Волерон и още една тема Стримон (Χρύσαβα), която се простирала на север от Сидерокастрон и Драгувития[39].

По-късно, по времето когато византийските владения на юг от Балкана били заплашени от действията на комитопулите, територите на север от Хемус били отделени (като административна единица „Йоанопол и Доростол“[40]) от тези на юг от Балкана, вероятно за да може военната сила да се концентрира и по географски принцип.

В началото на XI в. император Василий II се надявал да създаде на Балканите стабилна и стройна военноадминистративна организация, която да укрепи там завинаги византийската власт. В началото начинанието му било успешно, но след започването на непрекъснатите печенежки нападения и някои успешни действия на българите могъществото му доста отслабнало. Вероятно в този период земята между Дунав и Хемус отново била считана за буферна зона, която трябвало да защитава богатите провинции в близост до столицата[41]. Изглежда в това неспокойно време, но преди осъществяването на административните реформи от 1043–1047 г., отново били направени някои промени. Може би тогава те пак били присъединени към една стабилна военна единица, каквато несъмнено била Тракия, част от земите на дн. Североизточна България, както и отвъддунавските български територии. Това е логично обяснение за появата на административната единица *Тракия и Месопотамия* с военачалник Дамян Драгомир[42]. Скоро след това, след като била загубена възможността да бъде контролирана Северната Месопотамия, възникнало ново териториално-административно обединение Доростол и Тракия, известно ни от печата на неговия стратег Давид[43].

Към средата на XI в. същността на темното устройство започнала да се променя. Има известно различие в тълкуването на реформите, като по-голямата част от изследвачите предполага разделянето на цивилната от военната власт вътре в темата. М. Англолд обаче настоява, че независимо от нарастването на функциите на съдията, той продължавал да бъде зависим във всяко отношение от военния управител. Безспорно е по-голямото значение, което придобила гражданската власт след XI в. и това ясно личи по надписи-

те на печатите от този период. Намаляването на обема на административните единици и нарастването на платената армия несъмнено понижили стойността на военната провинциална администрация. Изобщо административната система от това време е недостатъчно изяснена и с не така добре формулирани рангове, както в предишната епоха. Едва император Алексий I Комнин направил опит ведно с армията да реорганизира и провинциалното управление. Но като че ли и той не могъл да върне същността на темните армии. Наистина неговите провинциални управители били действащи офицери, но тяхната войска била повече армия за окупация на земите, целяща да държи местното население в подчинение, отколкото войници, защитаващи своите права и блага[44]. Това обаче е формалната страна. Не бива да се забравя, че фамилиите Вриении и Тарханиоти, най-добрите военачалници на Алексий във войните му с печенезите, произлизали от Адрианопол и имали интереси в околностите му.

През XI и XII в. по печатите вече не се срещат темни стратези. Оттогава притежаваме известия за двама стратези на Пловдив – единият от края на X – началото на XI в.[45] и другият от XII в. – Константин Ангел[46]. Титлата дук се среща малко по-често. В края на X в. в Ескуриалската тактика се споменава дука на Адрианопол[47]. Отново за адрианополски дук разказва Скилица, описвайки събития от XI в.[48] Тогава (1084–1087), според Ана Комнина, Анхиало бил управляван от дук, също както и Пловдив[49]. Освен това през XI в. Адрианопол имал и катепан[50]. Гражданската администрация е представена от печатите на претори – Стефан, патрикий, препозит, вест и претор на Македония и Адрианопол (любопитно съчетание, като се има предвид, че Адрианопол бил главният град на Македония), и Никита, претор на Адрианопол[51], и на съдии – на Тракия и Македония[52], на Филипопол[53] и т. н.

В края на XII в. Филипопол е представен като средище на самостоятелна административна единица, наричана от Хониат ту тема, ту епархия[54]. Пак той назовава управителя на Пловдив стратег. Според типика на Бакуриани манастирът „Св. Богородица Петрионитиса" се намирал в северните предели на тема Филипопол[55]. Когато император Алексий III Ангел отстъпил Пловдивската област на Иванко, тя била (според Никита Хониат) квалифицирана като епархия, т. е. провинция, и българският болярин бил определен за командващ войските на Филипопол[56]. Известията на Хониат за пълната власт, която Иванко имал в областта, позволяват да се предположи, че той имал висшите прерогативи на провинциалното управление. Съседна

административна област била Адрианополската, а градчето Неутцикон се намирало на границата между двете. По същото време в Родопите съществувала и Смоленската тема (θέμα τῶν Σμολένων), която за известен период от време Иванко успял да присъедини към своите владения[57]. Оттогава е известно и името на Константин Ститат, управител на провинцията (ἐπαρχία) на Анхиало[58].

Безспорно най-интересен и най-често разглеждан в литературата извор за администрацията на Тракия в края на XII в. е привилегиумът на император Алексий III за венецианците от ноември 1199 г.[59] В него намират място не само всички познати дотогава географско-административни понятия, но е представен и рангът на административните единици в управленската йерархия на Константинопол. Тема *Тракия и Македония* обхващала земите около византийската столица и в нея влизали големите градски центрове като Селиврия, Цурул, Редесто, Аркадиопол и т. н. Д. Закитинос предполага, че през XI в. двете самостоятелни теми *Тракия* и *Македония* били обединени в една, предлагайки информация и от надписи, и по известията на Михаил Псел[60]. Но фактически печати с названията на двете обединени теми се срещат още от IX в. насам (обикновено на комеркиарии[61]). Съществува също така печат на Стефан, „императорски протоспатарий и протонотарий на Тракия и Македония“[62], датиран в средата на X в. Това обединение всъщност ще да се е дължало на едно предварително раздробяване на темата *Македония* на няколко по-малки административни единици, вероятно като резултат на непрекъснатите нападения на отвъддунавските „варвари“[63]. В хрисовула на император Алексий III *Адрианопол и Димотика* образуват отделна провинция, която може би отчасти отговаря на предишната провинция *Хемимонт. Филипопол, Берое, Мора и Ахрида* представляват друга административна цялост. Колкото до Пловдив, възможно е той да е бил организиран като отделна тема още по времето на Йоан Цимиски[64] и ако това действително е било така, то най-вероятният му управител ще да е бил Константин Петър[65]. Тогава Берое при всички случаи е бил извън тази система.

На базата на същия хрисовул бил изграден и актът за разделяне на бившите византийски територии от кръстоносците, завладели Константинопол[66]. Остава открит въпросът доколко латинската власт успявала да държи и реализира тези земи. Според споразумението в императорския домен влизали земите на Източна Тракия до Агатопол, а във владение на венецианците оставали Адрианопол и Аркадиопол. Император Бодуен успял да постави свои гарнизони в Адрианопол[67], Филипопол и Димотика[68]. Властта му оба-

че била номинална, тъй като скоро наследникът му Анри прехвърлил задължението да управлява Одрин и областта му на Теодор Врана, предварително признат за негов васал[69].

Периодът от 1204 до 1261 г. е твърде неясен във всяко едно отношение. Съществуващите документи говорят за наличието на латински управители на градовете в Тракия, но те обикновено са условни по своята същност и действителната власт на латинския Константинопол била несигурна. Въведена била и нова административна терминология, която по принцип съответствала на византийската административно-географска номенклатура[70]. Едва когато става въпрос за действително притежавани земи, тогава се въвеждат западноевропейските означения – кралство, дукат, маркизат и т. н.[71], но изглежда, че и това не може да бъде прието като абсолютно сигурно.

Самостоятелна власт в отделни части на Тракия съществувала още преди възвръщането на византийската столица. При похода на Йоан Ватаци от 1246 г., по това време претор на Запада, както предава Акрополит, съществувал управител на *Ахрида*[72]. В случая обаче изглежда, че става въпрос за възстановяване на ромейската власт, а не за образуването на нова административна единица[73]. След 1261 г. до падането на тракийските земи под господството на османските турци административните единици в областта често се свеждали до един само град или пък до обединяването на два или повече града под единна власт на някой назначен от централното правителство управител[74]. Това раздробяване на бившите теми явно било главната причина за неточната административна терминология по времето на Палеолозите[75]. К. Аздраха допуска, че темната организация била заменена с поредица от апанажни владения и това всъщност променило напълно облика на провинциалната администрация[76]. Трудно е безрезервно да се приеме подобно твърдение, тъй като изворите явно сочат, че споменаваните титуляри на областното управление не всеки път били толкова тясно обвързани с властта си над него. Като че ли по-често те се съобщават като управители, назначавани от центъра, с правата на изпълняващи държавна служба.

В средата на XII в. Йоан Дука бил управител на областта на Адрианопол и вътрешните земи на Хемус[77], т. е. тези на север от Странджа. Отново Пахимер съобщава, че през 1263–1271 г. дук на този район бил Андроник Тарханиот[78].

Месемврия, предадена от българския велможа Мицо на ромейския императорски двор, през 1284–1285 г. имала за архонт и стратег Умбертопул[79], представител на видна константинополска фамилия. К. Аздраха обаче смята, че Несебър и Анхиало били част от

темата на Адрианопол още от времето на Алексий I[80]. В такъв случай военноадминистративната единица би се покривала почти изцяло с църковната епархия *Хемимонт*.

През XIV в. настъпили нови преобразования в администрирането на областта. Управляващите разпростирали властта си над все по-малки по обем територии, а титлите им придобивали все по-общ смисъл. Така в самото начало на XIV в. Сиргиан получил по-голямата част от „вътрешността“ и цялото крайбрежие до самите височини на Родопите, а Йоан Кантакузин – само малка част от „вътрешността“ около Орестиада[81]. За съжаление, Григора не съобщава какви били техните прерогативи и директни функции, а това вече съвсем затруднява определянето на характера на тяхната власт. По това време се появява у Григора и Кантакузин един малко странен термин, означаващ областен управител – епитроп. И докато, според Григора, протостраторът Глава бил „ἐπιτροπεύοντος Θράκης“[82] и появата на това определение може да се обясни с пристрастието му към глагола ἐπιτροπεύω – в най-общ смисъл „управлявам“, то Кантакузин нарича Синадин направо „ἐπίτροπος Θράκης“[83], което дава възможност да се предположи, че с този термин е означена определена административна длъжност. Управителите на Адрианопол Мануил Апокавк, Параспондил и Никифор Кантакузин вече били архонти[84].

Като една отделна административна единица са съобщени *Стенимахос и Цепена*, чиито поселения образували ἐπαρχία, и войската, която императорът рекрутирал оттам, била „многобройна и твърде войнствена“[85]. Там бил изпратен като военачалник – ἡγεμών – великият стратопедарх Андроник Палеолог, а по-късно Георгий Врений като стратег[86]. Към тази област принадлежали и деветте града, поискани от цар Иван Александър като компенсация за предложената помощ – Цепена, Кричим, Перущица, Агия Юстина, Филипопол, Стенимахос, Айтос (Аетохори), Беаднос и Козник[87]. Интересно е споменаването на Пловдив, макар и окачествен като „град забележителен и голям“, наравно с останалите градчета в тази не толкова значима административна област. К. Аздраха дори допуска, че той е бил загубил своето значение на голям център и е отбелязан като един обикновен град в темата (sic) *Стенимахос–Цепена*[88].

В Родопите съществували още две области, които, според наративните извори, изглежда, че са били не само географски понятия, но и самостоятелни административни общности – *Мора* и *Мерора*. Към градовете на *Мора* могат да се причислят със сигурност единствено крепостите Ефраим и Хиперперакион[89]. Император Йоан V Палеолог назначил за управител (архонт) на Мора Йоан Асен[90].

Друг малък административен район там бил *Меропа*. Неговите жители минали на страната на Кантакузин и му предали две от крепостите – Повисд и Козник[91]. За управител там бил поставен Момчил[92]. Крепостта Козник се споменава преди това обаче като част от *Стенимахос–Цепена*. Явно е, че не може категорично да се потвърди подобно разделение вътре в Родопите, още повече, че е невъзможно да се разграничат ясно географските категории Мора, Меропа и Ахрида от същите административни названия.

Най-общо казано византийската администрация на Тракия се променяла с течение на времето, като обхватът на отделните административни единици непрекъснато намалявал успоредно с промените в управленската система в Константинопол. Това безспорно се дължало и на известната несигурност на властта там и на нуждата Ромейската империя да се съобразява с българските владения в областта.

Българската държавна власт несъмнено администрирала част от земите на Тракия, но липсата на достатъчно и конкретни данни изключително много затруднява изследването. Ще се спра единствено на онези относително сигурни сведения, които позволяват да се направят някакви, повече или по-малко сполучливи предположения относно характера на управлението и неговите географски рамки. Първата българска територия на юг от Хемус била Загора. Нямаме представа как точно е била управлявана тя. Може да се допусне, че съюзните славянски племена, присъединени към ядрото на българската държава[93] и имащи своето самоуправление, били натоварени със задачата да организират отбраната на пограничните области[94].

Известна представа за българската администрация в Тракия може да се получи от Хамбарлийския надпис от началото на IX в., който отразява разделението вътре в областта и посочва нейните управители[95]. Тя имала две части – лява и дясна. Крайбрежието включвало Анхиало, Девелт, Созопол и Ранули и то представлявало лявата страна на *сарактa*. Тя била оглавена от кавхана Иратаис, а нему били подчинени стратезите Кордил и Григора. Дясната страна обемала земите на изток от Берое и те били подчинени на ичиргу боила Тук и стратезите Вардан и Яни. В. Бешевлиев предполага, че съществувала и трета административна част под управлението на брата на хан Крум[96]. Краткият текст на този надпис поставя серия от въпроси, на които, за съжаление, не може да се даде точен отговор. Първият от тях засяга личността на ханския брат. Напълно неясно е какво точно е било неговото място в тази система – дали той имал общата власт над областта, т. е. дали двете части на *сарактa* били под негово централно разпореждане или, както допуска

Бешевлиев, той управлявал отделна, равностойна на другите част. Защо на него бил подчинен само един стратег, докато на другите двама висши сановници били придадени по двама? Важен проблем поставя пред изследвачите и терминът стратег, една византийска военна титла, която точно в този период имала най-висока военноадминистративна стойност в провинциалното управление на Византия. Откъде в българската администрация и нейните специфични административни титли и длъжности се е появила тази чужда категория? При това и имената на стратезите сочат евентуален небългарски етнически произход. Дали тогава те могат да бъдат разглеждани като византийски велможи на българска служба[97]? Тук му е мястото обаче да се зададе и контравъпросът: защо е било необходимо на хан Крум да поверява военната администрация на новопридобитите територии на чужди военачалници? Какъв всъщност би бил смисълът на тяхната служба при него? И най-вече – дали това са били наистина толкова чужди на българското управление елементи? Въпросът има и друга страна – може ли да се допусне, че българската власт в земите на юг от Стара планина била осъществявана от предишните местни управители[98]? И ето достига се до парадокс. Българската администрация в Тракия, определена точно и ясно в надпис, изработен по нареждане на ханската канцелария, при това с достоверност, която досега не е била подлагана на съмнение, всъщност поставя толкова много проблеми, колкото и неясните подхвърляния на византийската историография.

По времето на княз Борис изглежда била извършена административна промяна. Според реймския епископ Хинкмар[99] тогава България била разделена на десет *комитата,* управлявани от съответните комити. Администрирането явно било извършвано по териториален принцип. Независимо от направените досега предположения за появата на титлата и длъжността „комит" в българската административна система, струва ми се, че все пак остава неясна точната причина за приемането ѝ. Важното място, което е заемала тя в управленската йерархия, е демонстрирано в Наръшкия надпис от времето на цар Симеон, където името на комита Дристър се среща ведно с имената на царя и висшия сановник олгутаркана Теодор[100]. Географското местоположение на комитатите е само предполагаемо. Може с известна сигурност да се твърди, че са съществували административни единици с центрове Белград, Кутмичевица и Брегалница. Колкото до земите в Северна Тракия (доколкото те били в български предели), обикновено се приема, че били включени в отделна административна единица. В. Гюзелев

допуска, че нейният управител резидирал в Пловдив или Берое[101]. Може би все пак по-вероятно е Боруй да е бил главният ѝ град, като се има предвид, че около сто години по-късно, според листата на Н. Икономидис, там се намирал един стратег, под чиято власт били бившите български територии на юг от Балкана.

Характерът на управлението при следващите български царе Симеон и Петър не ще да е бил основно променен, като се имат предвид данните от спомснатия вече Наръшки надпис. Безспорно по времето на Симеоновите войни в Тракия трудно би могла да бъде осъществявана стабилна гражданска или дори военна власт в новозавзетите територии. Все пак опити били направени и това показва текстът на едно писмо на император Ромин Лакапин до българския цар, според което за българите „оставало единствено владението на крепостите, за които имат немалко грижи за снабдяването им с храни и въоръжаването им“[102].

Възстановяването на българската държавна власт в част от земите на Тракия при възраждането на Второто българско царство би трябвало да определи и администрирането им в общата държавна структура. За съжаление, не се знае нищо за този период. Една дума само в грамотата, дадена от цар Калоян на римския капелан Йоан, дава възможност да се предположи наличието на нова териториална административна система. Според този документ Българската църква и българската земя се подчинявали на Рим. Обещанието задължавало българския владетел да подчини на Папството всичките земи, които в бъдеще би присъединил към своите територии. Папските служители щели да притежават пълни права над всички *pertinentiae* и *tenimenta* на българското царство[103]. Не е изключено двата термина да представляват именно административни категории, особено като се има предвид привилегиума на Алексий III за венецианците, където pertinentia=ἐπίσκεψις. В такъв случай би могло да се допусне едно ново териториално разделяне на българските земи, присъщо на Ромейската империя, което и да обясни донякъде начина на тяхното управление. Това обаче остава само в областта на предположенията още повече, че Л. Максимович настоява, че ἐπίσκεψις изобщо не може да се смята за административна единица[104].

От друга страна, вече не може да се говори за толкова централизирана държавна власт, както в предходните периоди. Дж. Файн дори смята, че държавата по това време представлявала „федерация на отделни единици“[105], като населението било подчинено изключително на местното управление. В българската историография също съществуват предположения, че преди да се отдели като самос-

тоятелен господар Алексий Слав бил царски наместник в Цепена[106]. Тези данни обаче не могат да бъдат решително потвърдени[107].

Не по-малко проблеми поставя и Дубровнишката грамота на цар Иван II Асен[108]. Там известни затруднения създава терминът *хора* – χώρα – χωρα. В началото на текста с него е отбелязан Дубровник като Дубровнишка хора, т. е. като че ли в държавноадминистративен смисъл. По-нататък хора се противопоставя на земи (което би трябвало да бъде географско понятие[109]) – „... да пренасят стока, и до която и да е земя или хора да дойдат". Още по-долу: „... да нямат забрана по всички хори и градове и клисури на царството ми." Любопитно е и групирането на градовете в този документ. Според него като отделни градове са представени Видин, Браничсво, Белград, Търново, Преслав, Одрин, Димотика и Солун. Като хори – Карвунската хора, Крънската, Боруйската, Скопската, Прилепската и Деволската. Загора е представена без някакво определение, а Далматинското крайбрежие е „земя Арбанашка". Във византийската административна номенклатура *хора* заменя като синоним термина *тема* по времето, когато вече темата започва да променя своята стриктно военна същност[110]. В средата на XIII в. се срещат дори в терминологията на църковната география названията χώρα и μέρος[111]. Може да се допусне, че в българската царска канцелария терминът *хора* е употребен със значението на административна област[112], макар че и в бившите византийски земи на Балканите, а и по-късно, след възстановяването на ромейската власт в Константинопол (1261) вече не могат да се различат много ясно географските от административните понятия. Това се отнася и до термина *клисура,* но тук той е изобщо неопределим, при условие че не е географски детерминиран. Впрочем за клисурите като административни единици във Византия може да се говори в значително по-ранен период, така както те се определят у Константин Порфирогенет, един вид укрепени градове, които контролират планински области по границите, обикновено труднодостъпни[113]. Освен това не е изключено 'amal, едно от определенията, които дава Ал Масуди на византийското административно деление, да визира именно клисурите[114], а това би могло да бъде потвърждение за повсеместната употреба на този термин, който вероятно е бил заимстван в българската административна система по времето на цар Иван II Асен.

В Тракия българската власт се простирала над градовете Одрин и Димотика и над Крънската и Боруйската хора. Прави впечатление, че грамотата не споменава Пловдив нито в едната, нито в другата ка-

тсгория и поставя въпроса не само за неговата администрация, но и изобщо за мястото му в българската история по това време.

Желанието на българските боляри да реализират по-голяма самостоятелност е отразено в наративните извори на византийските историци, макар и накратко и не много ясно. Симптоматичен е случаят с Мицо, влиятелен велможа, който се домогвал до престола и може би дори за известно време властвал в Търново[115]. Когато се възцарил Константин Тих, Мицо, както предава Пахимер, владеел земите наоколо („τὰ κύκλῳ περικρατῶν“)[116]. Тези земи ще да са се намирали от южната страна на Балкана, като се има предвид, че Мицо търсел спасение в Месемврия, а по-късно предал този град на византийците[117]. Не могат обаче да се определят със сигурност нито границите на неговите владения, нито пък техният точен характер. Мицо получил срещу владенията си апанаж в Троада[118], но това съвсем не означава, че размяната била равностойна. В края на XIII и началото на XIV в. в изворите започва да се разказва за друга обособена област – Крънската. Тя може би е наследила Крънската хора от грамотата на цар Иван II Асен. Дали тогава тя е била отделно феодално имение, т. е. някакъв вид прония или пък апанаж[119], е трудно да се установи. П. Ников предполага, че областта била родово владение на Тертеровци, имайки предвид факта, че по времето на Теодор Светослав там управлявал вуйчо му деспот Елтимир[120]. А. Бурмов пък смята, че Крън и неговите околности принадлежали на Смилецовия род[121]. Това допускане има своето основание, тъй като при всяка поява на политическа лабилност в България по времето на Тертеровци, братята на бившия български цар Смилец предявявали претенции към нея, пък и Копсис за Войсил бил крепостта, където той „се прибирал у дома си“[122]. Така че Елтимир можел да властва в областта веднъж като неин управител, назначен там от племенника си Теодор Светослав, втори път – като представител на фамилията на Тертеровци (ако имението би било тяхно), и трети – като приемник по женска линия, бидейки женен за дъщерята на цар Смилец. Той обитавал имението ведно с жена си и тъща си, бившата българска царица. Пахимер изрично отбелязва, че Елтимир владеел самостоятелно (ἰδίως) Крън[123]. Това известие донякъде предполага противопоставянето на българския велможа срещу централната власт. Впрочем така и станало. По време на един конфликт Теодор Светослав опустошил „подвластните на Елтимир земи“[124]. Остава неясно дали Войсил, който се отправил от Стилвнос към Копсис, успял да задържи властта си над цялата област или се задоволил, което е по-вероятно, само с Копсис и

неговите околности. Известия за Крън като отделно имение не се срещат повече в изворите и така и не се разбира дали то е било оставено на рода на Смилец или е било отнето и предоставено на други. Последното съобщение за Крън, при това не напълно сигурно, е в едно писмо на папа Бенедикт XIII до майката на цар Иван Александър, наречена в него дуциса на Крън. По каква точно линия би могло семейството на българския цар и бивш ловешки болярин да я получи, остава неясно. Единственото допустимо предположение може да бъде това, че тази област била един вид царски домен и нейното притежание зависело от благоволението на трона[125].

У Кантакузин съществува специфично разделение на земите в най-северната част на Тракия, което също би могло да даде указания за евентуално административно деление на тези територии. Той отделя района от „Стилвнос до Копсис" от този „от Месемврия до Стилвнос"[126]. Впрочем същото се среща и в разказа на Пахимер[127]. И това е последното, макар и съвсем несигурно известие за българската администрация в Тракия.

Трудно е да се направи един общ преглед върху характера на управлението на българските земи на юг от Хемус. Известията са малко, изключително несигурни и всяко решение може да бъде предимно хипотетично. Въпреки това могат най-общо да се определят няколко периода, които се отличават с вида на администрирането на тракийските земи. Първият период се ограничава до времето на управлението на Борис I. Тогава превес имала военната власт. Следващият етап е свързан с образуването на комитатите и засилването на влиянието на византийската административна система в България. Установяването на ромейското господство в бившите български земи в Тракия след 971 г. представлява също един обособен период, в който несигурността, породена от непрекъснатите войни, модифицирала администрацията в новозавладените територии според традициите и на българската, и на византийската власт. Четвъртата степен в развитието на управлението било времето на царете Калоян и Иван II Асен. Документите оттогава показват една сравнително стабилна централна власт, която регулирала провинциалното управление и имала приоритетна роля там. Последната фаза е почти идентична с развитието на администрацията на Византия от онова време. Започнало отделяне на самостоятелни феодални владения, които поради изключително оскъдните данни е трудно да бъдат категоризирани като пронии или апанажи. По-големите градове и околностите им постепенно се обособявали като отделни административни единици. По-късно това до-

вело до формирането на нови териториални обединения.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Bréhier, L.* Le monde byzantin. II. Les institutions de l'Empire byzantin, 1949, 357–363; *Ahrweiller,* Administration, 89–109.

[2] *Ahweiller,* Administration, 10–11 и посочените там византийски автори.

[3] *Αδαμαντίος, Α.* Αἱ γεωγραφικαὶ περιπετίαι τοῦ ὀνόματος Θράκη. – Θρακικά, I, 1928, σ. 376; *Gagova,* Toponymy, p. 82.

[4] За името Македония вж. Въведение.

[5] *Schlumberger,* Sigilographie, 83–87.

[6] *Winnifrith, T. J.* The Vlachs. The History of a Balkan People. London, 1987, p. 94.

[7] *Gelzer, H.* Die Genesis der Byzantinischen Themen. Leipzig, 1899; *Brooks, F. W.* Arabic Lists of the Byzantine Themes. – JHS, 21, 1901, p. 73; *Стоименов, Д.* Географски представи за България в ранната средновековна арабска география. – ИПр, 1986, № 8, с. 53.

[8] *Chronicon Magni,* p. 510.

[9] *Χριστοφιλοπούλου, Ε.* Βυζαντινὰ Μακεδονία. – Βυζαντινά, 12, 1983, 48–49.

[10] *Oikonomides,* Listes, p. 101, 105.

[11] *Laurent, V.* La vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa (+ 837), ed., trad., comm., Bruxelles, 1956, p. 193.

[12] *Theoph.,* p. 475.

[13] *Karayanopoulos, J.* Contribution au problème des thémes byzantines. – L'hellenisme contemporaine, 2e séric. T. X. 1956, p. 167.

[14] *Guilland, R.* Les termes désignant le commendant d'un chef des armées byzantines. – ΕΕΒΣ, 29, 1959, p. 68.

[15] *Darrouzès,* Notitiae, No 10, p. 311; *MM,* I, p. 257, 159; II, p. 449; IV, p. 379.

[16] *Pertussi, A.* La questione delle origini dei temi, in: Constantino Porphyrogenito..., p. 156; *Ζακυθηνός,* Μελέται, ΙΑ, σ. 52.

[17] *Успенский, Ф.* Мнения и постановления Константинопольских соборов XI и XII вв. в раздаче церковних имуществ (харатикирии). – Известия Арх. институт Константинополи, 5, 1900, с. 31, 42; *Ζακυθηνός,* Μελέται, ΙΑ, σ. 57; *Γρηγορίου,* Θεματικὸς θεσμός, σ. 89.

[18] *Ahrweiller,* Administration, p. 36, 46.

[19] *Schlumberger,* Sigilographie, 111, No 1, 2, 3, 6, 7; 122–123, NoNo 4, 5, 8.

[20] *Zacos–Veglery,* Seals, II, p.100; I No 1761; I, No 2197; I/2, No 2058; I/2, No 1937.

[21] *Zacos–Veglery,* Seals, I, No 2623 A.

[22] *Zacos–Veglery,* Seals, I/2, No 2147.

[23] *Oikonomides,* Listes, p. 157.

[24] *Zacos–Veglery,* Seals, I/2, No 1550A.

[25] *Zacos–Veglery,* Seals, I/2, No 2143.

[26] *Scyl.,* p. 218.

[27] *Oikonomides,* Listes, p. 264, 267.

[28] *Zacos–Veglery,* Seals, I, No 2643.

[29] *Schlumberger,* Sigilographie, p. 123, No 6; *Zacos–Veglery,* Seals, II, No 135; I, No 1996; I, No 1937; I, No 2134; I, No 2185.

[30] *Zacos–Veglery,* Seals, II, No 894.

[31] *Zacos–Veglery,* Seals, I/2, No 1694, No 1981 A, No 2437; I, No 2577, No 2638.

[32] *Shboul, A. M.* Al'Mas'udi and his world. London, 1979, 239–240.

[33] *Oikonomides*, Listes, p. 265.

[34] *Божилов, И.* Анонимът на Хазе. С., 1979, с. 122; *Тотев, Т.* Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол. – Археология, 1968, № 4, 49–51.

[35] *Божилов, И.* Бележки върху византийската администрация в Североизточна България (971–1000) – В: Сб. в чест на акад. Х. Христов. С., 1988, с. 26.

[36] *Йорданов, И.* Печати на Леон Саракинопул от Велики Преслав. – Археология, 1982, № 1, 13–14, № 1–5; *Шандровская, В. С.* Из истории Болгарии X–XI вв. по данным сфрагистики. – BBulg, 1981, No 7, с. 640.

[37] *Йорданов, И.* Нови данни за Преслав в края на XII в. – Преслав, № 3, Варна, 1983. с. 107.

[38] *Божилов – Гюзелев*, История, с. 310.

[39] *Oikonomides*, Listes, p. 269, 263, 357.

[40] *Божилов, И.* Анонимът на Хазе, с. 123.

[41] *Angold*, Byz. Empire, p. 17.

[42] *Йорданов, И.* Моливдовул на Дамян Добромир, дук на Тракия и Месопотамия. – ИНМ–Варна, 2, 1984, 99–100.

[43] *Маслев, С.* Византийски печати от Плиска и Преслав – ИАИ, 20, 1955, с. 448; *Божилов, И.* Бележки върху византийската администрация, с. 27.

[44] *Angold*, Byz. Empire, p. 129.

[45] *Laurent*, Bulletin, 5, p. 636, No 3; *Γρηγορίου*, Θεματικὸς θεσμός, σ. 66.

[46] *Nicetas*, p. 435; *Γρηγορίου*, Θεματικὸς θεσμός, σ. 68.

[47] *Oikonnomides*, Listes, p. 263.

[48] *Scyl.*, p. 458.

[49] *Anna*, I, p. 216; II, p. 26.

[50] *Laurent*, Bulletin, 6, p. 790, No 1.

[51] *Schlumberger*, Sigilographie, p. 111, NoNo 4, 5.

[52] *Laurent*, Orghidan, No 241.

[53] *Laurent*, Orghidan, No 239.

[54] *Nicetas*, p. 402, 436, 509.

[55] *Gautier*, Typicon, p. 33, 231; 35, 263.

[56] *Nicetas*, p. 509.

[57] *Nicetas*, p. 513.

[58] *Nicetas*, p. 388.

[59] *TT*, I, 258–272.

[60] *Ζακυθηνός*, Μελέται, ΙΘ', σ. 51, 57.

[61] *Zacos–Veglery*, Seals, I/2, No 282; *Oikonomides, N.* A Collection of Dated Byzantine Lead Seals. Washington. D. C. Dumbarton Oaks, NoNo 44, 46.

[62] *Zacos–Veglery*, Seals. II, No 894.

[63] *Ζακυθηνός*, Μελέται, σ. 58.

[64] *Ζακυθηνός*, Μελέται, σ. 60.

[65] *Мушмов, Н.* Неиздадени средновековни печати, намерени в България. – ИАИ, 5, 1928–1929, 240–248.

[66] *Carile*, Partitio, 208–212.

[67] *Villehardouin*, II, p. 82, § 279.

[68] *Nicetas*, p. 598.

[69] *TT*, II. 17–19; *Villehardouin*, II, 234–236, § 422–424.

[70] *Carile*, Partitio, 226–229.

[71] *Oikonomides, N.* La décomposition de l'Empire byzantine à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée à propos de la "Partitio Romaniae". – In: Actes du XVe Congrès international des études byzantines, Athènes 1976, p. 10.

[72] *Acropolita*, p. 119.

[73] *Максимовић*, Провинцијска управа, с. 28.

[74] *Максимовић*, Провинцијска управа, с. 42.

[75] *Lemerle*, Philippes, c. 222.

[76] *Asdracha*, Les Rhodopes, XIVe s., p. 176.

[77] *Pachym.*, I, p. 322.

[78] *Pachym.*, I, p. 322.

[79] *Pachym.*, II, p. 80; *Asdracha*, Rhodopes, Adm. XIIIe s., 277–278.

[80] *Asdracha*, Rhodopes, Adm. XIIIe s., p. 278.

[81] *Greg.*, I, p. 307.

[82] *Greg.*, I. p. 484.

[83] *Cant.*, I, p. 181.

[84] *Asdracha*, Rhodopes, Adm. XIIIe s. eccl., p. 2.

[85] *Cant.*, I, p. 135.

[86] *Cant.*, I, p. 181.

[87] *Cant.*, II, p. 406.

[88] *Asdracha*, Rhodopes, Adm. XIIIe s. eccl. p. 2.

[89] *Cant.*, II, p. 406.

[90] *Cant.*, II, p. 404; *Божилов*, Асеневци, 295–301.

[91] *Cant.*, II, p. 420.

[92] *Cant.*, II, 402–403; *Lemerle*, Aydin, p. 210; *Asdracha*, Rhodopes, 201–202; *Božilov, I.* Les Bulgares dans l'Empire byzantin. – ГСУ. ИФ, 59, 1975, 1980, 145–194.

[93] *Дуйчев, И.* Именникът на първобългарските ханове и българската държавна традиция. – Векове, 1973, № 1, 5–11.

[94] *Коледаров*, Полит. география, I, с. 11.

[95] *Бешевлиев*, Надписи, № 42.

[96] *Бешевлиев*, Надписи, 177–178.

[97] *Бешевлиев*, Надписи, с. 179.

[98] *Венедиков, И.* Военното и административно устройство на България през IX и X в. С., 1979, с. 65.

[99] *Hinkmarus*, col. 201.

[100] *Бешевлиев*, Надписи, № 46.

[101] *Гюзелев*, Княз Борис I, с. 386.

[102] *Theodorus Daphnopates*, ep. V, p. 59.

[103] *Innocentius III Romanus Pontifex*, Regestorum sive epistolarum liber primus, Migne, Pl., t. 214, col. 287 A–288 A.

[104] *Максимовић*, Провинцијска управа, с. 22.

[105] *Fine*, Late Balkans, p. 92.

[106] *Златарски*, История, III, с. 273; *Мутафчиев, П.* Владетелите на Просек. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. прозведения. Т. 1, с. 46; *Дуйчев, И.* Мелник през Средновековието. – В: Сб. Българско средновековие. С., 1972, с. 386.

[107] *Божилов*, Асеневци, с. 95.

[108] *Иванов*, БСМ, с. 578.

[109] *Biliarsky, I.* Les circonstations administratives en Bulgarie au 13e siècle, Σύμμεικτα, Athènes, 1999, p. 180. Авторът допуска, че „земя" би могло да бъде идентично с византийското γῆ и да се третира като административна категория.

[110] *Ahrweiller*, Administration, p. 79; *Максимовић*, Провинцијска управа, 21–23.

111 *MM*, IV, p. 331; p. 348; *Златарски*, История, III, 471–477; *Максимовић*, Провинцијска управа, с. 38, 44 и т. н.

112 *Коледаров*, Полит. география, II, с. 10; *Biliarsky*, Circonstations, p. 179.

113 *Honigmann–Dunneau*, Frontière, p. 25.

114 *Shboul*, Al Masudi, p. 241.

115 *Pachym.*, I, p. 349; *Greg.*, I, p. 60; *Златарски*, История, III, 446–447; *Божилов*, Асеневци, p. 111.

116 *Pachym.*, I, 349–350.

117 *Pachym.*, I, p. 348; *Greg.*, I. p. 60, 113; *Божилов*, Асеневци, с. 249.

118 *Божилов*, Асеневци, с. 249.

119 Терминологията е коментирана у *Ahrweiller, H.* La concession des droits incorporales. Donations conditionelles. – In: Actes du XIIIe Congrès international des études byzantines. Beograd, 1964, 110–112.

120 *Nikov, P.* Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in den Byzantinisch-bulgarischen Beziehungen. – In: Atti del V Congresso di Studi bizantini. Roma, 1939, 229–232.

121 *Бурмов, А.* Към историята на Крънската област. – В: *Бурмов, А.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1968, 216–219.

122 *Cant.*, I, p. 176.

123 *Pachym.*, II, p. 266.

124 *Pachym.*, II, p. 562.

125 *Божилов*, Асеневци, 137–138.

126 *Cant.*, I, p. 176.

127 *Pachym.*, II, p. 447.

Трета глава

ПЪТИЩА

Тракия е средищна територия, през която преминават множество пътища, свързващи селищата вътре в областта и осигуряващи нейните контакти с останалите български територии и граничните им държави. С основание се приема, че част от пътната система, функционирала през античността, продължила да бъде ползвана и през Средновековието и това със сигурност се отнася до големите римски военни пътни артерии Via militaris и Via Egnatia, чрез които Тракия се свързвала както с Централна Европа, така и с Константинопол, а оттам с малоазийските части на империята. Техните разклонения извеждали до пристанищата на Черно, Бяло и Адриатическо море и улеснявали икономическите й връзки. Малко по-сложно бил осъществяван контактът със земите на север от Хемус, тъй като трябвало да бъдат преминавани обикновено трудно-преодолимите старопланински проходи. Те били специално укрепени и представлявали сериозно препятствие по време на военни действия[1]. Освен временните заграждения, издигнати при опасност от нападение, в проходите постепенно били построени укрепления. Никита Хониат ги описва като „изградени на отвесни скали и покрити с облаци върхове“[2]. В тях вероятно е имало постоянни гарнизони и може би това е дало основание на Михаил Оловолос да нарече българите, които охранявали проходите, „мишки, завиращи се в най-отдалечените пещери на Хемус“[3].

От голямо значение било да се познават добре проходите, тъй като именно там често били решавани военните кампании на Византия срещу България. Забележително е, че в картата към историята на Марио Санудо Стария са отбелязани надлежно десет прохода в Стара планина. От морето до Тунджа те са четири, а от поречието на Тунджа до София – шест[4]. Пътешествениците, които преминавали през земите на Османската империя, са оставили значително по-подробна информация, която позволява също да се проследят поне трасетата на отделните пътни артерии. Много любопитен е разказът на дубровнишкия търговец Павел Джорджич в едно изложение до княза на Трансилвания от януари 1595 г. Той подробно излага своите сведения, в които са посочени не само пътищата, но и техните възможности. Според него „през първия про-

ход могат да минават коли, той е отдалечен от морето на 4 мили и дотам се стига като от носа се минава през село, наречено Голива (дн. с. Голица, Варненско – б. м., К. Г.), дето живеят християни. И вторият е подходящ за коли и се стига дотам през село Ченге (дн. Аспарухово, Варненско – б. м., К. Г.), между тия два пътя има един за коне, много лош. По-нататък през Шумен, през който град се минава към пътя за Комарево (дн. Лозарево, Бургаско – б. м., К. Г.), планината е пресечена от път за коне. Близо до Търново има четири пътя, един за коне и три за коли, но почти непроходими и могат да бъдат защитавани от съвсем малко хора."[5]

Писмените извори предлагат информация предимно за военни действия и съвсем рядко споменават отделно за търговия или за пратеничества. По-скоро като изключение може да се спомене сведението на Константин Порфирогенет за руските кораби (еднодръвки), които през устието на Дунав, Констанция, Варна и р. Тичина (Камчия) достигали до Несебър и „дотам свършва тяхното твърде мъчително ... плаване."[6] Вероятно стоките им били натоварвани на големи кораби и така достигали до Константинопол[7]. Останалите известия са от по-късно време и се свързват предимно с търговията с италиански градове, рядко като конкретни случаи, а по-скоро като общи сведения, и то за търговия предимно със Созопол и Месемврия[8].

МОРСКИ ПЪТ

Морският път е подробно отразен и в най-ранните карти и лоции[9]. На тях са отбелязани пристанища, кули и фарове. Навлизайки в българските земи, корабите, идващи от юг, минавали през Кастрицион, Агатопол, Урдовиза, Лалеа, Азине, Каво ди Ропотамо, Созопол, Атия, Порос, Анхиало, Несебър и Емона. Наративните извори споменават обикновено само големите пристанища, където можели да акостират военни кораби. Още през 708 г. византийската флота пристигнала в Анхиало, а войската се разположила на стан в полето, където била нападната от българите[10]. Следващата атака по море отново завършила при Анхиало в 763 г., когато Константин Копроним надвил войските на българския хан Телец[11]. Морска експедиция, в която взели участие 2600 хеландии, също достигнала до пристанището на Поморие, но още преди войската да успее да слезе на брега се извила силна буря и по-голямата част от корабите потънала[12]. Подобна съдба сполетяла отново византийската марина и край

Несебър. Неудържим северен вятър я унищожил изцяло[13]. Въпреки че никой от средновековните автори, които описват прочутата битка при Ахелой в 917 г., не предава точно как ромейската войска е достигнала дотам[14], то най-вероятно е използвана изпитаната схема и подходящия летен сезон и армията ще да е била докарана по море до Анхиало. След поражението от Несебър по море тръгнал към столицата Леон Фока, който успял да се скрие в крепостта[15].

Отново като изходна база за нападение към вътрешността било пристанището на Анхиало или Несебър в 1190 г., при похода на Исаак II Ангел срещу българите[16]. От Константинопол до Несебър пътувал по море епископ Сава през 1235 г.[17] По обратния път минал избягалият от Търново Иван III Асен[18]. До Созопол по вода дошъл и Григорий Синаит, за да достигне до манастира си в Странджа[19].

Населението на крайбрежните градове често понасяло нападенията на идващите по морето кораби и се отбранявало според възможностите си[20]. Така в 1257 г. венецианците, водени от Джакомо Доро, влезли в Несебър, ограбили църквата и се оттеглили[21]. През 1352 г. генуезци под командването на Паганино Дориа нападнали последователно Созопол, Урдовиза и Несебър[22]. Най-сериозната морска експанзия, засегнала всички градове по тракийското крайбрежие, бил походът на Амедео ди Савоя в 1366 г. Последователно той завладял Агатопол, Созопол, Скафида, Анхиало и Месемврия и след известен престой там отпътувал към Варна[23].

КРАЙБРЕЖЕН ПЪТ

По крайбрежието още от античността съществувал път, който обхождал всички крепости по сушата[24]. Вероятно първата българска военна експедиция по този път бил походът, който отвел армията на хан Тервел до Филея и оттам към Проливите[25]. Част от него изминали войските на хан Крум в 812 г., когато били превзети Месемврия и Девелт[26]. Император Анри минал оттам, опустошавайки околността на Анхиало и Агатопол[27]. Една от най-продължителните експедиции по крайбрежието била тази на Михаил Глава, когато паднали Агатопол, Созопол и Несебър[28]. Пътят е регистриран и в описанията на някои по-късни пътешественици[29].

РЕЧНИ ПЪТИЩА

Горното течение на Марица на север от Адрианопол вероятно било ползвано повече като път за превозване на големи товари. Там съществували бродове, през които реката била преминавана. За това съобщава Идриси, който споменава река, която тече между Константция и Пловдив и през нея може да се преминава[30]. Това вероятно се отнася до летния и есенния сезон, когато водата намалявала и реката била преминавана дори и на кон. Подобен случай е разказан в историята на Акрополит. В 1246 г. никейският император Йоан III Ватаци преминал реката на кон край манастира „Св. Богородица Козмосотира“[31]. За да влезе в сражение с намиращите се на другия бряг татари, армията на Йоан Кантакузин преминала Марица през брод (κατὰ πόρον)[32]. При други случаи били ползвани салове (ἀκάτια)[33].

ДИАГОНАЛЕН ПЪТ

Римският път, известен като Via militaris, свързвал Европа с Константинопол и пресичал по диагонал цяла Тракия. Край него още от античността съществували множество градове и станции[34]. Той бил активно използван през цялото Средновековие. Местното население го наричало „царски“ или „моравски“ път[35]. Западноевропейците го познавали като „trita semita“[36] и като „strata publica Bulgariae“[37]. Един от хронистите на Първия кръстоносен поход пише, че той бил построен от „Карл Велики, чудотворния крал на Франция, който направи така, че да е удобен чак до Константинопол“[38], и това известие, само по себе си, е ясна индикация за важността му. Големите градове по пътя били разположени на разстояния от приблизително три дни път. Идващите от запад навлизали в Тракия през прохода Траянови врата (Василики клисура, Българска клисура) и през Стопонион, Пловдив, Константция, Адрианопол, Булгарофигон и Цурул достигали до ромейската столица.

Част от този път изминал и хан Крум през 813 и 814 г.[39] Не е изключено да е ползван и по време на кампаниите на Симеон в Тракия през 894 и 914 г.[40] В отсека Адрианопол – Аркадиопол преминали русите на княз Светослав в 870 г. Най-сигурно е документиран обаче походът на император Василий II, за когото се знае, че вървял по течението на Марица и достигнал до Стопонион и оттам до Средец[41]. През 1188–1189 г. по пътя от Адрианопол до София

минал Исаак Ангел, за да търси старопланински проход, през който да достигне необезпокояван до Търново[42]. Най-добре са документирани маршрутите на кръстоносците от Първия, Втория и Третия кръстоносен поход, които преминали през цялото разстояние на пътя и спирали във всички големи, а и в по-малките градове[43]. Преди това още в 1193 г. пловдивският кастрофилакс Константин Аспиет тръгнал към Адрианопол ведно с пловдивския гарнизон, но бил арестуван в Неутцикон[44]. Веднага след това Асен и Петър нападнали Средец и Филипопол и достигнали дори до града на Адриан[45]. По диагоналния път минали ромейските войски, водени от Алексий Палеолог и Теодор Ласкарис, тръгнали срещу владенията на Иванко в Пловдивско[46]. От Адрианопол до Пловдив пътувал в 1204 г. Рение де Три, комуто се паднало да отвоюва Пловдивското дукство след разделянето на бившите земи на империята[47]. По него вървяла армията на деспот Теодор Комнин в 1230 г. до местността Клокотница[48]. До Макроливада стигнал през 1255 г. никейският император Теодор II Ласкарис, тръгвайки от Адрианопол[49]. Вероятно татарите, съюзници на Константин Асен, които преследвали Михаил VIII по течението на Марица, също са минали по Via militaris[50]. По трасето на диагоналния път пристигнал в Пловдив през 1323 г. император Андроник III Палеолог. След неуспешна обсада и отклонение на север, той отново се върнал по него в Одрин[51]. Турският пълководец Лала Шахин превзел повечето градове по пътя от Адрианопол до София[52]. В следващите векове по-голямата част от европейците, пътуващи към Константинопол, предпочитали този сигурен път. Те оставили след себе си множество описания на самия път, на градове, разположени край него, на жителите им и дори някои подробности от тяхната история. Диагоналният път имал множество разклонения, които го свързвали с Via Egnatia, чрез пътищата през Родопите на юг, както и със северните пътни линии. Често ползвано при военни операции било отклонението към Берое. По него преминала през 774 г. императрица Ирина, за да възстанови стените на града, а после отишла в Анхиало[53]. Може би оттам е минал в 813 г. хан Крум[54]. През 1189 г. кръстоносците на Фридрих Барбароса тръгнали от Пловдив, за да достигнат до Берое[55]. По него преди това кръстосвали непрекъснато войските на Исаак Ангел, които се опитвали да отблъснат нападенията на български и кумански войски в областта, заключена между Берое, Пловдив и Адрианопол[56], подобно на действията на Константин Аспиет през 1190–1191 г.[57] В 1206 г. Анри отишъл от

Адрианопол в Берое, а две години по-късно, преследвайки войските на цар Борил, изминал и пътя Адрианопол – Филипопол[58].

На югозапад имало разклонение, което свързвало централния път с пътя по долината на р. Струма, откъдето била правена връзка отново с Via Egnatia и Далматинското крайбрежие. Този път понякога бил ползван от дубровнишките търговци и венецианците, които дръзвали да пътуват по суша[59]. На север пътят се отклонявал към Копсис и цялата Карловска долина[60]. По него минал Войсил, за да достигне до Копсис и Потука[61]. Вероятно е имало и други разклонения, тъй като в Средна гора са съществували поне осем добре укрепени прохода, фланкирани с крепости както при техните устия, така и по цялото им протежение[62].

ПЪТИЩА ЗАПАД – ИЗТОК

Подбалканският път свързвал Черноморското крайбрежие с вътрешността и достигал до София[63], откъдето правел връзка с диагоналния път и пътя по поречието на Струма. Между София и Златица се намирал втори успореден на Траянови врата проход, който бил ползван при необходимост. Той е бил охраняван от поредица крепости, разположени близо до дн. село Петрич[64]. Там Алексий Комнин оставил специален гарнизон, който да отблъсне очаквано куманско нападение[65]. Може би най-интересни сведения за този проход се намират у Антонио Бонфини, който описва похода на Хуняди от 1443 г. Той е информиран, че да се премине „студената планина" има два възможни прохода – единият още от римско време, а другият – край малката рекичка Златица (т. е. Тополница). Унгарският пълководец предпочел втория, разчитайки да бъде по-малко защитен[66]. От Златишкото поле пътят преминавал през крепостите Копсис и Крън, оттам към Сливен, Лардея, Айтос до крайбрежието. Имало разклонения през Крън и през проходите на Средна гора към Ряхово, Берое и Ямбол[67]. През 1206 г. рицарите на Анри пристигнали по него от Анхиало в Терми[68]. По друга част от същия път минал в 1278 г. военачалникът Михаил Глава в своя поход срещу Ивайло – от Айтос, през Мокрен, Сотиропол, Твърдица и Мъглиж, за да достигне Крън[69]. По разклонението от Крън към Берое отстъпил в 1190 г. император Исаак II[70]. Изглежда, че оттам е минал и Михаил Глава в 1278 г.[71] Може би в своя поход срещу Елтимир Радослав също да е преминал оттам[72]. През 1303 г. цар Теодор Светослав, минавайки по него, превзел Ямбол, Лардея и Айтос[73]. В 1330 г.,

по време на поредния българо-византийски конфликт, император Андроник III изминал пътя от Несебър до Айтос[74] и оттам се отправил на юг. От разказа на Пахимер става ясно, че пътят имал още едно разклонение към южното подножие на Средна гора, където била разположена крепостта Раховица[75].

Друга пътна линия, почти успоредна на Подбалканския път, започва от Ямбол и през Русокастро и Девелт достига до Созопол[76]. По него минавала войската на Михаил Глава – от Созопол към Скафида и Девелт в 1263 г.[77] През 1330 г. Андроник III подчинил Анхиало, Несебър и Айтос, а оттам, като се отклонил по вертикалния път, стигнал до Русокастро и после до Ямбол[78].

Съществувал още един, по-често ползван път в посока запад–изток. Той преминавал през Родопите, от Мелник, през Никополис ад Нестум, за да достигне Адрианопол през Димотика[79]. Вероятно първата българска експедиция по пътя и неговите многобройни разклонения, обхващащи територията на цялата планина, била тази на кавхан Исбул срещу смоляните[80]. От XII в. нататък вече има значително повече сведения за военни действия в областта на Родопите и преминаването на армии по тези пътища. До Димотика, вероятно до Адрианопол е пристигнал цар Калоян в 1206 г.[81] (Съвсем не е сигурно, че това може да е бил и пътят на хан Крум през 813 г.[82]) Това е бил и пътят на Иван Александър в 1342 г.[83]

Войската на рицарите от Четвъртия кръстоносен поход, тръгнала да помогне на затворения в Стенимахос Рение де Три, минала през крепостите Ефраим и Миняк[84]. През 1254–1255 г. там се водели военни действия между никейци и българи, като били извършвани непрекъснати придвижвания между Стенимахос, Перущица и Кричим, оттам до Цепена и обратно към Устра, Перперакион, Кривус и Ефраим[85]. В своя текст Акрополит описва пътя от Баткун към Цепена: „Мястото беше много трудно за изкачване, а дебелият и хлъзгав лед правеше целият път много труден за вървене.“[86]

ПЪТИЩА СЕВЕР – ЮГ

През Източна Стара планина на север има три основни прохода – Дюлински, Лопушански и Ришки. Основна стратегическа точка в района е Айтос. Два големи пътя, идващи от юг, водят натам. Единият тръгвал от Константинопол през Цурул и Виза, Вризис, Скопелос, през средновековната крепост край Малко Търново към Девелт и Несебър и оттам към крепостите при Ново Паничарево. Той имал

едно разклонсние към Факия – Грудово – Девелт – Русокастро и оттам към Айтос[87]. Другият, който изглежда е бил по-често използван, е този, който се отправя от Адрианопол направо на север[88]. Той също имал разклонения – едното на север през Прват и северозападното подножие на Странджа към Лардея, Карнобат и Айтос, а другото – през Вукелон – Яница към Ямбол[89]. По тези пътища минали армиите на Константин V през 759, 763 и 768 г.[90] и Константин VI в 892 г., както и на хан Кардам, който го пресрещнал при Маркели[91]. Вероятно това е бил пътят, по който е тръгнала войската на Никифор I в 811 г.[92] Обикновено се приема, че византийската армия е претърпяла поражение във Върбишкия проход, който представлява продължение на същия този път[93]. По него превел армията си император Исаак Ангел, който отишъл в Тавроком и оттам в Лардея[94]. По пътя от Адрианопол до Прват минали кръстоносците от Третия поход[95]. По линията Константинопол – Метре – Виза и до Факия вървели войските на Михаил Глава в 1263 г.[96], а през 1303 г. Теодор Светослав се отправил от Айтос към Ктения и Русокастро[97]. В 1328 г. Михаил Шишман, след като превзел Вукелон, стигнал до Прват[98]. Части от този път били изминати от българските и византийските войски, за да се срещнат за прочутата битка при Русокастро[99].

Друг много важен път по западната граница на областта бил пътят по поречието на Струма от крайбрежието към София. Обикновено той се приема за разклонение на Via Egnatia[100] в посока към Серес и нагоре по течението на реката, за да се свърже на запад със Скопие или пък на изток с пътищата, които пресичат Родопите. Евлия Челеби описва следния маршрут – от Серес, при с. Неон Петрици, по поречието на Струма и оттам за пет часа достигнал до реката, която протича през Стенимахос[101]. Съществувал и друг път през Струмица, Мелник, Неврокоп и оттам също до Стенимахос[102]. Виктор Григорович пък описва своето пътешествие през Серес – Мелник – Рилски манастир – София[103]. Пътищата, които идват от запад, за да навлязат в Родопите, са описани и от Ами Буе[104]. Известно е, че при нужда Рупелският проход бил затварян с врати[105]. По този път може би войските на хан Кардам нападнали стратега Филит край Струма през 789 г.[106], както минал по него и хан Крум в похода си от 808 г., когато били нападнати ромейските войски в темата Стримон[107]. Още едно българско нападение, достигнало до Филипи и станало повод за местното население да напусне обиталищата си, било осъществено в 812 г.[108] Вероятно поне част от този път е изминала армията на кавхан Исбул. Спомен за нейните действия са два надписа – единият от Филипи, а другият – обозна-

чаващ битка при Серес[109]. По този път достигнали до Ключката клисура войниците на Василий II в 1014 г.[110] Оттам пък минали българите, водени от Асен, тръгнали към Амфипол[111]. Там извършвал набезите си Добромир Хриз, който се отметнал от съюза си с византийците[112]. Може би по него са минали и кръстоносците от Третия поход, пристигайки от Родопите, когато стигнали чак до Велика Влахия в Тесалия[113].

Видно е, че въпреки оплакванията на мнозина средновековни автори и на някои средновековни пътешественици, че срещали много препятствия по пътя си, Тракия съвсем не е била непроходима област и доказателство за това са непрекъснатите военни експедиции, които преминавали през нейните територии. За съжаление, не притежаваме толкова много и сигурни данни относно търговията и тя несъмнено е била значително по-затруднена, тъй като през местата, откъдето можела да премине конна или пеша войска, не всеки път можело да се промъкнат тежките волски каруци. Все пак, безспорно амбулантна търговия с дребни стоки е имало дори и по най-труднопроходимите места.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Шкорпил*, Съобщителна мрежа, 80–111; *Аврамов*, Юбил. сборник, 96–108, 124–132; *Ангелов*, Съобщителни линии, 214–248; *Попов, А.* Старопланинската укрепителна система за защитата на средновековния Търновград. – ИОМВТ, 5, 1972; *Момчилов, Д.* Пътна и селищна система, 23–162; *Тъпкова-Заимова, В.* Към въпроса за военните пътища в Първото българско царство. – ИПр, 1958, № 1, 60–62.

[2] *Nicetas*, p. 373.

[3] *Boissonade*, Anecdota, p. 159.

[4] *Almagia*, Carti, tav. 14.

[5] *Гюзелев, В.* Българската държавност в документи. С., 1981, с. 115.

[6] *Const. Porph.*, De adm., 61–62.

[7] *Ahrweiler, H.* Byzance et la mer. Paris, 1966, p. 88.

[8] *Шрайнер, П.* Купцы и товары Причерноморья – фрагмент византийской конторской книги. – BBulg,1981, No 7, 215–219; *Gjuzelev, V.* Le commerce génois durant la première moitiée du XIV s. – EH, 1979, No 9, 36–58; *Gjuzelev, V.* Les relations bulgaro-vénitiennes dans les terres bulgares durant le XIV s. – BHR, 1979, No 4, 48–65.

[9] *Motzo*, Compasso, p. 44; *Almagia*, Carti, tav. 14, 19, 37; *Gjuzelev, V.* Il Mar Nero ed il suo littorale nella storia del Medioevo bulgaro. – BBulg, 1981, No 7, 22–24; *Koledarov*, West Black Sea Coast, p. 248; *Todorova, E.* Medieval Genoese Nautical Cartography on the West Black Sea Coast. – EB, 1981, No 2, 118–131; *Димитров*, Средновековна картография, passim; *Коледаров*, Мореплавателни карти, passim; *Коледаров, П.* Най-ранни споменавания на българите върху средновековните карти. – ИИИ, 20, 1968, с. 218.

[10] *Theoph.*, p. 346; *Niceph.*, p. 43.

[11] *Theoph.*, p. 433; *Niceph.*, p. 69.

[12] *Theoph.*, p. 437; *Niceph.*, p. 73.
[13] *Theoph.*, p. 447.
[14] *Theoph. Cont.*, p. 388; *Georg. Mon. Cont.*, p. 806.
[15] *Theoph. Cont.*, p. 389.
[16] *Nicetas*, p. 388; *Acropolita*, p. 19; *Гагова, К.* Пътна система в Северна Тракия през XII–XIV в. – ИПр, 1983, № 1, с. 92.
[17] *Иванов*, БСМ, с. 170.
[18] *Pachym.*, I, с. 449.
[19] *Помяловский*, Житие Григория, с. 35.
[20] *Greg.*, III, p. 83.
[21] *Gjuzelev, V.* La Bulgarie, Venise et l'Empire latin de Constantinople au milieu du XIII e s. – BHR, 1979, No 4, 38–48.
[22] *Balard*, La bataille, 431–469.
[23] *Chron. Savoye*, II, p. 141, 142, 144, 146–148.
[24] *Тъпкова-Заимова*, Към въпроса за военните пътища, с. 63.
[25] *Theoph.*, p. 382; *Niceph.*, 48–49.
[26] *Theoph.*, p. 499.
[27] *Nicetas*, p. 645.
[28] *M. Philae*, v. 91, 123.
[29] *Ников, П.* Едно неизвестно описание на българския черноморски бряг от XVIII в. – ГСУ. ИФ, 28, *Х. Кесяков*, № 3, 1931; Стари пътувания през България. – Сб.НУ, 11, 1894, с. 194.
[30] *Недков*, Идриси, с. 47.
[31] *Acropolita*, p. 72.
[32] *Cant.*, I, 186–187.
[33] *Jireček*, Heerstrasse, 49–52; *Тъпкова-Заимова*, Към въпроса за военните пътища, с. 64.
[34] *Ангелов*, Съобщителни линии, 218–221; *Гагова*, Пътна система, 95–96; *Soustal*, Thrakien, 132–135.
[35] *Jireček*, Heerstrasse, S. 75.
[36] *Ansbert*, p. 27 .
[37] *Ekkehardus*, p. 220.
[38] *Tudebovis*, p. 11.
[39] *Theoph.*, p. 500; *Scriptor Incertus*, 336–337; *Genesius*, 12–13; *Тъпкова-Заимова*, Към въпроса за военните пътища, 64–65.
[40] *Theoph.*, p. 312, 387; *Leo Gramm.*, 293–294.
[41] *Cedr.*, 434–436; *Leo Diac.*, 171–172.
[42] *Nicetas*, p. 398.
[43] *Gagova*, Third Crusade, 98–112; *Гагова, К.* Първият кръстоносен поход по Виа милитарис. – Минало, 1996, № 3, 56–61; Вторият кръстоносен поход на Балканите. – История, 1997, № 3–4, 54–63.
[44] *Nicetas*, 435–436.
[45] *Nicetas*, p. 437.
[46] *Nicetas*, p. 532.
[47] *Villehardouin*, II, p. 112, 120.
[48] *Acropolita*, 41–42.
[49] *Acropolita*, p. 120; *Tăpkova-Zaimova, V.* Les voies romaines dans les régions bulgares à l'époque médiévale. – AARh, Studia historica et philologica. S., 1961, 165–172.
[50] *Pachym.*, I, 231–232.
[51] *Cant.*, I, 173–176.

[52] *Ников*, Турското завладяване, с. 51.
[53] *Theoph.*, p. 457.
[54] *Theoph.*, p. 470.
[55] *Ansbert*, p. 44; *Hist. perigr.*, p. 141.
[56] *Nicetas*, p. 396.
[57] *Nicetas*, p. 435.
[58] *Villehardouin*, II, p. 258; *Valencienne*, p. 308.
[59] *Spisarevska, I.* Le reseau routier entre Adriatique et la Mer Noire dans le cadre des échanges commerciaux des territoires bulgares au XV–XVI s. – EH, 1979, No 9, 153–155.
[60] *Аврамов, В.* Траяновият път от Карпатите и Дунав и Пловдив. – ИАД, 4, 1914, 226–240.
[61] *Cant.*, I, p. 176.
[62] *Попов, А.* Крепости в Сърнена Средна гора. – ИБИД, 31, 1971, 39–82.
[63] *Иречек*, Пътувания, 260–270; *Мутафчиев*, Старият друм, 286–362; *Ангелов*, Съобщителни линии, 224–225; *Момчилов*, Пътна и селищна система, 23–70, 71–113, 114–162; *Soustal*, Thrakien, 135–138.
[64] *Мутафчиев*, Стари градища и друмове, с. 340.
[65] *Anna*, II, p. 256.
[66] *Bonfini*, dec. III, lib. V, p. 131.
[67] *Гагова*, Пътна и селищна система, с. 97.
[68] *Villehardouin*, II, p. 260.
[69] *M. Philae*, v. 225–236; *Ангелов*, Съобщителни линии, с. 224.
[70] *Nicetas*, 429–430.
[71] *M. Philae*, v. 236–237 *Ангелов*, Съобщителни линии, с. 224.
[72] *Pachym.*, II, p. 226.
[73] *Pachym.*, II, 447–448.
[74] *Cant.*, I, p. 431.
[75] *Pachym.*, II, p. 447.
[76] *Ангелов*, Съобщителни линии, с. 222.
[77] *M. Philae*, v. 124–133.
[78] *Cant.*, I, p. 431.
[79] *Asdracha*, Rhodopes, 34–37; *Soustal*, Thrakien, 135–137; *Ангелов*, Съобщителни линии, 220–221.
[80] *Бешевлиев*, Надписи, 132–134.
[81] *Nicetas*, p. 632; *Villehardouin*, II, p. 258.
[82] *Бешевлиев*, Надписи, с. 144.
[83] *Cant.*, II, p. 345.
[84] *Villehardouin*, II, p. 246.
[85] *Acropolita*, p. 108.
[86] *Acropolita*, p. 122.
[87] *Аянов*, Пътища, 94–113; *Гагова*, Пътна система, с. 98.
[88] *Beševliev*, Heerstrasse, 125–129.
[89] *Гагова*, Пътна система, с. 99.
[90] *Theoph.*, p. 436, 433, 437.
[91] *Theoph.*, p. 467.
[92] *Theoph.*, 498–490; *Дуйчев, И.* Нови житийни данни за похода на император Никифор I в България. – Сб.БАН, 1937, 148–153.
[93] Дуйчев, Нови житийни данни, с. 150.
[94] *Nicetas*, p. 396.
[95] *Hist. perigr.*, p. 142.

[96] *M. Philae*, v. 35–50
[97] *Pachym.*, II, p. 445.
[98] *Cant.*, I, p. 324.
[99] *Cant.*, I, p. 431.
[100] *Asdracha*, Rhodopes, p. 26; *Тъпкова-Заимова*, Към въпроса за военните пътища, с. 68.
[101] *Евлия Челеби*, 283–287.
[102] *Kissling*, Thrakien, 93–94.
[103] *Григорович, В.* Очерк за пътешествие по европейска Турция. С., 1978, 123–138.
[104] *Ами Буе*, Френски пътеписи, 328–330.
[105] *Acropolita*, 115–115; *Cedr.*, p. 457.
[106] *Theoph.*, p. 467.
[107] *Theoph.*, p. 487.
[108] *Theoph.*, p. 495.
[109] *Бешевлиев*, Надписи, 132–134, 141.
[110] *Cedr.*, p. 464.
[111] *Nicetas*, p. 467.
[112] *Nicetas*, p. 487.
[113] *Ansbert*, 61–63.

Четвърта глава

ИКОНОМИКА И ТЪРГОВИЯ

Основен поминък на населението в Тракия през цялото Средновековие, както и в предходната епоха, били земеделието и животновъдството. Тази констатация изцяло важи и за българската средновековна държава, и за Византия[1]. В ранния период на тяхното развитието икономиката им била предимно аграрна. В действителност, освен няколкото големи градски центрове като столицата Константинопол и Солун, големите малоазийски градове и егейските пристанища, не съществувал типичен градски живот. Основа на социалното съществуване била селската общност[2].

Съществено значение за развитието на стопанските производства в Тракия имали благоприятните климатични и геоморфологични условия на района. Неговото плодородие и природните му дадености правели силно впечатление на преминаващите оттам чужденци. Не в една западна хроника, разказваща по един или друг повод за Тракия, тя е определена като „земя плодородна", „произвеждаща всички земни блага" и т. н. Забележително е, че въпреки безкрайно тежките условия за съществуване, предизвиквани от непрекъснатите набези и войни, нейното население успявало да поддържа иманентното ѝ плодородие дори когато, след като плячкосвали градовете и селата от областта, грабителите отнасяли оттам и зърнени храни, мед, вино и добитък.

Със земеделие се занимавали и селските, и градските жители, а данъкът върху тяхното производство бил плащан предимно в натура[3], както посочват известните от това време грамоти и документи. Показателен е случаят, когато, съобразявайки се с развитието на производствените отношения в българските земи и традицията на българската данъчна политика, император Василий II определил налозите да бъдат само в натура, а не в пари. Това положение се променило при император Михаил IV Пафлагон, който въвел всеобщ паричен данък. Неговите икономически мерки били една от причините за въстанието на българите през 1040 г. Остава неясно дали след него статуквото било запазено или и българските територии са се подчинили на византийската фискална политика.

Според изследвачите земеделието на Балканите се развивало на двуполна система на сеитбообръщение, което осигурявало не само

по-продължителен срок на експлоатация на земите[4], но и непрекъснат растителен процес, който целогодишно предоставял земеделски производства. За съжаление, изворите не предлагат почти никакви преки данни за отглеждането на различните видове земеделски култури, но някои споменавания в грамотите, отделни съобщения в средновековната книжнина и най-вече описанията на плячката, задигана от областта при твърде честите набези там, все пак създават една, макар и бегла картина на развитието на селското стопанство в Тракия през Средновековието. Откритите при археологически разкопки земеделски сечива, останките от храни[5], както и фактът, че производството достигало и за храна на населението, и за изплащане на данъците, а и за износ, също доказва високата степен на развитие на земеделието в областта.

Особено многословен в своите описания е арабският географ Идриси, който се спира на многобройните обработени полета и земеделски култури край Константция, следващите една след друга посевни площи, много лозя и овошки, многоброен едър и дребен добитък на юг от Берое. Според него град Русокастро имал много добитък, докато Терми бил известен с множеството си насаждения и зеленчуци, Айтос – с лозя и зърнени храни. Земеделие и животновъдство имало също в Авли и Голое[6]. Завещанията на Кали и Симватий Бакуриани освен всичко друго представляват и една енциклопедия на селскостопанското производство в района на Пловдив. В тях се говори за отглеждането на ечемик и бобови растения, лозя и коноп, за зеленчукови и овощни градини, за отглеждането на биволи, волове, бикове, коне, свине и друг добитък, за производството на вино и т. н.[7] Бил произвеждан зехтин, както и различни видове зеленчуци[8]. Типиците на Бачковския манастир и на манастира „Св. Богородица Козмосотира“ край Вира, както и житието на св. Ромил Видински предлагат сведения за риболов в по-големите и малките реки на областта, като не само споменават факта, че се лови риба, но и разказват за регламентация на риболова[9].

Историописците на кръстоносните походи, преминали през Тракия, често описват вида на плячката, отмъкната от рицарите. Така Роберт Монах изрично споменава жито, вино и масло, с които се били „снабдили“ кръстоносците[10], а когато рицарите от Третия кръстоносен поход навлезли в „равната земя Циркуиц“, те намерили там „изобилие от всички блага, прибрано житото, узряло гроздето“[11]. Там войската им била облекчена най-после от всички дотогавашни лишения чрез „божествена благодат“ и те намерили там голямо количество хляб, вино и пресни плодове[12]. Околности-

те на Пловдив, Пернис и Брандевой също имали сериозно селскостопанско производство и там местното население организирало пазари за немската армия[13]. Дори в малката крепост Близимос те намерили „всички блага за поддържане на живота“[14]. Нападенията на константинополския император Анри имали не само политически и военен замисъл. Те също така допринасяли за забогатяването на неговата армия. Войниците му задигали от Берое „доста добитък, волове и крави, и биволи в твърде голямо количество“, а от опожарените околности на Анхиало и Терми – голяма плячка и много добитък[15]. Отглеждането на зърнени култури било едно от основните селскостопански занимания на населението в областта. През зимата на 1306–1307 г. житото на Тракия спасило гладуващия Константинопол[16]. Претенциозните вече търговци от италианските републики класирали качествата на житото според мястото на отглеждане и като го категоризирали му определяли и съответна цена. Така според „Наръчника за търговия“ на Пеголоти житото на Анхиало почти не се отличавало от това на Кафа и Маврокастро, но все пак се продавало повече и се запазвало по-добре при пренасяне по море, докато житото от Созопол било по-нискокачествено от горепосочените[17]. През 1366 г. жителите на Несебър изплатили в жито част от контрибуцията, дължима на Зеления граф. Там придружителите на Амедео VI намерили в изобилие мед, восък и вино[18]. Производителите от Тракия изнасяли от черноморските ѝ дебушета продуктите на пчеларството и оттам потегляли към Константинопол, Венеция и Генуа кораби, натоварени с прословутия восък на Романия и Загора[19]. Трябва да се отбележи, че западночерноморските пристанища изнасяли изключително своя и на хинтерланда си продукция[20]. Докато турците нападали Тракия, те отнасяли оттам „волове, кобили и овце, ечемик и жито“[21]. Но установили се веднъж в нея, въвели своя данъчна система, според документите на която могат относително точно да се определят районите на отделните селскостопански производства. Например в Айтоско били отглеждани пшеница, ечемик и овес, имало лозя и орехови градини, кошери и развито свинепроизводство[22]. Земята на Пловдивско била богата на зърнени храни и ориз, Старозагорско се отличавало с градини и лозя, а Сливен – със зърнените си култури, плодовете и лозята си[23].

В областта, макар и неизложени в писмените извори, били развити и две много характерни производства – добивът на сол и дърводобивът. Солта била извличана при Анхиало, край езерото, наречено от Ана Комнина Свещено езеро. Оттам по солния път[24] била внасяна

във вътрешността, а от крайморските градове била изкупувана от чуждите търговци. Планините в района, с техните гъсти някога гори, давали възможност за развитие на дърводобива и производството на дървени въглища. От Стара планина, Родопите и Странджа били свличани в градовете трупи за строеж на сгради и лодки, за направа на бъчви, сечива и други необходими за ежедневието вещи. Традицията на народното песенно творчество и досега помни, че Урдовиза била скеля на производителите на дървени въглища в Странджа.

Успоредно със земеделието и животновъдството в разрастващите се градски центрове се развивали интензивно и занаятите и търговията. Тук му е мястото да се направи една предварителна уговорка – безкрайно трудно е да се локализира производството на дадени изделия, ако не притежаваме за това изрични показания в изворите, а също така с пълна сигурност да се определи времето, в което са били изработвани някои предмети или построени определени сгради, при условие че по тях няма никакъв надпис. Изобщо да се датира определена крепост, манастир, сграда или църква без епиграфско указание или конкретно споменаване в наративните извори е твърде несигурно. Често е невъзможно да се определи някой от паметниците на тогавашната архитектура не толкова по време, колкото по произход, т. е. дали е бил строен от българи или византийци. Още повече, че областта била гранична между двете държави, в нея най-силно от всички български територии се чувствало ромейското културно влияние. То доминирало дори тогава, когато работели български занаятчии и това допълнително усложнява изследването, а и донякъде обезсмисля търсенето на задължителни конкретни решения. Разширяването на българските предели на юг предполага засилването на старите твърдини, възстановяването на разрушените крепости и построяването на нови укрепления. Впрочем това важи в същата степен и за Византия, която изграждала своя укрепителна система срещу северните си врагове – били те българи или отвъддунавски „варварски“ племена.

В периода VIII–X в. може да се предположи, че българите поскоро приемали наготово византийското наследство, макар че в строителството несъмнено съществували поправки и пристройки от изцяло български произход. През XI–XII в. в Северна Тракия, предимно в подножията на Стара планина, били изградени множество крепости, които имали задачата да спират нашествията на печенези, узи и кумани. Те били строени от византийската власт, но безспорно в строежа участвало и местното население, което в поголямата си част било българско. Това още повече затруднява на-

мирането на точни критерии за разграничаването на произхода на строителството в областта. В периода на възстановяване на българската държава, а и през XIII–XIV в. нейните владетели, както и онези представители на българската аристокрация, търсещи автономност, издигнали в Тракия не една крепост, манастир или църква. За тях ще стане дума поотделно в каталога на топонимите.

Строителството на крепости променило с течение на времето своя характер и докато градовете в Тракия, строени около V–VI до VIII в. били разположени обикновено около по-голяма река или подножие на хълм или планина, били сравнително големи по площ и служели за обитаване и защита на околното население, то от XI–XII в. нататък те вече имали други особености. Това не може да се обясни само с промяната на носителя на строителната култура, тъй като прабългарската архитектура и градоустройство, дотолкова ясно демонстрирани в строителството на Плиска и Преслав, имат съвсем друго естество[25], пък и изобщо строителната култура в Тракия има най-общо казано еклектичен характер.

Причините за тези преобразования би трябвало да се търсят по-скоро в промяната на политическите и социалните отношения, в постоянната несигурност и честата смяна на владетелите в областта. Нейното население започнало да предпочита по-малките неукрепени селища, близо до планините и при всяко вражеско нападение бързало ведно с имуществото си да се скрие в труднопроходимите гори. Крепостите изпълнявали по-скоро ролята на пазачи на пътищата, места, където били съсредоточени гарнизони или дори средновековни замъци, където живеели местните велможи. Показателен в това отношение е фактът, че терминологията за видовете селища през този период напълно се обърква. По това време отделните крепости или „акрополите“ на градовете били строени, следвайки естествената конфигурация на терена, а кулите им били издигани по слабо защитените места[26]. Абсолютно неоснователно е да се твърди, че крепостите, построени по това време, били резултат от обмислената и системна дейност на определена държавна власт, а още по-малко, че изграждането им било извършвано по общ ръководен принцип[27]. Напротив, всички писмени извори сочат, че това строителство било осъществявано според политическата конюнктура и възможностите на момента, както и със средства изключително според местния потенциал. Да се говори за някакви специфични черти на българското крепостно строителство в Тракия е пресилено. Малко по-различен е случаят с църковната архитектура. Българското църковно строителство се намирало под силно визан-

тийско влияние[28], но наличието на надписи и други указания помагат понякога да се разграничат строежите на българите от тези на ромеите. Със строителство се занимавала почти цялата работоспособна част от населението на областта, изпълнявайки редовната повинност градозиданїе – καστροκτισία, а специално за каменоделци и строители в Несебър споменава Барберий – те дошли в дома, където бил отседнал граф Амедео, и построили там камина[29].

Сведения за рудодобив в областта съществуват още от античността – за Странджа, Медни рид и Родопите. От Средновековието пък са останали славянските топоними – Рудево в Странджа, Рудище и Видните при Пещера, Вигнете край Панагюрище, Рупец при Айтос и т. н.[30] Развитието на рударството ще е следвало същата схема и същите закони, както в останалите части на Балканския полуостров[31]. Металообработването имало широко разпространение, като се има предвид повсеместната изработка на земеделски сечива и оръдия на труда[32]. Единственият град, директно посочен в писмените източници като място на развита металургия, е Авли. Според Идриси там имало „занаяти и изкусни занаятчии. Там се изработват от желязо всякакви рядкости“[33]. Два квинтала и седем либри предмети от желязо и мед били намерени от рицарите на Амедео ди Савоя в къщата му в Несебър и съответно заприходени в книгата на неговия ковчежник[34]. Антоний Барберий съобщава също и за ковачи, които освен предмети за ежедневна употреба при нужда произвеждали и оръжие[35].

Напредък получило и керамичното производство, особено керамиката за битови нужди. Големи количества от нея, строителна и трапезна, с украса или без украса, се намира в музейните колекции на всички градове и селища в областта.

Сведения за други видове занаяти се срещат най-вече в сметководната книга на Барберий. Действително те са ограничени по време и място, но все пак дават възможност да се състави поне приблизителна картина на материалното производство в областта. Според записаните в книгата разходи, в Несебър съществувало производство на платове – вълнени, копринени и памучни[36], от които графът купил за собствени нужди, въпреки че традицията сочи платовете като една от основните вносни стоки за българския пазар. При това местните тъкачи работели и по поръчка и за свободна продажба[37]. Пак в Несебър имало и „множество хлебари“, които опекли за окупаторите само за един ден – 6 март – осемдесет и два и половина модия хляб[38]. Те произвеждали и сухари, с които снабдявали местните и отбиващите се в града кораби[39]. Забележително

е това, че местното производство в Месемврия (това явно се отнася и до останалите големи черноморски пристанища, а може би и за някои от по-големите градове на вътрешността) достигнало до такава степен, че могло да задоволи потребностите на савойските завоеватели почти изцяло с местни суровини и местни производители[40]. Трудно е да се установят някакви особености на данъчните облагания върху специфично занаятчийските производства, както и отношенията земеделец–занаятчия. Най-вероятно е обаче фискалната система, присъща на повечето от градовете в областта, независимо от това, чие притежание са били в момента, да е била по византийски модел[41], поне що се отнася до периода след X в.

Най-общо може да се заключи, че постепенно, особено в по-големите градове, започнал процес на все по-интензивно разделение на земеделския труд от занаятчийския. С. Лишев изказва предположението, че отделянето на хлебопроизводството като самостоятелен занаят било първото стъпало към пълното разделяне на занаятите от селското стопанство[42]. Но особено занаятчийско съсловие безусловно е съществувало много преди това, дори само ако се съобразяваме с античното наследство на Балканите.

Всичко казано дотук предполага и добре развиваща се търговия. Преди идването на българите областта вземала активно участие в общата търговска циркулация на империята, но постепенно с промяната на политическото положение като че ли се изменила и икономическата обстановка там, и то не в нейна полза. Най-важен фактор за развитието на търговията в Тракия било нейното географско местоположение – кръстопът между Азия и Европа, при това в непосредствена близост до Константинопол. С течение на времето особено голямо значение придобило крайбрежието на областта, което преди масовото нахлуване на италианските търговци след XI в. представлявало по-скоро един вид придатък към пристанището на Константинопол и имало по-скоро вътрешнотърговско значение. Идването на италианците оживило местното производство, а и търговията, която се състояла предимно в износ на суровини и внос на манифактурни стоки. През Тракия преминавал и твърде често ползвания диагонален път от Централна Европа към византийската столица, по който се движела немалка част от търговията от изток на запад.

Старият римски път Via Egnatia имал също връзка с българските земи на юг от Хемус и също улеснявал развитието на търговията там. Изобщо гъстата и относително добре поддържана пътна мрежа способствала за развитието на търговските отношения на Тракия със съседните области и дори с далечни чужди земи. През нейната

територията била извършвана българо-византийска търговия още от самото начало на обмена между двете държави, който според документите бил регламентиран с първия договор между император Юстиниан и хан Тервел. Византийската митническа система обхващала както областта изцяло, така и отделни нейни градове, където съществували ромейските митнически институции. Многобройните печати на комеркиариите от целия район регистрират наличието на митнически власти в почти всеки по-голям градски център. Липсата на български монетен режим много затруднява изследването докъм X в., тъй като остават данните единствено за византийския обмен там. Вместо парични знаци българите предпочитали натуралната размяна и еталон за нея бил, според известията на арабския географ Ал Масуди, глави добитък – крави или овце[43]. Основното тържище на българските стоки първоначално бил Константинопол. Априори ще трябва да се приеме, че там било продавано и произведеното на територията на Тракия, изнасяно през Анхиало и Несебър[44]. Черноморските пристанища приютявали понякога и руски търговци, тръгнали към Константинопол. Те обикновено спирали в Несебър[45]. Притежаваме една грамота, дадена от галицийския княз Иван Берладник през 1134 г., която осигурявала на несебърските търговци свободна търговия в неговото княжество[46].

Несигурната политическа обстановка във втората половина на X и през XII в. се отразила съответно върху търговията в Тракия и в резултат на това там се намират голям брой тезаврирани монетни находки от времето на Комнините[47]. Развитието на търговията с италианските републики било документирано с поредица от договори и привилегиуми. Началото бил един хрисовул на император Василий II за венецианците, но истински широки и неотменими права за търгуване с империята и освобождаване от всички видове такси предлагал привилегиумът на Алексий I от 1082 г.[48] Издигането на Генуа и нейната икономическа стабилност довели до засилване на византийско-генуезките търговски отношения. Около 1169–1170 г. тя също получила предимства при търговията във византийски предели[49]. Естествено между тези две най-могъщи италиански републики възникнала не само търговска конкуренция, но и вражда, която я съпътствала. На венецианците, по-стар партньор, трябвало отново да се направят отстъпки, още повече, че те имали вече по-широка сфера на влияние, търгувайки и във вътрешността на страната чрез Дубровник. Така те имали възможност, посещавайки безпрепятствено западните части на империята, да обменят стоки по нейните сухопътни артерии. Последният и най-подробен

(в географско отношение) привилегиум те получили от император Алексий III Ангел.

Традицията за търговия с европейския Запад продължила и по времето, когато Тракия била владяна и от българите. Наред с византийските и българските монети, нерядко се срещат и венециански грошове, и което всъщност е интересното, във вътрешността на страната – в Пловдивско и по северните склонове на Родопите. Това, от своя страна, потвърждава предположението, че често венецианците, преминавайки през Дубровник, през западните български земи или Сърбия, а след това по диагоналния път или Via Egnatia, достигали чак до Черно море по сушата[50]. Така че и двете грамоти на българските царе – на Иван II Асен от 1230 г. и на Михаил Асен от 1256 г., макар и да били конкретно в полза на дубровнишките търговци, индиректно облагодетелствали Венеция.

Най-оживена била търговията в крайморските центрове, които освен произвежданите в тях стоки изнасяли и произведенията на хинтерланда си, т. е. почти от цяла Тракия. Но венецианците предпочитали пристанищата на северното българско Черноморие, може би поради предварителните им интереси в Приазовието[51]. Така или иначе няма много сведения за венецианска търговия с крайморските градове на юг от Стара планина. Споровете за търговско надмощие между двете италиански републики били разрешени с Нимфейския мирен договор от 1261 г. Той осигурявал пълна свобода на плаванията на генуезците, донякъде за сметка на венецианското влияние, но всъщност без значима загуба за венецианските интереси. Доказателство за това е документът, според който в Несебър през 1280 г. били внесени платове от Венеция[52]. Междувременно редица важни или по-маловажни договори и уговорки уреждали отношенията между Венеция и Генуа за търговията им на Балканите, както и отношенията между Венеция и Дубровник и Венеция и Теодор Ласкарис[53].

В началото на XIV в. започнал период на усилена търговия по Черноморието, когато неговите пристанища получили чрез италианците възможност за търговски връзки с цялото Средиземно море. Един договор от 1310 г. разрешил на венецианците да изнасят оттам жито (по принцип монопол на Константинопол), при условие че цената му бъде по-ниска от една перпера модия[54]. Изглежда според същите основания митническите власти във византийската столица обложили с данък всеки модий жито от Несебър и Анхиало, внесен от венецианците в Константинопол, с шест карата[55]. Покъсно, в 1324 г. според сключения с Андроник II Палеолог договор

венецианците придобили права да търгуват с житото, закупено от черноморските дебушета навсякъде из империята, с изключение на Византион[56]. Непосредственият им контакт с българите бил основата на техните търговски отношения, които обаче изглежда останали нерегламентирани чак до 1347 г. Независимо от това, тяхното развитие било последователно и имало относително самостоятелен характер[57]. От друга страна, съществува и ясно доказателство на добри политически и търговски връзки. Това е споменаването на името на българския цар Теодор Светослав в официален списък на владетелите, с които републиката поддържала приятелски отношения[58]. Анхиало, Созопол и Несебър оставали настрани от венецианските интереси не само поради предпочитанията им към по-северните пристанища, но и поради силното генуезко влияние там. Две решения на Сената от 1343 г.[59] дали тласък на развитието на връзките между България и Венеция (изрично е указано, че се отнасят до всички градове на Българското крайбрежие) и завършили с договора на републиката с цар Иван Александър. Привилегиите, получени от венецианците, били още веднъж потвърдени с писмото, отнесено във Венеция от консула във Варна Марко Лионардо[60]. Те в общи линии се състоели в гарантиране на личната сигурност на търговците, в определянето на стабилни митнически такси, в задължението да се спасяват екипажите и имуществото на венецианските кораби при корабокрушение и правото да се строят ложи и църкви из цялата страна[61]. Последното засвидетелстване на добрите отношения между двете страни бил договорът, който Сенатът на републиката дал на пратениците на крал Лудвиг през 1367 г., които търсели помощ срещу България, Сърбия и Византия. Той гласял, че Венеция „е сключила договор с царя на българите, в чиято страна венецианците пътуват и търгуват сигурно“[62] и съответно следвал логичният отказ за съдействие.

Във втората половина на XIII и през XIV в. се засилило генуезкото влияние в пристанищата на юг от Стара планина. То се дължало, от една страна, на предимствата, които генуезците получили според клаузите на Нимфейския мирен договор, а от друга – на стабилизирането на статута на техните колонии в Пера и Кафа[63]. През юли – септември 1281 г. от Пера потеглил Джованино да Мурта, който се бил задължил да занесе в Несебър платове за търговеца Перчивале Чибо[64]. През август на същата година Джакомо Уголини и Пагано Оливерио организирали дружество с капитал 500 златни перпери за търговия в Черно море. От тях Оливери внесъл в Несебър ломбардски платове на стойност 215 перпери и 17 карата[65]. През септем-

ври Корадино Траверио получил от Мафео Гамбоно 200 златни перпери, за да търгува единствено с Месемврия[66]. Тези относително добри отношения се запазили и по времето на цар Теодор Светослав, докато между българите и Генуа възникнали някои конфликти, най-вероятно на икономическа основа и във връзка с желанието на България да наложи стабилно мито върху вноса им[67]. Съветът за Хазария, който контролирал плаванията на генуезците в Черно море, направил опит да регламентира българо-генуезките отношения и през март 1315 г. изпратил свой представител, който да подпише евентуални споразумения. Българите обаче не проявили интерес (или били възпрепятствани от някаква неизвестна причини) и Съветът издал последователно две важни забрани – *Devetum de non eundo ad Zagoram* и *Devetum de non eundo ad Susopolim*[68]. Тези разпоредби едва ли били стриктно спазвани, тъй като още на следната година Съветът на управниците на републиката задължил администрацията на Пера да забрани на всички генуезци или на тези, които се представят за такива, да внасят жито от Варна и Анхиало в Константинопол, докато трае конфликтът. В същото време обаче житото от тези два града можело да бъде изкупувано, отнасяно и продавано, където и да било другаде[69]. Все пак като че ли най-вероятно е всички тези действия да са били резултат от дипломатическите ходове на Константинопол в защита на византийските интереси в българските черноморски градове. По времето на военните сблъсъци между Венеция и Генуа в средата на XIV в. (1351–1352) особено голямо значение придобили българските пристанища Анхиало и Несебър, които предоставяли на генусзците хранителни припаси от намиращите се там техни хранителни складове[70].

Непосредствено след нападенията на адмирал Паганино Дориа над южночерноморските градове, отношенията им с генуезците станали доста по-сложни. Независимо от това, през януари 1352 г. генуезки търговци стоварили 800 модия жито в Несебър, Урдовиза и Созопол, а също и вино в своята колония в Пера[71]. Според актите на Антонио ди Понцо, килийски нотариус през 1360–1361 г., голям брой генуезки, арменски и византийски търговци, сключили сделки за износ на жито, восък, мед и роби, се отправили към Несебър, Созопол, Агатопол и Пера[72]. В периода 1358–1360 г. Анхиало изнасял жито за Генуа макар и не съвсем редовно. По това време несебърският търговец Яни трябвало да внесе в своя град или Созопол 157 модия жито от Килия[73]. Търговията в южночерноморските градове продължавала да се развива и след преминаването на областта под властта на Османската империя и по отношение на храни-

телните доставки политиката на султаните не се различавала съществено от тази на българските царе и византийските императори[74].

От хинтерланда били изнасяни предимно суровини – зърнени храни, восък, мед и т. н. Според класификацията на Пеголоти житото на Кафа било най-доброто в Черноморието, житото на Азило (Анхиало) било на една цена с това от Кафа и те не се различавали съществено едно от друго. Житото от Маврокастро било подобно на анхиалското и вървяло на една цена с него, но анхиалското се предпочитало и повече се продавало, понеже се запазвало по-добре при пътуване по море. Житото от Созопол било по-лошо и струвало по-малко[75]. Изкупуването на жито и ечемик било обложено със съответен данък. В документи от XIII в. са запазени някои оплаквания от венецианските търговци от високите мита, които им били наложени. Венецианецът Джакомо Магно нает кораб, натоварил го с жито от Несебър и го изпратил в Константинопол, но бил обложен с висока такса и ощетен със 160 перпери[76]. На Нико Антонио Скайа не било позволено да внесе доставените от него стоки (отново в Несебър), а зърнените храни, които изнесъл, били обложени с прекомерно високо мито и той настоял пред Сената да бъде обезщетен[77]. В 1281 г. генуезецът Корадо Траверио внесъл в Несебър капитал от 220 перпери, за да закупи оттам житни храни[78]. През зимата на 1306–1307 г. с разрешението на цар Теодор Светослав българско жито било транспортирано в Констаитинопол, за да послужи там като „лекарство за глада“[79]. Дори забраните, за които стана дума по-горе, всъщност не пречели на трафика на зърнените храни. Генуезки документи от 1358 г. сочат, че закупеното от българските пристанища Ликостомон и Анхиало жито било отнесено в Пера, където била определена цената му, и оттам превозено до Генуа[80].

Друга основна суровина, изнасяна от черноморските дебушета, бил восъкът. Според Пеголоти загорският восък бил най-добрият от тези, които идват от Романия и макар да бил изнасян често и търсен от всички търговци, не съществуват точни указания къде точно бил произвеждан и от кои пристанища бил изнасян. Също така никъде не се говори изрично за износа на сол от Анхиало и Несебър.

В края на XIII и през XIV в. разцъфтяла и търговията с хора. Робите биха могли да се разделят условно на две категории – такива, които се продават, бидейки заловени като пленници, и други, които се самопродават или биват продадени от близките си. През 1289–1290 г. българите роби представлявали 13 % от робското съсловие в Кафа и 12 % от това на Генуа[81]. Съществуват документи, според които Джакомино Пуцио продал на Гуилелмо ди Милезимо млада българка на

име Кали[82], Уголино ди Пиаченца продал на Никита Тана тридесет и девет годишната Кресана ведно с двете ѝ деца за 600 аспри, а Франческо Гайа отстъпил на Лодовико де Орто за 668 аспри тридесет и пет годишната Кали с двете ѝ деца[83] и т. н. Изброяването в случая е ненужно, тъй като бездруго е невъзможно да се определи точният произход на българите роби и дали могат да се търсят в Тракия техните родни места. Изобщо роби от български произход се срещат през целия XIV в. в Генуа, в Крит и островите на Егея[84].

Вносът се състоял предимно от готова продукция, произведена в големите градове на империята и Италия. През втората половина на XIII в. венецианецът Джакомо Магно на три пъти пращал платове за продажба в Несебър[85], а в 1281 г. там били внесени ломбардски платове от Джованино да Мурта на стойност 543 перпери[86] и от Джакомо Уголини и Пагано Оливерио – на стойност 215 перпери и 17 карата[87]. Освен традиционният внос на манифактура, изглежда ще да са били внасяни и някои храни и подправки, но за съжаление нямаме данни за това, освен едно съобщение, подхвърлено мимоходом у Дукас, според което в пристанищата на Черно море били внасяни маслини[88].

За да се потърси мястото на Тракия, и то на българска Тракия, в цялата стопанска история на Балканите, е необходимо да се изберат онези сведения, които предлагат писмените извори, официалните документи, археологическите проучвания и нумизматичния материал, така че в цялостната картина на икономическото развитие на полуострова да се открие спецификата на историята на икономическите отношения в Тракия. Това обаче е почти непостижимо, като се имат предвид относително тесните рамки на целия регион и на областта в частност. Еднаквите природни условия, близкият по вид климат, сходният бит на населението още повече усложняват намирането на тези особености. Сведенията в писмените източници също така не са много, пък и невинаги са конкретни. Така че самият материал изисква по-обобщено разглеждане на икономиката на областта, в непрекъснато сравняване със съседните области и аналогии с развитието на по-добре познатите от изворите зони.

Напълно естествено и закономерно в непрекъсната връзка и взаимодействие със съседните земи областта интензивно развивала своите селскостопански производства. Техният подем катализирал разделението на труда вътре в самите производства и между тях и пласмента, разделение, което нараствало с течение на времето.

Благоприятните природно-географски условия стимулирали добиването на ценни суровини и селскостопанска продукция. От дру-

га страна, значителният брой градски центрове в района създавал възможност за концентрация на занаятчийските производства и за обмен на излишъците на земеделския и занаятчийския труд, както между градовете вътре в областта, така и за постоянна търговия със съседните територии, Византия и италианските републики. Особено важна роля във външнотърговските контакти имали черноморските дебушета – Анхиало, Несебър и Созопол. Във вътрешността съществували тържища във всички градове (достатъчни са само сведенията на Идриси, които изобилстват с информация за гъстата пазарна мрежа в Тракия в средата на XII в.), край метосите и традиционните селски панаири. Любопитно е да се отбележи, че обичаят за изграждане на тържища и скели се запазил в продължение на векове, и то не само като предания, останали в народното творчество, но и като традиция на същите места да се организират и до днес тържища, скели и събори.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Ostrogorsky, G.* Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages. Cambridge Economic History. London – 1966, 774–779.

[2] *Angold*, Byz. Empire, p. 6.

[3] *Иванов*, БСМ, с. 576, 578, 592. За земеделието, данъците и категориите селско население вж. *Сакъзов, И.* Земеделието в Средновековна България. – СпБИкД, 25, 1926, 452–463; *Лишев, С.* Българският средновековен град. С., 1970, 85–90; Развитие на земеделието в българските земи. С., 1981, 156–177, 238–297; *Browning*, Byzantium, 79–89.

[4] *Кондов, Х.* К вопросу о системе полеводства в болгарских и соседних с ними землях Балканского полуострова в средние века. – ВВр, 20, 1961, с. 8.

[5] Развитие на земеделието, с. 218.

[6] *Недков*, Идриси, с. 47, 75, 85.

[7] Завещанието на Симватий и Кали Бакуриани. – В: ГИБИ. Т. 7. С., 1968, с. 69, 78.

[8] *Gautier*, Typicon, p. 23, 49, 107, 113, 59, 69, 71, 117.

[9] *Petit*, Typicon, 50–51; Житие на Ромил. – СБЛ, 1983, 3, с. 445.

[10] *Robertus Canonicus*, Chronicon, p. 254.

[11] *Hist. perigr.*, p. 140.

[12] *Ansbert*, p. 38; *Chronicon Magni*, p. 509.

[13] *Ansbert*, p. 45: *Hist. perigr.*, p. 146.

[14] *Hist. perigr.*, p. 145.

[15] *Villehardouin*, p. 266, § 451–452.

[16] *Pachym.*, 1, p. 629; *Laiou, A.* The Provisioning of Constantinople during the Winter 1306/1307. – Byzantion, 37, 1967, p. 112.

[17] *Pegollotti*, p. 42, 54–55; *Gjuzelev*, Rélations bulgaro-vénitiennes, 44–45.

[18] *Bollati*, p. 8, § 31; p. 9, § 35–37; p. 11, § 45.

[19] *Pegollotti*, p. 293; *Gjuzelev*, Commerce génois, 41–42 и цитираните там архивни документи.

[20] *Chrochova, V.* Le littoral et l'arrière-pays de la Mer Noire aux XIII–XIV s. – BBulg, 1981, No 7, p. 227.

[21] *Enveri*, p. 102, 107, 123.

[22] *Цветкова, Б., В. Мутафчиева.* Регистър на доганджинте в Румелия за задълженията и земевладенията им от началото на последната четвърт на XV в. – В: ТИБИ. Т. 1, 198–215.

[23] Арменски пътеписи, с. 73, 77, 137.

[24] *Шкорпил,* Някои бележки, с. 59.

[25] *Ваклинов, С.* Формиране на старобългарската култура. С., 1977, 106–132.

[26] *Цончев, Д.* К изучению особености строительства болгарских и византийских крепостей эпохи развитого феодализма. – ВВр, 17, 1961, 206–208.

[27] *Попов,* Крън, с. 171.

[28] *Миятев, К.* Архитектурата в средновековна България. С., 1965, 187–245.

[29] *Bollati*, p. 100, § 393.

[30] Миков, Имената, 139–140.

[31] *Коняров, Г.* Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953; *Лишев, С.* Средновековният град, 70–85 и посочената там литература.

[32] *Герасимов, Т.* Две находки на сечива и оръжия от XII–XIII в. – ИБАИ, 20, 1956, 590–593; Развитие на земеделието, 160–180.

[33] *Недков,* Идриси, с. 87.

[34] *Bollati*, p. 15, § 43.

[35] *Bollati*, p. 97, § 375; p. 103, § 400.

[36] *Bollati*, p. 96, § 372; p. 110, § 429.

[37] *Bollati*, p. 91, § 345.

[38] *Bollati*, p. 16, § 46.

[39] *Balard, M.* Les Génois et les régions bulgares au XIVe siècle. – BBulg, 1981, No 7, p. 90.

[40] *Горина, Л.* Социально-экономические отношения во Втором болгарском царстве. М., 1972, с. 114.

[41] *Острогорский, Г.* К истории иммунитета в Византии. – ВВр, 13, 1958, 55–106.

[42] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 91.

[43] *Гаркави, А.* Сказание мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1890, с. 126.

[44] *Balard, M.* La Mer Noire et la Romanie génoise. London, 1989, p. 65.

[45] *Const. Porph.*, De adm., p. 62.

[46] *Gjuzelev, V.* Die mittelalterliche Stadt.– BHR, 6, 1978, p. 52.

[47] ИБАИ, 1, 1921–1922, с. 272; ИБАИ, 2, 1923–1924, с. 230; ИБАИ 4, 1926, с. 235; ИБАИ, 5, 1928–1929, с. 382; ИБАИ, 8, 1934, с. 472: ИБДИ, 11, 1937 с. 317, 319, 323; ИБАИ, 12, 1938, с. 454; ИБАИ, 13, 1939, с. 345; ИБАИ, 14, 1940–1941, с. 284–285; ИБАИ, 15, 1946, с. 236; ИБАИ, 17, 1950, с. 324, 326; ИБАИ, 20, 1956, с. 603–604; ИБАИ, 21, 1957, с. 325; ИБАИ, 27, 1964, с. 238; ИБАИ, 30, 1967, с. 190; *Герасимов, Т.* Антични и средновековни монети в България. С., 1975; *Йорданов, И.* Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081–1261). С., 1984, 115–240.

[48] *Nystazopoulou-Pelekides*, Venise et la Mer Noire du XI–XV s.– Thesaurismata, VII, 1970, p. 20.

[49] *Pistarino, G.* Genova e Genovesi nel Mar Nero (XII–XV). – Bulgaria Pontica Medii Aevi. S., 1988, No 2, 36–37.

[50] *Gjuzelev*, Relations bulgaro-vénitiennes durant la première moitié du XIV e s. – EH, 1979, No 2, p. 45.

[51] *Nystazopoulou-Pelekides*, Venise et la Mer Noir, 20–22.

[52] *TT*, II, p. 238.

[53] *TT*, II, 197–205; 457; II, 307–311, 469; II, p. 205.

[54] *Thiriet, F.* La Romanie vénitienne et l'exploitation du domain colonial vénitien. Paris, 1959, p. 160.

[55] *Thomas, G.* Diplomatarium Veneto-Levantinum. Venedig, 1876, I, p. 165.
[56] *Thomas*, Diplomatarium, p. 200.
[57] *Gjuzelev,* Rélations bulgaro-vénitiennes, p. 48.
[58] *Гюзелев*, България и Венеция, с. 83.
[59] *Gjuzelev*, Rélations bulgaro-vénitiennes, p. 48.
[60] *Gjuzelev,* Rélations bulgaro-vénitiennes, 64–65.
[61] *Гюзелев,* България и Венеция, с. 85.
[62] *Гюзелев*, България и Венеция, с. 83.
[63] *Pistarino,* Genova e Genovesi, 27–35.
[64] *Bratianu*, Actes, p. 94.
[65] *Bratianu*, Actes, p. 124.
[66] *Bratianu*, Actes, p. 148.
[67] *Сакъзов,* Търговските отношения, с. 16; *Gjuzelev,* Rélations bulgaro-vénitiennes, p. 39; *Balard,* Les Génois, p. 89.
[68] *Сакъзов*, Търговските отношения между България и генуезците в началото на XIV в. – ИБИД, 7–8, 1928р, 38–40; *Gjuzelev, V.* Le commerce génois dans les terres bulgares durant le XIV s. – BHR, 1978, No 1, p. 38.
[69] *Сакъзов, И.* Стопанските връзки на България в XIV в. – ГСУ. ИФ, 30, 1935, с. 22 и бел. № 2.
[70] *Gjuzelev*, Commerce génois, p. 39.
[71] *Balard,* La bataille, 442–443; *Gjuzelev, V.* I rapporti Bulgaro-genovesi nei secoli XIII–XIV. – In: Genova e Bulgaria nel medioevo. Genova, 1989, 104–105.
[72] *Todorova*, E. The Black Sea Interests of the Italians on the Bulgarian Ports (XIIIth–XVth Centuries).– BBulg, 1981, No 7, p. 233.
[73] *Balard*, Les Génois, p. 91.
[74] *Bratianu, G.* La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane.– Byzantion, 5, 1929–1930, 101–108.
[75] *Pegolotti,* p. 42, 103 et comm. 1.
[76] *TT*, III, 244–245.
[77] *TT*, III, p. 245.
[78] *Bratianu*, Actes, 124–125.
[79] *Pachym.*, II, p. 629.
[80] *Gjuzelev*, Rélations bulgaro-vénitiennes, p. 44.
[81] *Balard,* Les Génois, p. 24.
[82] *Bratianu,* Actes, p. 208.
[83] *Bratianu*, Actes, p. 229; *Pistarino, G.* All origine, dei rapporti bulgaro-genovesi (1281–1290). – In: Genova e la Bulgaria nel medioevo. Genova, 1984, 65–77.
[84] *Сакъзов, И.* Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продадени като роби. – МПр, 1932, № 3, с. 43
[85] *TT*, III, 244–245.
[86] *Bratianu*, Actes, p. 94.
[87] *Bratianu,* Actes, 124–125.
[88] *Ducas*, p. 69.

Пета глава

НАСЕЛЕНИЕ

Проблемите, които възникват при разглеждането на населението на Тракия през Средновековието, са твърде много и от различно естество. За да мога да преодолея поне част от тях, ще си позволя да направя още в началото някои уговорки. На първо място ще трябва да се отчете спецификата на историята на областта през разглеждания период, която се дължи на нейното географско местоположение. Още от античността Тракия била кръстопът за европейците както в буквалния, така и преносния смисъл на думата. След настаняването на българите на Балканите тя се превърнала в гранична зона между тях и южните им съседи. Също така не бива да се пренебрегва и фактът, че там вече имало многовековно наслояване на населението, като промяната на жителите не била извършвана изведнъж, а с течение на времето била осъществявана естествена подмяна и всичко това оставило своите безспорни следи в топонимията на района. Обикновено се приема, че при идването си на Балканите славяните заварили пъстра и неоднородна етническа картина. Тази хетерогенност допринесла за по-бързата и по-лесна асимилация на завареното население, част от което може да се определи като елинизирани, а друга – като романизирани траки; някои от жителите на планините запазили своята самобитност за по-дълго време, но общо погледнато, славяните, като че ли успели да се наложат и да надделеят над местните елементи[1]. Съществуват и някои по-крайни мнения. Р. Дженкис например приема, че от началото на VII в. Балканите били тотално славянизирани, и то до такава степен, че от славянското население там зависела властта в Константинопол[2]. П. Харанис говори за плътни славянски маси, които притежавали известна управленска самостоятелност[3]. Р. Лилие пък е на мнение, че славянските инвазии в Тракия обезлюдили до такава степен областта, че там бил нарушен нормалният ритъм на живота въобще[4]. Значително по-умерено е гледището на А. Гийу, което, макар че в частност визира Македония, в много голяма степен, струва ми се, отразява етническия и социално-административния статут на Тракия. Според него не толкова важна е самата славянизация, колкото съвместните действия на славяни и ромеи срещу провинциалната гражданска администрация[5]. Като важ-

но условие, което гарантирало улеснение за процеса на славянизацията на северните византийски провинции през VI–VII в., била промяната в социално-икономическите градски структури. В края на VI в., както сочат данните на археологическите разкопки и агиографията, големите градски центрове били запуснати и на техните места или в близост с тях били развити в началото на VII в. нови поселения[6]. Наличието на плътни славянски маси на Балканите е безспорно и то е твърде ясно показано от Й. Кодер чрез демонстрация на честотата на ползваните славянски топоними не само в Тракия и Македония, но и в същинска Гърция[7]. Много интересна е и тезата на П. Мутафчиев. Той прави разлика между славяните, населявали някога днешна Северна България, Македония и Поморавието, от тези, които обитавали Тракия. Тяхната съдба, смята той, се определяла от съседството на ромейската столица, от непосредствената близост с люлката на византинизма – Мала Азия, от възможността на централната имперска власт да им въздейства директно и да реагира бързо на техните опити за самостоятелност. Затова и те били в най-голяма степен асимилирани и ромеизирани в сравнение с останалите славяни на Балканския полуостров. Поради тази причина и съдбата на тракийското славянско, а по-късно и българско население била малко по-различна от тази на жителите на другите български области. Те (славяни, а после и – българи) доминирали в етническо отношение, но процесът на приобщаването им към българската държавна власт бил в известен смисъл малко по-труден[8].

Друг важен фактор било времето, т. е. онзи период от историята, когато се формирали народностите и се установявала държавнополитическата принадлежност на дадено население. За България решителен в това отношение бил IX в., когато започнала фактическата консолидация на нейното население. Тогава вече били завършени или почти завършени необходимите вътрешноасимилационни процеси, които създали възможност за окончателното формиране на българската народностна общност[9].

За съжаление, византийската книжнина, която така или иначе е основният източник за познанията ни върху етническия статут на Балканите тогава, не само не предлага каквато и да е категоризация на етническия състав на населението, а дори напротив, следвайки традицията на многонародностната империя да асимилира и приобщава всички новопоявили се в обсега ѝ народности, напълно размива границите между различните етнически групи. Съществуват тенденции към опростяване на етническите определения. До-

като италианската средновековна историография познава разграничаването на произхода чак до родното място и характеризира описваните личности като nacione romanus, macedonicus, tracicus, nacione de Ravena, venetus etc, то византийските автори като че ли умишлено избягват подобен род уточнения. Много типичен пример е тяхното отношение към архаичния етноним „скити". С него последователно били назовавани всички племена, които безпокоели империята от посоката север – североизток. Последователно авари, славяни, българи, печенези, узи, кумани, руси и татари били наричани така. Това, разбира се, не се дължало на липсата на информация и понякога в текстовете се срещат разяснения от вида на „скитите, наричани..." съответно българи, руси, татари и т. н. По същия начин след настаняването на българите на юг от Дунав, в земите на бившата римска провинция Мизия, им било присвоено названието „мизи", което любителите на старината използвали в своите съчинения чак до XV в., макар че топонимът Мизия не съществувал фактически от векове. Аналогична е в известни случаи употребата на етнонима „власи", с който в определен отрязък от време било означавано дори българско население.

Безспорно е, че населението не може да бъде разглеждано единствено по народностен признак. Различните видове общности не били изградени само по етнически показател. Почти всички посочени в изворите народностни определения съдържат идеята и за някакво поданство и нямат, а и не могат да имат, само етнически характер. Несъмнено политонимично е означението „ромей", отнасящо се до поданика на империята изобщо, твърде често без да визира неговия етнически произход. Подобно е положението на някои групи население, обособено на верски принцип. Техните сдружения игнорирали етническата същност на членовете им и те бивали дефинирани от средновековните автори със съответните конфесионими[10].

Политонимичен смисъл имало и името „българин". Самият факт, че към българската държава още в началото на нейното установяване на Балканите били приобщени различни славянски племена, вече демонстрира един вид демократизъм на междуплеменните отношения и в същото време съзнанието за единна държавност[11]. С налагането на обща държавна власт и администрация тази тенденция станала по-отчетлива. Представители на различни етнически групи също влизали в териториите на българската държава. Те били подчинени на нейната власт и фактически се превръщали в нейни поданици, дори заемали важни управленски фун-

кции[12]. Към тях могат да се причислят – легатът на хан Крум – Драгомир, стратезите, споменати в Хамбарлийския надпис – Вардан, Яни, Кордил и Григора.

След XI–XII в. се появяват вторични народностни названия, произлизащи обикновено от предварително известен топоним. От такъв характер е определението на Никифор Вриений за „тракийците, македонците, илирийците и българите“[13]. Техните „етнически“ имена са директно свързани с областта, от която произхождат или която обитават.

Друга основна група въпроси засяга движението на населението в Тракия, осъществявано поради природно-географските фактори или пък политиката на съответната държава. Природните бедствия, гладът или миграцията по някакви вътрешни причини били движещата сила за установяването на жителите на областта в нови обиталища. По-интересни и по-често регистрирани в изворите обаче са онези принудителни изселвания и заселвания, които били резултат от политиката на България и Византия и определяли идеологическите граници на техните държави. В района по нареждане на константинополския двор било заселвано гранично население с всички привилегии, произтичащи от това, еретици от всички краища на Ромейската империя, благородни семейства, които да изпълняват там управленски функции и изгнаници с различни провинения.

Политиката на българските владетели в Тракия също предвиждала подмяна на населението и усиленото заселване на техни поданици там. В това отношение те били улеснени от предходната славянизация на района. От друга страна, българската държава била вече близка и на останалите славянски племена и по етнически състав (като се има предвид още първоначалното приобщаване на славяни към нея), а и по вътрешната си уредба, в която немалък дял имали същите тези славяни[14]. Съответно всяка военна кампания обикновено била последвана от изселването на местни, настроени срещу българите жители на север, и то обикновено на север от Дунав. Настаняването на българите в новозавзетите територии ставало постепенно, веднъж по пътя на налагането на директна власт и, второ, чрез настъпателна инфилтрация на българи и във византийските владения. Това обяснява и факта, че далеч на юг зад българските предели през цялото Средновековие съществували поселения на българи, които не само придавали специфика на етническия конгломерат в цяла Тракия и оставяли там своя топонимия и обичаи, но и демонстрирали при случай приобщаване към интересите на България, стремежа си да се присъединят към нея и да застанат

под егидата на българския цар. Така ясно проличава, че с течение на времето била извършена действителна промяна на населението в областта. В земите, условно определени като България на юг от Хемус, пък и в прилежащите територии, струва ми се, може да се настоява, че преобладаващата част от населението била *БЪЛГАРИ*.

Със заселването на славяни и българи в Тракия започнала и постепенната подмяна на топонимията. В повечето случаи е невъзможно да се установи точното време на тази смяна, но тя представлява безспорен факт и е ясно указание за българското присъствие там[15]. В относително ранен период, може би към IX в. били променени няколко хидронима в областта. Появили се наименованията Тича (Туча, Вича, Вичина и Дичина, заменили античното име Панисос на р. Камчия), речното име Въча (вероятно от същия корен), названието Арда, без оглед на това дали произходът му се корени в античните хидроними Харпасос или Артеск. Дали античният Тонзос, предполагаемо име на реката Тунджа, може да се свърже със славянското Тъжа, остава неуточнено най-вече по причина на това, че античното име е неясно. В средата на XII в. за първи път била регистрирана писмено формата Марица за реката, която през цялата античност, пък и през Средновековието била известна преди всичко с името Еврос. Независимо от споровете около произхода му, името притежава славянски агенсов суфикс и това вече е индикация за промяна на населението в областта.

Извършена била също така и частична подмяна на оронимите. Славянското название **маторъкъ горъı** се появява доста късно в писмените източници, но може да се допусне, че местното население е ползвало този топоним вместо неясното и трудно за осмисляне Хемус. По същата логика местните жители търсели своето разбиране на оронима Родопи, ту извеждайки го от славянската дума **рѣда**, ту назовавайки го с неясното за нас Славиеви гори. Като последица от консолидацията на етнически елемент в Родопите се появили и названията Ахрида и Мора. Един много интересен и важен топоним е името Загора. Названието на тракийската област е първото му споменаване в българската история. Впоследствие то се разпространява по целия Балкански полуостров и дори в определен период добива значението на държавно название. Но фактът, че земите между Тунджа и морето били назовани дори във византийската книжнина със славянското им име, е вече, сам по себе си, твърде показателен. Там несъмнено трябва да се търси славянско население още преди началото на VIII в. И като се има предвид, че тази територия ще да е била отстъпена въз основа на някакво основа-

телно искане от българска страна, вероятно не само поради удобствата на стратегически важната му позиция, то би могло да се предположи, че това население било приобщено към българската държава, и то при всички случаи може да бъде определено като първите жители на България на юг от Хемус.

Характерни са промените и на микротопонимите. Били сменени имената на множество от големите градски центрове на областта. Анхиало бил наречен с българското име Тутхон или Тохун, докато околните жители го наричали Въхело. Тракийският топоним Месемврия преминал във формата на Несебър. Най-големият град във вътрешността на западновизантийските земи, Адрианопол, бил наречен с чуждото за византиеца Одрин. Пловдив, градът с най-много названия, също получил своето българско наименование, и то още в Апокрифния български летопис от XI в. Множество местни имена са известни във варианти, които говорят убедително за българския им произход – Мокрен, Мъглиж, Ряхово, Твърдица, Топлица, Потука и т. н. Съществуват и названия, при които има само промяна в окончанията – Йоаница, Драмица и т. н. Топонимите в Странджа също показват силното българско езиково влияние, като там се срещат някои старинни елементи и се изолират западнобългарски езикови особености[16]. Изобилен топонимичен материал предлагат типиците на местните манастири и грамотите. Там славянските наименования на селища, метоси, местности, гори и пр. представляват преобладаващата част.

За действена българска народностна политика в Тракия може да се говори едва от времето на хан Крум. При неговите военни кампании срещу византийската столица той преселил немалко жители от опустошените от неговите войски градове и крепости[17]. Тогава напуснало околностите на Адрианопол и семейството на бъдещия византийски василевс Василий I Македон. Някои от авторите смятат, че броят на преселниците бил „12 000 мъже без да се броят жените", а други съобщават за „40 000 души и епископа на Адрианопол". Пак тогава били изселени жителите на Девелт ведно с епископа им Георги. Християнският архиерей бил отведен в българската столица, където се опитал да проповядва своята религия и по-късно бил убит от наследника на хан Крум. Преки данни за преселвания по времето на войните на цар Симеон с Византия не съществуват, макар че това явно била част от неговата настъпателна кампания. Много странно изглежда известието в житието на св. Мария Нова, което, от една страна, потвърждава българското присъствие чак в градовете на Югоизточна Тракия, а от друга, раз-

казва за един трудно обясним акт на цар Петър, който повикал обратно в България обитаващите тракийските крепости българи[18]. Интересно и донякъде нелогично изглежда поведението на българския цар, който вместо да заздрави позициите си в Тракия чрез поданиците си, намерил за уместно да изостави вече завоюваните територии. Във втората половина на X в., най-вероятно при походите на княз Светослав, ще да е започнало разместване на населението и преселването на по-големи български групи, бягащи на юг пред заплахата от руския нашественик. По-късно и непрестанните набези на печенезите в земите на днешна Северна България принуждавали нейните жители да търсят убежище и препитание отвъд Стара планина. По време на византийското владичество започнала активната консолидация на местното българско население в областта. Възникнало общонародностно самосъзнание като опозиция на ромейската власт.

Хронистите на кръстоносните походи спомснават на не едно място за българи и техните обиталища в Тракия, но често разказите им остават без точна етническа характеристика. Техните съобщения всъщност предлагат най-общи описания на тамошното население. Така според Алберт от Аахсн Средец, Пловдив и Адрианопол били „градове на българите“ и не само това. Към крепостите на българското царство той изброява още и Роса/Русион, Панидос, Димотика, Натура/Атира, Селиврия[19]. Като се има предвид несъмнената им принадлежност към Византийската империя в разглеждания отрязък от време, а някои от тях никога не са влизали в българската държава, то това съобщение може да се тълкува като индикация за етническия облик на областта. Подобно известие има и у Ансберт. Според него „Калопетър бил господар на власите и по-голямата част от българите“[20] в Тракия, което, от една страна, доказва наличието на българска държавна власт в областта, а от друга – съществуването на български етнически групи в Тракия, които оставали в пределите на Византия. Към тях вероятно могат да се причислят и онези българи от околностите на Стенимахос, Пернис и Брандевой, които според уговорката с кръстоносците били в мирни отношения с тях и им организирали пазари в покрайнините на Филипопол[21].

По повод на въстанието на Асеневци Хониат пише, че сред населението на Анхиало и неговите покрайнини също започнало брожение. Той окачествява бунтовниците като „варварите край планините“[22]. Съпричастността им към освободителното движение на българите позволява да се предположи, че поне част от жителите на града и околностите му в по-голямата си част били българи. Малко

по-късно, пак според известията на същия автор[23], когато Пловдивската област била подвластна на българския болярин Иванко, той се настанил там и явно преследвайки сепаратистични цели, събрал войска от свои сънародници (безспорно жители на областта) и ги „обогатил с подаръци и ги направил силни с оръжие". При това не е невъзможно именно българи да са имали ключовите длъжности в системата на Иванковото управление[24]. По време на латинската окупация на тракийските градове (единици в Северна Тракия) поради намесата на чуждия етнически елемент, различната вяра, различната идеология и откритата завоевателска политика разграничаването на отделните народностни групи вътре в областта се засилило. Жофруа де Вилардуен разказва за българско население, обитавало южните склонове на Родопите. В планините край Мосинопол (дн. Комотини, Гърция) ариергардът на армията на Бонифас де Монфера бил нападнат от местните жители. Маркиз Бонифас бил ранен и изоставен от своите. Българите го убили, отрязали главата му и я изпратили на цар Калоян[25]. Да се търси обяснение на последното им действие е презумпция, но само по себе си, като чист факт то вече е указание за съществуването на обособени народностни общества вън от властта на българските царе.

По-особен с случаят с т. нар. попеликани[26], идентифицирани често с етнонима българи. Трудно е да се определи категорично същността на това название. Дали то е синоним на българи като едно общо етническо понятие, дали е чист конфесионим и означава верската принадлежност на група от хора, дали пък не е едновременно и двете, т. е. етническа категория, съчетана с някаква верска отлика или дори е означение на определена социална група, възникнала край неизвестен за нас топоним (Вилардуен съобщава, че попеликаните обитавали отделен бург край града), на този етап остава неизвестно[27].

По-късните автори също предлагат все повече безспорни известия за българското присъствие не само в земите, владени от българите, но и в области далеч на юг от съответните български предели. Георги Акрополит например разказва за похода на цар Михаил Асен от 1254 г. Тогава българският владетел се спуснал на юг и като прекосил Марица, подчинил без затруднение обширна земя и много градове, тъй като жителите, които били българи (Βούλγαροι οἱ οἰκητόρες) преминали на страната на съплеменниците си и се отървали от ярема на чуждоезичните. Техните действия притеснили константинополския двор, тъй като се знаело, че „голяма част от западните страни на империята били населени с българи, които отдавна се били отделили от ромеите"[28].

По време на походите на Михаил Глава Тарханиот през 1263 и 1278/1279 г. били извършени редица вътрешни разместванията на обитателите на отделни райони с оглед да се наруши единството на местното население в Тракия срещу ромеите и да се предотврати евентуалното разрастване на въстанието на юг от Хемус. Тогава земеделското, най-вероятно българско население от поречието на Тунджа било преселено в околностите на Созопол и Анхиало, за да обработва там земята, а след победите на протостратора Глава в Североизточна България, той заселил крепостта Айтос с жители на Устие, Прават (Овеч) и Преслав[29]. Обитателите на Крънската област също били безспорно българи. Най-младият брат на бившия български цар Смилец, Войсил, успял в 1323 г. да завземе земите от Стилвнос до Копсис без сражение поради родова общност („δία τὴν οἰκειότητα τοῦ γένου“)[30]. Текстът на Кантакузин позволява две различни интерпретации – едната – да се определи общността по етнически белег, т. е. поради това, че били също като него българи, а от друга – поради общност с владетелския дом. Във втория случай освен указание за етническата принадлежност може да се допусне, че съществува и индикация за българско поданство.

Показателна за етническия състав на населението от областта между Тунджа и морето е и речта на император Андроник III Палеолог пред неговата армия в навечерието на битката при Русокастро в 1331 г. В нея, както предава Никифор Григора, той описва съвсем откровено твърде притесненото си положение: „Войници, воюваме в чужда и враждебна страна и сме изолирани далеч от родината и нито имаме съюзни градове да ни помагат в тази неочаквана битка, нито пък можем да наемем някаква войска.“[31] Отново Григора съобщава съвсем категорично, че ромеи и мизи, т. е. българи, обитавали опустошената от турците Тракия[32].

Жителите на Родопите също били предимно българи, дори като оставим настрани недотам ясния въпрос за родопските жители мърваци и драговищи. Българи обитавали дори южните склонове на планината. Едно доказателство за това е споменаването на протосеваст и управител (ἐπικρατῶν) на Мосинопол – Никола Мито, който според документ от манастира *Есфигмену* изпълнявал в града функциите на административен началник на българското население там[33]. Този факт поставя и твърде любопитния въпрос за управлението на българите извън пределите на централната българска царска власт. Според Кантакузин жителите на областта, владяна от Момчил, и съответно неговата армия, били българи[34], а дори немалка част от населението на Ксанти била българска[35].

Тук може да се зададе и въпросът дали някои от религиозните общности, които обитавали областта и не са етнически детерминирани в литературата, могат да се причислят към българското население. Но тъй като всички възможни отговори могат да бъдат само хипотетични, а и тези групи като че ли имали повече социален, отколкото народностен характер, единственото, което може да се твърди със сигурност е, че те предпочитали властта на българската държава пред тази на Византия. Дали обаче това било резултат от развитието на определено народностно самосъзнание или просто съпротива срещу един дълговременен потисник, е трудно да се установи, поне според писмените извори, с които разполагаме. Наистина, когато се пише за българското население в Тракия, пък и в останалите части на българската държава през Средновековието, е невъзможно да се отминат без внимание думите на П. Мутафчиев, който чудесно резюмира неговото състояние: „Тъй понятието българска държава не смогна да се покрие с понятието българска земя. Големи части от българското отечество, откъснати от националната ни политическа ядка, трябваше да споделят чужди политически съдбини. Историята на българския народ поради това течеше в много случаи настрани и извън историята на българската държава."[36]

Присъствието на *РОМЕИТЕ* в областта също е безспорно и поради това, а и по идеологически причини, то се приема априорно от средновековната историография. Показателно е съждението на Евстатий Дафномил от разказа на Скилица за убийството на охридския войвода Ивац, че неговият ромейски произход, който се коренял в Мала Азия, бил по-добър и по-чист от този на ромеите в Тракия и Македония[37]. Впрочем единственото обяснение за подобно пренебрежение може да бъде инфилтрацията на славяните и другите народности, обитаващи Балканите сред „чистото" ромейско население там. Така или иначе терминът *ромей* има преди всичко политонимичен характер и указва не толкова народността, колкото приобщаването към определена държавна власт[38]. Това се отнася и до географското понятие *Романия*, име появило се след VI в. и означаващо земите, населени с ромеи. Типична за византийското мислене, струва ми се, е речта на Николай Манглавит[39], цитирана от Акрополит, в която терминът *ромей* не обслужва една етническа характеристика, а се поставя в зависимост от географското местоположение на поселенията или пък най-общо се базира на традицията.

Да се ползва топонимията в Тракия, за да се докаже ромейското присъствие там, е абсолютно невъзможно, тъй като по принцип тя датира още от античността, поне що се отнася до макротопони-

мите, оронимите и хидронимите[40]. При някои от кампаниите на българските царс на юг от Хемус ромеите, обитатели на областта, били изселвани в севернитс пределн на България. Такъв е случаят с преселването на жителите от околностите на Адрианопол по време на войните на хан Крум. Акрополит изрежда жителите на Филипопол, Ираклия, Паниан, Редесто, Хариупол, Траянопол, Макри, Клавдиупол, Мосинопол, Перитеорион и т. н., които били заселени в териториите край Дунав[41]. Това известие допълва разказа на Вилардуен за масово изселване на жители на Тракия. Но докато в хрониката на рицаря от Шампан не се уточнява каква е била тяхната народностна или държавна принадлежност, то византийският писател специално отбелязва, че цар Калоян по този начин „отмъщавал за злините, извършени от Василий Българоубиец".

Българската историописна и преводна традиция предпочита подобно на западноевропейската името *гърци*, а титулатурата, преследвана от амбициите на не един български цар, била **царъ блъгаромъ и грекомъ** (в този вид тя е присвоена на цар Иван II Асен и на цар Иван Александър в Кукленския песнивец[42]). Трудно е да се определи защо българската книжнина предпочитала това именно наименование пред *ромеи* или *елини* (впрочем те и двете се срещат спорадично в българските преводи на византийски текстове). Забележително е все пак това, че името *гърци* е изначално название. То фигурира още в прабългарските надписи[43]. Има нещо любопитно и трудно обяснимо при избирането и началното приемане иа местната топонимия от заселващите се на Балканите българи. Така например те предпочели названието Дунав, модификация на лат. Danubius, пред античното название Истър което всъщност е аналогично на приемането на латинския вариант на етнонима *Graeci,* вместо класическото *елини* или средновековното *ромеи*. Навлизането на византийската терминология в българския език и в администрацията улеснило проникването на названието *ромеи*, което намерило своето място в официалните документи, печати и т. н.

Западноевропейските хронисти ползват изключително името *гърци*. Така Ансберт и анонимният автор на „История на кръстоносците" пишат, че всички безчинства, извършени от рицарите в Тракия, били поради омраза към гърците –.in odium Graecorum[44]. Те навсякъде се определят като врагове – hostes Graeci, и се характеризират като коварни и неверни (като Ансберт дори противопоставя тяхната перфидност на верността на арменците[45]). Жофруа де Вилардуен непрекъснато пише за гърците в областта и по този начин категорично ги отличава от останалото население[46]. В генуезките и

венецианските документи, които се отнасят до продажбата на роби от тракийските земи, също фигурират имена, придружени от определението *гърци*[47]. По същия начин са квалифицирани и някои жители на крайморските градове в сметководната книга на Барберий.

ВЛАСИТЕ[48], доколкото те обитавали Тракия в известен кратък период от време, нямат своя етническа характеристика и това затруднява намирането на тяхното място в държавността както на България, така и на Византия. Дж. Файн смята, че XII в. не бил време на изявен национализъм и власи и българи съжителствали спокойно в пределите на Византия[49]. Това може да се приеме само с известни уговорки, и то до времето, когато започнало възстановяването на българската държава, когато в нейните територии (вкл. и Тракия) новата идеология имала пробългарска насоченост и подкрепяла българската държавност[50].

За власи в Тракия се споменава от края на XII и в началото XIII в., понякога като местни жители (по-рядко), друг път като участници в армиите на българските царе. Проблемът за проучването на тяхното присъствие там се усложнява и от движението на макротопонима Влахия, който с течение на времето преминал едва ли не през целия Балкански полуостров в посока от юг към север. Според Ансберт, който описва събития от самия края на XII в., Влахия била „богата област, разположена недалеч от Солун“[51], макар че у същия автор съществува още едно определение – terra Blacorum[52], с неясна локализация и вероятно неидентично с тесалийска Влахия. Около 15 години по-късно Жофруа де Вилардуен и неговият продължител Анри де Валансиен вече пишат за Влахия като за част от българското царство и определят Калоян като „цар на България и Влахия“[53]. Допускам, че „Влахия“ в случая представлява едно топонимично съответствие на етнонима *власи*[54]. Тази модификация ще да е произлязла от титлата „цар на българи и власи“, наследена от неговите предходници – Асен и Петър, която по-късно се трансформирала в „цар на България и Влахия“. Впрочем заради това, както и поради отрицателното отношение на византийската историография към северните ѝ съседи, явно произтича голямото объркване на мнозина от средновековните автори, които доста хаотично ползват названията *българи=власи=мизи* от края на XII и началото на XIII в. Трудно е да се разграничат случаите, когато с названието *власи* се характеризират самите власи, чието присъствие в Тракия, макар и спорадично, изглежда засега почти сигурно или то се отнася изобщо до българите. Така Калоян е наречен от Филип Мускес в римуваната му хроника „цар на власи и

кумани“[55]. Неизвестно остава и правното им положение във възстановената българска държава, както и статута им в българската армия. Някои извсстия предполагат, че те били наемани ведно с куманските дружини, а други ги противопоставят на българската или съотв. ромейската власт в областта[56]. Това била и причината за насилственото им изселване от Тракия в Мала Азия през 1285 г., когато ромейският двор взел мерки да предотврати евентуалното им съучастие с татарите.

Макар че средновековната историография представя власите на юг от Стара планина като племена в движение, те все пак оставили там някои свои единични топоними – в Странджа[57] и край Вира[58]. Писмената традиция също свързва някои тракийски топоними с влашкото присъствие в областта. Най-интересно, пък и най-трудно обяснимо е името „планините на Влахия“ у Вилардуен[59]. Но тъй като името Влахия така или иначе остава недетерминирано като географско понятие в хрониката на френския военачалник, то оронимът остава необясним от историко-географско гледище. Изглежда, че подножието на Стара планина, в околностите на Анхиало било обитавано от власи, тъй като в похода си срещу куманите от 1084 г. император Алексий I бил предупреден от някой си влашки първенец Пудил за наближаването на куманските пълчища[60]. За власи в този район споменава отново Вилардуен, когато разказва за нападенията на Анри срещу крепостта Еулуи/Авли. Според него те живеели там и като защитавали своите обиталища и собственост, прогонили рицарите от крепостта и нейните околности[61]. Друг е въпросът дали тези жители на Тракия били определени с етнонима „власи“ поради произхода си или пък тамошното население било наречено така според оронима „планините на Влахия“. Никита Хониат прави разлика между власи и българи и обикновено не ги приравнява. Той обаче не ползва и топонима Влахия, за да означи с него някаква част от българските територии, още по-малко пък приема за едно и също Мизия и Влахия[62]. Дори прецизен автор като Акрополит предпочита наименованието на населението по макротопоним и според него „някогашните мизи сега се наричат власи и българи“[63]. Ефремий категорично определя, че мизите, живеещи около Хемус, били наричани власи[64], а самата планина е наречена от него „влашко обиталище“. Така че, когато се разглежда въпросът за власите в Тракия, често се получават недоразумения при определянето на точния смисъл на названието, тъй като не всеки път е ясно дали то се отнася до същинско влашко население или визира българските обитатели на Тракия, които по инерция

понякога били назовавани власи, обикновено от по-късни западноевропейски автори.

Невъзможно е да се отговори недвусмислено на въпроса защо власите обитавали Тракия само през един относително кратък период от време – от края на XII до началото на XIII в. Единствено приемливо решение, според мен, е да се допусне, че тогава е бил период на усилена миграция на влашки групи от юг на север, с което би могло да се обясни преместването на топонима Влахия и изчезването на власите от областта. Видно е, че титлата на първите Асеневци „цар на българи и власи" отразява една определена историческа действителност и струва ми се, че тази титла безспорно показва, че възстановителите на българската държава разчитали на влашкото недоволство от византийското управление, както и на военната им помощ. В замяна на това българските царе поели ангажимента да управляват влашките енклави, докато власите все още обитавали техните земи[65].

Появата на *АРМЕНЦИТЕ* в Тракия започнала още по времето на покоряването на Армения и включването ѝ в рамките на Византийската империя. Заселването на нови и нови маси арменци в пограничните между България и Византия територии било понякога повод за конфликти между двете съседни държави. Подобен е случаят, предизвикан от действията на император Константин VI, който настанил за постоянно арменци в Тракия и им разрешил да строят там свои крепости, заплашвайки по този начин южната граница на българската държава. Българският царски двор оценил този акт като враждебен и армията на хан Винех нахлула във византийските предели[66].

Незнайно е кога точно предците на бъдещия император Василий I Македон били депортирани от Армения в Тракия, но изворите сочат, че те имали арменски произход, както впрочем всички преселници от Мала Азия, които обитавали преди това Никица и отишли по-късно в Адрианопол. Изглежда от тези среди произлизали и мнозина от видните личности на града. Един от тях, Панкратука, през септември 914 г. предал града на българския цар Симеон[67]. По времето на император Йоан Цимиски в околностите на Филипопол отново били заселени арменци павликяни, които се установили там, създали свои общини и от тях бил издигнат по времето на император Василий II управител на Пловдив, който имал и висша военна длъжност в армията на самодържеца. Анна Комнина също споменава за арменци в околностите на Филипопол и ясно характеризира етнонима. Тя определя арменското население

там по народностен белег, а не по религиозна принадлежност и го отличава от последователите на павликянската и богомилската ерес изобщо[68]. Присъствието им в големия тракийски град било отбелязано и по времето на Третия кръстоносен поход. Те били приятелски настроени към рицарите на Фридрих Барбароса, тъй като, според Хониат, „техните религиозни възгледи си приличали“[69]. Селското арменско и българско население от околностите на превзетите от кръстоносците Пернис, Брандевой и Пловдив, което обработвало хинтерланда им под аренда, успяло да установи с тях добри отношения и мир срещу задължението да им организира пазари[70]. Тези известия дават основание на К. Аздраха да предположи, че там съществували значителен брой арменски селски агломерации[71]. Вероятно ролята на охраняващо укрепление към тях ще да е имала крепостта Прусинон. Нейните обитатели арменци предали на немската армия плановете на воюващия срещу нея византийски пълководец Мануил Камица, който резидирал в крепостта[72]. Арменско вероизповедание имали и вероятно от арменска народност били и някои от хората на Григорий Бакуриани и може би затова край Бачковския манастир и до днес съществува местност Армянка, където са открити и останки от църква. В Пловдив също има развалини от арменска църква от XII в.[73]

Появата на „отвъддунавските варвари“ на Балканите не останала без последствия и за населението на Тракия. Те ползвали всеки удобен случай, за да нападнат земите на юг от Стара планина било в съюз с Византия, било в съюз с България или просто използвайки лабилното политическо положение в района, за да задигнат колкото се може повече плячка и пленници и да ги отнесат в своите земи. Те изглежда не целели постоянно заселване в нападнатите територии, а онези от тях, които все пак се установявали там, го правели след сключването на специални споразумения, които по правило били благоприятни за тях.

ПЕЧЕНЕЗИТЕ се настанили за пръв път в Тракия, макар и за кратко време, през 1048 г. Тогава техните съплеменници, заселени от император Константин Мономах край Триадица, пратили известие на останалите печенези, обитаващи други краища на империята, и всички те се събрали край Филипопол. Оттам преминали Хемус и се настанили по поречието на р. Осъм[74]. По-късно заговорът и убийството на печенежкия хан Кеген (станало не без участието на Константинопол) предизвикало поредица от нападения в Тракия. Варварите разположили стана си край Авли и започнали да грабят и плячкосват областта[75]. Те пребивавали в Тракия и като

съюзници на бунта на Травъл, оказвайки му сериозна военна помощ срещу византийската армия[76]. Многобройните сражения на император Алексий I Комнин с печенезите в Тракия приключили около 1091 г.[77] През 1122 г., притеснени от куманите, те били принудени да прехвърлят Дунав и да търсят убежище в българските земи. Решителната битка край Берое (1123) прекратила настъплението им на юг и част от тях се заселили в западните ромейски територии[78]. Това съобщение на Кинам едва ли има предвид само Подунавието[79], тъй като са известни още отпреди това печенежки поселения в Мъгленско, Ниш, Сердика и Овче поле.

УЗИТЕ обикновено се споменават ведно с печенезите и тяхното пребиваване в Тракия всъщност не е оставило никакви следи.

Нападенията на *КУМАНИТЕ* в Тракия започнали към края на XI в. Постепенно византийската, а по-късно и българската армия започнали да наемат кумански войници. Участието на куманите във въстанието на братята Асеневци е безспорно, а техните нападения над византийски територии са регистрирани от Евстатий Солунски[80]. Особено значение за резултатите от българо-латинските сблъсъци в Тракия имали куманските наемници, които винаги били авангард на бойните действия и, ползвайки своята непозната на западното рицарство бойна тактика, подпомагали успешно действията на цар Калоян срещу Латинската империя. На куманското военно изкуство и неговите особености се спират в своите произведения военачалниците на Четвъртия кръстоносен поход Жофруа де Вилардуен и Робер де Клари. Изглежда обаче, че и преди това, макар и да няма изрични сведения, в някои тракийски градове били заселени кумани, изпълняващи ролята на местен гарнизон. Такива ще да са били куманите в Димотика, за които пише Ансберт, както вероятно кумани ще да са били и „езичниците" – данъкоплатци на константинополския император, които армията на швабския херцог заварила в Берое[81]. Те били византийски наемници и участвали в преследването на рицари от Третия кръстоносен поход, които безпокоели жителите на областта[82], а също така участвали срещу заплащане в армията на цар Петър, комуто помагали срещу същия враг[83]. През 1230 г. кумански наемници участвали на страната на българите в битката при Клокотница[84]. На свой ред куманите били прогонени от татарите и те трябвало да се придвижват на юг и да търсят нови обиталища. Император Йоан III Дука им дал стратиотски права и част от тях останали в Тракия, а други се преселили в Мала Азия[85]. Последното регистрирано в изворите участие на куманска част в армията на български цар било сътрудничеството на 4000 ку-

мани, които подкрепили военните начинания на цар Михаил II Асен в 1257 г. Те нападнали земите около Адрианопол и Димотика и достигнали до императорския стан край р. Ригина[86]. Като отзвук от съществуването на кумански поселения в района В. Миков цитира името Куманичево, близо до Панагюрище[87].

ТАТАРИТЕ често навлизали в тракийските земи, за да извършват там нападения и да ги ограбват, понякога като съюзници на една от двете съседни държави, понякога като резултат на самостоятелна инициатива, но тяхното настаняване там (всъщност твърде ограничено) започнало след установяването на османската власт в района.

За *ГРУЗИНЦИ,* обитавали Тракия, предлага сведения типикът на Бачковския манастир, който в началото на своето съществуване бил населен и обслужван предимно от тях[88]. Традицията била запазена, тъй като Фридрих Барбароса при посещението си в манастира бил посрещнат от неговия игумен иверием[89]. Вероятно контактите с Грузия и заселването на грузинци в манастира продължило и през последвалите времена[90].

Относно *ЕВРЕИТЕ* съществуват твърде малко сведения. Дори в пътеписа на Бенджамин от Тудела не се споменават евреи, които да живеят постоянно в областта. Той ги локализира в големите градове на империята – Константинопол, Абидос, Христопол, Драма и Солун. Сведенията за наличието на еврейско население в западните части на империята са по-чести, но и те визират предимно големите пазарни центрове като Адрианопол и Димотика. На север някои поселения в българските земи се споменават в еврейските извори. Отоманските регистри сочат, че еврейски общности съществували в Ямбол и Загора[91]. Във втората половина на XIV в. в сметководната книга на ковчежника на граф Амадео VI е записано, че Савойският граф получил от живеещите в Несебър евреи сумата от 20 флорина[92], а преминалият в началото на XVII в. през Източна България еврейски пътешественик Раби Гершон бен Раби Елиезер отбелязал съществуването на еврейски общини в Карнобатско[93]. Не може обаче да се търси сигурна връзка с евентуално предишно еврейско население там.

Със събирателното име *ЛАТИНЦИ* могат да се квалифицират всички западноевропейски народности, които живеели в земите на Тракия през Средновековието, и то най-вече след XII в. Няма да се спирам на епизодичното присъствие на войските на кръстоносните походи, преминали през областта, тъй като то имало временен характер, пък и всъщност не променило етническата картина в района. По-любопитно е положението с онези венециански и френски

участници в Четвъртия кръстоносен поход, които трябвало да се установят в тракийските земи, да ги управляват и експлоатират. Агатопол влизал в императорския домен, но не притежаваме изрични известия за присъствието на латински гарнизон там. Запазени са единствено сведения за католически духовници в града от XIII и XIV в. Впрочем за население от западноевропейски произход в градовете на Тракия може да се говори, единствено когато става дума за Адрианопол, Пловдив и някои от крайбрежните градове. Неговото присъствие там е свързано с развитието на търговията на тракийските земи с италианските републики. По-особено е едно съобщение у Одон от Дьой, според когото рицарите от Втория кръстоносен поход намерили край Пловдив латински бург и отделно латинско тържище[94]. Аздраха предполага, че обитателите на бурга били венецианци[95]. В големите градски центрове на областта живеели и представители на византийската аристокрация от латински произход[96]. Кратковременен престой имали и някои рицари, назначени от латинската власт в Константинопол след 1204 г. Така например Рение де Три живял за известно време във Филипопол и Стенимахос. Адрианопол също за кратко време бил доминиран от венецианците. Същото се отнася и до Димотика. Отделни жители от западноевропейско потекло са регистрирани и в дневника на Антоний Барберий. Там фигурират имената на генуезците от Несебър – Александър, Теодоро и Николо, както и това на каталонеца от Емона – Франческино[97]. В земите, условно определени като България на юг от Хемус, до късно се срещат в изворите имената на католически архиереи, които безспорно доказват присъствието на западноевропейска църковна пропаганда, но пък за нейните градове няма сведения да са били създавани специални църкви и манастири, както например станало в Редесто, Селимврия и други градове на Югоизточна Тракия.

Заселването на *ТУРЦИ* започнало след настаняването на османската власт на Балканите. Предположението, че в Родопите били намерили убежище т. нар. турци вардариоти[98], споменати от Ана Комнина, изглежда неприемливо, тъй като текстът информира за обитатели на околностите на Ахрида, т. е. името на града Охрид, и няма никакви други индикации, които да навеждат към родопската област Ахрида. По-интересно е съобщението на Ансберт за срещата на Меранския херцог с турци и езичници, които населявали Берое и го отбранявали от рицарските попълзновения[99]. Трудно е да се установи техният произход и поводът, по който са били заселени там. Вероятно те са изпълнявали ролята на наемници на ро-

мейската войска и ще да са били един вид гранично население, което трябвало да отбранява Тракия от нападенията на българите.

Проблемите, възникващи при разглеждането на населението на Тракия през Средновековието, са много и от най-различен характер. Най-интересните от тях безспорно са онези, които се отнасят до идеологическия характер на заселването на областта след VIII в. От една страна, съществували особеностите на византийската държавна идеология и практика за осигуряване на границите[100]. В тази доктрина в немалка степен е отразено изобщо отношението на Византия към „варварите" и всички онези съседи „неромеи", които безпокоели границите на империята и предявявали претенции към териториите ѝ. Към нея могат да се причислят всички действия на правителството за основаване на канцеларии за проучване и събиране на информация, отпускането на средства за изплащане на данъци, подаряването на територии, по принцип загубени за държавата, заплащането на съюзници, настройването на едни съседи срещу други, изпращането на мисионери и т. н.[101] От друга страна, политическите разбирания на българския царски двор също преследвали приобщаването на Тракия към българските държавни интереси. Основният им стремеж бил да се улесни провеждането на действена българска политика и държавна власт чрез българските поданици, населяващи областта.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност. С., 1971, 176–178; *Коледаров,* Полит. география, I, 7–8.

[2] *Jenkins, R. H.* Byzantium and Byzantinism. Cincinati, 1963, 21–42.

[3] *Charanis, P.* Studies on the Demography of the Byzantine Empire. London, 1972, 33–34.

[4] *Lilie,* Thrakien und Thrakesion, 22–37.

[5] *Guillou, A.* Régionalisme et administration dans l'empire Byzantine du VIe av VIIIe – La géographie administrative et politique d'Alexandre à Mahomet. – In: Actes de Colloque de Strasbourg 1979. Leiden, 1981, p. 298.

[6] *Guillou,* Régionalisme et administration, p. 303.

[7] *Koder, J.* Der Lebensraum der Byzantiner. Wien, 1984, 139–145.

[8] *Мутафчиев,* Българите, 110–111.

[9] *Ангелов,* Образуване на българската народност, 238–259; *Гюзелев,* Княз Борис, 19–51.

[10] *Бромлей, Ю.* Очерки теории этноса. М., 1983, с. 45.

[11] *Заимов,* Проблеми на ономастиката, с. 110.

[12] Подобно становище застъпва и *Fine,* Balkans, I, p. 185.

[13] *Bryennii,* p. 100.

[14] *Мутафчиев,* Българите, 107–108.

[15] Тук отново се налага да се направи уговорка. От езикова гледна точка, когато става въпрос за разглеждането на тази топонимия, по-правилно би било да се каже „славянска топонимия". Терминът „славяни от българската група" само уточнява вида на славянската езикова категория, но сам по себе си не може да представлява етническо определение. Така в своето кратко експозе ще ползвам и двете определения „славянски" и „български" като синоними, за да обознача не толкова носителите на дадена етническа или езикова характеристика, а носителите на определена държавнотворческа идея.

[16] *Гълъбов, И.* Археологически материали и наблюдения в Странджа. – В: Сб. Странджанска експедиция. С., 1958, 65–71.

[17] *Leo Gramm.*, 231–232; *Menologium imp. Basilii*, Migne, PGr, 117, col. 500; *Zonaras*, p. 407.

[18] *Vita Mariae Iunioris*, ASS Novembris, IV, col. 400.

[19] *Albertus*, p. 276, 309.

[20] *Ansbert*, p. 58.

[21] *Ansbert*, p. 45.

[22] *Nicetas*, 368–369.

[23] *Nicetas*, p. 509.

[24] *Радић*, Обл. господари, 190–191.

[25] *Villehardouin*, II, 312–314, § 498–499.

[26] *Villehardouin*, II, p. 210, § 400; *Златарски*, История, III, с. 236; *Примов, Б.* Българи, гърци и латинци в Пловдив през 1204–1205 г. – ИБИД, 22–24, 1948, 149–156; *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, 442–443.

[27] *Гагова, К.* Някои сведения за историческата география на Тракия у Жофруа де Вилардуен. – Векове, 1986, № 2, с. 50.

[28] *Acropolita*, 107–109.

[29] *M. Philae*. v. 126–128, 228–235.

[30] *Cant.*, I, p. 172.

[31] *Greg.*, I, p. 485.

[32] *Greg.*, III, p. 100.

[33] *Actes d'Esphigmenou*, 194–196.

[34] *Cant.*, II, p. 530, 534.

[35] *Asdracha*, Rhodopes, p. 65.

[36] *Мутафчиев*, Българите, с. 138.

[37] *Scyl.*, p. 362.

[38] *Мутафчиев*, Българите, с. 138; *Tăpkova-Zaimova, V.* L'idée byzantine de l'unité du monde et l'Etat bulgare. – AISEE, 1969, III, p. 291.

[39] *Acropolita*, 76. На противното мнение е *Asdracha*, Rhodopes, 54–55.

[40] *Gagova*, Топонимы, 99–100.

[41] *Acropolita*, p. 23.

[42] *Кодов*, Опис, с. 17; *Tăpkova-Zaimova, V.* "Grecs" et "Romains" dans la littérature bulgare (conscience d'une réalité médiévale). – Etudes Balcaniques, 1984, I, 51–57.

[43] *Бешевлиев*, Надписи, №№ 3а, 5, 8, 13, 57.

[44] *Ansbert*, 38–39.

[45] *Ansbert*, p. 48.

[46] *Villehardouin*, II, p. 108, § 300; p.110, § 303, 313, 321, 333, 335, 336, 397 etc.

[47] *Balard*, Les Génois, p. 90.

[48] Занимавам се единствено с власите в Тракия и затова проблемнте около техния произход, тяхното по-сетнешно установяване на север от Дунав и образуването на самостоятелна държава, както и всички въпроси, отнасящи се до влашко-българските отношения изобщо, остават извъи моите интереси. В българската историо-

графия отдавна е прието, че с термина *власи* се означава пастирско население със спорен етнически произход, но както е видно от изворите, това етническо определение често остава неясно и за средновековните автори.

[49] *Fine*, Late Balkans, p. 12.

[50] *Божилов*, Асеневци, 12–14; *Бакалов, Г.* Средновековният български владетел, 146–148; *Гагова*, Калоян, 6–17.

[51] *Ansbert*, p. 56.

[52] *Ansbert*, p. 63.

[53] *Vallenciennes*, p. 337, § 548.

[54] *Гагова*, Вилардуен, с. 52.

[55] *Mouskès*, v. 20461.

[56] *Villehardouin*, II, p. 168, § 359; p. 172, § 313; p. 412, § 404; *Chronicon Magni*, p. 510; *Гагова*, Вилардуен, с. 51.

[57] *Гълъбов*, Арх. материали Странджа, с. 69.

[58] *Petit, L.* Typicon de monastère de la Kosmosotira près d' Aenos. – ИРАИК, 13, 1906, p. 36, § 69.

[59] *Villehardouin*, II, p. 306, § 491.

[60] *Anna*, II, p. 61.

[61] *Villehardouin*, II, p. 308, § 49.

[62] *Nicetas*, p. 371, 374; *Гагова*, Калоян, с. 10.

[63] *Acropolita*, p. 37.

[64] *Ephraem*, v. 5783–6564.

[65] *Гагова*, Калоян, 16–17.

[66] *Nicephorus Patriarcha*, p. 66.

[67] *Theoph. Cont*, p. 307; *Leo Gramm*, p. 293; *Pseudo Sym.*, p. 723; *Scyl.*, p. 115.

[68] *Anna*, I, p. 257.

[69] *Nicetas*, p. 403; *Chronicon Magni*, p. 510; *Dančeva-Vassileva*, Plovdiv-Croisades, 22–23, 28.

[70] *Ansbert*, p. 45, 48.

[71] *Asdracha*, Rhodopes, p. 73.

[72] *Nicetas*, p. 408.

[73] *Цончев, Д.* Строежи на Григорий Бакуриани в Асеновград и околностите му. – ИАИ, 23, 1960, с. 108; *Иванова*, Църкви, с. 484.

[74] *Scyl*, p. 461.

[75] *Scyl*, p. 466.

[76] *Златарски*, История, II, 210–215; *Cinnamus*, p. 8; *Nicetas*, p. 78.

[77] *Anna*, I, 223–224.

[78] *Cinnamus*, p. 8 *Nicetas*, p. 78.

[79] *Златарски*, История, II, 369–370; *Diaconu, P.* Les Petchenegues au Bas Danube. Bucarest, 1970, 26–29.

[80] *Eustatii Metropolitae Thessalonicensis* Opuscula. (Ed. T. Tafel). Frankfurt, 1832, p. 44; *Σαββίδης, Ἀ.* Οἱ Κομάνοι (Κουμάνοι) καὶ τὸ Βυζαντίου. – Βυζαντινά, 13, 1985, 939–955.

[81] *Ansbert*, p. 44.

[82] *Ansbert*, p. 53,57,63; *Hist. perigr.*, p. 147,149.

[83] *Ansbert*, p. 58.

[84] *Acropolita*, p. 42; *Scut*, p. 474, 82.

[85] *Greg*, I, 36–37; *Acropolita*, 53–54.

[86] *Acropolita*, 125–128.

[87] *Миков*, Имената, с. 101.

[88] *Gautier*, Typicon, p. 37, 41 etc.

[89] *Ansbert*, p. 45.

[90] *Asdracha,* Rhodopes, p. 75.
[91] ИБ, IV, с. 88, 95, 150.
[92] *Bollati,* § 24.
[93] *Кочев, Н.* Бележки на еврейски пътешественик за България. – Studia Balcanica, 10, 1975, 143–145; *Bowman, S.* The Jews of Byzantium. University Alabama, 1985, 61–66.
[94] *Odonis,* p. 64.
[95] *Asdracha,* Rhodopes, p. 85.
[96] *Каждан, А. П.* Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв. М., 1974, 212–215.
[97] *Bollati,* § 17; § 12.
[98] *Anna,* I, p. 151; *Asdracha,* Rhodopes, p. 75, 96.
[99] *Ansbert,* p. 44.
[100] *Ahrweiller, H.* La frontière et les frontières de Byzance en Orient. – In: Actes du XIVe Congrès international des études, byzantines. Bucarest, 1974, 209–210.
[101] *Fine,* Balkans, I, p. 20.

КАТАЛОГ НА ТОПОНИМИТЕ

АВЛИ

Името на града се среща в изворите от средата на XI до началото на XIII в. В гръцкоезичните – във формата Ἀυλή, у Идриси е Afli, а транскрипциите у Вилардуен са съотв. Eului, Eulin, Ailin. Наименованието е явно от гръцки произход (среща се като селищно название още у Стефан Византийски[1]) и неговото съдържание е в най-общия смисъл на „обиталище", „място за живеене".

Скилица го определя като φρούριον, а Идриси и Жофруа го наричат град. И тримата поставят Авли в южното подножие на Хемус. Описват го като поселение, разположено недалеч от Адрианопол[2], като град, над който от север се издигат високи планини, зад които тече река Дунав и е на един ден път от Сливен[3]. Обширна и интересна характеристика предлага Идриси: „Афли е разположен в равнина. Той е хубав град, благоустроен кът, с широки кръгозори, с непрекъснато следващи обработени полета, с много местности и райони. В него има течащи води ... В този град има занаяти и изкусни сръчни занаятчии. Там се изработват от желязо всякакви рядкости."[4]

Изследвачите локализират Авли на различни места. К. Иречек се спира на с. Гавраилово[5]. Неговата теза се приема и от В. Иванова[6]. В. Томашек предпочита крепостта при с. Горно Александрово[7]. В. Аврамов поставя града между с. Лозенец и Стралджа[8]. В. Златарски намира, че описанието у средновековните автори отговаря най-точно на Сините камъни край Сливен[9]. Трябва да се отбележи и съществуването на село с име Авлиене (сега Асеновец) в същия район. Там съществуват следи от некропол[10]. На този етап, според мен, селището не може да бъде сигурно локализирано.

Малкото факти, които се отнасят до политическата история на града, са свързани с печенежките нахлувания на юг от Стара планина, когато в 1048 г. „варварите" на хан Кеген се настанили край Авли и опустошавали земите чак до Адрианопол[11] и с навлизането на войските на Анри през лятото на 1206 г. Латинската армия пристигнала в града, населен отново от Калоян, но населението му избягало и се скрило в планината. Рицарите намерили голямо количество храна, отвлекли много добитък – крави, волове и биволи, и се натоварили с пшеница и други житни култури. Те плячкосвали из околността три дни и това предизвикало местните жители да ги нападнат. Латинците били прогонени и се оттеглили в Адрианопол[12].

Освен като стратегическа крепост в подножието на Хемус, Авли явно е бил и голям занаятчийски център и вероятно тържище и това определя значителното му място в икономиката на областта.

[1] *St. Byz.*, p 146.
[2] *Scyl.*, p. 466.
[3] *Недков*, Идриси, с. 87.
[4] *Недков*, Идриси, с. 87.
[5] *Иречек*, Пътувания, с. 768.
[6] *Иванова*, Църкви, с. 503.
[7] *Tomaschek*, Hämus-Halbinsel, II, S. 38.
[8] *Аврамов*, Юбил. сборник, 184–185.
[9] *Златарски*, История, II, с. 98, бел. № 1.
[10] *Борисов, Б.* Средновековните накити и кръстове-енколпиони от музея в Нова Загора. – Векове, 1983, № 4, с. 73.
[11] *Scyl.*, p. 466.
[12] *Villehardouin*, p. 306, § 491–493; *Soustal*, Thrakien, S. 185.

АВРОВА

Топоним на типика на Бакуриани – Ἄβροβα, имот – ἀγρός към крепостта Петрич[1]. Може да се предположи, че оригиналното славянско название е било Яврово/Яворово[2].

[1] *Gautier*, Typicon, p. 35.
[2] *Asdracha*, Rhodopes, p. 59, 165; *Lemerle*, Cinq études, p. 17.

АВРОЛЕВА/АВРИЛЕВО

Топонимът се среща във формите Ἀβρολέβα, Ἀβριλεβώ, Abroleba. Коренът му е от тракийски произход Αβρο- / Εβρυ-[1] и може би смислово се свързва с името на реката Еврос.

Теофан пише за две местности с това име – горист Авролева и гол Авролева, докато Ана Комнина споменава само една – Ἀβριλεβώ. Известието на Теофан дава основание на В. Бешевлиев да разчете в надпис от времето на хан Омуртаг два омонима като Авролева[2]. Изглежда, че местностите се намирали по долното течение на Тунджа, тъй като изворите сочат, че те били по пътя от Маркела към Версиникия[3] и недалеч от Адрианопол и Агатоники[4]. Обикновено Авролева се идентифицира или с Бакаджиците[5], или със Сакар и Дервентските възвишения[6], или дори със Странджа или Сакар[7]. Отъждествяването с Калмомонтос и Ливидургос у Симоката[8] е неубедително[9]. Точната локализация е все още неясна.

Край Авролева изчаквали да влязат в сражение в 796 г. император Константин VI и хан Кардам. Българският владетел бил пристигнал от Маркела и разположил войските си в гората, докато василевсът

останал на голия Авролева. Там изчакали седемнадесет дни и, без да влязат в бой, се оттеглили[10]. През 90-те години на XI в. там куманите разположили своя лагер при едно от многото си нападения на юг. В последвалата битка император Алексий I успял да ги прогони[11].

[1] *Detschew*, Sprachreste, S. 2; *Георгиев, В.* Траките и техния език. С., 1977, с. 63.
[2] *Бешевлиев,* Надписи, № 41, с. 152.
[3] *Theoph.*, p. 470.
[4] *Anna*, II, p. 71.
[5] *Дуйчев*, Проучвания, 166–168; *Beševliev,* Heerstrasse, 127–128.
[6] Glossar, S. B. I, 166–168; *Иречек,* Пътувания, 759–760; *Златарски,* История, I/1, с. 244, бел. № 1; *Коледаров,* Полит. география, I, с. 34; *Soustal,* Grenze, S. 152.
[7] *Божилов, Гюзелев*, История, с. 123.
[8] *Simocata*, p. 99.
[9] *Дуйчев,* Проучвания, с. 167.
[10] *Theoph.*, p. 470; *Anast. Bibl.*, p. 313.
[11] *Anna*, II, p. 71; *Soustal*, Thrakien, S. 159.

АГАТОНИКИ

Името е от гръцки произход и обикновено се изписва Ἀγαθονικεία, Ἀγαθονικαία. Среща се и по-кратката форма Ἀγαθονίκη в надпис от времето на хан Омуртаг и у Анна Комнина.

Описанието на византийската писателка, че Агатоники се намирал по-нататък от Скутарион, разположен, от своя страна, на 80 стадия от Адрианопол[1], е единственото указание за местоположението на крепостта.

Гръцката историография обикновено локализира Агатоники край Белащица край Родопите[2]. Изследванията на И. Велков обаче са по-убедителни и те определят мястото на града край дн. с. Оряхово (бивш. Саранлии), Свиленградско[3]. Останките се намират на 2 км от селото и в тях личат развалините на кула и църква.

В 814 г. българо-византийската граница минавала край града[4]. В края на XI в. там резидирал император Алексий I по време на войната му с куманите[5].

Градът бил епископия от IX в. и бил подчинен на трона на Пловдивския митрополит, при това на първо място, което запазил до XIII в.[6] От средата на XI в. притежаваме печат на епископа на Агатоники – Василий[7]. След това името на града не се среща нито в наративните извори, нито в патриаршеските документи, но той едва ли ще е престанал да съществува, тъй като бил немаловажна крепост на едно разклонение по пътя за Адрианопол[8].

[1] *Anna*, II, p. 71.

[2] *Τζουκαλᾶ*, Φιλιππόπολις, p. 50; *Σαμοθράκης*, Ἀγαθονικεία. ᾧ ΑΘΛΓΘ, Ζ, σ. 233.

[3] *Велков, И.* Стари селища и градища южно от Сакар планина. – ГНМ, 5, 1926, с. 185; същото мнение у *Шкорпил*, Паметници, с. 35; *Златарски*, История, II, с. 25, *Asdracha*, Rhodopes, p. 155.

[4] *Бешевлиев*, Надписи, с. 152, № 41; *Златарски, В.* Сюлейманкьойският надпис. – ИБАД, 3, 1914, 139–179; *Gagova*, Bulg-Byz. Border, 71–72; *Soustal*, Grenze, S. 150.

[5] *Anna*, II, p. 71.

[6] *Darrouzès*, Notitiae, p. 285, 304, 328, 363; *Σταμούλης*, Συμβολή, σ. 28, 32, 39, 48, 49, 50.

[7] *Laurent*, Corpus, V/1, p. 521, № 689.

[8] *Шкорпил*, Паметници, с. 35; *Soustal*, Thrakien, S. 168.

АГАТОПОЛ

Името на града датира от Средновековието[1]. Във византийските източници се изписва обикновено Ἀγαθόπολις или Ἀγαθιούπολις (у Пахимер). В картите ни Черноморското крайбрежие по принцип е Gat[t]opoli, а в една от тях – Gastopoli[2].

Средновековният град е бил разположен на дн. Ахтополски полуостров. Старите перипли сочат на това място пристанище с име Авлеутейхос (Ариан) или Тира (Менип). Укрепената част на града била по площ под 1 дка. Стената минава по ръба на скалата и е с дебелина 1,5 – 2 м. Градена е от полуобработени камъни, хоросан с примес на счукана керемида и на места личат редове от тухли. Вероятно е строена в края на V – началото на VI в.[3] Агатополското пристанище е характеризирано като „добро убежище за лодки“[4]. То изглежда се намирало на север от крепостната стена, встрани от фара. Там се откриват антични котви, а из целия залив се намират фрагменти от средновековна керамика[5].

Ако приемем твърдението на П. Хадзигеоргиос, че там по времето на Константин Погонат и Константин Копроним били заселени преселници от Мала Азия[6], може и да се предположи, че българите имали някакви претенции към града и района му, но това остава недоказуемо. Също така не може да се приеме безрезервно, че надпис от базиликата в Плиска с неясно четене визира именно Агатопол[7] и съотв. да се правят изводи, че хан Крум е завземал града. Със сигурност градът бил в български предели след 907 г., за което време съставителят на житието на св. Евтимий определя Мидия като съседен на България град[8]. Изглежда този статут бил потвърден с договора от 927 г.[9] В следващия период от своята история Агатопол остава далеч от интересите на историците и за не-

го има едно съобщение едва у Идриси, при това без конкретни описания[10]. По време на въстанието на Асен и Петър куманските им съюзници достигнали до Агатопол и опустошили околностите му[11]. Описанието на куманската бойна тактика за бързо придвижване изключва предположението на В. Златарски, че Агатопол е идентичен с Термопол[12].

При Partitio terrarum през пролетта на 1204 г. земите до Агатопол влезли в императорския домен[13]. През 1206 г. до него достигнали рицарите на Анри[14]. Градът отново станал жертва на военен набег в 1263 г. Михаил Глава Тарханиот го превзел[15], прогонвайки войските на цар Константин Асен. По времето, когато протостраторът, вече управител на Тракия и живеел в Созопол, той възстановил и укрепил Агатопол[16]. До царуването на Теодор Светослав бил византийско владение. След битката при Скафида станал български[17]. Един привилегиум от 1317 г., даден на монемвасийските търговци от император Андроник II Палеолог, им предоставял изгоди при търгуването с Агатопол[18], но това все още не е достатъчно сигурен аргумент за политическата принадлежност на града през това време. Едва договорът от 1324 г. предоставя града на Византия[19]. Битката при Русокастро решила териториалната принадлежност на „цялото Поморие", а също и на Агатопол в полза на българите. От този период там са открити монети с лика на цар Иван Александър[20]. В началото на октомври 1366 г., бидейки български град, той бил завладян от флотата на Амедео ди Савоя[21]. Били наложени контрибуции и взети пленници. След оттеглянето на армията на Зеления граф градът бил предаден на Византия и властта в Константинопол го предоставила на деспот Михаил Палеолог.

Агатопол бил епископия в епархия Хемимонт[22]. Фактически неговото място останало непроменено и след установяването на османската власт[23], макар че изведнъж в регистъра от юли 1315 г. между подписите на митрополитите се появил, и то на четвърто място, подписът на „митрополит" Игнатий от Агатопол. И сякаш, за да стане случаят още по-трудно разгадаем, намираме още един подпис на „митрополит" Макарий вече през 1355 г. в синодален акт относно брачния договор между престолонаследника Андроник и българската принцеса Кераца. О. Крестен, който изследва тези два документа, безусловно счита, че става въпрос за една по-късна фалшификация и Агатопол никога не е имал митрополит, нито пък неговият епископ някога с изпълнявал подобна длъжност в Адрианопол. Фалшификаторът или е предал имената на Игнатий (Адрианополски митрополит в 1324 г.) и Макарий (неизвестен), познавай-

ки агатополски епископи с тези имена, или просто ги е измислил[24]. В 1381 г. патриарх Нил забранил на Адрианополския митрополит да служи в агатополската църква[25]. Съществува също така един синодален акт от 1377/1378 г., в който патриарх Антоний забранява на епископа на Агатопол под заплаха от отлъчване да прогласява епископията си за митрополия[26]. Едва през февруари 1389 г. частично били реализирани амбициите на агатополските архиереи. Тогава Константинополската патриаршия разрешила на Адрианополския митрополит Матей да резидира във вакантната епископия на Агатопол, докато трае окупацията на Адрианопол от турците[27].

[1] *Schramm*, Erroberer, 188–189.

[2] *Almagia*, Carti, tav. 19, 20, 37, 44, 14; Glossar, S. B. II, 248–249; *Коледаров*, Най-ранни споменавания, с. 219.

[3] *Недев, С.* Крепостта Агатопол през древността и средновековието. – ВИСб, 1971, № 2, 86–88; *Димитров, Б.* Агатопол. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, с. 413; *Χατζηγεωργίου, Π.* Ἡ Ἀγαθόπολις τῆς Βορείας Θράκης. – ΑΘΛΓΘ, 29, 1963, σ. 337; *Γεσμίδης Ἀ.* Ἡ Ἀγαθόπολις καὶ ἡ περιοχὴ τῆς. ᾧ Θρακικά, 1972–1973, 291–310.

[4] *Motzo*, Compasso, p. 130.

[5] Сведението дължа на Калин Порожанов, Институт по тракология.

[6] *Χατζηγεωργίου*, Ἀγαθόπολις, σ. 350.

[7] *Бешевлиев*, Надписи, с. 149.

[8] *Vita Euthymii* Patriarcha Constantinopolitani. (Ed. C. de Boor). Berolini, 1888, p. 57.

[9] *Златарски*, История, I/2, с. 504.

[10] *Недков*, Идриси, с. 77.

[11] *Nicetas*, p. 394; *Scut.* p. 47.

[12] *Златарски, В.* Какъв град трябва да се разбира под Агатопол у Никита Акоминат. – В: Притурки към История, II, 524–525.

[13] *Carile*, Partio, p. 217, 232; *Ζακυθηνός*, Μελέται, III, σ. 179.

[14] *Nicetas*, p. 645.

[15] *M. Philae*, v. 91.

[16] *M. Philae*, v. 123.

[17] *Pachym.*, I, p. 601.

[18] *MM*, V, p. 167.

[19] *Бурмов*, Шишмановци, с. 237, бел. № 32.

[20] *Димитров*, Агатопол, с. 423.

[21] *Chron. de Savoye*, p. 141, 144.

[22] *Darrouzès*, Notitiae, p. 286, 304, 329, 364; *Asdracha*, Thrace Orientale, 259–260.

[23] *Darrouzès*, Notitiae, p. 419.

[24] *Kresten, O.* Die angebliche „Mètropolis" Agathopolis in 14 Jh. – REB, 38, 1980, 195–218.

[25] *Σταμούλη*, Συμβολή, 65–66.

[26] *Darrouzès*, Régestes, № 2689.

[27] *Darrouzès*, Régestes, № 2849; *Soustal*, Thrakien, 168–169.

АГИЯ ВАРВАРА

Топоним от типика на Бакуриани Ἁγία Βαρβάρα ἀγρός[1]. Имот към крепостта Стенимахос[2].

[1] *Gautier*, Typicon, p. 35.
[2] *Asdracha*, Rhodopes, p. 164.

АГИЯ ИРИНА

Името се среща у Кантакузин[1].

Крепостта се намирала в областта Меропа и вероятно служела за убежище на множеството намиращи се в околността неукрепени селища[2]. При обсадата на Перитеорион цялата област Меропа минала на страната на Кантакузин и жителите на Агия Ирина и Повисд го помолили да им назначи управител. Той назначил Момчил, тъй като били едноплеменници[3].

Остава нелокализирана.

[1] *Иречек*, Христ. елемент, с. 232.
[2] *Asdracha*, Rhodopes, p. 170.
[3] *Cant.*, II, 402–403.

АГИЯ ЮСТИНА

Името Ἁγία Ἰουστίνα се среща единствено у Кантакузин. То несъмнено произхожда от византийската мартирология.

Обикновено средновековната крепост се идентифицира с развалините край днешното с. Устина. В. Златарски допуска отъждествяването на Брандевой, споменат от Ансберт с укреплението от историята на Кантакузин[1], но реални основания за това всъщност не съществуват.

Агия Юстина се е намирала на около 5 км южно от сегашното село, върху скали, окачествени от Иречек като съвършено непристъпни[2]. Крепостта била с двойни стени и е строена според конфигурацията на терена. Запазените зидове имат дебелина 2 м, направени са от ломени камъни и твърд бял хоросан. Във втория зид личат следи от сантрачи. Съществува предание, че там е имало манастир[3]. Последните проучвания доказват приемственост с античността[4].

Историята на крепостта е неизвестна с изключение на едно отбелязване в разказа на Кантакузин. Тя се намирала в областта

Стенимахос и Цепена и била един от деветте града, поискани от цар Иван Александър срещу бъдещата му помощ за императрица Ана Савойска[5].

[1] *Златарски*, История, III, с. 32, бел. № 2.
[2] *Иречек*, Пътувания, с. 492.
[3] *Цончев, Д.* Родопски крепости южно от Перущица. – ИБИД, 22, 1946, 255–259.
[4] *Панайотов, И.* Материали за археологическата карта на Родопите, „Експедиция Бесика 73". – В: Родопски сборник. Т. 4, 1976, 232–235.
[5] *Cant.*, II, p. 406.

АДРИАНОПОЛ

Еponим на града е римският император Адриан. Освен с името Ἀδριανόπολις, Ἀδριανοῦ, във византийските извори се среща паралелно и архаичната форма Орестия/Орестиада, свързана със съответната легенда[1]. Западната писмена традиция предавала името относително точно – Andrinople, Adrinople, Drinople etc., у Идриси е Адирнубули. Българите модифицирали името на Одрин (за пръв се среща през XIII в.[2]), но остава неясно дали това е славянизация на гръцкото име или пък е някаква реминисценция на тракийското Одрисия[3].

Приемник на античния и средновековния град е дн. Едирне, Турция.

Градът бил разположен на изключително по своето значение стратегическо място. Той контролирал течението на трите най-големи тракийски реки – Марица, Тунджа и Арда, и бил възлова точка на най-важните пътища в района – диагоналния път и вертикалите, свързващи устието на Дунав с Константинопол. Средновековните автори не пестят похвалите си за този забележителен град. Той правел собено силно впечатление на минаващите през него чужденци и почти винаги е определян от тях като богат, многолюден, силно укрепен, с красива и плодородна околност[4]. Отстоял на около 230 км от столицата. Отличавал се от повечето средновековни градове в Тракия по начина на своето възникване и отбранителните си системи[5]. Неговите фортификации са описани у Хониат и Вилардуен[6]. Градът бил обграден от два големи рова, имал високи кули и бил снабден със съвременна военна техника. Дори в началото на османското владичество той оставал забележителен град – „сграден от светли камъни и мрамори, отличавал се с множество златни и сребърни украси, релефи и рисунки ..."[7].

Градът е свързан с българската история още от установяването на българската държава на юг от Дунав. Приближаването на евентуалния враг към Константинопол предопределило важната роля на Адрианопол като център на пограничната провинция. В същото време градът бил притегателна точка за българските стремежи. Той бил превзет от армията на хан Крум в 813 г. и бил направен опит да се включи в българската държавна администрация[8]. Не е ясно точно колко време бил в български ръце, но при всички случаи не по-късно от сключването на мирния договор между хан Омуртаг и император Теофил[9]. През есента на 914 г. той отново станал български, тъй като жителите му не издържали продължителната му обсада и градът бил предаден от арменеца Панкратука[10]. Изглежда било постигнато споразумение и Адрианопол минал отново във византийско владение[11]. Цар Симеон обсадил за втори път града в 922 г., но и този път, независимо от българския гарнизон, който бил оставен там, градът се върнал под властта на ромеите[12].

По време на кръстоносните походи Адрианопол бил често посещаван от рицарите, а за Фридрих Барбароса се превърнал в главна квартира, един вид политически център на неговата временна власт[13]. Разпределението на земите на Византийската империя предопределило Адрианопол за венецианците, но те всъщност не установили там своя действителна директна власт изобщо. Първоначално главнокомандващ на гарнизона в града бил Юсташ де Салебрук[14]. Венецианците се опитали да отнемат града от френските рицари, съюзявайки се с Бонифас де Монфера, който предприел опит да обсади града. Когато армията на император Бодуен пристигнала, тя не заварила там българския цар, но намерила кулите и стените укрепени и украсени с бойните знамена на Калоян[15]. Последвала битката от 14 април 1205 г., завършила с поражението на латинците. След поредица от нападения над града от страна на Търново и на Константинопол, през юни 1206 г. за управител на града бил назначен Теодор Врана с правата и задълженията на константинополски васал[16]. Затова, когато в същата година Калоян се отправил към Адрианопол, населението отказало да го пусне в града и пратило посолство до Анри, за да иска той да защити града им[17]. През 1207 г. околностите му били арена на военни действия между България и Латинската империя и изходна база за експедициите на Анри към българските земи.

Градът влязъл в български предели след голямата победа на цар Иван II Асен при Клокотница, когато той не само го превзел, ведно с цялата му околност, но и го включил във фиска на своята държава[18]. Вероятно веднага след смъртта на този български владетел и

последвалите походи на никейския император Адрианопол преминал безвъзвратно в ромейски ръце, независимо от това, че български войски преминавали в територии далеч по на юг от града.

Адрианопол бил важен административен център както за държавното управление, така и в църковната йерархия. Градът бил център на епархия Хемимонт и от създаването ѝ до падането му под турска власт са известни повече от 40 митрополити[19]. От Средновековието градът пази немалко християнски паметници[20].

[1] *Георги Амартол*, СБЛ, III, с. 167; *Pseudo-Symeon*, p. 687; *Theoph. Cont.*, p. 387.
[2] *Дуйчев*, СБК, II, с. 39.
[3] *Schramm*, Eroberer, S. 190.
[4] Glossar, S.B., II, 3–40.
[5] *Asdracha*, Rhodopes, p. 141.
[6] *Nicetas*, p. 622; *Villehardouin*, II, p. 160, § 350.
[7] *Critobuli Imbriotae Historiae*, rec, D. R. Reinsch, Berolini et Novi Eboraci 1983, p. 24; *Script. Incertus*, p. 345; *Georg. Mon.* PGr, col. 98; *Leo Gramm.*, p. 231; *Zonaras*, p. 407.
[8] *Бешевлиев*, Надписи, № 2, с. 108; *Симеон Логотет*, СБЛ, III, с. 206; *Кодов*, Опис, с. 141.
[9] *Златарски, В.* Известието за похода на Лъв V против българите и за 30-годишния мир на император Теофил. – В: Притурка 13, История, I/1, 563–566.
[10] *Theoph. Cont.*, p. 387; *Leo Gramm.*, p. 823.
[11] *Златарски*, История, I/2, с. 371.
[12] *Theoph. Cont.*, p. 404; *Georg. Mon. Cont.*, p. 823; ИБ II, с. 291.
[13] *Ansbert*, p. 59.
[14] *Villehardouin*, II, p. 82, § 273.
[15] *Villehardouin*, II, p. 160, § 350.
[16] *Villehardouin*, II, 234–236, § 422–423; *TT*, II, 17–19.
[17] *Villehardouin*, II, p. 238, § 424–426.
[18] *Acropolites*, 42–43; *Дуйчев*, СБК, II, с. 39.
[19] *Σταμούλης*, Συμβολή, 280–285; *Asdracha*, Thrace Orientale, 280–285.
[20] *Ἀξιωτίδης, Α.* Ἡ Ἀδριανούπολις ἀπὸ τῶν ἀρχαιωτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1922, Thessalonike, 1949; *Korkut, A.* Edrine ili yakin cevre imelekuleri, Istambul 1972 (non vidi); *Soustal*, Thrakien, 161–167.

АЗИНЕ

Името се среща само в морските карти като Axine, Aexine, Asine, Assine[1]. В един портолан, между Еля и Урдовиза е отбелязано името τὰ Ἀθάνατα[2], с което вероятно е обозначено пристанището. Трудно е да се проследят семантиката и етимологията на името във вида, в който го предлага средновековната картография[3].

Изследвачите приемат, че Азине се идентифицира с полуострова на днешното с. Приморско, който и отговаря на описанието в лоциите – „с песъчлив бряг, залив и може да се пристава“[4].

В края на миналия век там имало останки от стени, полуостровът е бил прегражден на площ 1,5-2 дка[5]. Сега мястото е гъсто застроено и е невъзможно да се проследи крепостта. Останките от строежи – от ломен камък с бял хоросан – са разпръснати и остава неясно дали са от крепостната стена или от сгради[6].

[1] *Almagia*, Carti, tav. 14, 19, 36.
[2] *Dellatte*, Portulans, II, p. 47.
[3] *Димитров, Б.* Малки пристанищни крепости – Азине. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, с. 437.
[4] *Dellatte*, Portulans, II, p. 47.
[5] *Шкорпил, К. и Х.* Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – СбНУ, 4, 1891, с. 127.
[6] *Димитров*, Малки пристанищни крепости, с. 437; *Soustal*, Thrakien, 182–183.

АЙТОС – 1

Името Αετός е често срещан топоним на Балканите и вероятно е връзка с местоположението на крепостта.

Локализацията е безспорна. Средновековният град се е намирал край дн. гр. Айтос.

Укреплението е разположено на скалисто възвишение, на около 180 м над градското ниво. Крепостните стени са зле запазени. Съоръженията са изключително от XIII–XIV в. По терена се намират предмети от метал и фрагменти керамика. Открити са монети – предимно български или пък техни имитации[1]. Изглежда, че крепостта е съществувала и през V–VI в.[2] Когато Иречек я е посетил, там все още личали останките от три кули. Най-голямата от тях била разположена на най-високата част на акропола и изглежда изпълнявала ролята на пирг[3]. Градът бил в подножието на укреплението, всред плодоносната местност. Идриси го характеризира освен като „силна крепост“ и като „град с пазари и търговски дюкяни“, със „стоварища за внос и износ“, град с изобилие от „лозя и зърнени храни“[4].

По време на походите на Михаил Глава през 1278/1279 г. прочутият пълководец успял да го завземе „без криле“[5]. Заселил го с жители от Североизточна България. Може би Айтос бил в български предели още от времето на походите на цар Калоян. Отново преминал в български ръце в началото на XIV в. и Кантакузин изрично указва Айтос сред градовете, подчинени на българите[6]. Бил превзет от войските на Андроник II в 1330 г. През лятото на 1331 г. цар Иван Александър разположил край Айтос своята армия. Сражението станало в „тесен и каменист проход“ между Айтос и Русокаст-

ро[7]. Най-вероятно е да е паднал под османска власт по време на кампанията на Тимурташ бей в 1373 г. Съществува едно несигурно споменаване на града от 1365 г.[8]

Айтос бил важен стратегически пункт от цялостната пътна система на района, кръстопът на пътищата, свързващи Североизточна България и крайморските градове с Константинопол и със земите на запад[9].

[1] *Йорданов, И.* Проучване на крепостта „Хисаря" край град Айтос. – АОР, 1988, 184–185; *Юрукова, Й.* Монетните находки в България през 1971–1977 г. – Археология, 1977, № 1, с. 72.

[2] *Beševliev,* Inschriften, 124–126.

[3] *Иречек,* Пътувания, с. 816; *Soustal,* Thrakien, 167–168; *Момчилов,* Пътна и селищна система, 184–185.

[4] *Недков,* Идриси, с. 85.

[5] *M. Philae,* v. 227–232.

[6] *Cant,* I, с. 431.

[7] *Cant.,* I, с. 460.

[8] *MM,* I, p. 475.

[9] *Кесяков, Х.* Пътуване през Българско в 1630. – ПСп, БИД, 19–20, 1886; *Кесяков, Х.* Стари пътувания през България. – ПСп, 21–22, 1887, 339–341; *Маргос, А.* Пътни бележки за българските земи на арменския пътешественик от XVII в. Симеон Дбир Лехаци. – ИПр, 1966, № 2, 105–107; *Стойкова, В.* Югоизточна България в пътеписа на генерал-лейтенант Август Йохмус барон Катиньола. – Векове, 1977, № 2, с. 60; *Kissling,* Thrakien, S. 21; *Matcovič,* P. Reisen durch die Balkanhalbinsel während des Mittelalters. Wien, 1880.

АЙТОС – 2

Името се среща у Кантакузин. Може би споменатият в типика на манастира „Св. Богородица Козмосотира" κάστρον Ἀετός[1] е идентичен с разглеждания. Локализацията е приблизителна – някъде в Източните Родопи[2]. Съществуват предположения, че може да се идентифицира с развалините Край днешното с. Орлино, Доспатско[3], както и с днешното с. Аетохори.

Крепостта с сред деветте родопски укрепления, поискани от цар Иван Александър в замяна на евентуална помощ за императрица Ана[4].

[1] *Petit,* Typicon, p. 52.

[2] *Иречек,* Пътувания, с. 449; *Asdracha,* Rhodopes, p. 170.

[3] *Чешмеджиев, Д.* За локализацията на средновековната родопска крепост Κόσνικος. – Векове, 1988, № 5, с. 14.

[4] *Cant.,* II, 406; *Soustal,* Thrakien, S. 168.

АЛЕКСИОПОЛ

Епоним на града е император Алексий I. Освен това е бил известен и с името Неокастрон.

Локализацията на този етап е невъзможна. Единствено у Идриси се описва приблизителното му местоположение – между Агатопол и Сливен[1], докато Ана Комнина съобщава, че бил близо до Филипопол[2].

Император Алексий Комнин събрал еретицитеземеделци, които бил успял да върне към Православието и ги поселил в специално съградения за тях град, направил им големи дарения. Това е единственият град, за който имаме доста точни сведения за датата на основаването му – 1114–1115 г.[3]

[1] *Недков*, Идриси, с. 105.
[2] *Anna*, II, p. 262.
[3] *Dölger*, Regesten, № 1268; *Asdracha*, Rhodopes, p. 161; *Soustal*, Thrakien, S. 174.

АЛМАС

Името се среща у Идриси. Арабският географ го поставя на половин ден път от Фирамнияк, за съжаление нелокализиран[1]. Томашек допуска, че действителното име би трябвало да бъде Κλίμαξ[2]. Издателят на Идриси – Б. Недков, идентифицира Алмас с т. нар. Климачко кале край с. Лозарево[3]. На този етап локализацията е невъзможна.

Идриси го описва като цветущ град, с много овошки и добитък, с просторни обработваеми полета и обширни местности.

[1] *Недков*, Идриси, с. 85.
[2] *Tomaschek*, Hämus-Halbinsel, S. 317.
[3] *Недков*, Идриси, бел. № 271; *Soustal*, Thrakien, S. 174.

АНХИАЛО

Името Ἀγχίαλος, Ἀγχιάλη, Ἀχελῶ, Ἀχελῶν, с което византийските извори отбелязват града, е пряко свързано с неговото местоположение и не е чуждо на елинската колонизация по Черноморието в античността. Славянската форма Въхело се възстановява по говорите на съседните села[1]. Градът бил наречен от българите **тутхонъ**, несъмнено калка от гр. Анхиало[2]. Картите също предлагат името на града според степента на информираност на съставители-

те – Saxilla, Lasilo, Laxilla, Assilo, Avello, Xillo[3]. Предполагам, че Aquile у Вилардуен означава Анхиало[4].

Средновековният град бил разположен в сегашната местност Палеокастро, наричана от Теофан „κάμπος τῆς Αγχιάλου"[5]. Разположен бил на плосък, нисък терен, заграден на север от солното езеро, а на запад от блата[6]. Изключително удобното му местоположение е направило впечатление на Ана Комнина, която го описва твърде точно: „Крепостта Анхиало има следното разположение – от дясната страна е Черно море, а от ляво – неравна и непроходима местност, покрита с лозя, неудобна за конници."[7] Останките на крепостната стена се намирали в югоизточната част, която била и най-уязвима. На мястото на сегашния град е имало стражева кула за защита[8]. Анхиало е окачествен като „добро пристанище" и „убежище за лодки". Фактът, че името на града се споменава почти във всички ранни карти и портолани, демонстрира неговата значимост[9].

Градът бил основан от аполонийски колонисти, които властвали над Бургаския залив и ползвали солниците. Те построили на това място малко укрепление, от което по-късно се развил градът. През късната античност Анхиало водел активен живот и бил един от главните градски центрове на провинция Хемимонт. Често бил нападан от готите в техните набези на юг от Стара планина в IV–V в. Бил укрепен от император Юстиниан, а по време на голямото „варварско" нашествие от 584 г. се превърнал в седалище на аварския хаган и база за неговото настъпление на юг[10]. След установяването на българската държава на юг от Дунав Анхиало придобил важно значение като пограничена крепост пристанище, където можела да се съсредоточи при нужда византийската войска[11]. Първата среща на българско и византийско оръжие край Анхиало станала през 708 г., когато българите нападнали конницата на император Юстиниан II и три дни обсаждали крепостта[12]. През юни 763 г. ромеите надвили там армията на хан Телец[13]. Основавайки се на едно известие у патриарх Никифор, че Анхиалското поле било покрито с трупове на ромеи след тази битка, В. Гюзелев допуска, че всъщност сражението било спечелено от българите[14]. Отново през юни, три години по-късно, император Константин V предприел поход срещу България. Изпратените към града 2600 бойни кораба потънали от разразилата се буря[15]. Военната кампания била отменена. Българо-византийските конфликти явно се отразили неблагоприятно на развитието на града и най-вече на неговата фортификация, тъй като през май 783 г. императрица Ирина трябвало да възобнови пострадалата през предишните години крепост[16]. След катастрофалния поход на император Никифор Геник и последвалото го

българско настъпление на юг, след 812 г. Анхиало и неговите околности преминали в български ръце и вероятно оттогава е известно името Тутхон[17]. Районът ще да е бил български до 863 г., когато ромеите успели да си възвърнат крайбрежието[18]. Не е напълно ясно кога точно българите отвоювали от Византия черноморските пристанища на юг от Хемус, но изглежда, че през 904 г. те вече били в техни ръце[19]. На 20 август 917 г. край реката Ахелой, край Анхиало, се срещнали армиите на цар Симеон и на доместик Леон Фока. Сражението завършило с пълния погром на ромеите[20]. По време на византийското владичество Анхиало придобил голямо значение като военноморски център и в него била разположена част от флотата, контролираща крайбрежието на Долни Дунав[21]. Както всички градове между Тунджа и морето, така и той бил нападан от печенези и узи, а по-късно и кумани. На физико-географските особености на местността и на предвидливостта на император Алексий I градът дължал спасението си от опустошителните набези на куманите, извършвани в края на XI в.[22] Вероятно във връзка с възможността този район да е бил основната военна база на Алексий I, е и откритият печат на Андрей, протопапиас и куратор на василевса в Анхиало[23].

В края на XII в. започнало брожение срещу византийската власт. В него активно участие взело населението от околностите на Анхиало, т. нар. от Никита Хониат „варвари при планините“[24]. В 1186 г. Петър и Асен, подпомогнати от куманска войска, предприели мощна атака на юг. Император Исаак II Ангел поставил гарнизони и подсилил отбраната на градовете, а на зет си Андроник Кантакузин поверил военното командване на Анхиало и околностите му[25]. По това време управител на града бил Константин Ститат. През пролетта на 1190 г. Константинополският василевс стоварил своите войски в Анхиало (или Несебър) и оттам навлязъл в проходите на Хемус. Походът му се оказал неуспешен и в своето контранастъпление българите, които „опустошавали не само села и поля, но и нападали добре укрепени градове“, превзели Варна и Анхиало[26]. Исаак II успял да си ги възвърне едва в 1193 г. и поставил там свои гарнизони[27]. Може би градът станал отново български при първите походи на цар Калоян в Тракия, а през есента на 1206 г. трябвало да понесе последиците от експедицията на Анри. Рицарите заграбили богатства, добитък и роби и разрушили града[28]. В литературата съществува известно разногласие дали Акило (Aquilo, Aquile), споменат от маршала на Шампан, е Анхиало или Айтос, но струва ми се текстът у Хониат е достатъчно убедителен сам по себе си, и той явно визира Анхиало[29]. Градът бил измежду обещаните на цар Константин Асен по повод на брака му с

племенницата на Михаил VII[30], но и този град, както и Несебър, бил предаден от Мицо на византийския император[31]. При похода си за завоюването на властта във вече отстъпените земи Михаил Глава „завладял Анхиало с бързината на птица, прогонвайки кръвожадните жаби“[32]. До 1304 г. „императорът владеел здраво не само Месемврия и Анхиало, но и ... други някои крепости“[33], но след битката при р. Скафида черноморските градове станали отново български „по споразумение“[34]. През 1330 г., използвайки смъртта на българския цар Михаил Шишман, константинополският император навлязъл в областта между Тунджа и морето и превзел множество градове, между които и Анхиало[35]. Още преди решителната битка при Русокастро българите успели да наложат властта си там. При проведените тогава преговори за мир българският цар, според разказа на византийския историк, дал една много интересна и важна за нас оценка на Анхиало. В спора за принадлежността на завзетите от византийците градове и по повод желанието на Византия да притежава Анхиало Иван Александър заявил, че „императорът не постъпва справедливо, защото Анхиало и другите градчета, които си бил присвоил, принадлежали повече на мизите, отколкото на ромеите“. Толкова по-странен изглежда компромисът, до който достигнали (обясним единствено с това, че цар Иван Александър не възнамерявал да приеме този мир) – да бъде заменен Анхиало с Ямбол, или както казал самият български владетел: „... да се замени злато срещу мед.“[36] След битката обаче всички черноморски градове на Северна Тракия останали под българска власт.

В 1364 г. при нахлуването на византийските войски на император Йоан V Палеолог Анхиало бил превзет, но по силата на сключеното малко по-късно споразумение (след неуспешната обсада на Несебър) градът останал в български предели[37]. От това време изглежда е и една монетна находка от византийски перпери, намерена в центъра на града[38]. Около 20 октомври 1366 г. крепостта била превзета от рицарите на граф Амедео. Били взети заложници, установен окупационен режим, наложена всеобща контрибуция и населението трябвало да понесе грабежите на поставения там гарнизон[39]. Наемниците напуснали града през март 1367 г.[40] През август 1369 г. управлението на град Несебър и неговата област били отстъпени на деспот Михаил Палеолог. Вероятно около 1396 г. Анхиало паднал под османска власт. Между 1403–1413 г. градът бил ту във византийски, ту в османски ръце[41], като преки сведения в наративните извори за него вече не се срещат.

В църковната история на района Анхиало заема значително място. Градът не само е един от най-старите епископски центрове, но

има и твърде интересно развитие[42]. През VII в. той бил вече автокефална архиепископия в епархия Родопи. Като част от тази епархия името му се среща в три нотиции[43]. Веднъж се споменава в епархия Европа[44] и веднъж в епархия Хемимонт[45], и то като подчинсна на Адрианопол. Част от името на един анхиалски архиепископ се чете на неговия печат, публикуван от В. Лоран[46]. По времето на император Андроник II Палеолог градът бил почетен с митрополитски трон. Това ще да е станало преди 1307 г. Документите на Константинополската патриаршия споменават няколко анхиалски висши свещенослужители. От тях епископ Неофит, който бил прехвърлен от Визия в Несебър, получил и Анхиалската митрополия[47]. Кир Антоний също така заемал едновременно Анхиалския и Несебърския митрополитски престол[48]. Една по-късна нотиция обаче, както и някои синодални документи поставят под въпрос митрополитския сан на Анхиалския протойерей. В нотиция № 20[49] изрично се обяснява, че „Анхиало първоначално бил присъединен към архиепископията Несебър, а когато тази била почетена с митрополитски чин Анхиало станал архиепископия". В синодален акт и нотиция от 1381 г. са отбелязани като членове на Синода – митрополит на Несебър и архиепископ на Анхиало[50]. Дори в 1400 г. населението и духовенството предлагат свой избраник за архиепископ на града[51]. Анхиало несъмнено е принадлежал за неопределено време и към Търновската патриаршия и едно ясно доказателство за това е приписката от монах Методий Гемист към българския превод на четвероевангелието от 1337 г.[52]

[1] *Гълъбов, И.* Въхело=Анхиало, Атия=Антея. – ИИБЕ, 5, 1957, 407–409; *Schramm*, Eroberer, 389–390; *Μαυρομάτης, Θ.* Ἀγχίαλος, Ἀχελῶ, Ἀγχιόλου. — Θρακικά, 18, 1953, 302–303.

[2] *Златарски*, История, I/1, с. 494.

[3] *Dellatte*, Portulans, p. 231; *Motzo*, Compasso, p. 130; *Almagia*, Carti, tav. 14, 44, 20, 4; *Koledarov, P.* West Black Sea Coasts, p. 253; *Коледаров*, Мореплавателни карти, р. 293.

[4] *Гагова, К.* Някои сведения за историческата география на Тракия у Жофруа де Вилардуен. – Векове, 1986, № 2, с. 53.

[5] *Theoph.*, p. 44

[6] *Иречек*, Пътувания, 852–853.

[7] *Anna*, II, p. 63.

[8] *Шкорпил, К. и Х.* Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – СбНУ, 4, 1891, с. 108.

[9] *Dellatte*, Portulans, p. 231; *Motzo*, Compasso, p. 130; *Коледаров*, Мореплавателни карти, с. 245, 253; Втората българска държава в старинните карти от XIII–XIV в. – Векове, 1979, № 4, с. 23.

[10] *Simocatta*, 51–53.

[11] *Гюзелев, В.* Анхиало. – В: Средновековни български градове и крепости. С., 1981, с. 359.

[12] *Theoph.*, p. 382; *Niceph.*, p. 43.
[13] *Theoph.*, p. 432; *Niceph.*, p. 69.
[14] *Гюзелев, В.* Очерк върху историята на средновековния град Анхиало –дн. Поморие (IV–XV в.). – Родина, 1997, № 3–4, 50–51.
[15] *Theoph.*, p. 437; *Niceph.*, p. 73.
[16] *Theoph.*, p. 457.
[17] *Бешевлиев*, Надписи, № 47; *Гюзелев*, Анхиало, с. 362.
[18] *Гюзелев*, Княз Борис I, 71–73.
[19] *Златарски*, История, I/2, с. 322.
[20] *Златарски*, История, I/2, с. 322.
[21] *Гюзелев, В.* Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, 28, 1972, с. 321.
[22] *Anna*, II, 65–66.
[23] *Йорданов, И.* Анхиало – според данните на сфрагистиката. – Археология, 1993, № 3, с. 36.
[24] *Nicetas*, 368–369.
[25] *Nicetae Choniatae* Orationes et epistolae, rec. I. van Dieten, Berolini et Novi Eboraci, 1972, p. 10.
[26] *Nicetas*, 388, 434.
[27] *Nicetas*, 428–429; *Ephraem.*, v. 6165–6169; *Schreiner*, Kleinchroniken, I, S. 319.
[28] *Villehardouin*, p. 265, § 451.
[29] *Gagova, K.* La Thrace du Nord dus la fin du XIII jusqu'a la fin du XIV s. – BBulg, 1986, No 8, p. 199; *Διαμαντόπουλος*, Ἀ. Ἡ Ἀγχίαλος. – ΘΛΓΘ, 19, 1954, σ. 93; *Златарски*, История, III, с. 249; *Иречек*, Пътувания, с. 856.
[30] *Pachym.*, I, p. 343.
[31] *Pachym.*, 1, p. 348.
[32] *M. Philae*, v. 157–158.
[33] *Pachym.*, I, p. 348.
[34] *Pachym.*, II, p. 445.
[35] *Cant.*, I, 430–431.
[36] *Cant.*, I, p. 463.
[37] *Cant.*, III, p. 362.
[38] *Юрукова, Й.* Монетни находки в България през 1973–1974 г. – Археология, 1978, № 2, с. 77.
[39] *Chron. de Savoye*, 141–148.
[40] *Bollatti*, p. 7, 15, 94, 100, 104, 122, 129.
[41] *Гюзелев*, Очерк, 164–165.
[42] *Κωνσταντινίδης, Μ.* Ἡ Ἀγχίαλος. — ΑΘΛΓΘ, 17, 1952, 8–17; *Διαμαντόπουλος*, Ἀ. Κατάλογς ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Ἀγχιάλου, 167–180; *Asdracha*, Thrace Orientale, 244–245; *Гюзелев*, Очерк, 64–70; *Soustal*, Thrakien, 175–177.
[43] *Darrouzès*, Notitiae, p. 207, 250, 266. Остава отворен въпросът дали със сигурност може да се настоява, че това е именно градът от Черноморското крайбрежие.
[44] *Darrouzès*, Notitiae, p. 232.
[45] *Darrouzès*, Notitiae, p. 241.
[46] *Laurent*, Corpus, V/1, p. 664, № 854.
[47] *MM*, I, p. 500.
[48] *MM*, I, 367–368.
[49] *Darrouzès*, Notitiae, p. 417.
[50] *Darrouzès*, Régestes. No 2718, 2728.
[51] *Darrouzès*, Régestes, No 3105.
[52] *Дуйчев*, СБК, II, с. 281; *Soustal*, Thrakien, 175–177.

АПРОС

Името му възхожда към античността и може да бъде свързано с лат. „глиган“[1]. Средновековните автори предпочитат формата Ἄπρῶς.

Градът е разположен далеч от фактическите граници на България, но български войски достигали на няколко пъти до него и това частично го приобщава към българската история. Изследвачите го локализират в северните склонове на планината Ганос (дн. Текирдаг, Турция), близо до голямата крепост Редесто[2], както впрочем сочат и указанията на наративните извори.

Апрос бил разрушен и опожарен от армията на хан Крум през 813 г. след неосъществените преговори край византийската столица[3]. За втори път попаднал в български ръце при една акция на цар Калоян през февруари 1206 г. Тогава градът бил част от васалните владения на Теодор Врана и добре населен с гърци и латинци. Апрос бил форсиран и превзет, а населението, пленено и откарано в България[4].

Градът има богата църковна история.

[1] *Detschew*, Sprachreste, S. 20.

[2] *Златарски*, История I/1, с. 356, бел. № 76; Glossar, S. B., II, 258–260; *Λαμπουσιάδης, Γ.* Ἄπρῶς – Κερμιέν. – Θρακικά, 2, 1929, σ. 323; *Σαμοθράκη*, Λεξικόν. — ΑΘΛΓΘ, 7, 286–287.

[3] *Scriptor Incert.*, p. 345; *Beševliev, V.* Die Protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1961, S. 25, 64, 257.

[4] *Villehardouin*, II, p. 226, § 413–414.

АРДА

Предполага се, че античното име на реката е било Ἀρπεσσός или Ἀρτίσκος[1]. Най-вероятно спомената у Продължителя на Теофан река Ἄρτακος, вливаща се в Марица край Адрианопол[2], също да е Арда. Развитието на хидронима е предполагаемо и то вероятно се е движило по следната схема: Ardiskos или Ardziskos и оттам като прилагателно Ардийска (река) → Арда[3].

Хидронимът Arte е единственото споменаване на река в Тракия у Вилардуен[4], но, за съжаление, няма никакви описания нито на реката, нито на околностите ѝ. С името Harda тя се споменава у Леонклавий като „рекичка, която нито днес е прочута, нито някога е била“[5]. Не много често се споменава от по-късните пътешественици[6].

[1] *Velkov, V.* Über den antiken Namen der Flussen Arda. – ИИБЕ, 16, 1968, 79–85; *Asdracha*, Rhodopes, p. 6; *Gagova*, Toponymy, p. 98.

[2] *Theoph. Cont.*, p. 387.
[3] *Schramm*, Eroberer, S. 201; *Soustal*, Thrakien, S. 180.
[4] *Villehardouin*, II, p. 204, § 440.
[5] *Leunclavius*, p. 315.
[6] *Hynkova*, Reiseberichte, p. 85, 150.

АРЗОС

Хидроним – Ἄρζος. Съществувала и пътна станция с това име, отразена в Tabula Peutingeriana.

Името съществува още от античността – среща се у Птолемей и в Страданията на св. Александър[1]. Обикновено се идентифицира с р. Сазлийка[2]. Споменаването в Продължителя на Теофан[3] е вероятно архаизация.

[1] *Detschew*, Sprachreste, S. 24.
[2] *Detschew*, Sprachreste, S. 25; Glossar, S. B., II, 312–319.
[3] *Theoph. Cont.*, p. 387; *Soustal*, Thrakien, 182–183.

АРКАДИОПОЛ

Епоним на града е император Аркадий. Бил издигнат на мястото на римската станция Бергуле[1] и това име се среща понякога като реликт в епархийските списъци и някои от по-ранните византийски автори. Ансберт съобщава, че градът бил известен сред простолюдието и с името Аргинопол[2], но не съобщава откъде произлиза то.

Останките на града се намират край днешния Люле Бургас, Турция. Той бил превзет от хан Крум в 813 г. и този факт е отбелязан не само в изворите, които сочат, че българският владетел изселил от града и неговите околности 50 000 пленници и ги поселил в България[3], но и на една триумфална колона, намерена в голямата базилика в Плиска[4]. Странно е, че известията за войните на цар Симеон в Тракия не споменават името му. По време на успешните военни действия на Асен и Петър в Тракия българите разгромили войските на Алексий Гид и Василий Ватаци край града[5]. Partitio Romaniae предопределило града на венецианците[6], но те успели да поставят там свой гарнизон едва в края на 1205 г. При атаката на българския цар Калоян те веднага напуснали града и той безпрепятствено продължил своя път[7].

[1] *Theoph.*, p. 72; *Jireček*, Heerstrasse, p. 49; Glossar, S, B., II, 317–320.

[2] *Ansbert*, p. 162.
[3] *Pseudo-Sym.*, p. 616.
[4] *Бешевлиев*, Надписи, с. 146, № 26.
[5] *Nicetas*, p. 446.
[6] *Carile*, Partitio, p. 209.
[7] *Villehardouin*, p. 150, § 339.

АТИРА

Име на река и крепост – Ἀθύρας, Athyras, познато от античността[1].

Крепостта се намирала край едноименната река близо до днешния Буюк Чекмедже, Турция[2].

Градът бил превзет от хан Крум в 813 г. Като стигнал до Атира, той съборил тамошната крепост и моста, „извънредно красив и твърде укрепен"[3]. През пролетта на 1202 г. куманският авангард на цар Калоян превзел немалко градове в Югоизточна Тракия. Особено трагична била съдбата на Атира. Жителите ѝ, изоставени от армията на Теодор Врана и латинския гарнизон, били поголовно изклани. Съвсем малка част от тях успяла да се спаси[4].

[1] *Detschew*, Sprachreste, S. 8.
[2] *Коледаров*, Полит. география, I, с. 33.
[3] *Scriptor Incertus*, p. 343.
[4] *Villehardouin*, p. 234, § 420.

АТИЦА

Топоним у Мануил Фил – Ἀθίτζα[1]. Фонетично близък до хидронима Тича.

Иречек смята, че това е била крепостта край днешното с. Тича, Котелско[2].

[1] *M. Philae*, v. 217, 327.
[2] *Иречек*, Христ. топография, с. 258.

АХЕЛОЙ

Хидроним, често срещан на Балканите – Ἀχελῶος[1]. Изглежда реката Ахилу у Идриси не е Ахелой.

За българската история особено важна е битката при р. Ахелой, където на 20 август 917 г. войските на цар Симеон разгромили ромеите[2]. С другото име Τζύμωνα (идентично с доскорошното Чимос) се споменава в една хроника от 1396 г., според която край нея се заселили турци[3].

[1] *Schramm*, Eroberer, 389–391; *Ζαγλῆς Δ.* Ἀχελῶος. – ΑΘΛΓΘ, 36, 1973, 73–82.
[2] *Theoph. Cont.*, p. 389; *Sym. Magister*, p. 724; *Georg. Mon. Cont.*, p. 881; *Leo Gramm.*, p. 295; *Const. Porph.*, De adm., p. 156; ИБ, II, 287–289.
[3] *Scheiner*, Kleinchroniken, I, S. 214; II, 359–360; *Soustal*, Thrakien, S. 160.

АХИЛУ

Хидроним у Идриси[1]. Според арабския географ това е река, през която се преминава, за да се достигне от Аркадиопол до Адрианопол, а също така от Адрианопол до Тимианус (?). Тя е голяма и известна река, която отстои на 12 мили от Филибус и на 110 от Константинопол.

Издателят предполага, че това може да е Еркене[2], но тя не е толкова голяма и остава на запад от Аркадиопол. Не е много вероятно и предположението, че е идентична с Марица, тъй като всъщност няма достатъчна аргументация за това[3].

[1] *Недков*, Идриси, с. 45, 49.
[2] *Недков*, Идриси, бел. № 86.
[3] *Gagova*, Toponymy, p. 98.

АХРИДА

Името Ἀχριδός, Ἀχριδώ е от несъмнен славянски произход[1] и има своя аналог – град Охрид. Топонимът се появява относително късно, около XIII–XIV в., може би във връзка с консолидацията на българското население, което ще да е било негов носител. Изследвачите приемат, че по-късното название в този район Ахъ-Челеби е произлязло от Ахрида[2]. Съществува известна неяснота относно същността на името – дали то има само административен смисъл или обозначава даден географски ареал.

Областта може да се локализира приблизително по средното и долното течение на Арда, там където се намират крепостите Стенимахос, Перущица, Кричим, Цепена и Мнияк[3]. Пак Акрополит на

друго място в своята история пише, че „планините Родопи се наричат и Ахридос“[4]. Някои изследвачи отъждествяват изцяло Ахридос с областта Мора, спомената от Кантакузин[5]. Но едно сведение на този автор изключва, струва ми се, подобно предположение. Този текст сочи, че освен Мора, в чиито предели влизала крепостта Ефраим, в Родопите съществувала и друга провинция (ἐπαρχία), наречена Стенимахос и Цепена[6], която по географското си местоположение напълно отговаря на Ахрида у Акрополит.

В областта Ахрида са отбелязани два имота на Бакуриани – селата Сиконион и Харпетикион[7]. Привилегиумът на Алексий III от 1198 г. включва в една административна единица Ахрида, Мора, Беройя и Пловдив[8]. Според разказа на Хониат тя отстои от Филипопол на повече от 60 стадия[9]. В 20-те години на XIII в. онази част от Родопите, която се наричала Ахрида, както и Мелник, владеел Алексий Слав[10], който бил васал иа Константинопол. В 1246 г. след смъртта на българския цар Калиман император Йоан Ватаци завзел областта, предупреден от управителя ѝ[11]. Изглежда, че след битката при Клокотница тези земи могат да бъдат разглеждани като административна единица в българската държава. През 1254 г. цар Михаил Асен успял да си възвърне всички земи в Ахрида освен Мнияк[12]. По повод на тези събития Акрополит изрично отбелязва, че жителите на района били българи и затова предпочитали да преминат на страната на съплеменниците си. Две години по-късно Теодор Ласкарис отново подчинил на ромейската власт намиращите се там крепости[13] с изключение на Патмос и Цепена. Той назначил за началник на отбраната (εἰς φυλακήν) Алексий Дука Филантропин[14]. Топонимът не се среща повече като едно събирателно име, дали защото изчезва изобщо или пък административната система на Палеолозите пренебрегнала старите наименования, остава неясно.

По-късно се среща името Морахрида.

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 452; *Ph. Malingoudis*, Рецензия на G. Schramm, Eroberer ..., Byzantion, 44, 1983, p. 228.
[2] *Jireček*, Heerstrasse, 96–98; *Schramm*, Eroberer, 187–188.
[3] *Acropolita*, p. 108.
[4] *Acropolita*, p. 38.
[5] *Asdraha*, Rhodopes, p. 10.
[6] *Cant.*, II, p. 401.
[7] *Gautier*, Typicon, p. 129.
[8] *TT*, II, p. 269.
[9] *Nicetas*, p. 409.
[10] *Acropolita*, p. 36; *Ephraem.*, v. 8030–8031.
[11] *Acropolita*, 72–73; *Scut.*, p. 491; *Ephraem.*, v. 8027–8030.
[12] *Acropolita*, p. 108.

[13] *Acropolita*, p. 113; *Ephraem.*, v. 8969–8972.
[14] *Acropolita*, p. 119; *Soustal*, Thrakien, 160–161.

АЦЕРА/АЧЕРА

Топоним у Мануил Фил – „τῆς Ἀτζερᾶς τόπον"[1]. Фонетично близък с името на дн. с. Ичера[2].

Иречек го локализира край това село.

[1] *M. Philae*, v. 216.
[2] *Иречек*, Христ. топография, p. 258; *Soustal*, Thrakien, S. 185.

БАНИСКА

Топоним от типика на Бакуриани – Βανίσκα. Квалифициран като κάστρον. Бакуриани предал във владение на манастира Баниска заедно с неговите имоти[1], а по-късно издал и хрисовул[2].

Г. Цукалас смята, че то се намирало край с. Куклен при топлия извор Банища[3]. Локализацията обаче остава неясна.

[1] *Gautier*, Typicon, p. 37.
[2] *Gautier*, Typicon, p. 127; *Lemerle*, Cinq études, p. 176.
[3] *Τζουκαλᾶς*, Φιλιππόπολις, σ. 61; *Soustal*, Thrakien, S. 187.

БАСКА

Наименование на град у Идриси.

Арабският географ го поставя на пътя между Голое и Авли, на половин ден път и от двата града. Характеризиран е като „малък град, с една пазарска улица, благоустроен и добре населен"[1].

В. Томашек смата, че Баска трябва да се търси при сегашното Сунгурларе[2], а В. Аврамов предпочита крепостта край с. Терзийско[3]. Локализацията остава под въпрос[4].

[1] *Недков*, Идриси, с. 87.
[2] *Tomaschek*, Hämus-Halbinsel, S. 294.
[3] *Аврамов*, Юбил. сборник, I, 182–184.
[4] *Кендерова-Бешевлиев*, Идриси, с. 93.

БАСТЕРНА

Името Βαστέρναι е с неясен произход. От една страна, съществува омоним в областта на Никополис ад Иструм, регистриран у Прокопий[1], а от друга, в Тракия по времето на Филип Македонски съществувал много известен град с името Бастейра/Мастейра[2]. Томашек свързва топонима с племенното название бастарни[3].

Крепостта се намирала между Берое и Лардея по сведенията на Хониат, а Идриси я поставя на изток от Ракнуи (Карнобат?). Според арабския географ Бастерна бил хубав град с изобилни води, цветущи дворове, с прилични размери[4]. Там лагерувала войската на Исаак Ангел по време на втория му поход срещу българите[5].

[1] *Propcop.*, De aed., 4, 11.
[2] *Detschew*, Sprachreste, S. 45.
[3] *Tomaschek*, Alten Thraker, II, Wien, 1980, S. 58.
[4] *Недков*, Идриси, с. 85.
[5] *Nicetas*, p. 396; *Soustal*, Thrakien, S. 193.

БАТКУН

Името се среща във византийската историография във формата Βατκούνιον, а в хрониките на участниците в Третия кръстоносен поход като Bac[c]on. Етимологията му е неясна.

Идентифицира се с днешното с. Баткун, Пазарджишко[1].

Крепостта се намира в югозападната част на селото и има формата на продълговат многоъгълник. Площта ѝ е 22 дка. Дебелината на крепостния зид е над 3 м. Градът се простира в югозападна посока към подножието на Родопите. По градеж селището се определя като по-ранно от крепостта. Вътре в нея има останки от църкви[2]. Там са открити колективни монетни находки[3]. Съществува още една малка крепост на 2–3 км югозападно от селото – Калето[4]. Тя е важен пътен възел за артериите, пресичащи Родопите и тези, идващи от долините на Струма и Места[5].

При Баткун в 1189 г. армията на Меранския херцог Бертолд се сблъскала с византийски отреди, които след поражението си отново се събрали край града[6]. Хониат споменава Баткун във връзка с похода на Мануил Камица срещу Иванко[7]. В 1256 г. бил опустошен от армията на Теодор Ласкарис. Забележителното в разказа на Акрополит е съобщението, че крепостта можела да приеме и да издържа в продължение на немалко време доста голяма войска[8].

[1] *Иречек*, Пътувания, 478–479; *Цончев, Д.* Баткун. – ИИД, 19–20, 1944, с. 12; *Asdracha*, Rhodopes, p. 169.

[2] *Цончев*, Баткун, с. 14; *Гиздова, Н.* Средновековни крепости в Родопите на територията на Пазарджишки окръг. – ИМЮБ, 9, 1983, с. 73.

[3] *Герасимов, Т.* Монетни находки. – ИБАИ, 1, 1921–22, с. 243; Монетни находки. – ИБАИ, 12, 1938, с. 451; Колективни находки на монети през последните години. – ИБАИ, 15, 1946, с. 235.

[4] *Гиздова*, Средновековни крепости, с. 74; *Джамбов, Х.* По въпроса за мястото на крепоспа Ватрахокастрон. – ГНМ, 1, 1954, с. 251.

[5] *Adracha*, Rhodopes, p. 169.

[6] *Ansbert*, p. 56; *Hist. Perigr.*, p. 149.

[7] *Nicetas*, p. 513; *Hoffman*, Rudimente, p. 49.

[8] *Acropolita*, p. 123; *Scut.*, p. 520; *Asdracha*, Rhodopes, p. 169; *Soustal*, Thrakien, 194–195.

БАЧКОВО

Топоним от типика на Бакуриани – Βατζόκοβα ἀγρός[1]. Неизвестно как това име е станало епоним на манастира, който е бил построен в друга местност.

[1] *Gautier*, Typicon, p. 30; *Lemerle*, Cinq études, p. 176; *Soustal*, Thrakien, S. 195.

БЕАДНОС

Името – Μπέαδνος – изглежда произлиза от „бедѐн“ със значение „крепост“. Еквиваленти на това наименование съществуват в албански, сърбохърватски и турски[1].

Първоначално Иречек я отъждествява с градището край с. Воден, а по-късно се спира на с. Беден, Смолянско[2], по горното течение на р. Въча. Тази локализация се подкрепя и от всички останали изследвачи[3]. Крепостта е разположена на възвишението Сухия връх и местното население я нарича Градището. Има форма на неправилен четириъгълник и площ 10–11 дка. Стените са били издигнати от необработени камъни, споени с бял хоросан. Дебелината им е около 1,30 м. Входът ще да е бил от изток или запад[4]. На север от селото две височини се наричат Голямата чорква и Малката чорква. Недалеч в местността Брезово се намират останки от строителни материали и глинени съдове. В местността Каурско гробе има останки от некропол[5].

Беаднос е една от деветте крепости, които трябвало да бъдат отстъпени на цар Иван Александър в замяната на неговата помощ за Ана Савойска[6].

[1] Етимологичен речник на българския език. Т. 1. С., 1971, с. 39.
[2] *Иречек*, Пътувания, с. 449.
[3] *Цончев, Д.* Родопските средновековни крепости КОΣΝΙΚΟΣ и ΜΠΕΑΔΝΟΣ. – ИАИ, 26, 1963, 130–131; *Asdracha*, Rhodopes, p. 169.
[4] *Цончев*, Родопските средновековни крепости, 91–92.
[5] *Георгиева, С.* Средновековни некрополи в Родопите. – В: Родопски сборник. Т. 1. 1965, 130–131; Археологически проучвания в Родопите в 1960 г. – Археология, 1964, № 4, 15–16.
[6] *Cant.*, II, p. 406.

БЕЛГРАД

Топоним у Мануил Фил, по-точно Белгради – Βελεγράδων[1]. Иречек го локализира на запад от Преслав[2], а Аврамов смята, че е крепост на лявата страна на Върбишкия проход[3]. Локализацията е дотолкова неясна, че дори не е сигурно, че се намира в Тракия.

[1] *M. Philae*, v. 218.
[2] *Иречек*, Христ. топография, с. 258.
[3] *Аврамов*, Юбил. сборник, I, 102–103.

БЕЛЯТОВО

Името Βελιάτοβα вероятно е славянско.

Ана Комнина говори за малко градче – πολίχνιον – недалеч от Пловдив, тъй като неговите обитатели успявали всеки ден да стигат до големия град, да извършват там своите нападения и грабежи и с плячката да се завръщат в своето селище[1]. Няма сигурна локализация, но изглежда, че ще да е било на север от Филипопол.

Белятово е познато от „Алексиада". Според текста павликяните се заселили в изоставеното (sic – αοΐκος) градче и оттам нападали Пловдив[2]. По-късно край крепостта се разположили печенезите, съюзници на Травъл. В околностите византийската армия била победена от „скитите"[3].

[1] *Anna*, I, p. 192.
[2] *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, с. 381; *Dölger*, Regesten, No 1170; *Asdracha*, Rhodopes, p. 161.
[3] *Anna*, I, p. 223, 225; *Soustal*, Thrakien, S. 197.

БЕРОЕ

Името е от тракийски произход, от индоевропейския корен *bher-*, със значение „плодороден, изобилен“[1], което пък, от своя страна, представлява една точна характеристика на областта. Съществуват и аналози – Бер в Македония и Бер на р. Дунав.

Градът се споменава често в писмените извори и затова са известни доста транскрипции на името. Обикновено то се изписва Βερ[ρ]οή. Мануил Фил предпочита формата Βερρώ, но най-вероятно по метрични съображения. Вилардуен го предава като Veroi, а Валансиен – Bernai, Berna, среща се и като Verm, Verois, Veraie в хронистите на Третия кръстоносен поход, а у Идриси е Фаруи[2]. Българската форма на името **бероуи** е модификация според фонетичните особености на южнославянските езици.

Градът бил известен през античността с името Августа Траяна, а в края на VIII в. бил назован и Иринопол. Последното име не е оставило никакви следи. Турските документи го споменават като Ески Хисар (в началото на XV в.), а по-късно като Ески Загра, Заграси Атик и Загралия Ескиси[3]. Някои по-късни пътешественици познават и българския вариант на името и у тях се среща названието Боруйград[4].

Крепостта се намирала в плодородна равнина, в южното подножие на Средна гора. Римският град бил разрушен по време на аварските нашествия, но император Анастасий бързо го възстановил. Тогава бил снабден с втора крепостна стена. Вътрешният му план бил запазен, като нивото на улиците, сградите и водопровода било повдигнато с около 60 см[5]. В периода VI–XII в. градът се развивал все още в границите на античните крепостни стени. Поради факта, че животът там не е прекъсвал, археологическите проучвания са затруднени и материалът е твърде оскъден за един толкова голям и значим град. Открити са останки от жилища от XI, XII и XIII в.[6], а също и некропол, който се датира в XIII–XIV в.[7] Там са намерени два моливдовула на император Алексий Комнин[8] и монети на българските царе Иван II Асен, Константин Асен и Иван Шишман[9], а също и печати с името на града на служители на византийската администрация[10], както множество монетни находки от византийски емисии от различно време[11]. Открити са и развалините на четириконхална църква с притвор, зидана от ломени камъни и хоросанова спойка от X–XI в.[12]

Принудена да подсили границите си с България, в 784 г. императрица Ирина укрепила допълнително града и го нарекла със своето име[13]. През 812 г. хан Крум успял да го присъедини към дър-

жавата си, след като бил изоставен от ромейската войска[14]. В края на 813 г. с декрет, изписан върху камък, канцеларията на българския владетел определила мястото на Берое във военноадминистративната система на държавата – подчинен на ичиргу боила на дясната страна Тук и на неговите стратези Вардан и Яни[15]. Неизвестна е ролята на града по време на Симеоновите войни в Тракия, макар че неговото местоположение без съмнение му е отредило поне минимално участие. Още в 971 г., след покоряването на българските владения в Тракия, константинополският император назначил в Берое свой стратег[16]. По време на византийското владичество градът бил важен стратегически и икономически център. В периода на печенежките нападения от края на XI в., след една своя неуспешна акция, там пребивавал император Алексий I, докато успее да откупи пленниците си[17], а за да бъдат осигурени крепостта и нейните околности, самодържецът изпратил там зет си, кесар Георги Мелитин, Георги Палеолог и племенника му Йоан Таронит[18]. След като прекарал зимата на 1122 г. там, Йоан II Комнин дал на печенезите сражение край града на следната пролет и ги разбил напълно[19]. Берое направил силно впечатление на участниците в Третия кръстоносен поход и бил окачествен от тях като urbs opulentissima[20]. Там прекарал зимата синът на императора[21]. Кръстоносците заварили града в ръцете на езичници и турци[22]. По-късно прочутата крепост била разрушена от рицарите[23].

Враждебните действия на Асен и Петър в района предизвикали настъплението на армията на император Исаак Ангел в 1190 г. След неуспешната му кампания в Североизточна България той едва успял да се спаси с бягство през Крън и Берое[24]. Единственият защитник от българските нападения по това време бил управителят на Пловдив Константин Аспиет, който имал грижата да закриля и Берое[25]. В края на XII в. градът е отбелязан в хрисовула на Алексий Ангел като част от провинцията Филипопол, Берое, Мора и Ахрида[26], запазвайки важното си място в администрацията на областта.

Изглежда Берое минал в български ръце още с първите военни действия на цар Калоян в Тракия. През есента на 1206 г., в отговор на непрестанните военни действия на българите срещу латинците, Анри предприел настъпление на север. Той пристигнал в Берое, чиито жители го напуснали и се скрили в планината. Рицарите се разположили край града, където намерили жито, храни и други богатства. Останали там два дни, през които успели да заграбят големи количества храни и добитък[27]. В 1208 г. там се състоял сблъсъкът между войската на император Анри и цар Борил[28]. До началото на

военните действия на император Теодор II Ласкарис на Балканите градът бил безусловно български, като при това бил център на административна единица – Боруйска хора – представена в Дубровнишката грамота на цар Иван II Асен[29].

След смъртта на никейския император Йоан Ватаци българският цар Михаил II Асен предприел атака на юг[30]. В отговор на неговите действия в 1255 г. новият император Теодор II Ласкарис, избягвайки директните стълкновения с българите, се отправил направо към Берое. Той лесно превзел полуразрушената крепост[31]. Заграбените оттам хранителни припаси, овце, волове и „всичко, което можеше да се придвижи", вкл. и пленените от ромеите мъже, жени и деца, изпратил в Адрианопол[32]. Въпреки това обаче Берое ще да е останал български, независимо от това че Мануил Фил представя превземането му от Михаил Глава като голям подвиг за византийския пълководец[33]. Името на града повече не се споменава в изворите, но поради близостта му с Пловдив изглежда, че би могло да се свърже неговата политическа съдба с тази на големия тракийски град, още повече, че там са открити монети и от последните български царе. Според староосманската анонимна хроника, след превземането на Адрианопол, султан Мурад I възложил на своя военачалник Лала Шахин да превземе Загра и Филибе. Беглербегът изпълнил нареждането и завладял Загра и Ески[34]. Вероятно Берое е означен с последното име[35]. Градът не загубил своето значение по време на османското владичество и е отбелязан от повечето пътешественици, преминали през Балканите[36].

Берое е бил значително църковно средище и неговото население ще да е приело твърде рано християнската религия, тъй като съществува предание, че пръв негов християнски архиерей бил ученикът и следовникът на Апостол Павел – Карп[37]. Когато св. Александър Римски пътувал през Тракия, въпреки забраната бил посрещнат тържествено от населението на града[38].

Още в първите нотиции на Константинополската патриаршия градът е представен като автокефална епископия[39] и независимо от географската си близост бил винаги отделен от Пловдив[40]. Странно е, че името му изчезва от нотициите, списъците и актите на Константинополската патриаршия след X в. Това се отнася и до времето, когато градът бил безспорно във византийски ръце и дори имал важно място в ромейската административна йерархия. Още по-парадоксално е наличието на един не съвсем сигурен печат на епископ Христофор, датиран в XII в.[41] В началото на XIII в. е регистрирано името на католическия архиерей Гуарин[42]. Гореизло-

жните факти позволяват да се предположи, че, бидейки български град, Берое и околностите му били подчинени на Търновската патриаршия след 1235 г. Още на Иречек направило впечатление, че Стара Загора, цялото поле на днешния Симеоновград и цялото Казанлъшко поле принадлежали не към Пловдивската, а към Търновската митрополия, което той тълкува като реминисценция за старите български граници[43].

Градът имал важно значение като пункт, контролиращ хоризонталната линия, която обхождала южното подножие на Средна гора и като стражева точка на южния край на Змеевския проход.

[1] *Detschew*, Sprachreste, S. 47.

[2] *Недков*, 72–76, 118, бел. № 98; *Кендерова–Бешевлиев*, с. 83.

[3] *Стойков, Р.* Наименования на български селища в турски документи от ориенталския отдел на НБВК от XV–XVIII в. – Изв. НБВК, 1956, с. 464.

[4] Сведенията са събрани у *Schramm*, Eroberer, 212–214.

[5] История на Стара Загора. С., 1966, с. 33.

[6] *Янков, Д.* Стара Загора от VI до XI в. – В: Средновековният български град. С., 1980, с. 333.

[7] *Буюклиев, Х., Д. Янков, К. Калчев.* Разкопки на обект „Разширение на ОУС „Стара Загора". – АОР, 1984, 155–156; Проучвания на средновековни обекти в Стара Загора през 1988 г. – АОР, 1989, с. 142.

[8] *Йорданов, И.* Моливдовули на Алексий Комнин, намерени в българските земи. – Нумизматика, 1987, № 1, с. 12, 14.

[9] *Мушмов, Н.* Принос към българската нумизматика. – ИБАД, 4, с. 50; *Пенчев, В.* Едно мнение за характера на скифатното монетосечене с името на Иван Асен II. – Нумизматика, 1977, № 1–2, с. 29, 36–39; *Мушмов, Н.* Монетите и печатите на българските царе. С., 1924.

[10] *Йорданов, И.* Берое (X–XII в.) според данните на сфрагистиката. – ИМЮИБ, 15, 1992, 58–59.

[11] *Герасимов, Т.* Монетни находки в България. – ИБАИ, 11, 1937, с. 319; ИБАИ, 15, 1946, с. 236; ИАИ, 27, 1964, с. 238; *Юрукова, Й.* Монетни находки, открити в България през 1973–1974 г. – Археология, 1978, № 2, с. 76.

[12] *Буюклиев, Х., Д. Янков, К. Калчев.* Спасителни разкопки в Стара Загора. – АОР, 1988, 179–181.

[13] *Theoph.*, p. 457; *Anast. Bibl.*, p. 303; *Zonaras*, p. 288; *Leo Gramm.*, p. 194.

[14] *Theoph.*, 495–496; *Anast. Bibl.*, p. 324.

[15] *Бешевлиев*, Надписи, № 47, 177–178.

[16] *Oikonomides*, Listes, p. 263.

[17] *Anna*, I, p. 263.

[18] *Anna*, II, p. 61.

[19] *Cinnamus*, 7–9.

[20] *Anshert*, p. 42, 44, 63; *Hist. perigr.*, p. 141.

[21] *Ansbert*, p. 44.

[22] *Chronicon Magni*, p. 510; *Ansbert*, p. 44; *Hist. perigr.*, p. 141.

[23] *Epistula de morte* Friderici, p. 173; *Ansbert*, p. 63.

[24] *Nicetas*, p. 430.

[25] *Nicetas*, p. 435.

[26] *TT*, II, p. 269.
[27] *Villehardouin*, p. 258, § 445.
[28] *Valencienne*, p. 308, § 506.
[29] *Дуйчев*, СБК, II, с. 42.
[30] *Acropolita*, 107–108.
[31] *Acropolita*, 111–113.
[32] *Ephraem.*, v. 9875–9878.
[33] *M. Philae*, v. 237.
[34] *Giesse*, Chroniken, p. 36.
[35] История на Стара Загора, с. 41.
[36] *Буюклиев, Х., В. Койчева*. Стара Загора през погледа на старите автори пътешественици. – МПК, 1963, № 3, с. 12; *Kissling*, Thrakien, S. 27, 29.
[37] *Synaxaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*. (Ed. H. Delehaye). Brüssel, 1902, col. 4, 681, 709, 787, 927.
[38] *Димитров, Д. П.* Пътуването на св. Алексаидър Римски през Тракия. – ИАИ, 8, 1934–1935, с. 146.
[39] *Darrouzès*, Notitiae, p. 205, 217, 232, 250, 265.
[40] *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, с. 214.
[41] *Laurent*, Corpus, V/3, № 1812.
[42] *Σταμούλης*, Συμβολή, 221.
[43] *Иречек*, Пътувания, с. 275; *Soustal*, Thrakien, 203–205.

БЛИЗМОС

Името се среща в различни форми – Βλίσνον, Βλίσνος, Blisimos, Blisme, Glismon. Трудно е да се определи произходът му, както и времето на неговото появяване.

Близмос е квалифициран като citez, oppidum, castrum. Намирал се на 3 дни път от Филипопол и на 7 дни от Адрианопол[1], на 1 ден път от Берое[2]. Край него течала река[3].

Обикновено се приема, че Близмос е приемник на античната станция Арзос или Пизос[4]. Идентификацията е несигурна.

Крепостта е известна от времето на печенежките нападения в Тракия. Там Татикий построил своя лагер[5]. По време на Третия кръстоносен поход рицарите се разположили край града, където намерили „в изобилие всички блага, необходими за човешкия живот“[6]. Там се спрял император Анри в похода си срещу цар Калоян. Той намерил града напуснат от жителите му, но пълен с провизии. На около 3 левги от лагера на кръстоносците станували пленниците на българския цар. След състоялото се сражение пленниците били пуснати на свобода, а плячката, разделена между войниците на Анри[7].

[1] *Ansbert*, p. 52.
[2] *Villehardouin*, p. 262, § 445.

[3] *Anna*, I, p. 224.
[4] *Шишманов*, Белград – Цариград, с. 351; *Иречек*, Пътувания, с. 216; *Tomaschek*, Hämus-Halbinsel, S. 326; *Eickhoff*, Barbarossa, S. 72; *Gagova*, Third Crusade, p. 107.
[5] *Anna*, I, p. 224.
[6] *Ansbert*, p. 52; *Hist. perigr.*, p. 145.
[7] *Villehardouin*, p. 262, § 445, p. 264, § 448–449; *Soustal*, Thrakien, S. 210.

БОКОВИКОС/ ПОКОВИКОС

Името се среща и в двата варианта – Μποκόβικος и Ποκόβικος. Известно е от XIV в. Наименованието може би е славянско. Известна фонетична близост може да предположи сближаване с топонима Буково, но те едва ли са идентични.

Двете споменавания са в документи на Константинополската патриаршия. Според едното, от юни 1316 г., „мястото Боковикос" ще да се е намирало в областта на Хариупол (дн. Айреболу) и там е имало богомили[1], а според другото, от февруари 1330 г., то било недалеч от Вира[2]. Остава нелокализирано[3].

[1] *Hunger–Kresten*, Register, p. 300, 302.
[2] *Hunger–Kresten*, Register, p. 574.
[3] *Asdracha*, Rhodopes, p. 66.

БРАНДЕВОЙ

Името се среща у хронистите на Третия кръстоносен поход във формите Brandeuoi, Brandouei. Етимологията му поражда редица въпроси. Фонетично то напомня селищното название Brandiez=Браничево, споменато също от Ансберт и анонимния автор на „История на кръстоносците"[1]. В такъв случай то би могло да се сведе към славянския корен **бранъ** (свързан с отглеждането и продажбата на овце) и мястото на крепостта евентуално да се търси край сегашната местност Брановщица/Бряновщица, близо до Перущица, или (което е по-малко вероятно) да се редуцира една неизвестна тракийска форма *Бран-дева[2] (аналогична на Пулпудева).

Локализацията на Брандевой, впрочем квалифициран в изворите като oppidum и civitas, на този етап е невъзможна. Данните в писмените извори са неясни. По тях дори не може да се определи точно посоката на похода на рицарите, тръгнали от Филипопол. Съществуват някои предположения, че крепостта би могла да се идентифицира с развалините край с. Устина[3] или с тези край с. Гор-

ни Воден[4], или пък с укреплението Момино кале близо до Перущица[5], но струва ми се, всички те са априорни.

При нападението на кръстоносците, водени от адвоката Филип от Берг, жителите на Брандевой оказали съпротива на нашествениците. Те повели сражение пред стените на крепостта, но скоро били принудени да се оттеглят и да се затворят вътре в града. Не издържали дълго на обсадата и още преди да дойде поисканата от рицарите помощ, те им го предали и им предоставили всички намиращи се вътре припаси, за което били пощадени[6].

[1] *Ansbert*, p. 20, 27, 28, 38; *Hist. perigr.*, p. 132, 133, 134.
[2] *Фол, А.* Историческата приемственост между древността и средновековието. – Векове, 1980, № 3, 84–85.
[3] *Златарски*, История, III, с. 32, бел. № 2.
[4] *Морева, Р.* Нови данни за крепостта „Воден" при с. Горни Воден. – Родопи, 1978, № 3, 29–31.
[5] *Цончев, Д.* Родопски крепости южно от Перущица. – ИБИД, 22–24, 1948, с. 252.
[6] *Ansbert*, p. 45; *Hist. perigr.*, p. 141; *Soustal*, Thrakien, S. 218.

БУКОВО

Името Βουκόβων е познато само в родителен падеж. Произходът му явно е славянски. Названието е известно след средата на X в.

Градът е бил епископия, подчинена на митрополита на Пловдив и известията за него черпим единствено от документите на Константинополската патриаршия[1]. Те обаче не дават никакви указания за местоположението му. Изследвачите приемат, че той е бил разположен край с. Пилашево (преди това Буково) на пътя между Пловдив и Хасково[2]. Единствено В. Тъпкова е на мнение, че трябва да се търси край днешните Хасковски бани[3].

[1] *Darrouzès*, Notitiae, p. 285, 304, 378, 363.
[2] *Иречек*, Пътувания, с. 449; *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, с. 229; *Коледаров*, Полит. география, I, с. 44; *Asdracha*, Rhodopes, p. 156.
[3] *Тъпкова-Заимова*, Крепости, с. 48; *Soustal*, Thrakien, S. 223.

БУЛГАРОФИГОН

Името е едно от малкото названия в Тракия, което съдържа етноним. Среща се обикновено във формата Βουλγαρόφυγον, но Продължителят на Георги Монах го нарича и Βουλγαρογέφυρον[1]. Традиция-

та предава, че градът получил това наименование след поражението на българите от император Константин V в 756 г.[2] Преди това бил наричан Буртудизус или Бурдизон[3].

Градът се намира край днешния БабаЕски (Турция).

Булгарофигон бил разположен на трасето на диагоналния път и по принцип бил далеч от българските владения. Само няколко битки го свързват с българската средновековна история. Крепостта била превзета от войските на хан Крум през 813 г. и името ѝ е отбелязано на триумфална колона от Плиска[4]. Друг първобългарски надпис също съобщава топонима във връзка с военните кампании на хан Маламир, който достигнал до Проват и Бурдизо и ги опустошил[5]. В 896 г. там се състояла голямата битка между армиите на цар Симеон и Леон Катакалон. Безусловната победа на българското оръжие се споменава не само от съвременниците ѝ, но и от немалко по-късни хронисти[6].

Булгарофигон бил епископско седалище в епархия Хемимонт[7]. По време на ефимерните митрополии от XIV в. обаче името му вече не се среща в църковните документи[8].

[1] *Geor. Mon. Cont.*, p. 774.

[2] *Златарски, В.* Походът на Лъв V против българите в 814 г. според разказа на Теофановия продължител и други по-късни хроники. – В: Притурка 12, История I/1, 559–560 (смята, че това е станало по времето на Маламир); *Beševliev, V.* Die Feldzuge des Kaisers Konstantin V gegen die Bulgaren. – Etudes Balkaniques, 3, 1971, 6–7.

[3] Glossar, S. A., I, p. 261; *Detchew*, Sprachreste, p. 83; *Тъпкова-Заимова*, Крепости, с. 48.

[4] *Бешевлиев*, Надписи, с. 143, № 20.

[5] *Бешевлиев*, Надписи, с. 127, № 13.

[6] *Theoph. Cont.*, p. 360; *Leo Gramm.*, p. 269; *Pseudo-Sym.*, p. 702; *Georgii Mon. Cont.*, p. 774; *Амартол*, СБЛ, III, с. 152.

[7] *Darrouzès,* Notitiae, p. 241, 286, 304, 329, 364.

[8] *Asdracha.* Thrace Orientale, 264–265; *Soustal*, Thrakien, 223–224.

БУЛИЯ БАЦИМИСК

Топоним у Идриси[1]. Арабският географ не дава никакво описание на града. Споменава единствено, че бил на разстояние от 4 прехода от Фаруи (Берое).

Иречек смята, че е идентичен с Пацимиск у Мануил Фил[2]. Томашек го локализира край с. Желязково, Грудовско, при старата станция Садама[3].

[1] *Недков*, Идриси, с. 75.

[2] *Иречек*, Христ. елемент, с. 156.

[3] *Tomaschek*, Hämus-Halbinsel, S. 311; *Soustal*, Thrakien, S. 224.

БЪЛГАРСКА КЛИСУРА/ ТРАЯНОВИ ВРАТА

В средата на IV в. проходът бил наричан Суки. По-късно (името му се среща чак през X в.) в унгарския анонимен летопис е назован porta Wazil. П. Мутафчиев смята, че това име е калка от византийското Βασιλικὴ κλεισούρα (предполагаемо име на прохода), което е останало като реминисценция в днешния топоним Василица, определящ планинските върхове южно от Траянови врата[1]. Иречек допуска, че названието произлиза от името на диагоналния път, наричан и „царский путь"[2]. Йоан Геометър обаче го нарича Българска клисура (Βουλγαρικὴ κλείσις). Хронистите на кръстоносните походи използват две наименования – проход на св. Василий или Български проход. От турско време е останало сегашното му име Траянови врата.

Край трасето на пътя се намират останките от късноантична крепост, силно разрушена. Личат останките от голяма врата, която е затваряла прохода[3].

В средата на X в. маджарите извършили нападение, при което, след като разбили българския княз в Белград, достигнали до вратата Wazil[4]. При следваща офанзива на юг те вече преминали през прохода и достигнали до Филипопол[5]. Победата на българите над армията на император Василий II, описана от Йоан Геометър, е станала, според него, при Българската клисура[6] и това може би е бил именно проходът Траянови врата. П. Мутафчиев предполага, че проходът бил наричан така, защото в периода 972–1018 г. именно той разделял земите на Византия от тези на България[7]. Гийом от Тир съобщава, че кръстоносците преминали през прохода св. Василий, за да достигнат до Пловдив[8]. Участниците в Третия кръстоносен поход, преминали оттам в 1189 г., го описват по-подробно. При вестта за приближаването на рицарите към Тракия константинополският император наредил да се затворят проходите с повалени дървета и затова Фридрих Барбароса трябвало да избере околен път, за да достигне необезпокояван Пловдив[9]. Част от кръстоносците обаче преминала през прохода, наречен от Ансберт clausura Sancti Basilii. Той описва мястото като добре укрепено, с новопостроени кули[10]. Друг участник в събитията го квалифицира като най-добре укрепения проход на България – clausura ultima et firmissima Bulgariae[11]. Синодален акт от 1155 г. съобщава, че в прохода са върлували разбойници[12]. Антонио Бонфини, който разказва за Дългия поход на Хуняди през 1443 г., е оставил относително подробно описание на прохода. Според него укрепленията били римски и издигнати по времето на император Траян. Там имало голяма врата от

квадратни камъни, край която имало стражи, които решавали кого да пропуснат. Когано унгарците пристигнали в подножието на планината, те намерили прохода преграден с камъни и други предмети и затова се отклонили от предвиждания маршрут.[13]

В последните векове на турското робство мнозина европейски пътешественици преминали през прохода. Повечето от тях го отбелязват с името Клисура, а Антон Вранчич го нарича Стипос[14] (несъмнено спомен от близко намиращата се крепост Стопонион).

[1] *Мутафчиев*, Старият друм, 497–500.
[2] *Jireček*, Heerstasse, S. 75.
[3] *Джонова, Д.* Късноантичната крепост „Маркова механа" на Траянова врата. – АОР, 1983, с. 77; АОР, 1984, с. 159; АОР, 1985, с. 101.
[4] *Anonymi gesta Hungarorum*. (Ed. L. Endlicher). Sangali, 1849, p. 37.
[5] *Anonymi gesta Hungarorum*, p. 41.
[6] *Ioannes Geometres*, Carmina, PG 106, col 934 A.
[7] *Мутафчиев*, Старият друм, с. 502.
[8] *Willermus Tyrenses*, p. 255.
[9] *Nicetas, p. 402; Hist.* perigr., p. 138.
[10] *Ansbert*, p. 37.
[11] *Hist. perigr.*, p. 138.
[12] *Dujčev, I.* A propos de l'acte patriarcal de 1155. – REB, 25, 1967, 61–64.
[13] *Bonfini*, dec. III, lib. VI, p. 130.
[14] Немски пътеписи, с. 202; *Soustal*, Thrakien, 190–191.

ВАЛЗИНА

Името се среща единствено в Сюлейманкьойския надпис – Βαλζηνας. Остава неясно дали е име на крепост или на местност.

В. Бешевлиев допуска, че това е местно име[1], докато П. Коледаров е на мнение, че става дума за крепост, която той идентифицира с Близмос и я локализира край дн. с. Главан[2]. Струва ми се, че това отъждествяване е невъзможно, тъй като данните от надписа подсказват, че Валзина се е намирала в източна посока, по-скоро близо до Агатоники, докато Близмос се е намирал на запад – по пътя между Филипопол и Констанция.

Край Валзина е преминавала българо-ромейската граница според мирния договор от 816–817 г.[3]

[1] *Бешевлиев*, Надписи, № 41, с. 157.
[2] *Коледаров*, Полит. география, 36–37; на същото мнение *Gjuzelev*, Konstantia, S. 168; Glossar, A, B, III, p. 107.
[3] *Златарски*, История, I/1, 385–387; *Dölger*, Regesten, № 393; *Soustal*, Grenze, p. 150; *Soustal*, Thrakien, S. 187.

ВАСИЛИКУ

Топоним у Идриси. Описан е като пристанище, намирало се на 25 мили северно от Агатопол и 25 мили южно от Созопол[1].

Идентифицира се безусловно с Василико (Царево)[2]. Съобщението е изолирано и археологическите данни за съществуването на град и пристанище, според Б. Димитров, датират едва от XV в.[3]

[1] *Недков*, Идриси, с. 77.
[2] *Недков*, Идриси, с. 112, бел. № 223; *Кендерова–Бешевлиев*, Идриси, с. 70.
[3] *Димитров*, Картография, с. 129, с. 179 ; *Soustal*, Thrakien, S. 192.

ВАТРАХОКАСТРОН

Буквалният превод на името Βατραχόκαστρον е Жабя крепост. Обикновено се приема, че крепостта, намираща се на 2,5 км западно от Брацигово, е идентична със средновековния Ватрахокастрон[1]. Укреплението се намира в близост до блатиста местност. Заема площ около 3,5 дка на възвишението, наречено Тъмбра. Градена е от ломени камъни и хоросан със счукана тухла. Стените ѝ са дебели 1,5–2 м. Съществува и спомагателен крепостен зид[2].

Ватрахокастрон е известен от разказа на Хониат за похода на протостратор Мануил Камица срещу Иванко. Той лагерувал край крепостта преди да се отправи към Баткун[3].

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 450, 459; *Джамбов, Х.* По въпроса за мястото на крепостта Ватрахокастрон. – ГПМ, I, 1954, с. 243; *Asdracha*, Rhodopes, 168–169.
[2] *Джамбов*, По въпроса за мястото на крепоста Ватрахокастрон, с. 243.
[3] *Nicetas*, p. 512; *Soustal*, Thrakien, S. 195.

ВЕЛИКИЯ

Името Βελικεία най-вероятно е славянско, с множество аналози. Д. Дечев обаче допуска и един възможен тракийски произход, свързвайки го с индоевропейския корен *bhel-*, със значение „блестя", който също така се среща нерядко в топоними и лични имена[1].

Локализацията на този етап е невъзможна. Предположението, че може би Великия се е намирала в Източните Родопи[2], е твърде малко вероятно. Едновременното споменаване на две Великии, едната подчинена на митрополита на Филипопол[3], а другата – на митропо-

лита на Филипи[4], поставя поначало въпроса дали не става дума за едно и също епископско седалище. Честото обърквање на Филипопол и Филипи е характерно за мнозина от средновековните автори и не е недопустимо и за патриаршеската канцелария. П. Мутафчиев също не приема сигурното съществуване на епископията Великия под опеката на Пловдивския митрополит[5]. Печатите на епископите Стефан и Йоан, както и споменаването на Vilikios, подчинен на Филипопол[6], сами по себе си не могат да бъдат сигурен аргумент за паралелното съществуване на две едноименни епископии, подчинени на две митрополии с толкова близки фонетично наименования.

[1] *Detschew*, Sprachreste, S. 48.
[2] *Златарски*, История, I/1. с. 268, бел. № 135.
[3] *Darrouzès*, Notitiae, p. 285, 304, 328, 363.
[4] *Darrouzès*, Notitiae, p. 304 etc.
[5] *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, с. 228.
[6] *Laurent*, Corpus, V/1, № 714; V/3, № 1775; *Acta Innocentii*, p. 424, № 191; *Lemerle*, Philippes, p. 260; *Soustal*, Thrakien, 197–198.

ВЕРЕГАВА

Името Βερεγάβα, Βεριγάβα, Veregaba поставя семантични и етимологически въпроси. К. Иречек предполага евентуален славянски произход, като го отъждествява с „верига“[1]. И. Дуйчев отива още по-нататък, като търси значението на името в топонима Зигос и в названието на Стара планина в някои по-късни географски карти – Catena mundi[2]. По този начин той го разглежда не само като название на проход, но и като цялостен ороним. Не е изключено също така името да е било част от тракийския субстрат, модифициран от славянското население[3]. В тракийските езикови остатъци се срещат имена със съставка “-*γανα*, *-gava* с най-общо значение, свързано с глагола „обожествявам“[4]. Съществуват също така топоними, пак от тракийски произход от индоевропейската основа *berg* – Βέργα, Βέργη, Βέργιον[5]. Те имат най-общо значение „планина“. Аналогичен е топонимът Бергуле. Етимологията остава под въпрос.

За идентификацията на Верегава е писано много. Мисля, че няма спор за това, че става дума за проход, тъй като изворите категорично го наричат clusura, κλεισούρα, ἐμβολή. Съществуват две основни версии, които се спират на Върбишкия[6] или Ришкия проход[7], макар че В. Аврамов в едно свое пространно изследване на публикуваната преди него литература и физико-географски описа-

ния, застъпва мнението, че Верегава трябва да бъде отъждествена с Веселиновския проход, през който минавал най-краткият път от Плиска към Тракия[8]. Мнозина също така идентифицират Верегава със Сидира[9], смятайки, че с времето името на прохода се променяло. Видно е, че локализацията на този етап е невъзможна, първо, поради липсата на някакви локални топонимични указания и, второ – поради неясните сведения у средновековните автори.

Известие за прохода се намира в Хронографията на Теофан. Според него българите, за да се осигурят от юг, заселили племето на северите в предната част (явно на юг към Тракия) на клисурата Верегава[10]. В клисурата била разбита войската на Константин V през 759 г.[11]

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 812.

[2] *Дуйчев, И.* По въпроса за името Веригава. – В: Проучвания върху българското средновековие. С., 1945, 158–161.

[3] *Beševliev, V.* Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgariens. – Studia Balcanica, 1, 72–74.

[4] *Detschew*, Sprachreste, S. 400.

[5] *Detschew*, Sprachreste, 51–52.

[6] *Дуйчев*, По въпроса за името Веригава, с. 163.

[7] *Иречек*, Пътувания, с. 812; *Шкорпил*, Някои бележки, 58–59; *Златарски*, История, I, с. 142, 146, 411–413; *Beševliev*, Zwei Bemerkungen, p. 75.

[8] *Аврамов*, Юбил. сборник, I, 11–94.

[9] *Иречек*, Пътувания, с. 812; *Златарски*, История, II, с. 191; *Цанкова-Петкова*, О территории, 137–139.

[10] *Theoph.*, p. 359; *Anast. Bibl.*, p. 227.

[11] *Theoph.*, p. 431; *Niceph., Patr.*, p. 73; *Soustal*, Thrakien, S. 202.

ВЕРСИНИКИЯ

Името – Βερσινίκια, Βερσηνίκια се среща на няколко места в наративните извори и частично в два първобългарски надписа. Там и в двата случая е изписана неговата втора част -ικιαν[1] и -ηκιαν[2] и идентификацията с Версиникия е само предполагаема.

Липсват точни указания за местоположението. В. Златарски поставя Версиникия между Скутарион и Авролева[3]. К. Иречек е на същото мнение, като дори допуска, че това може и да е местно име[4]. В. Бешевлиев предпочита с. Маломирово (бивш. Хамбарлий, откъдето е и единственият надпис)[5].

Версиникия се споменава във връзка с военните действия между българи и византийци – веднъж през 796 г. в разказа на Теофан за несъстоялото се сражение между хан Кардам и император Кон-

стантин VI[6] и втори път поради военната кампания на хан Крум през 812–813 г., когато той напълно разбил ромейската войска и станувал във Версиникия[7].

[1] *Бешевлиев*, Надписи, № 2, с. 108.
[2] *Бешевлиев*, Надписи, № 18, с. 142.
[3] *Златарски*, История, I/1, с. 319.
[4] *Иречек*, Пътувания, с. 759.
[5] *Theoph.*, p. 470; *Beševliev*, Heerstrasse, 128–129.
[6] *Theoph.*, p. 470.
[7] *Theoph.*, p. 501–502; *Soustal*, Trakien, S. 205.

ВИЗИЯ

Името Βίζυη вероятно е от тракийски произход и принадлежи към най-стар ономастичен пласт[1]. Днес то е запазено в сегашното наименование на града Виза и на българското странджанско село Визица.

Средновековната крепост се идентифицира със съвременния град. Сега са запазени относително малко останки от Средновековието[2]. Селището обикновено е определяно като φρούριον или πόλις, но в житието на Максим Изповедник е наречено πολίχνιον[3].

Първото споменаване на града във връзка с българската история е надписът κάστρον Βιζυης, който изглежда известява превземането му от хан Крум в 813 г.[4] По време на войните на цар Симеон в Тракия отново паднал в български ръце и, както разказва житието на св. Мария Нова, бил изцяло разграбен. Българският владетел назначил там свой управител и поставил гарнизон. По-късно, в началото на царуването на неговия приемник Петър, българите, обитаващи града, трябвало да го напуснат по нареждане на върховната власт и Визия била разрушена до основи[5]. В началото на XIII в. Визия (Visoi) и Селимврия били единствените неопустошени градове в района, които били охранявани от френски гарнизони[6]. Вероятно през пролетта на 1263 г. градът и околността му били нападнати от българи[7]. Изглежда, че протостраторът Глава бил оставил там и част от войските си, които повикал да се присъединят към основното ядро, когато потеглил към Созопол[8]. На 23 юни 1328 г. император Андроник Палеолог се отправил срещу Михаил Шишман през Визия и оттам продължил към Ямбол[9].

Визия често била изходен пункт на ромейските военни кампании на север и това е лесно обяснимо, като се има предвид нейната из-

ключителна значимост като важен пътен възел по пътя от Константинопол към Адрианопол.

Градът бил важно църковно средище още от най-ранната история на Константинополската патриаршия и неизменно фигурира в списъците ѝ и останалите документи като автокефална архиепископия[10].

[1] *Detschew*, Sprachreste, S. 61.
[2] *Λαμπουσιάδης, Γ.* Ἡ Βίζυη. – Θρακικά, 9, 1938, 55–57.
[3] PG, XC, col. 96 C.
[4] *Бешевлиев*, Надписи, № 27, с. 146.
[5] *Vita Mariae Junioris*, Acta Sanctorum Novembris IV, Bruxellis 1925, col. 700D.
[6] *Villehardouin*, p. 234, § 421.
[7] *M. Philae*, v. 41–52; *Златарски*, История, III, с. 504.
[8] *M. Philae*, v. 98–99.
[9] *Shreiner*, Kleinchroniken, I, S. 78; II, S. 235.
[10] *Darrouzès*, Notitiae, p. 207, 217, 233, 250, 265, 285, 293, 344; *Mansi*, Acta, XI, col. 456E; XII, col. 994; XVI, col. 191; XVII, A, col. 373.

ВИЧА

Името Βύτζα, Visa, Lavisa е вероятно свързано семантично с хидронима Вичина[1].

Вича се изписва на морските карти между два добре познати топонима Мавромоло и Емона. Това улеснява неговата локализация. Б. Димитров смята, че крепостта и пристанището се намирали на нос св. Атанас[2]. Там Шкорпил е забелязал крепостни стени и следи от ров[3].

От историята на това явно неголямо пристанище се знае единствено фактът, че то било завзето от Михаил Глава в похода му срещу въстаниците на Ивайло[4].

Неговото място в каботажното плаване и морската търговия явно не е било от най-значимите, но все пак фактът, че се споменава в немалко карти[5], е показателен.

[1] *Бешевлиев, В.* Мундрага и Тича-Вичина. – ИНМ – Варна, 21, 1985, 21–22; *Schramm*, Eroberer, 267–268.
[2] *Димитров, Б.* Малки пристанищни крепости. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, с. 428.
[3] *Шкорпил, К. и Х.* Североизточна България в географическо и историческо отношение. – СбНУ, 3, 1891 42–43.
[4] *M. Philae*, v. 180.
[5] *Almagia*, Carti, tav. 4, 14, 19, 20, 44.

ВИЧИНА

Βιτζίνα е хидроним у Ана Комнина. Името се свързва с някои от названията на р. Камчия – Тича, Дичина, Вичина[1].

Византийската писателка описва местоположението на императорския стан край реката, която „била течаща от околните планини". За да достигне дотам, Алексий I трябвало да премине през прохода Сидира[2]. Този топоним остава нелокализиран и това затруднява сигурната идентификация на Вичина.

[1] *Бешевлиев. В.* За името Дичина или Вичина на р. Тича. – ИИБЕ. 8, 1962, с. 178; Мундрага и Тича-Вичина. – ИНМ – Варна, 21, 1985, 21–22; *Schramm*, Eroberer, 268–269.
[2] *Anna*. I. p. 233.

ВЛЕПТУ

Познаваме името само в генетив – Βλέπτου – от нотициите на Константинополската патриаршия. Произходът му е неясен. Може да се дължи на античната елинска традиция, а може и да е свързано с тракийския субстрат, като се има предвид съставката към лични тракийски имена – βλεπτης[1].

Изследвачите на българската средновековна история обикновено оставят открит въпроса за локализацията на тази епископия. Единствено П. Коледаров предполага, че тя била разположена край с. Костандово, Пещерско[2].

Влепту се споменява в четири нотиции, датирани от самото начало на X до XII в., като епископия, подчинена на Пловдивския митрополит[3].

[1] *Detschew*, Sprachreste, S. 73.
[2] *Коледаров*, Полит. география. I, с. 44.
[3] *Darrouzès*, Notitiae, p. 285, 304, 328, 363; *Soustal*, Thrakien, S. 200.

ВОДЕН

Името κάστρον Βοδηνῶν се среща в типика на Бакуриани[1]. Явно е славянско по произход и има аналог – града Воден в Македония.

Средновековната крепост се идентифицира с т. нар. крепост Воден, чиито останки се намират на около 3 км от Асеновград, в северозападна посока.

Укреплението е градено първоначално през V–VI в. Този пласт е белязан с разрушения от пожар. По-късното развитие на крепостта се аргументира не само с останките от кули от западната ѝ страна, но и с откритите монети от X–XII в.[2] Отново била разрушена през XIII в. и тогава до нея възникнало средновековно неукрепено селище, чиито останки сега отстоят на 1,5 км от унищожената твърдина[3]. Край селището се намират развалините от старохристиянска трикорабна базилика и църква от XI–XIII в. Църквата вероятно е била еднокорабна, едноабсидна и с притвор. Изглежда, че е градена с материали от разрушената базилика[4].

[1] *Gautier,* Typicon, p. 37, 131; *Lemerle,* Cinq études, p. 176.

[2] *Морева, Р.* Разкопки на крепостта „Воден". – АОР, 1978, 134–135; Археологически проучвания на крепостта „Воден". – АОР, 1979, 168–169; *Цончев, Д.* Строежи на Григорий Бакуриани в Асеновград и околността. – ИАИ, 23, 1960, с. 106.

[3] *Морева, Р.* Археологически проучвания при с. Воден, Пловдивски окръг. – АОР, 1980, 195–196.

[4] *Морева, Р.* Старохристиянска базилика и средновековна църква при с. Долни Воден, Пловдивски окръг. – Археология,1983, № 4, 17–18; *Soustal,* Thrakien, 210–211.

ВРИЗИС

Топоним от типика на Бакуриани – Βρύσις[1]. Местоположението му е неустановено.

[1] *Gautier, P.* Le Typicon du sébaste Grégoire Pacourianos. – REB, 42, 1984, p. 37.

ВУКЕЛОН

В средновековните наративни източници и документи името обикновено се изписва Βούκελλον. Произходът му не е напълно ясен. Всички изследвачи на българската средновековна история локализират Вукелон, характеризирано от писмената традиция като κάστρον и πολίχνιον, край днешното с. Маточина (преди Фикел)[1].

Останките на крепостта се намират на плато в подножието на Югоизточен Сакар, близо до р. Тунджа и заемат площ от около 10 дка. Стените са изградени от смесена зидария – ломен камък и тухлени пояси. По структурата на строежа може да се предположи, че укреплението било строено през късната античност, за да служи за страж по пътя към Адрианопол. То било разрушавано и поправяно,

като последната поправка е датирана в началото на XIV в. Вътре в укрепената площ има и пирг[2]. Там са открити печати на частни лица[3].

Поради близостта си с Адрианопол (на около 20 км) градът почесто принадлежал на Византия и само в случаите на военни конфликти попадал в български ръце. При подобни обстоятелства той изглежда е бил разрушен при походите на хан Крум през 813 г. и името му е изписано на триумфална колона от Плиска[4]. При настъплението на цар Михаил Шишман в 1328 г. градските стражи сами предали на българите крепостта и затова българският владетел „се разположил край нея без да извърши нищо лошо"[5]. Там той престоял един месец, изчаквайки среща с ромейската войска. След като император Андроник III изпратил пратеници в българския стан, започнали дълги преговори. Искането на българския цар да замени Вукелон със Созопол останало без последствие. Все пак било постигнато споразумение, според което цар Михаил върнал Вукелон, получавайки в замяна много пари[6]. Близостта с Адрианопол ще да е предопределила времето за падането му под турска власт и оттогава вече няма никакви известия за неговата история.

Вукелон бил епископия, подчинена на Адрианополския митрополит[7].

[1] *Иречек*, Пътунания, с. 758; *Шкорпил*, Паметници, с. 57; *Велков, И.* Стари селища и крепости на юг от Сакар планина. – ГНМ, 5, 1926, с. 185; *Тъпкова-Заимова*, Крепости, с. 47; *Бояджиев, С.* Крепостта при с. Маточина. – Археология, 1975, № 1, с. 1.

[2] *Бояджиев*, Крепостта при с. Маточина, с. 2, 6, 7.

[3] *Йорданов, И., Д. Аладжов.* Непубликувани византийски оловни печати от Хасковско. – Археология, 1991, № 1, 49–50.

[4] *Бешевлиев*, Надписи, № 30, с. 147.

[5] *Cant.*, I, p. 322.

[6] *Greg.*, I, p. 430–431; *Cant.*, I, 326–328.

[7] *Darrouzès*, Notitiae, p. 286, 304, 329, 364; *Laurent*, Corpus, V/1. p. 559; *Asdracha*, Thrace Orientale, p. 262; *Soustal*, Thrakien, 227–228.

ВУРСЕОС

Топоним от типика на Бакуриани – ἀγρῷ Βουρσέως. Подарен на манастира от Бакуриани[1].

[1] *Gautier*, Typicon, p. 35; *Soustal*, Thrakien, S. 225.

ВЪЧА

Реката не се споменава изрично у средновековните автори. Не е изключено нейното название да се крие в топонима Circvviz, известен от хрониките на Третия кръстоносен поход[1], при условие че той бъде разтълкуван като circa + Wiz.

Обикновено се приема, че името е българско[2]. Не е невъзможна и аналогия с хидронима Вича/Вичина.

[1] *Gagova*, Third Crusade, p. 102.
[2] *Schramm*, Eroberer, S. 388.

ВЯДИЦА

Името Βεαντίτζη вероятно е от славянски произход.

Според недотам ясния текст на Мануил Фил може да се локализира приблизително в околностите на Берое, някъде в подножието на Средна гора, Михаил Глава превзел Вядица в похода си срещу Ивайло[1].

[1] *M. Philae.* v. 237.

ГЕЛОВА

Топоним от типика на „Св. Богородица Петрициотиса" – χωρίον Γέλλοβα. Селото е подарено на манастира от Бакуриани[1].

[1] *Gautier*, Typicon, p. 37.

ГОЛОГЛЕД

Γολογλέντου е топоним у Мануил Фил[1]. В 1279 г. Гологлед бил превзет от протостратора Глава ведно с други по-малки и по-големи крепости[2], намиращи се най-вероятно по поречието на Камчия. Това дава някакво основание да се предположи, че може би там трябва да се търси неговото местоположение.

[1] *M. Philae.* v. 217.
[2] *Златарски.* История, III, с. 562; *Soustal*, Thrakien, S. 271.

ГОЛОЕ

Произходът на името Γολόη поставя някои проблеми пред изследвачите. В. Томашек допуска, че то е келтско, дирейки аналог с топонима Колое (Мала Азия)[1]. В. Тъпкова е на мнение, че то е славянско и го свързва с „глог"[2]. Докато едната версия предлага преживяване на топоним, останал неизвестен повече от 10 века, то другата пък не обяснява изпадането на ликвидната съгласна *л*, която, от своя страна, би запазила семантиката на названието. Струва ми се, че на този етап е трудно да се обясни със сигурност етимологията и произхода на топонима.

Местоположението на крепостта е също така неустановено. Според описанието на Ана Комнина тя се намирала в подножието на Хемус, близо до Ямбол и Берое[3]. Идриси я описва като град, отстоящ на един ден път от Айтос в източна посока[4]. Тези оскъдни и противоречиви данни позволяват на изследвачите да правят множество предположения за нейната локализация. К. Иречек е на мнение, че Голое може да бъде отъждествена с крепостите Новачка, Каябашко градище или калето при с. Костен[5]. В. и К. Шкорпил, смятайки, че Сидира е Върбишкият проход, поставят селището при сегашното с. Везенково[6]. Идеята, че Голое се е намирала при Карнобат, поддържат В. Златарски, С. Табаков и Х. Милев[7]. Като че ли най-вероятни са предположенията на Ат. Игнатиев[8] и В. Аврамов[9], които я идентифицират с градището край сегашното с. Лозарево. Все пак въпросът за точната локализация все още остава открит.

През 1051 г. насмниците на Михаил Аколут и Никифор Вриений разбили печенезите край Голое[8]. Там неведнъж по време на войните си с нахлуващите отвъддунавски племена отсядал император Алексий Комнин. Така в началото на август 1089 г. след една немного успешна дипломатическа игра с печенезите Леон Никерит избягал при Алексий, който по това време резидирал в Голое[9]. Пак там императорът се спасил с бягство при един от походите си, когато голяма част от армията му била разбита или взета в плен. Тази случка станала повод за подигравки в Константинопол и гражданите му подмятали: „От Дристра до Голое добре дошъл ненаранен, Комнине!"[10] В 1091 г. жителите на крепостта я предали на куманите без сражение. Това послужило за повод и на останалите околни градчета да се предадат на куманските наемници на Псевдо-Константин[11]. След битката при Сидира Алексий I останал за едно денонощие в Голое, наградил отличилите се в сражението и се отправил към столицата[12]. Каква била по-нататък съдбата на

тази крепост, която по времето на Идриси била „един цветущ кът, с постоянна търговия“[13], е неизвестно. Но като се има предвид благоприятното ѝ местоположение, може да се допусне, че тя продължила да съществува и в по-късни времена.

Малко странно е споменаването на Голое в един от ръкописите на Нотиция № 13 (Дарузес)[14]. Несъмнено е значението на крепостта през XII в. и всъщност всички известия за нея се ограничават именно в това време. Но все пак неясно е дали името е попаднало там случайно или пък действително в този период градът бил администриран от Константинополската патриаршия като епископия в епархия Хемимонт.

[1] *Tomaschek*, Die alten Thraker, II., S. 92.
[2] *Тъпкова-Заимова*, Крепости, с. 46.
[3] *Anna*, I, p. 229; II, p. 62.
[4] *Недков*, Идриси, с. 85.
[5] *Иречек*, Пътувания, с. 813.
[6] *Шкорпил*, Някои бележки, с. 92.
[7] *Златарски*, История, III, с. 502; *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. С., 1911, I, с. 224; *Милев, Х.* Карта на Първото българско царство. С., 1926, с. 52.
[8] *Scyl.*, p. 472.
[9] *Anna*, I, 232–233.
[10] *Anna*, I, p. 240.
[11] *Anna*, II, 69–70.
[12] *Anna*, II, p. 72.
[13] *Недков*, Идриси, с. 85.
[14] *Darrouzès*, Notitiae, p. 365; *Soustal*, Thrakien, S. 271.

ГРАМЕНА

Името се споменава у Идриси като Аграмини и у М. Фил във формата Γραμαίνη. В. Томашек търси обяснение на неговата етимология, свързвайки го с Кремени или Гермени (Γερμαίνη)[1]. Второто предположение като че ли е по-вероятно, като се има предвид известието на арабския географ, че Грамена бил стар град. Той се намирал на пътя Фарбисиус–Сливен. Издателят на Идриси, Б. Недков, е на мнение, че Грамена трябва да се търси на юг от Върбишкия проход, а не, както допуска Томашек, в днешна Североизточна България. Локализацията му е невъзможна, тъй като нито Идриси, нито Мануил Фил са достатъчно точни в своите описания. Идентификацията на Грамена със село Градец, направена от В. Аврамов[2], е също така априорна.

Грамена бил „цветущ и стар град... който имал разорани земи и земеделски култури“[3]. Бил превзет от Михаил Глава в 1278 г. при похода му срещу Ивайловите въстаници[4].

[1] *Tomaschek*, Hämus-Halbinsel, S. 299.
[2] *Аврамов*, Юбил. сборник, I, с. 107.
[3] *Недков*, Идриси, с. 81.
[4] *M. Philae*, v. 213; *Иречек*, Христ. елемент, с. 258; *Soustal*, Thrakien, S. 275.

ДЕВЕЛТ

Средновековните наративни извори предават името в различни транскрипции[1], но винаги близки до основната форма Deultum, Δεβελτός. В българската писмена традиция е познато названието **вѣлть**[2]. Любопитен факт бил известен на Леонклавий, който изрично пише, че гърците наричали града Девелт, а българите – Загора[3]. Наименованието вероятно е от тракийски произход, от индоевропейски корен dh[v]vel- – със значение „блатист, тинест“[4], което пък от своя страна, представлява важно указание за местоположението на крепостта.

Средновековният град безспорно се идентифицира с днешното с. Дебелт, което, освен че е наследило мястото, е запазило и името.

Всъщност районът бил обитаван от древни времена и там е разкрит тракийски некропол, датиран преди времето, когато била основана колонията на ветераните на император Веспазиан. Средновековното укрепление възникнало на известно разстояние от античното селище. Неговите останки се намират на западния край на Мандренското езеро, между устията на Русокастренска и Грудовска река. Шкорпил описва т. нар. Горно градище като крепост с формата на квадрат, с приблизителна площ от 10 дка, с кръгли кули в четирите ъгли и дебелина на стените 2 м. Съществува и втора крепостна стена с по-нисък зид и окопи. Тя е на разстояние от около 15 м от първата. Около това крепостно ядро бил разположен и самият град[5]. По пода на кулите на места се открива замазка, правена след XII в. Някъде крепостната стена пресича опожарени ранновизантийски сгради. Намерени са предмети на бита – керамика, въоръжения, украшения, немалко монети[6]. Особено интересни са археологическите находки от IX в. Част от тях се определят като български. Най-значимо откритие е пръстенът с първобългарски рунически надписи[7]. Девелт бил важен граничен град и стоварище с голяма митница[8].

Ако договорът за отстъпването на Загора на българите би могъл да бъде отнесен към 705 г., то още тогава Девелт ще да е бил граничен град между България и Византия. Това, което е сигурно, е, че е бил превзет в 812 г. от армията на хан Крум. Българският владетел изнесъл от крепостта голяма плячка, а жителите му, ведно с техния епископ, преселил в своите земи[9]. Този факт е отразен в българската епиграфска традиция. Един надпис съобщава за превземането на града[10], а друг – за въвеждането му в българската административна система под пряката власт на боила кавхан Иратаис[11]. По-късно, според сключения по времето на хан Омуртаг договор, границата между България и Ромейската империя минавала на юг от Девелт[12], така че той вероятно оставал в българските територии. В Девелт освен византийските печати от митницата и този на един анонимен архонт от края на VIII или началото на IX в.[13] са намерени и два моливдовула на княз Борис I[14], което дава основание на Х. Димитров да предположи, че градът бил разделен между двете държави[15], а според мен, той по-скоро е ползван за дебуше на стоките от хинтерланда, чиито жители ще да са били и български, и византийски поданици. Това донякъде се потвърждава и от своеобразното място на Девелт в българо-ромейските отношения по времето на цар Симеон. В едно писмо на патриарх Николай Мистик до българския владетел става дума за съществуването на специален договор, според който „по обичая" подаръците на българския цар, изпращани от Константинопол, били доставяни в Девелт и оттам чрез царските хора – предавани на цар Симеон[16].

Името на града се среща в писмените извори отново чак във връзка със събития, станали през 1203 г., когато ексимператорът Алексий III, бягайки от Константинопол, намерил убежище там[17], като пристигнал в града с лодка. В кампанията си от 1263 г. Михаил Глава превзел Девелт[18].

Девелт бил епископия в епархия Хемимонт. Неговите архиереи присъствали на съборите от 787 и 879 г.[19] Епископите му са регистрирани в нотициите на Константинополската патриаршия до XII в.[20] По-нататък името на града не се среща нито в синодалните акти, нито в епархийските списъци, но дали това означава, че Девелт западнал като политически и религиозен център[21] или преминал под управлението на Българската църква[22], на този етап остава неизвестно.

[1] Glossar, A, III, 7, 1987, S. 34; *Schramm*, Eroberer, S. 227.
[2] *Яцимирский*, Тексты, с. 192.
[3] *Leunclavius*, p. 315.
[4] *Detschew*, Sprachreste, S. 123.

[5] *Шкорпил*, Старините, IV, 134–135.

[6] *Дамянов, С.* Проучванията в Дебелт – проблеми и перспективи. – В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Малко Търново, 1984, с. 92.

[7] *Dimitrov, Chr.* Die Frühmittelalterliche Stadt Δεβελτός zwischen Byzanz und Bulgarien von achten bis ins zehnte Jahrhundert. – In: Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und frühen Mittelalter. Wien, 1992. S. 39.

[8] *Schlumberger*, Sigilographie, p. 112; *Zacos-Veglery*, Seals, I, № 285; *Zacos*, Seals, II. No 159; *Йорданов, И.* Печатите на комеркиярията в Девелт. – ИПр, 1992, № 2.

[9] *Theoph.*, p. 495.

[10] *Бешевлиев*, Надписи, № 2, с. 108.

[11] *Бешевлиев*, Надписи, № 47, с. 174.

[12] *Бешевлиев*, Надписи, № 41, с. 152.

[13] *Панченко, Б.* Каталог моливдовулов – ИРАИК, 13, 1908, № 369.

[14] *Юрукова, Й.* Моливдовули на княз Борис I (852–889). – Нумизматика, 1981, № 2, с. 6.

[15] *Dimitrov*, Die Frümittelalterliche Stadt, S. 40.

[16] *Nicolaus I*, Epist. № 40.

[17] *Nicetas*, p. 547; *Ephraem*, v. 6870–6873.

[18] *M. Philae*, v. 130.

[19] *Mansi*. VI, 794 C: VIII, 919; XII, 1110 C, XIII, 149 B; 372 D; 396 E.

[20] *Darrouzès*, Notitiae, p. 286, 304, 329, 364; *Laurent*, Corpus, p. 549, № 723.

[21] *Laurent*, Corpus, p. 549.

[22] *Soustal*, Thrakien, 234–235.

ДЕКАТЕРОН

Името е познато единствено в генетивна форма Δεκατέρων от една нотиция на Константинополската патриаршия от 787 г.[1]

К. Апостолидис приема априорно нейното присъствие в подчинените на Пловдивския митрополит епископии[2], докато П. Мутафчиев направо се съмнява в достоверността на нотицията[3]. Ж. Дарузес предполага, че Декатерон е идентичен с град Котор в Далмация[4].

[1] *Darrouzès*, Notitiae, p. 242.

[2] *Ἀποστολίδη*, Φιλιπουπόλεως μητρόπολις, σ. 4.

[3] *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, с. 213.

[4] *Darrouzès*, J. Listes épiscopales du concile de Nicée (787). – REB, 1975, p. 57.

ДИМОТИКА

Името, само по себе си, вече дава характеристика на укреплението – Διδυμότειχος – град с двойна стена. Изворите го квалифицират като φρούριον, κάστρον, πολίχνιον, πόλις, castrum, citez[1].

Приемник на средновековния град е днешният град Димотика, Гърция.

Крепостта е разположена на хълм с надморска височина 107 м. И до днес съществуват останки от двойната ѝ крепостна стена и кулите[2]. Обикновено се приема, че Димотика е възникнала на мястото на Плотинопол.

Градът е свързан чрез някои събития с българската средновековна история. Триумфална колона с надпис κάστρον Διδυμοτύχου регистрира победата на хан Крум над града[3]. Той не бил включен в българските предели и в последвалия при неговия приемник продължителен мир с Византия Димотика останала далеч от българо-ромейската граница. Българските владетели предявили претенции към града отново едва в началото на XIII в. По това време латинската власт в Константинопол била предоставила управлението на Димотика и Адрианопол на своя васал Теодор Врана, явно с цел да ангажира по този начин и местното население. През юни 1206 г. цар Калоян обсадил Димотика, като инсталирал там 16 каменохвъргачки[4]. Той дори се опитал да отбие течението на реката[5]. След дълга, но неуспешна обсада българските войски се оттеглили. През есента на същата година обаче техните действия били значително по-успешни. С бърз набег българските войски достигнали до града, превзели го, разрушили стените му до земята и отвели със себе си множество пленници, заграбвайки и немалко плячка[6]. Съдбата на града остава неизвестна за един относително кратък период от време, но едва ли може да се допусне, че той по някакъв начин е бил зависим от България преди 1230 г. След битката при Клокотница и споразумението между цар Иван II Асен и император Йоан III Дука Ватаци пет години по-късно Димотика явно останала в българската сфера на влияние[7]. Това продължило до края на царуването на Иван Асен. Никейските владетели укрепили града и той последователно бил седалище на мнозина от ромейските василевси и военачалници в техните военни кампании, насочени срещу българите. Едва в 1342 г. под предлог, че помагат на Кантакузиновата съпруга Ирина, българите отново се отправили към Димотика и обсадили града. Трябвало обаче бързо да се оттеглят, тъй като на помощ се притекла флотата на Умур бег[8].

Градът бил разположен на важно стратегическо място, контролиращо пътищата, минаващи по Марица и река Еритрос[9].

Градът бил значителен църковен център.

[1] *Asdracha*, Rhodopes, p. 131.

[2] *Μπακαλάκης, Γ.* Ἀρχεολογικὰ προβλήματα τοῦ νόμου Ἔβρου. – Ἡ ἱστοριογραφική, ἀρχεολογική καί λαογραφική ἔρευνα γία τήν Θράκην, Θεσσαλονίκη, 1988, σ. 196; *Giannopoulos, Ph.* Didymotichon, Geschichte einer Byzantinischen Festung. Köln, 1975, 94–97.
[3] *Бешевлиев,* Надписи, № 21, с. 144.
[4] *Villehardouin,* p. 238, § 425.
[5] *Nicetas,* p. 632.
[6] *Villehardouin,* p. 256, § 442.
[7] *Acropolita,* 51–52; *Giannopoulos,* Didymotichon, 34–36.
[8] *Cant.,* II, p. 345; *Божилов,* Асеневци, с. 302.
[9] *Asdracha,* Rhodopes, p. 133; *Soustal,* Thrakien, 240–244.

ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ

Епоним на града Διοκλητιανόπολις Θράκης бил император Диоклециан. Омоними съществували в Тесалия и Македония.

В изворите не се срещат категорични данни за местоположението на града, затова и съществуват немалко версии за неговата локализация. Най-убедителни обаче са като че ли аргументите на В. Бешевлиев, според когото Хисарската крепост е идентична със средновековния Диоклецианпол[1].

Части от крепостта са добре запазени и до днес. Тя има формата на неправилен четириъгълник, чиито стени от запад, юг и изток са единични, а от север – двойни. Площта ѝ е около 3,2 дка. Изглежда, че е била оградена с ров. На места стените са запазени на височина до 10–12 м и личи дебелината им от 2,5 до 3,5 м и градежът opus mixtum[2]. Крепостта имала четири големи порти и девет потерни. Кулите ѝ са правоъгълни и на три етажа, издигнати и в четирите посоки[3]. Край южната стена са открити три помещения, вероятно казарми, които можели да поберат до 600 войници[4].

В града и най-близките му околности са открити останките на девет базилики. Повечето от тях се датират около V в. Най-голямата се намира на около 100 м от източната стена. Тя е трикорабна с полукръгла абсида[5]. Другата, също трикорабна с нартекс, атриум и тристранна абсида, била според един надгробен надпис възстановена след опустошенията на готите[6]. Вероятно най-късно построена (през VI в.) е тази, намираща се край сегашния път за с. Миромир, близо до южната врата.

В късната античност в града са съществували минерални бани и този факт е отразен в надпис[7]. В крепостта и край нея се намират фрагменти от битова и строителна керамика, метални предмети, стъкло и накити от IX–XI в.[8]

При с. Веригово, в местността Манастирището, се намират основите на стара еднокорабна, едноабсидна базилика, строена от недялани камъни и тухли, вероятно по времето на останалите строежи в крепостта. На изток, на връх Св. Георги, има още една църква с несиметрична основа от същия период[9].

Диоклецианопол е определен от Теофилакт Симоката като „силна крепост" в едно негово описание на нападение на аварите от 586 г.[10]

Градът бил епископия, подчинена на Филипополската митрополия[11]. Неговите архиереи вземали участие в не един църковен събор в Константинопол[12]. В епархийските листи името изчезва рано и историята на града не може да бъде проследена след IX в.[13] Остава неизвестно дали е било променено названието му или той просто е престанал да съществува.

[1] *Beševliev*, V. Wo lag die Bischofsitz Diokletianopolis in Thrakien. – Linguistique Balkanique, 9, 1964, 49–57.

[2] *Маджаров, К.* Нови разкопки и проучване на Хисарската крепост. – ИАИ, 30, 1967, с. 113.

[3] *Маджаров, К.* Археологически проучвания на античния град Хисар в последните двадесет години. – Археология, 1965, № 3, 21–31; Базилика № 9 в Хисар. – Археология, 1971, № 3, с. 36.

[4] *Маджаров, К.* Казармените постройки на Диоклециапополис. – ИМЮБ, 8, 1982, с. 79.

[5] *Филов, Б.* Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика. – ИАД, 1911, с. 144; *Иванова*, Църкви, с. 436; *Маджаров*, Нови разкопки, с. 141.

[6] *Beševliev*, Inschriften, NoNo 223–227.

[7] *Beševliev*, Inschriften, NoNo 223–227.

[8] *Запрянов, А.* Средновековни паметници на културата в Хисар. – Археология, 1967, № 1, 40–48.

[9] *Мутафчиев, П.* Някои бележки за Хисар и околностите му. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1973, с. 152; *Цончев, Д.* Археологически паметници по южните склонове на Панагюрска Средна гора. С., 1963, с. 98.

[10] *Simocata*, p. 103; *Schreiner, P.* Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylactos Simocates. – In: *Pillinger, R.* Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident. Wien, 1985, S. 30.

[11] *Darrouzès*, Notitiae, p. 212, 227, 242, 259.

[12] Mansi, III, 38 D, 42 A, 45, 163; VII, 534; IX, 176 B, 392 C.

[13] *Janin*, Diocletianopolis, 4, DHGE, 14, 1958; *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, 207–209; *Soustal*, Thrakien, 245–246.

ДИОСПОЛ

Името Διόσπολις е известно от нотициите на Константинополската патриаршия и от един пасаж у Теофан, почерпан от Малала.

Освен тракийския град Диоспол, съществували още три омонима в Палестина и в Египет[1].

Въпросът за локализацията е спорен. К. Иречек и В. и К. Шкорпил приемат, че градът бил разположен при Кабиле[2]. П. Мутафчиев оборва напълно аргументирано тяхната теза, но избягва да предложи свое мнение[3]. В. Томашек допуска, че епископията се намирала край дн. Ямбол, като също предпочита Кабиле[4]. В. Гюзелев смята, че Диоспол и Диампол са идентични[5]. За съжаление, не разполагаме с необходимите данни, които биха могли да укажат със сигурност неговото местоположение.

Диоспол се появява в епархийските списъци твърде рано и изчезва също рано ведно с Диоклецианопол[6].

Съществува едно любопитно съобщение, според което в 529 г. епископът на Диоспол в Тракия бил низложен и наказан поради обвинение в хомосексуални наклонности[7].

[1] *Мутафчиев,* Църк.-ист. география, с. 211, бел. № 22.
[2] *Иречек,* Пътувания, с. 739, бел. № 13; *Шкорпил,* Някои бележки, 46-47.
[3] *Мутафчиев,* Църк.-ист. география, 210–211.
[4] *Tomaschek,* Hämus-Halbinsel, S. 322.
[5] *Гюзелев, В.* Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава. – В: История на град Ямбол. С., 1976, 43–48.
[6] *Darrouzès,* Notitiae, p. 212, 227, 247, 259.
[7] *Theoph.,* p. 177; *Soustal,* Thrakien, S. 247.

ДОБРОЛОНГ

Топоним от типика на Бакуриани – Δοβρολόγκω ἀγρῶ. Местност край Бачково[1]. Иречек смята, че името е запазено в названието Добра лъка[2].

[1] *Gautier,* Typicon, p. 35.
[2] *Иречек,* Пътувания, с. 485; *Lemerle,* Cinq études, p. 176; *Soustal,* Thrakien, S. 249.

ДОБРОСТАН

Топоним от типика на манастира „Св. Богородица Петрициотиса" – Δοβροστάνω. Имот – ἀγρός край Бачково[1].

1 *Gautier,* Typicon, p. 35; *Lemerle,* Cinq études, p. 176.

ДРАГУВИТИЯ

Името Δραγουβιτεία, което се среща и в множество други модификации в по-късни извори, поставя пред изследвачите поредица от трудно решими проблеми. Произходът му ще да е славянски и води на чалото си от drug-, drag-, drjagva със значение „падина, мочурище, блато“[1].

Значително по-трудна е локализацията. Названието е познато още от „Чудесата на Св. Димитър“, но то почти сигурно визира други земи[2]. Същото се отнася и до общината Драговития и т. нар. драговити[3]. Титлата „екзарх на Тракия и Драгувития“ на Пловдивския митрополит[4] е тази, която създава известно объркване. К. Иречек допуска, че щом името Драгувития е влязло в титулатурата на пловдивския архиерей едва в турско време, то може да е било пренесено от епископството на македонските драгувити[5]. Традицията се запазила до късно, тъй като двама арменски пътешественици от XVII в. предават, че във Филипопол се „намира седалището на гръцкия (т. е. ортодоксалния – б. м., К. Г.) митрополит, наречен ипертимос и екзархос на Тракийска Драговидия“[6]. Разпространението на немалко местни и речни наименования от този корен дава основание на мнозина медиевисти, че търсят област Драгувития близо до Пловдив. Така Г. Цукалас смята, че името се свързва с рекичката Дроговити край местността Св. Безсребреници[7]. В. Миков я локализира от Устина до Кричим, в северното подножие на Родопите[8], а И. Дуйчев най-общо я определя като „област в Родопите южно от Филипопол“[9]. К. Аздраха предпочита версията на К. Иречек и предполага по-късно преселване на македонското племе драгувити в Тракия[10]. Всички предположения обаче остават единствено като недоказуеми хипотези.

[1] *Миков, В.* Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България. – Археология, 1968, № 2, с. 37; *Dujčev, I.* Dragvista-Dragovitia. – REB, 22, 1964, p. 221.

[2] *Oikonomides*, Listes, p. 263.

[3] *Obolensky, D.* The Bogomils, A Study in Balkan-Neo Manichaeism. Cambridge, 1948, 156–165; *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, 203–240, 332, 427.

[4] *Darrouzès, J.* Ekthesis Nea. – REB, 27, 1969, p. 48.

[5] *Иречек*, Пътувания, 454–455.

[6] Арменски пътеписи, с. 73.

[7] *Τζουκαλᾶς*, Φιλιππόπολις, 64.

[8] *Миков*, Локализиране, с. 36.

[9] *Dujčev*, Dragvista – Dragovitia, p. 219.

[10] *Asdracha*, Rhodopes, p. 59; *Soustal*, Thrakien, S. 253.

ДРАМИЦА

Името Δραμίτζα се среща в нотициите на Константинополската патриаршия от времето на император Леон VI нататък. Има славянски агенсов суфикс, който предполага неговото възникване след плътното заселване на района със славяни.

Локализацията му се определя от близостта му с названието на днешното с. Драма, Ямболско. Този вариант К. Иречек[1] приема изцяло. П. Мутафчиев е значително по-предпазлив при локализацията, но така или иначе предполага, че Драмица се е намирала там[2]. В. Тъпкова[3] и В. Гюзелев[4] допускат, че местоположението ѝ е било по-скоро край днешното с. Малък манастир. П. Коледаров пък смята, че се е намирала между Малък манастир и Драма[5]. И край двете села има следи от средновековен живот, пък и се намират съвсем близо едно до друго. Вероятно е Драмица да се е намирала в този район, но нямаме никакви сигурни аргументи за категоричната ѝ локализация.

В периода X–XII в. Драмица била епископия, подчинена на Пловдивския митрополит[6].

[1] *Иречек,* Пътувания, с. 766.
[2] *Мутафчиев,* Църк.-ист. география, с. 225.
[3] *Тъпкова,* Крепости, с. 48.
[4] *Gjuzelev,* Konstantia, S. 159.
[5] *Коледаров,* Полит. география, I, с. 44.
[6] *Darrouzčs,* Notitiae, p. 285, 301, 328, 363; *Soustal,* Thrakien, 253–254.

ДУЛТРОИНИ

Δουλτροηνοι е един неясен топоним от надпис, отразяващ военна заповед от времето на хан Крум, който обикновено се датира в 813 г.[1] Единственото указание за неговото местоположение е близостта му с Берое[2].

[1] *Бешевлиев,* Надписи, № 47.
[2] *Beševliev,* Inschriften, S. 223; *Gjuzelev,* Konstantia, S. 166; *Soustal,* Thrakien, S. 255.

ЕЛЯ

Името Ἐλαία е в пълно съответствие с днешното название на Маслен нос (Зейтин Бурун). В някои италиански карти то се отбелязва като Lalea[1]. Името има немалко аналози, регистрирани още от Стефан Византийски – като названия на градове в Азия, Италия, Финикия и Витиния и като име на езеро в Етиопия[2].

Еля безспорно се намирала на днешния Маслен нос. Според Б. Димитров тя била известна преди това с наименованията Тера или Херсонес[3]. Според един гръцки портолан от XIV в. пристанището се определя като τῆς Ἐλαίας ἀκροτήρι[4].

Крепостната стена преграждa най-тясната част на носа, защитавайки го откъм сушата. Стената е широка около 2,8 м и е градена от ломен камък без спойка[5].

[1] *Almagia*, Carti, tav. 44.
[2] *St. Byz.*, p. 263.
[3] *Димитров, Б.* Малки пристанищни крепости. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, с. 436.
[4] *Delatte*, Portulans, II, p. 47.
[5] *Димитров*, Малки пристанищни крепости, с. 436; *Soustal*, Thrakien, S. 257.

ЕМОНА

Пръв споменава името Идриси, който го предава във формата Аймен[1]. По-нататък в наративните извори, картите и лоциите се срещат различни модификации – Ἐμμόνα, Αἵμων, Λεμάνο, Lemano, Erminio[2], които несъмнено съответстват на Емона. Наименованието безспорно е свързано с името на планинската верига Αἵμων, в чийто най-източен край била разположена крепостта[3].

Крепостта Емона се идентифицира с останките на днешния нос Палеокастро край с. Емона. Пристанището изглежда е било на север, в залива Св. Димитър, единственото защитено от ветрове място. В края на миналия век били разкрити основите на крепостта[4]. На север се намират развалините на манастира „Св. Никола", където се откриват фрагменти от строителна и битова керамика. Над селото, на върха Св. Илия, личат основите от абсидата на параклис или малка църква.

Съществува и един омоним у А. Дандоло, споменат във връзка с нападенията на Атила и по-късно със събития от средата на XII в. – Emona или Ernonie[5]. Описанието на този град, чието спо-

менаване е свързано с много по-ранни събития, предполага, че той се намирал далеч на запад от разглежданата крепост.

Градът е възникнал на мястото на античното селище Аристеум[6]. Няма преки данни за неговото развитие до съобщението на арабския географ Идриси. От средата на XII в. е запазена една плоча с надгробен надпис на рабинята Божия София[7]. По време на похода си срещу Ивайло Михаил Глава „завладял цялото място Емона"[8]. През октомври 1366 г. крепостта се предала на граф Амедео. Тя е единственото черноморско укрепление, превзето от рицарите откъм сушата. За кастелан бил назначен месир Антоан де Шампан и на жителите била наложена контрибуция[9]. Според договора от 1367 г. градът бил предоставен на Византия[10]. Няколко години след това, според известията от документите на Константинополската патриаршия, Емона преминал във владение на Добротица[11].

Според писмо на Несебърския митрополит Антоний, адресирано до Св. Синод, Емона принадлежала от стари времена на Несебърската митрополия, затова и тя не бивало да се управлява от Варна. Молбата му била уважена и в 1372 г. Емона преминала под юрисдикцията на Несебърската митрополия[12]. Край Емона се намирал не един манастир, тъй като житието на Теодосий предава, че в намиращата се близо до Несебър „гороу емωнскоую ѣуѕипонта" се оттеглили, за да търсят усамотение Теодосий и Ромил[13]. За манастира „Св. Никола" в Емона има и грамота от цар Иван Александър, която го осигурявала да бъде „несмущаван, необезсиляван, неприкосновен и необезпокояван с каквато и да е тегоба – царска, църковна и властелска"[14].

За Емона пишат немалко по-късни автори, пътешественици, преминали през Балканите, и картографи[15].

[1] *Недков,* Идриси, с. 73.

[2] *Коледаров,* Мореплавателни карти, с. 293; *MM,* I, p. 367; *M. Philae,* v. 183; *Almagia,* Carti, tav. 4, 14, 19, 20, 37, 44; *Delatte,* Portulans, p. 231; *Motzo,* Compasso, p. 130.

[3] *Schramm,* Eroberer, 205–206.

[4] *Шкорпил, К.* и *Х.* Североизточна България в географско и археологическо отношение. – СбНУ, 8, 1892, с. 35.

[5] *Andreae Danduli* ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta, R1S, XII/1. (Ed. E. Pastorello), Bologna – Citta de Castello, p. 58, 224.

[6] *Plin.*. Nat. Hist., 4, 11, 45; *Mihailov, G.* Inscriptiones Graece in Bulgariam repertae. T. 1. S., 1970, p. 251.

[7] *Beševliev,* Inschriften, No 151.

[8] *M. Philae,* v. 183.

[9] *Cron. de Savoye,* 145-147; *Bollatti,* p. 5, 85, 107.

[10] *Гюзелев,* Очерк, с. 154

[11] *Мутафчиев,* Месемврийските манастири, с. 670; *Кузев, А.* Козяк и Емона. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, с. 322.

[12] *MM*, I, p. 367.
[13] *Златарски*, Житие и жизнь, с. 16.
[14] *Дуйчев*, СБК, II, с. 145.
[15] *Kissling*, Thrakien, S. 47; *Koledarov*, Black Sea Coast, 248–253; *Soustal*, Thrakien, 258–259; *Кузев*, Козяк и Емона, с. 316, 322; *Тотешев, А.* Нови сведения за миналото на Емона, Бургаска област. – ГАНАМ, 8, 1992, 331–339.

ЕРКЕСИЯ

С това име е известен българският граничен окоп в Тракия. Той започва край Девелт и достига на запад почти до вливането на р. Сазлийка в Марица. Дължината му е 130 км. Валът е прекъснат от течението на р. Тунджа. Почти в средата, край сегашното с. Люлин, се намират останките от лагер. Той има полукръгла форма и е разположен от южната страна. Земленият насип е запазен и до днес, като на места достига до 3 м височина и ширина в основата 15 м. Изграден е от изкопаната от рова пръст, смесена с камъни. Ровът е по-тесен, но дълбочината му достига 4 м[1].

Около датирането на това съоръжение все още се водят спорове. Докато данните от археологическите проучвания сочат, че то е било строено през VIII–IX в., то мнозина от изследвачите на средновековната българска история считат, че възникването му е свързано с първите придобивки на българската държава на юг от Стара планина[2]. Често Еркесия се идентифицира с българо-византийската граница, регламентирана с договорите от 716 г., с 30-годишния договор на Омуртаг, с границата от времето на княз Борис I, както и с тази от 904 г.

Наративните извори споменават окопа съвсем бегло. В текста на Скилица, отнасящ се до навлизането на император Никифор Фока в Тракия през 967 г., се среща единственото по-точно определение. Според него василевсът достигнал до големия окоп (μεγάλη τάφρος, а според Кедрин μεγάλη σούδα), откъдето написал писмо до цар Петър[3]. Всички други известия са несигурни и напълно хипотетични. Също се отнася и до допускането, че с името Кримна Мануил Фил може да е обозначил една част от Еркесията. Споменът за този значим вал обаче продължил да съществува и под името Fosse de Visi или Fossa то е отбелязано в картите на Г. Делил[4].

[1] *Шкорпил, К.* Окопы и земляныя укрепления Болгарии. – ИРАИК, 10, 1905, 523–533; *Иречек*, Пътувания, с. 745, 784, 797, 835, 844; *Овчаров, Д.* Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал „Еркесия" в Южна България. – ГСУ.

ИФФ, 63, III, 1970, 445–462; *Рашев, Р.* Укрепителната система на ранно-средновековна България. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, 30–32.

[2] *Овчаров*, Наблюдения и археологически разкопки, 459–460.

[3] *Scyl.*, p. 277; *Cedr.*, II, p. 372.

[4] *Бешевлиев, Б.* Споменаването на окопа „Еркесия" и „оногондури" в стари карти от началото на XVIII в. – В: Българско средновековне. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980, 113–116; *Soustal*, Thrakien, 261–262.

ЕФРЕМ/ЕФРАИМ

Името Ἐφραίμ се среща от началото на XIII в. нататък. Средновековните автори определят местоположението на крепостта приблизително. Техните данни позволяват тя да бъде локализирана край дн. с. Ефрем, Хасковско[1].

През юни 1206 г. край крепостта (chastel) рицарите на Анри устроили своя лагер. Според Вилардуен замъкът бил разположен на красиво място, в долината на Арда, на пет дни път от неидентифицираната крепост Родестуик[2]. Била превзета от Михаил Асен в 1254 г.[3] Скоро след това обаче Теодор Ласкарис си я възвърнал. Отново за Ефрем пише Кантакузин. Той поставя градчето (πολίχνιον) в Мора. В 1343 г. всички други крепости минали на страната на Кантакузин. Единствено Ефрем му оказал съпротива и бил жестоко опустошен от наемниците на Умур бег[4].

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 452; *Разбойников, А.* За крепостта Ефрем (Ефраим). – Археология, 1965, № 3, 39–42; *Asdracha*, Rhodopes, 149–150; *Аладжов*, Селища, с. 14.

[2] *Villehardouin*, II. p. 246, § 433.

[3] *Acropolita*, p. 108; *Scut.*, p. 513; *Ephraem.*, v. 8986.

[3] *Златарски*, История, III, 39-42.

[4] *Cant.*, II, p. 404; *Lemerle*, Aydin, p. 156, 168; *Soustal*, Thrakien, S. 261.

ЗАГОРА

Топонимът Ζαγορᾶ, Ζαγορία, Zagora е от стар слявянски произход[1]. Изглежда, че първата поява на този иначе често срещан на Балканите топоним е в Тракия, а останалите областни названия, както и употребата на името като политико-държавен термин, стават известни значително по-късно[2]. Областта ще да е получила това наименование от българите по време на присъединяването ѝ към тяхната държава, след договора между император Юстиниан II и хан Тервел[3]. В това отношение изворите са идентични и всички те

сочат, че константинополският император откъснал земя от ромеите и я дал на българите. Тя била наречена Загора[4]. Аналогични са и съобщенията, отнасящи се до събития, станали 150 години по-късно. Според тях ромейският двор отново откъснал от своите територии, отново ги предоставил на българите (този път като подарък) и те отново ги назовали Загора. Вторите известия са малко по-подробни. Те очертават приблизителните граници на областта от Сидира до Девелт и от тях става известно, че във втората половина на IX в. тези земи били пусти и ненаселени[5].

Най-ранният автор, който споменава Загора и я описва като земя, предоставена на хан Тервел от Юстиниан Ринотмет, е Георги Амартол[6]. Неговото изложение приключва до 842 г. и това изключва възможността той да има предвид по-късни събития. Буквално същата история съобщава и Леон Граматик[7]. Продължителят на Теофан, Псевдо-Симеон и Зонара разказват, че императрица Теодора предала на българите Загора. И в двата случая текстовете са почти идентични. Става дума за пуста (ἐρήμην) земя, която се простирала около Сидира, където се намирала тогава границата между ромеи и българи. Тя била наречена от тях Загора (καλεῖται Ζάγορα παρ΄αὐτούς)[8]. Най-интересен обаче е текстът у Кедрин. Той компилира от предходниците си, като първо разказва за подаръка на Юстиниан, а после за удоволствието, с което Теодора отстъпила тези земи[9]. Без да се притеснява от дублирането на топонима, когато описва войните на Самуил, той споменава Загория, в която се издига силната крепост на Мелник[10] и това със сигурност е вече онази Загора, за която говори Кекавмен[11].

Веднага възниква проблемът дали областта Загора, отстъпена на хан Тервел, е идентична с тази, подарена на княз Борис, и дали един и същи политически акт не е описан два пъти във византийската книжнина[12].

Локализацията на областта е също така приблизителна. Сидира остава един неясен топоним, но така или иначе Загора ще да се е простирала на север от Еркесията и в нея едва ли са влизали черноморските градове. В литературата съществуват немалко обяснения на произхода на името и също така повече или по-малко точни локализации[13], но като че ли най-вероятно е границите на областта да са се променяли в зависимост от държавните граници между България и Византия, така че тя все пак остава недетерминирана като едно точно географско понятие. Но ако трябва да се търси в съдържанието на името някакъв политически контекст (което впрочем е задължително щом след време топонимът е станал рав-

нозначен на името България[14]), то изглежда, че в началния период на Първото българско царство Загора може да се отъждестви най-общо с България на юг от Хемус.

По-късните извори, които споменават това име, може би с изключение на Мануил Фил[15] и някои преводни хроники, обозначават с него или България изобщо, или области в Македония и Епир. За област Загора в Тракия пишат отново едва Халкокондил и Леонклавий, базирайки се на най-ранните известия. Леонклавий, компилирайки по-старите автори, посочва, че „според Кедрин–Зонара Загора в Тракия първоначално се наричал Девелт" и малко по-нататък: „Девелт го наричали гърците или пък Загора, както го нарекли българите."[16] Лаоник Халкокондил, пишейки за османското заселване в Тракия, съобщава, че Мурад заселил Загорското поле (Ζαγορᾶς πεδίον) и пловдивските околности[17]. Турската писмена традиция свободно ползва това име, поставя го предимно в тракийските земи и като име на местност, и като име на град, и то на големия античен и средновековен град Берое.

[1] *Заимов, Й.* Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. С., 1967, 21–22.

[2] *Koledarov, P.* More about the Name Zagorie. – BHR, 1973, 4, 98–102.

[3] *Златарски*, История, I/1, с. 264.

[4] *Migne*, PC, col. 905; *Leo Gramm.*, p. 168; *Scyl.*, p. 92.

[5] *Theoph. Cont.*, 164–165; *Pseudo-Sym.*, p. 666; *Zonaras*, p. 389; *Яцимирский*, Тексты, с. 112.

[6] *Georg Hamartoli*, PG 110, col. 905.

[7] *Leo Gramm.*, p. 168.

[8] *Theoph. Cont.*, 164–165; *Pseudo-Sym.*, p. 666; *Zonaras*, p. 389.

[9] *Scyl.-Cedr.*, I, p. 780; II, 153.

[10] *Scyl.-Cedr.*, II, p. 459.

[11] *Cecaum.*, p. 18.

[12] *Gagova*, Bulg. Byz. Border, 72–73.

[13] *Иречек*, Пътувания, с. 189; *Иширков, А.* Областното име Загория или Загора в миналото и сега. – ИНЕМ, 3, 1923, 80–88; *Сакъзов, А.* Областното име Загора по нови извори. – В: Сб. в чест на А. Иширков. С., 1933, 353–358; *Златарски*, История, I/1, 170–190, 242–246, 261–279, 300–302; *Мутафчиев, П.* История на българския народ. Т. 1. С., 1943, с. 114; *Дуйчев, И.* Проучвания на българското средновековие. – СпБАН, 1945, № 1; *Цанкова-Петкова, Г.* О территории болгарского государства в VII–IX вв. – ВВр, 17, 1960, с. 145; *Димитров, Б.* Първото българско царство и Южното Черноморие (Загора). – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 60–64; *Runciman, S.* The First Bulgarian Empire. London, 1930, p. 31; *Beševliev, V.* Les inscriptions du relief de Madara. – BSI, 16, 1955, 2, 219–254; *Koledarov*, More about the Name Zagorie, 95–96; *Browning*, Byzantium, p. 48; *Gagova*, Toponymy, p. 89–91; *Soustal*, Grenze, S. 155; Ἀμάντου, Κ. Σύμμεικτα. Γλωσσικὰ μελετήματα. Athen, 1964, σ. 380.

[14] *Gjuzelev, V.* Les appellations de la Bulgarie mediévale dans les sources historiques (VIIe–XVe s.). – В: Сб. в памет на Ст. Ваклинов. С., 1974, с. 47–48.

[15] *M. Philae*, v. 118, 204.
[16] *Leunclavius*, p. 315.
[17] *Chalcocondyl.*, p. 41; *Soustal*, Thrakien, S. 503.

ЗАХАРИУ

Топоним от типика на Бакуриани – χωρίου τοῦ Ζαχαρίου[1]. Името е известно само в генетивната си форма. Й. Иванов смята, че то е гласяло Захариево[2]. Споменава се във връзка с разпоредба на Месопотамит относно Воден и Захариу.

[1] *Gautier*, Typicon, p. 131.
[2] *Иванов, Й.* Асенова крепост, с. 208; *Lemerle*, Cinq études, p. 176.

ЗИГОС

Оронимът Ζυγός се среща не много често като омоним на Хемус или по-скоро като име на част от планинската верига и изглежда указва физико-географската характеристика на планината. Името е познато като название на част от планински масиви в днешна Северна Македония, в Северна Сирия, Витиния, в Тайгет, като име на манастир в Света гора – μονὴ τοῦ Ζυγοῦ[1]. Критовул споменава за голяма планина в Спарта, наречена Зигос[2]. Като че ли единствено у Михаил Аталиат названието изцяло замества името Хемус. Според неговия текст Зигос е планина, „лежаща на границата между Македония (т. е. Тракия – б. м., К. Г.) и земите около Истър, която поради това била наричана Зигос“[3]. Ана Комнина го употребява както за планините около Ямбол, Берое и Голое[4], така и за планинска верига, намираща се по пътя от Филипопол към Далмация[5]. Значително по-късно у Мануил Фил[6] и Пахимер[7] Зигос вече категорично означава Стара планина. У тях вече то може да е осмислено като catena mundi[8], но това едва ли може да се твърди категорично за всички случаи, при условие, че топонимът се среща толкова често и на толкова различни места. В този смисъл употребата му от по-късните средновековни автори, струва ми се, може би по-скоро е израз на желанието им да демонстрират ерудиция и култура. Интересни наблюдения върху термина има Л. Максимович, според когото Зигос има двояко значение – веднъж той се употребява като terminus technicus, обозначаващ гранични райони, и втори път – с него били означавани периферни планински вериги, по правило ниски, изучени, богати с проходи, които изпълнявали функ-

циите на природни граници. При това не е било задължително те да са имали форма на „верига“[9]. Това изглежда напълно приемливо и в нашия случай, като се има предвид, че византийските автори познавали най-вече източните части на Стара планина, пък и обикновено събитията, описвани от тях засягат предимно този район.

[1] *Αμάντου, Κ.* Ζυγός, Ελληνικά, 11, 1936, σ. 272; *Ненадовић*, С. Хиландарски метох и проблем каменог пластики Немањиног доба. – В: Хиландарски Зборник. Т. 1. Београд, 1966, с. 163; Dölger, Schatzkammern, NoNo 5, 7, 107.

[2] *Critobuli*, p. 146.

[3] *Attaliata*, p. 37; 3.

[4] *Anna*, II, 61-62; II, p. 37.

[5] *Anna*, II, p. 18, 28.

[6] *M. Philae*, v. 169.

[7] *Pachym.*, II, p. 80, 447.

[8] *Дуйчев*, Проучвания, с. 151.

[9] *Максимовић, Л.* Зигос на српско-витантијској граници. – Зборник философског факултета. Кн. XV–1. Београд, 1982, с. 88.

ЗЛАТИЦА

Дукас, който съобщава името'Ιζλατή, сам коментира неговата етимология – „селото се нарича Злати, което на български означава χρυσῆ“ (злато)[1]. Вероятно произходът на името е свързан с добива на злато, добре познат в този район.

Идентификацията с днешната Златица би била сигурна, ако известията относно същността на топонима бяха по-точни. Дукас смята, че Злати е село – κώμη. Антонио Бонфини е на мнение, че това е малка река – parvam amnem Slatizam[2]. Михаил Константинович от Островица приема, че Златица е планина, която била наричана и Железни врата (гвозденом капијом)[3]. Впрочем една реминисценция на последното намираме в пътеписа на Райнхолд Лубенау, преминал през българските земи в 1787 г. Той предава, че българите наричали планината Капидервент, а сърбите – Ислади от реката Сладица[4]. Напълно допустимо е този топоним да е имал по-широко значение, като е означавал не само реката (която най-вероятно е първоизточникът на името), но и планината, и селото, възникнало край нея.

Несъмнено Златица е била важен град в турската административна система. Това сочат сведенията и на изворите и на пътешествениците. Останки от средновековния живот на града е намерил още Иречек[5]. В североизточна посока, в с. Църквище (сега в чертите на гра-

да) се намират развалините на кръстокуполна църква от VI в.[6] Понагоре в планината има останки от малка наблюдателна крепост.

Антонио Бонфини, който описва Дългия поход на Янош Хуняди от 1443 г., разказва, че неговите войски имали възможност да преминат през два прохода. Единият бил Траянови врата, а другият се намирал „край малка рекичка, която днес българите наричат Златица". Унгарският военачалник предпочел по-северния път, тъй като допускал, че ще бъде по-слабо охраняван[7]. Този тежък поход се споменава също и в кратките византийски хроники. Съобщението гласи, че унгарците достигнали до Златица – εἰς τὴν Ζλάτιζα[8], а на друго място просто е написано, че преминали през клисурите[9].

[1] *Ducas*. p. 217.

[2] *Antonius de Bontinis*, Rerum Ungaricarum decades. (Ed. I. Fogel. B. Ivanyi). 1., Juhasz. Lipsiae 1936, p. 129, 131.

[3] *Константинович, М.* Турска история. – В: *Мутафчиев, П.* Стари градища и друмове на Стряма и Тополница. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. произведения Т. 1, 342–343.

[4] Немски пътеписи, с. 466.

[5] *Иречек,* Пътувания. 356–366; *Мутафчиев*, Стари градища, 342–344.

[6] *Мутафчиев,* Стари градища, 330–332; Кръстовнднатa църква в с. Клисекьой. – В: *Мутафчиев П.* Избр. произведения. Т. 2, 457–480.

[7] *Bonfifni,* dec. III, lib. V, p. 131; *Гагова, К.* Антонио Бонфини и българската средновековна история. – Минало, 1995, № 3, с. 35.

[8] *Schreiner,* Kleinchroniken, III, S. 160.

[9] *Schreiner,* Kleinchroniken, I, S. 380; *Soustal,* Thrakien, 289–290.

ИНОК

Топоним у Мануил Фил – Οἰνώκον[1]. К. Иречек допуска, че името води произхода си от славянска дума – инок[2]. В. Златарски го определя като местност[3], докато В. Аврамов е на мнение, че става въпрос за крепост в Котленския Балкан[4]. Струва ми се, че произходът на топонима може да се търси и в οἶνος, макар че това е напълно хипотетично и ни най-малко не помага за локализацията му, а дори и за това, какво точно той определя – местност или крепост.

[1] *M. Philae*, v. 214.

[2] *Иречек*, Христ. елемент, с. 258.

[3] *Златарски*, История, III, 561–562.

[4] *Аврамов,* Юбил. сборник, с. 108.

ЙЕРА ЛИМНИ

Топоним у Ана Комнина – Ἱερὰ λίμνη[1], обозначаващ дн. Поморийско езеро[2]. Там разположил на стан войската си Алексий I по време на похода си срещу куманите през 1094 г.

[1] *Anna.* II, p. 61.
[2] *Златарски*, История, II, с. 213.

ЙОАНИЦА

Името Ἰωαννίτζα се среща изключително в документите на Константинополската патриаршия. Славянският агенсов суфикс *-ица* предполага, че името се е появило след усядането на славянското население в района.

Въпросът за локализацията на града остава открит. К. Иречек допуска, че той трябва да се търси в Родопите[1]. П. Мутафчиев не се спира на определено място, смятайки, че епископията може да се намира както в Родопите, така и в Средна гора[2]. П. Коледаров предпочита днешно Елхово[3]. На същото мнение е и В. Гюзелев в своето изследване за средновековна Констанция[4]. К. Аздраха предпочита да не взема отношение по въпроса[5]. Така или иначе всички предположения нямат сериозна аргументация и на този етап сигурната локализация е невъзможна.

Йоаница се споменава за пръв път с присъствието на нейния епископ на събора от 879 г.[6] Епархийските списъци я представят като епископия, подчинена на Филипополския митрополит в периода X–XII в.[7] Съществува също така един печат, датиран в XI в., на Симеон, епископ на Йоаница[8]. За последен път името се споменава в синодален акт от 1339 г., според който на митрополита на Филипи се дават приходите на овдовелите епископии на Йоаница и Хиерпераким които се намирали в Пловдивската митрополия[9].

[1] *Иречек.* Пътувания, с. 449.
[2] *Мутафчиев,* Църк.-ист. география, с. 228.
[3] *Коледаров*, Полит. география, I, с. 44.
[4] *Gjuzelev*, Konstantia, p. 159.
[5] *Asdracha*, Rhodopes, 155–156, note 2.
[6] *Mansi,* XVII 377 C.
[7] *Darrouzès*, Notitiae, p. 285, 304, 328, 364.
[8] *Laurent.* Corpus, V/1, p. 522, No 690.
[9] *MM*, I, p. 190; *Darrouzès*, Regestes, No 2190; *Soustal*, Thrakien, S. 286.

КАСТРИЦИОН

Името Κα[ν]στρίτζιον, само по себе си, указва относително малките размери на крепостта. Названието има по-късни аналози в същинска Гърция[1].

Сведенията у средновековните автори позволяват една приблизителна локализация. Според М. Фил Кастрицион се намирал между Девелт и Скафида[2], а Пахимер пише за Созопол, Агатопол, Кастрицион и други крепости[3]. Още К. Иречек категорично отхвърля възможността Кастрицион да се идентифицира с омонима, отбелязващ крепост край Варна, т. е. днешния Кестрич[4]. А. Самотракис пък е на мнение, че крепостта явно била на юг от Агатопол, но я поставя чак към Мидия[5]. Най-сполучливо, струва ми се, е предположението на Б. Димитров, който допуска, че крепостта се намирала на 12 км южно от Ахтопол, на малък морски нос, наричан от местните хора Кастрич[6]. Полуостровът се вдава в морето около 70 м навътре. Върху него има следи от малка крепост или по-голяма кула, градена от ломен камък и бял хоросан. По повърхността се намират фрагменти от керамика от IV–V и XI–XIV в.[7]

Кастрицион се споменава във връзка с военните действия между българи и византийци през 1263 г.

[1] *Sphrantzes*, p . 116, 118, 542.
[2] *M. Philae*, v. 132.
[3] *Pachym*, I, p. 348.
[4] *Иречек*, Христ. елемент, с. 255.
[5] *Σαμοθράκης*, Λεξικόν, σ. 226.
[6] *Димитров, Б.* Малки пристанищни крепости. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, с. 438.
[7] *Димитров*, Малки пристанищни крепости, с. 438.

КАТАКЕКРИОМЕНОН

Κατακεκρυώμενον ὄρος е топоним от житието на Григорий Синаит, обозначаващ част от Парорийската обител. Етимологията на името по-вероятно води към κρύος (студ) и в никакъв случай не може да се приеме за сериозно предположението на Г. Аянов, че то означавало „скритная гора“[1]. По-интересно и като че ли близко до реалността изглежда допускането на Н. Беис, че името Катакекриоменон е свързано директно с названието на Синаитовия манастир, който може би

се е наричал „Θεότοκος τοῦ Κατακεκρυωμένη“[2]. Това би представлявало буквално съответствие на известната „S. Maria ad Nives“ (в Рим). Авторът локализира манастира на изток от Скопелос, край днешната р. Манастир дереси, в една от най-високите части на Странджа.

През 1328 г. там пристигнал Григорий Синаит и намерил немалко монаси да обитават местността[3].

[1] *Аянов*, Манастири, 260–262.
[2] *Bees, N.* Ein Buchgeschenk an das Madonna-Katakekryomeni Kloster. – Byzantinisch-Neugrichische Jahrbücher, 1939, 187–194
[3] *Помяловский*, Житие Григория, с. 39; *Τζαμῆς*, σ. 491; *Soustal*, Thrakien, 305–306.

КАТАСИРТИ

Катасирти се намирал близо до Константинопол и е свързан с българската средновековна история най-вече във връзка със събитията от 917 и 921 г.

В първия случай, след победата при Ахелой, цар Симеон вдигнал войските си и настъпил към ромейската столица. Срещу него потеглили трима известни византийски военачалници. Край Катасирти те се натъкнали на български отряд. Той бил лесно отблъснат, но тогава се появили още български войници. Завързало се ожесточено сражение. Византийците успели да отблъснат нападателите, но в боя загинал пълководецът им Николай, син на Константин Дука[1].

През 921 г. край Катасирти се състояла друга българо-ромейска битка. Българите отново достигнали до Константинопол. Доместикът на схолите Пот Аргир разположил своите войници край Термопол и изпратил Моролеон да наблюдава българите. Той обаче се натъкнал на тяхна засада и бил принуден да влезе в сражение, успял да ги отблъсне, но бил тежко ранен и умрял след завръщането си в Константинопол[2].

[1] *Scyl.*, p. 205; *Божилов*, Симеон, с. 126.
[2] *Scyl*, p. 214; *Georg. Mon. Cont.*, p. 818.

КАЧОВО

Топоним у Мануил Фил – Κάτζοβος[1]. К. Иречек допуска, че може би се е намирал около Стара Загора или Сливен[2]. Идентификацията всъщност е невъзможна.

[1] *M. Philae*, v. 329.
[2] *Иречек*, Христ. елемент, с. 261; *Soustal*, Thrakien, S. 306.

КЛОКОТНИЦА

Топонимът Κολοκτινίτζα / Κλοκοτνίτζα е с неясна етимология. Може би е звукоподражателно име със славянски агенсов суфикс *-ица*, а не е изключено и значението му да се корени в много по-дълбоки езикови пластове.

Известието на Акрополит не е категорично относно това, какво точно се определя с името – местност или селище. Независимо от това, мястото на прочутата битка обикновено се свързва с името на днешното село Клокотница. На около 2 км югозападно от него се намират останките от укрепление, наричано Асенова крепост. То се издигало на връх, заобиколен от две реки. Строежите доказват съществуването на крепостта още от античността. През Средновековието тя е била градена отново. На около 500 м в източна посока има останки от малка църква и гробище, датирани през X–XI в.[1]

Описание на мястото на битката от 9 март 1230 г. всъщност не съществува. Акрополит, а след него и Скутариот отбелязват, че войските се срещнали някъде при мястото Клокотница, намиращо се край Марица – τόπος παρέβριος[2]. В състоялия се сблъсък между вой-ските на цар Иван II Асен и Теодор Дука Ангел Комнин, епирският деспот бил не само победен, но и отведен в плен от българите[3].

Пътешествениците, които преминавали по диагоналния път, вече пишат за село Клокотница или Семисче[4]. Според Стефан Герлих то се намирало в приятна долина, край която течала пълна с риба рекичка[5]. За съжаление, никой от тях не споменава славното минало на този край.

[1] *Разбойников, А.* Село Клокотница. – БИБ, III, 1930, № 3, 228–232; *Аладжов, Д.* Селища, паметници, находки. Материали за археологическата карта на Хасковски окръг. Хасково, 1974, с. 16.
[2] *Acropolita*, p. 42; *Scut.*, p. 474.
[3] *Златарски*, История. III, 346–353; *Божилов*, Асеневци, с. 80.
[4] *Hynkova*, H. Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jh. als Quellen für historische Geographie Bulgariens. S., 1973, S. 45, 58, 70–71.
[5] Немски пътеписи, с. 338; *Soustal*, Thrakien, S. 310.

КНИШАВА

Името се среща в един немалък период от време – от средата на XIII до средата на XVII в. Етимологията му е предполагаема. Х. Хинкова смята, че произходът на названието е славянски и води към Княжева (гора)[1]. Това обаче е недопустимо от езиковедска позиция. И. Дуриданов препраща неговите корени към тракийски, от knisa(s) със значение „изровено място“[2]. Подобно значение би кореспондирало с хидронима Рила, който, според Неофит Рилски, произлиза от слав. рило-рити, т. е. осмисля се в действието на реката, която изправя своя талвег[3]. За съжаление, други аналози не съществуват и тази етимология не може да бъде приета безусловно.

Идентификацията на оронима Κνισάβα / **книшава** е донякъде сигурна. „Прекрасната планина Книшава“, според писмо на Теодор Ласкарис, се издигала близо до крепостта Цепена[4]. В житието на св. Иван Рилски патриарх Евтимий дава да се разбере, че планината Книшава се намирала близо (вероятно на юг) от Рилска река. Той я определя като **„гора высока„**[5]. В житието на св. Йоаким Осоговски Книшава е планината, която е обитавал неговият знаменит предшественик[6]. През XVI в. пътуващият по диагоналния път австрийски пътешественик Антон Вранчич научил, че планините, които „се издигат толкова стръмно към небето и са толкова високи“, били наричани от местното население Книшава (Knissava)[7]. Изследвачите имат различни предположения относно този не много ясен ороним. В. Златарски предполага, че става въпрос за два омонима, визиращи различни планини[8]. К. Аздраха е на мнение, че известието на Ласкарис се отнася до част от Западните Родопи[9]. Х. Хинкова фактически избягва идентификацията. Единствен П. Мутафчиев допуска, че оронимът може би е бил за цялата планина Рила „от Чепинското корито до Струма“[10]. Впрочем той се позовава на два документа от XVII в. Единият от тях бил съставен в манастира *Книшава*, както сочи приписка към него, а другият е едно писмо на монасите от Рилския манастир от 1627 г., в което се съобщава, че монашеската обител се намирала в планината, наречена Книшава[11]. Склонна съм да приема изцяло тази локализация, най-вече имайки предвид описанията в литературата. Фактът, че погледната от три посоки – т. е. север (Вранчич), изток (Ласкарис) и югозапад (патриарх Евтимий) – винаги се вижда планината с името Книшава, както и нейните физико-географски характеристики, ми се струва напълно убедителен[12].

[1] *Hynkova*, Reiseherichte, 44–46.
[2] *Дуриданов, И.* Езикът на траките. С., 1976, с. 77.

[3] *Неофит Рилски*. Описание болгарского свещеннаго монастиря Рилскаго. – В: Пътища и пътешественици XIV–XIX в. С., 1982, с. 35.
[4] *Theodori Ducae Lascaris*, Epistolae. (Ed. Nik. Festa), p. 281.
[5] *Euthymius*, p. 18.
[6] Житие на Йоаким Осоговски, СБЛ. с. 177.
[7] Немски пътеписи, с. 189.
[8] *Златарски*, История, III, с. 460.
[9] *Asdracha*, Rhodopes, p. 6.
[10] *Мутафчиев*, Старият друм, с. 508.
[11] *Мутафчиев*, Старият друм, с. 519; *Цонев, Б.* Опис на ръкописите в Народната библиотека, с. 435; *Иванов, И.* Св. Иван Рилски. С., 1917, с. 12.

КОЗНИК

Името Κόσνικος се среща единствено у Кантакузин. Съществуват възможности то да се интерпретира като Козник, Косник или Кошник. Първият вариант като че ли е най-сполучлив, пък и най-често се среща в записките на проучвателите, минали първи по тези места.

Локализацията на крепостта остава неуточнена. Иречек се спира на развалините при с. Смилян, Смолянско[1]. Смолянският краевед П. Маринов предпочита Кечи кая край Рудозем[2]. Този вариант предлагат и Д. Цончев[3], П. Петров[4] и К. Аздраха[5]. П. Делирадев и Д. Чешмеджиев се спират на развалините край днешното с. Косово, Асеновградско[6].

Козник била една от деветте родопски крепости, поискани от цар Иван Александър в замяна на неговата помощ за императрица Ана Савойска[7].

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 449.
[2] *Маринов, П.* Смолян и околията в своето близко и далечно минало. Смолян, 1937, с. 49.
[3] *Цончев, Д.* Родопските средновековни крепости ΚΟΣΝΙΚΟΣ и ΜΠΕΑΔΝΟΣ. – ИАИ, 26, 1963, 88–89.
[4] *Петров, П.* Родопите в българското средновековие. – В: Сб. Родопите в българската история. С., 1974, с. 46.
[5] *Asdracha*, Rhodopes, p. 169.
[6] *Делирадев*, Тракия, II, 122–123; *Чешмеджиев, Д.* За локализацията на средновековната родопска крепост Κόσνικος. – Векове, 1988, № 5, с. 14.
[7] *Cant.*, II, 406; *Soustal*, Thrakien, S. 317.

КОЛИНА

Κώλινα е топоним у Мануил Фил[1].

А. Попов го идентифицира с крепостите край днешнто с. Колена, Старозагорско. Едната от тях, Голямото кале, се намира на

8 км от селото на труднодостъпна височина. Площта ѝ е около 10 дка. Останките от крепостната стена сочат, че е била градена от камък и хоросан. Другата, Малкото кале, е на 3 км североизточно от селото в местността Сиври гвоздей. На югозапад от селото има останки от манастир. Наблизо има и останки от калдъръм, свързващ с пътя по билото на Средна гора[2]. Преди това и В. Златарски предлага същата локализация[3], а А. Бурмов отбелязва само, че Колина била една от крепостите на Войсил[4].

[1] *M. Philae*, v. 237.
[2] *Попов*, Крън, 106–108.
[3] *Златарски*, История, III, с. 563.
[4] *Бурмов*, Шишмановци, с. 224; *Soustal*, Thrakien, S. 312.

КОМЕНА

Топоним у Мануил Фил – Κομαίνα[1]. Може да се търси евентуално етимология, свързана със славянското название Камена.

Локализацията остава неясна, въпреки че В. Златарски допуска, че може да се идентифицира с някоя от крепостите на Сините камъни, край Сливен[2], а В. Аврамов я поставя в Ичерския проход[3].

[1] *M. Philae*, v. 223.
[2] *Златарски*, История, III, с. 582.
[3] *Аврамов*, Юбил. сборник, I. с. 107.

КОНСТАНЦИЯ

Епоним на града е император Константин, канонизиран след смъртта си от християнската църква[1]. Обикновено името се изписва Κωνσταντία или Κωνσταντεία, в латинските извори Constantia и само у Идриси е наречена Константина.

Първоначално К. Иречек поставил крепостта край днешното с. Костенец, Софийско[2], позовавайки се на старините, които открил там, и на фонетичната близост между двете имена. В. Томашек, следвайки указанията на Идриси, локализирал Констанция близо до Харманли[3]. Неговото мнение следват П. Мутафчиев[4] и В. Златарски, който обаче прави изрична уговорка, че съществували две Констанции – тази при Костенец и другата при днешното с. Поляново, Хасковско[5]. Пръв И. Велков идентифицира развали-

ните в местността Асаря до днешния Симеоновград с останките на средновековната Константция, базирайки се на данните на Идриси и латинските автори[6]. По-късните изследвачи безусловно приемат неговото мнение и допълват проучванията му[7].

Градът възникнал на мястото на антично селище. Останките му се намират в местността Асаря и са на площ от около 50 дка. Стените имат дебелина над 2 м. Градени са от ломен камък и бял хоросан. Личат основите на квадратни кули. Главният вход е от изток. От западната страна има подземен вход към р. Марица[8].

Още през V в. Константция е квалифицирана като град и, както съобщава Теофан, била разрушена от Атила заедно с други градове в Мизия и Тракия[9]. По-късно била възстановена и включена в тема Тракия[10]. В началото на IX в., след походите на хан Крум, градът вече принадлежал на българите. Той бил превзет от анонимен брат на хана ведно с други големи тракийски крепости[11]. Това събитие може да се отнесе към лятото на 812 г., а през следващата 813 г. крепостта била включена в дясната страна на „сарактa", подчинена на ичиргу боила Тук[12]. Според българо-византийския договор, отразен в надписа на хан Омуртаг, границата между двете държави минавала край Константция[13], като вероятно е тя да е оставала в българско владение. Идриси я определя като „голям и добре населен град, със земеделски култури и многобройни обработени полета"[14].

По време на Третия кръстоносен поход, след като напуснали Пловдив, рицарите на Фридрих Барбароса след около седемдневен преход, на 19 ноември достигнали до Константция[15]. Вероятно кръстоносците намерили града опразнен от жителите му, тъй както станало с повечето градове в Тракия, и може би това е имал предвид императорът, който писал на сина си, че „от Филипопол до Константинопол не ще се намери обитател на град или крепост"[16]. Те отново се спрели там през зимата на 1190 г.[17]

Последното известие в наративните извори се отнася към началото на XIII в. Тогава гр. Константция бил превзет от цар Калоян (март 1201 г.) и неговите стени били разрушени[18]. Градът обаче продължил да съществува и несъмнено не е изгубил значението си на важен стратегически център по диагоналния път.

Константция била епископия, подчинена на Пловдивския митрополит[19]. След XII в. обаче тя не фигурира повече в списъците на Константинополската патриаршия и не е изключено да е преминала под юрисдикцията на българската църковна администрация.

[1] *Gjuzelev,* Konstantia, 155–156.
[2] *Иречек,* Пътувания, 172.

[3] *Tomaschek*, Hämus-Halbinsel, 326–327.
[4] *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, с. 228.
[5] *Златарски*, История, I/1, с. 305: 1/2, с. 25; III, с. 136, бел. № 2.
[6] *Велков, И.* Старата Констанция. – ИИД, 19–20, 1944, 121–124.
[7] *Gjuzelev*, Konstantia, 156–157; *Делирадев*, Тракия, I, с. 56, 76; II, 77–78; *Бешевлиев*, Надписи, № 41, бел. № 7; *Коледаров*, Полит. география, I. с. 29, 34–36; II, с. 42.
[8] *Аладжов, Д.* Марица. Хасково, 1964, 27–28; Археологически проучвания на Констанция. – Изв. НИМ, 3, 1981, 253–255.
[9] *Theoph.*, 102–103.
[10] *Gjuzelev*, Konstantia, p. 160.
[11] *Бешевлиев*, Надписи, № 2.
[12] *Gjuzelev*, Konstantia, p. 166.
[13] *Бешевлиев*, Надписи, № 41.
[14] *Недков*, Идриси, с. 47.
[15] *Hist. perigr.*, 144–145.
[16] *Ansbert*, p. 62; *Eickhoff*, Barbarossa, S. 72; *Gagova*, Third Crusade, p. 104.
[17] *Hist. perigr.*, 148–149.
[18] *Nicetas*, p. 532; *Ephraem.*, v. 6615–6625.
[19] *Darrouzès*, Notitiae, p. 285, 304, 328; *Soustal*, Thrakien, S. 314.

КОПСИС

Името на крепостта Κόψις е познато от наративните византийски извори и е запазено и досега в наименованието на долината на Горна Стряма, Гьопса. Може евентуално да се свърже семантично с κόπτω и да означава „изсечен, изрязан", един вид алтернатива на Крън.

За местоположението на Копсис има немалко предположения. Описанието на Кантакузин, според което акрополът на крепостта се намирал на стръмнина, под която бил разположен същинският град, всъщност е недостатъчно, тъй като крепостите в района обикновено имат същата характеристика. Мнозина изследвачи се изказват за нейната локализация. Така К. Иречек се спира на местността Узун шехир между Сопот и Карлово[1]. С тази локализация е съгласен и П. Ников[2]. К. и В. Шкорпил предполагат, че градът се намирал до Карлово[3], а В. Аврамов уточнява, че той бил в местността Бадемлик[4], която се намира в чертите на днешния град. П. Мутафчиев дава няколко възможни локализации на Копсис – при днешното с. Каравелово, при Сопот или при с. Христо Даново, като неговите предпочитания са към последното[5]. Напоследък И. Джамбов категорично настоява, че Аневското кале над Сопот е именно средновековният Копсис[6]. Макар и да не притежаваме напълно сигурни аргументи за тази идентификация, ще се спра на нея като една от най-вероятните.

Аневското кале се намира на 5 км северозападно от Сопот, на 850 м надморска височина. Крепостта е съобразена с формата на те-

рена и всъщност се състои от две части. Стените ѝ са запазени на места с височина 10–12 м. Вътре в нея личат основи от сгради. Най-голямата от тях, т. нар. болярска къща, се отличава със солидния си градеж и с площ от около 100 м^2. Вероятно е била двуетажна. Наблизо е водохранилището. Над къщата се намира църква, означена като църква № 1. Тя е разположена на най-високата част на върха. По план е еднокорабна, едноабсидна и с притвор. Личат фрагменти от стенописи. Открити са розетки от керамопластична украса. Т. нар. църква № 2 е по-малко запазена. Ниско, в подножието на хълма се виждат основите на църква № 3, също така еднокорабна, едноабсидна и с притвор[7]. Подградието е строено върху две тераси, едната непосредствено до цитаделата, а другата в подножието на хълма. Изглежда, че на долната тераса е имало манастир[8]. Край долната църква има некропол, чийто инвентар се датира в XIII–XIV в.[9] В крепостта са намерени също фрагменти от битова и луксозна керамика, апликации от кост и метал, бронзов кръст енколпион, монети на цар Иван Александър и на Константин Асен, накити и сребърен печат без аналог в нашите земи[10]. И. Джамбов определя крепостта като средновековен замък, подобен на замъците във Франция, Италия и Черна гора[11].

В самото начало на XIV в. Копсис бил владение на Елтимир, но след конфликта му с неговия племенник цар Теодор Светослав, българският владетел плячкосал земите на вуйчо си и ги превърнал в „мизийска плячка“[12]. Претенции към тези земи имало и семейството на цар Смилец и в качеството си на съюзник на император Андроник III Палеолог, който обсаждал по това време Пловдив, неговият брат Войсил се отправил към дома си (οἰκάδε) в Копсис, откъдето трябвало да събере войски, но под предлог, че се бил отровил с гъби, той не се явил на уговорената среща[13]. Лишен от съюзника си, младият император Андроник се отказал от войната с българския цар Михаил Шишман и „той си подчинил по споразумение градовете“, които не получили подкрепа от ромеите. Българският цар изпратил войската си срещу Войсил, който владеел Копсис и още четири крепости. Подпомаган от Константинопол той отстоявал повече от година своите позиции. Но тъй като неговите подвластни били лишени от продоволствие, пък и изпитвали неприкрити симпатии към българския владетел Михаил, той бил принуден да изостави крепостта и да търси убежище в ромейската столица[14]. Вероятно и останалите четири крепости, владени от Войсил, ще трябва да търсим също в долината на Горна Стряма, която от вътрешната си страна е обградена от множество относително малки укрепления. Изглежда, че по времето на Михаил Шиш-

ман Копсис вече не бил част от Крънската област, а се бил обособил като център на по-малко феодално имение, към което били насочени претенциите на Войсил.

[1] *Иречек*, История, с. 334, 338.
[2] *Ников, П.* Бележки за Югоизточна България с оглед на царуването на Тертеровци. – ПСп, 70, 1909, 583–584.
[3] *Шкорпил*, Някои бележки, 39–40.
[4] *Аврамов*, Войната, с. 38.
[5] *Мутафчиев, П.* Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. произведения. Т. 1, с 317.
[6] *Джамбов, И.* За местоположението на средновековния град Копсис (според историческите сведения и новите археологически проучвания). – Археология, 1986, № 1, с. 26; Средновековната крепост край Сопот. Към проблема за локализацията на Копсис. Дис. С., 1988.
[7] *Джамбов, И.* Състояние, проучване и перспективи на средновековната крепост-замък „Аневско кале" край гр. Сопот. Резюме на доклад, Средновековният замък в българските земи XII–XIV в. Сопот, 1985, 7–8; За местоположението, 24–26.
[8] *Джамбов, И.* Разкопки на Аневско кале край Сопот. – АОР, 1988, 175–176.
[9] *Джамбов, И.* Разкопки на Аневско кале край Сопот. – АОР, 1987, с. 144.
[10] *Джамбов, И.* Разкопки, 1987, с. 144.
[11] *Джамбов, И.* Замъкът в България. Традиции и влияние. – Археология, 1992, № 3, с. 15.
[12] *Pachym.*, II, p, 447.
[13] *Cant.*, I, p. 176.
[14] *Cant.*, I, p. 179; *Soustal*, Thrakien, S. 316.

КРИВУС

Името Κριβοῦς е с неясна етимология.

Изворите сочат, че се е намирал между крепостите Перперакион и Ефраим, но крепостта остава неидентифицирана[1].

През 1254 г. Кривус бил завзет от войските на цар Михаил Асен[2], но още на следната година минал под управлението на император Теодор Ласкарис[3].

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 453; *Asdracha*, Rhodopes, p. 153.
[2] *Acropolita*, p. 108.
[3] *Theod. Lascaris*, Epistulae, p. 247, ep. No 201.

КРИМНА

Името τά Κρημνά или οἱ Κρημνοί се споменава у М. Фил и у Кантакузин. Семантиката му се свързва с думата κρημνός, която има смисъл на „пропаст, стръмнина, насип на траншея". Аналогичен то-

поним има още у Херодот и той определя местност на брега на Азовско море[1]. По-късно в един епархийски списък се среща името на епископа на Кримнос (τοῦ Κρημνοῦ) от епархия Памфилия[2].

Локализацията е трудна, защото изворите не са категорични относно това, дали става дума за местност или крепост. Някои изследвачи допускат, че става въпрос за крепост, но всъщност те не определят нейното място[3]. Иречек предполага, че Кримна означава местност и тя се намирала в околностите на Меден баир[4]. Допустимо е също така Кримна да е обозначавала местност близо до Еркесията, с което би се обяснила, от една страна, етимологията на името, а от друга, ще се вземе предвид известието на изворите, че тя се намирала между Анхиало и Созопол[5]. Липсата на конкретни данни не позволява точната локализация на Кримна.

При поход Михаил Глава завзел Кримна или може би по-точно минал покрай нея, тъй като буквалният текст, реализиран чрез поетическа фигура, гласи, че протостраторът „направил Кримна пропаст за престъпните люде“[6]. В 1324 г. там се състояла и срещата между Андроник III Палеолог и цар Михаил Шишман, за да сключат своя мирен договор[7].

[1] *Herodotus*, IV, 2; IV, 110.
[2] *Darrouzès*, Notitiae, p. 213.
[3] *Златарски*, История, III, с. 505; *Бурмов*, Шишмановци, 253–255; *Ангелов*, Съобщителни линии, с. 227.
[4] *Иречек*, Пътувания, с. 831.
[5] *Гагова, К.* Пътна и селищна система в Северна Тракия. – ИПр, 1983, № 1, 93–94.
[6] *M. Philae*, v. 154.
[7] *Cant.*, I, p. 341; *Soustal*, Thrakien, S. 323.

КРИЧИМ

Името е от славянски произход. Съществуват няколко версии относно неговата етимология. Те свързват топонима с рударството, с характера на неговото местоположение или с шума на реката, която тече в подножието на крепостта[1].

Локализацията е безспорна. Средновековният град е наследен от едноименния съвременен град.

Край града се намират останките на две крепости. Едната от тях, наричана Голямото или Иванково кале, се издига на левия бряг на р. Въча, югозападно и непосредствено над града, на около 170 м над градското ниво. Там има останки от ранновизантийски строежи на площ от около 20 дка. По-късната крепост заема само най-висока-

та част на върха и загражда площ от около 1,5 дка. Изградена е от речни камъни, споени с бял хоросан. Личат следи от дървени пояси. Ясно се очертава водохранилището[2]. Южно и непосредствено до града, на високия десен бряг на реката, с 50 м денивелация се намира т. нар. Малко кале. Площта му е 1,5 дка. Зидът в достъпните части е дебел 3 м, в недостъпните – 1,7 м. Градежът е от ломени и речни камъни и бял хоросан. Също така е имало скрити дървени конструктивни пояси[3]. Освен това наблизо са открити останки от раннохристиянска базилика, върху която е изградена средновековна църква, датирана по намерената там керамика в XII–XIV в.[4]

Хониат съобщава, че крепостта била построена от Иванко и се превърнала в негова сигурна цитадела. Била превзета трудно от ромеите през 1199 г.[5] След битката при Филипопол и победата над Борил латинските рицари пристигнали в Crucemont и заздравили града и замъка (ville и castiel)[6]. Впрочем това описание дава може би най-ясна представа за вида на поселението, което ще да е имало владетелска резиденция, укрепен град и неукрепено селище. Като се имат предвид тези дадености, явно е, че за Алексий Слав Кричим бил най-важната крепост в Родопите[7]. Градът влязъл в български предели по време на царуването на Иван II Асен и този факт е отбелязан върху един надпис[8], издълбан върху голям необработен камък, намиращ се сега в западното подножие на хълма с крепостта. След смъртта на този български владетел крепостта минала отново в ромейски ръце, но по време на похода на Михаил Асен от 1254 г. била лесно превзета от неговите войски[9]. На следната година, след успешната кампания на Теодор Ласкарис, Кричим отново станал византийски[10]. Значимостта на крепостта не намаляла и през следващите периоди на българо-византийските конфликти и тя била поискана от цар Иван Александър в замяна на неговата помощ за императрица Ана Савойска[11].

Кричим е бил и значителен пътностратегически център, контролиращ долината на р. Въча. Край него има останки от стар път, водещ към градището при Пастуша[12].

[1] Български етимологичен речник. Т. 3. С., 1986, с. 14.
[2] *Цончев, Д.* Кричим през средновековието. – ГНАП, 1, 1948, 79–83.
[3] *Цончев, Д.* Кричим през средновековието, 84–85.
[4] *Танкова, В.* Раннохристиянска църква и базилика и средновековна църква в м. Гергевец при гр. Кричим. – ГАМ – Пловдив, 7, 1997, 64–66.
[5] *Nicetas*, p. 512.
[6] *Vallenciennes*, p. 48, No 545.
[7] *Радић, Р.* Областни господари, с. 237; *Hoffman*, Rudimente, 94–95.
[8] *Дуйчев*, СБК, II, с. 40.

[9] *Acropolita*, p. 108; *Ephraem.*, v. 8968.
[10] *Acropolita*, p. 113.
[11] *Cant.*, II, p. 406.
[12] *Иречек*, Пътувания, с. 494.

КРЪН

Името на крепостта се среща често в наративните извори. Предава се по различен начин в зависимост от фонетичните особености на съответния език – **крънъ**, Κρουνός, Κρινός, Carno (?), Акранус. Въпросът за произхода му е спорен. Най-вероятно е да е славянски[1], тъй като в славянските езици има немалко топонимични аналози – например с. Кран, Кърджалийско, планината Кранска гора в Югославия и т. н. В същото време обаче не може да се пренебрегне и фактът, че най-старото наименование на Балчик, според информацията на Псевдоскимн, било Круни (Κρουνί)[2]. Изглежда, че името Крън се появява някъде към XII в., независимо от това, че крепостта е съществувала и по-рано. При всички случаи, ако името Крън е славянско и означава „изсечен, изрязан", то трябва да се има предвид, че името Копсис би трябвало да представлява негов абсолютен еквивалент.

Доскоро съществуваха известни разногласия относно местоположението на Крън. Така К. Иречек го локализира край днешното с. Тъжа[3], позовавайки се на наличието на голям път, който минавал покрай селото. На същото място поставя средновековния град и П. Ников[4]. К. Миятев отъждествява Крън с голямата крепост край с. Манолково, имайки предвид, че там се намирали и останките от две църкви[5]. Д. Ангелов пък твърди, че Крън се намирал в устието на Шипченския проход, до днешното с. Шипка[6]. Най-много привърженици обаче има локализацията за развалините при сегашното с. Крън[7]. Тя има най-сериозни аргументи и на този етап от проучванията е напълно приемлива.

В района на селото има две крепости – Калето и Градовете. Втората обаче е функционирала изключително през III–IV в.[8] Тя има площ от около 4 дка. Керамиката, откривана там, е от късната античност[9].

Крепостта Калето се намира на около 2,5 км северозападно от селото, на надморска височина 940 м. Стръмните брегове на минаващата между двата хълма река я правят труднодостъпна. Общата площ е около 9 дка. В подножието на хълма се намирал градът, където има останки от жилища и некропол. Там са открити монети от

Алексий I Комнин[10], на българските царе Иван II Асен. Константин Асен[11] и Теодор Светослав. Там съществуват и останки от църква. В разположените край нея гробове е открит инвентар, който може да бъде датиран в XIII-XIV в.[12] Най-общо може да се заключи, че крепостта била използвана и в по-ранен период, но изглежда градът започнал по-интензивното си развитие от XI в. нататък[13].

Първото съобщение за Крън дължим на Идриси, който го определя като „великолепен град, разположен на една висока планина"[14]. През 1190-1191 г. той ще да е бил сигурна византийска твърдина, тъй като император Исаак II потърсил там убежище, преди да достигне Берое[15]. Може би това е била една от първите крепости, преминали в български ръце, след възвръщането на земите на юг от Хемус. Ведно с Берое той е трябвало да понесе набега на Анри в 1206 г. Неговите рицари ограбили околностите и отвлекли много добитък[16]. Определя се като център и епоним на отделна област в грамотата на цар Иван II Асен от 1230 г.[17] Изглежда, че обхватът на неговата територия е бил немалък и в този период се е простирала в Карловското, Казанлъшкото и Сливенското поле[18]. Крън се споменава мимоходом от М. Фил като крепост, превзета от протостратора Глава в похода му срещу въстаниците на Ивайло[19]. Остава неизвестно кога Крън се е превърнал в отделно феодално владение. Дж. Файн предполага, че това били „семейни земи" и затова централната власт в Търново допуснала създаването на този „апанаж" от вуйчото на царя – Елтимир[20]. П. Ников допуска, че това е било поначало родово имение на Тертеровци[21], а А. Бурмов е на мнение, че то е принадлежало на рода на Смилец[22]. Действително братята на бившия български цар – Радослав и Войсил – при всяка изява на политическа лабилност в България правили опити да си възвърнат земите, но все пак Войсил се установил в Копсис, не в Крън. От друга страна, бившата българска царица, вдовицата на Смилец, се оттеглила в Крън, но заедно с дъщеря си и зет си Елтимир[23]. Така още в 1301 г. Радослав предприел поход срещу Крън, подкрепян от Византия. Елтимир обаче, управлявайки вероятно самостоятелно града (κατὰ τὸν Κρουνὸν ἄρχοντα), го победил и като го ослепил, го изпратил в Константинопол[24]. Воювайки ведно с царствения си племенник, Елтимир получил някои от завзетите от тях крепости от областта между Тунджа и морето и ги присъединил към своите владения[25]. Като отговор на българската победа при р. Скафида, Михаил IX се отправил към земите, подвластни на Елтимир, и ги оплячкосал, но без да успее (или може би без да цели това) да ги задържи[26]. След конфликта, възник-

нал между Теодор Светослав и неговия вуйчо, българският цар, „влачейки и мъкнейки всичко, плячкосвал подвластните на Елтимир земи“[27] и не е изключено не да ги е анексирал, а да ги е преотстъпил на друг. След смъртта на Георги II Тертер градовете между Месемврия и Стилвнос се присъединили доброволно към Византия, а към тези между Стилвнос и Копсис (териториите на бившата Крънска хора) се отправил Войсил и те му се подчинили, „бидейки от общ род“[28], но отново трябва да се отбележи, че домът на Войсил бил Копсис. Последното известие за Крън е в едно писмо на папа Бенедикт XIII до майката на Иван Александър, титулувана „Dilecto in Christo filie nobile muliere Petriissi ducisse Carnonem“[29]. Това съобщение не е много сигурно, макар че реално погледнатото Carno едва ли могъл да бъде някой друг, познат ни от това време български град. Кога семейството на българския цар е получило тази област, е неизвестно, както и това, дали е представлявало един вид апанаж и неговите владетели се променяли с промяната на династията или още от самото начало е принадлежало на Асеневци и е предавано по тази линия. При втория случай съществуват два варианта. Според първия – Михаил Шишман е дал имението на болярина Срацимир[30], а във втория – то е преминало към сестра му Кераца[31]. Остава също така неизвестно дали областта е била раздробена още по времето, когато към нея е имал тежнения Войсил и затова Кантакузин да го отпраща в Копсис или това е станало по-късно, когато имаме известия, че Сливенската област е била предоставена на епикерния Срацимир[32]. Впрочем личността на последния също остава ненапълно изяснена.

[1] *Попов*, Крън, 10–12.

[2] Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949, с. 144.

[3] *Иречек*, Христ. елемент, с. 259; Пътувания, с. 266.

[4] *Nikov, P.* Die Stadt und die Gebiet von Krn-Krunos in den Byzantinisch-Bulgarischen Beziehungen. – In: Atti di V Congresso Internationale di studi Bizantini, 1, Roma, 1939, p. 232.

[5] *Миятев, К.* Принос към средновековната археология на българските земи, 5, Крънската хора. – ГНМ, 6, 1921, с. 269.

[6] *Ангелов*, Съобщителни линии, с. 224.

[7] *Шкорпил*, Някои бележки, с. 29; *Аврамов*, Войната, 33–40; *Овчаров, Т.* Крепостта „Калето“ при с. Крън, Старозагорски окръг. – Археология, 1978, № 3, с. 40; *Попов*, Крън, 61–67; *Гатев, П.* Археологически проучвания край с. Крън и проблемът за локализирането на средновековния град Крън. – В: Средновековният замък в българските земи, XII–XIV в. Сопот, 1985, с. 19.

[8] *Гатев*, Археологически проучвания край с. Крън, с. 19; *Гатев, П., Д. Янков, К. Стефанова.* Разкопки на средновековния град Крън. – АОР, 1981, с. 141.

[9] *Попов*, Крън, с. 65.

[10] *Герасимов, Т.* Монетни находки от България. – ИАИ, 11, 1937, с. 317.

[11] *Гатев, П., Д. Янков, М. Караниколова.* Разкопки в средновековния град Крън. – АОР, С., 1980, 221–223.
[12] *Гатев, П., Д. Янков, К. Стефанова.* Разкопки в средновековния град Крън, с. 141.
[13] *Гатев, П.* Средновековният град Крън. – АОР, 1984, с.115.
[14] *Недков,* Идриси, с. 73.
[15] *Nicetas,* p. 430.
[16] *Nicetas,* p. 646.
[17] *Иванов,* БСМ, с. 578.
[18] *Попов,* Крън, с. 13.
[19] *M. Philae,* v. 236.
[20] *Fine,* Late Balkans, p. 226.
[21] *Nikov,* Die Stadt und die Gebiet von Krn, S. 235.
[22] *Бурмов, А.* Към историята на Крънската област. – В: *Бурмов, А.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1968, с. 217.
[23] *Pachym.,* II, p. 266.
[24] *Pachym.,* II, p. 266.
[25] *Pachym.,* II, p. 442.
[26] *Pachym.,* II, p. 448.
[27] *Pachym.,* II, p. 562.
[28] *Cant.,* I, p. 176.
[29] *Дуйчев,* СБК, II, с. 206.
[30] *Попов,* Крън. с. 23.
[31] *Божилов,* Асеневци, 137–138.
[32] *Кузев, А.* Великият епикерний Срацимир – виден български сановник през XIV в. – Векове, 1975, № 4, 14–17; *Soustal,* Thrakien, 324–325.

КСАНТИ

Историята на града е свързана с българската история единствено чрез името на Момчил. Нито един от средновековните автори не споменава Ксанти измежду крепостите, превзети от Калоян, или между тези, подчинили се на Иван II Асен[1]. В 1345 г. Кантакузиновият пълководец устроил там своята резиденция[2], включвайки в нея и градчета между Ксанти и Перитеорион. След неговата гибел градът преминал в ръцете на Матей Кантакузин, син на Йоан VI и Ирина.

[1] *Γεωργάντζης, Π.* Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ξάνθη, Xanthe 1971, 78–79; *Asdracha,* Rhodopes, p. 95.
[2] *Cant.,* II, p. 534; Greg., II, p. 727–728; *Lemerle,* Aydin, p. 167; *Γεωργάντζης,* Συμβολή, 90–105; *Lemerle,* Cinq études, p. 178.

КТЕНИЯ

Името τὰ Κτένια най-вероятно е от гръцки произход и изглежда е свързано с κτένιον – гребен. Това, от своя страна, дава основание местоположението на крепостта да се търси по планинските склонове, които на не едно място носят названието Гребенец. Нямаме никакво основание да предположим, че Ктения е новото име на крепостта Голое[1].

За локализацията на Ктения има немалко предположения. С. Табаков например предлага с. Костен, аргументирайки се с фонетичната близост[2], но за съжаление лингвинистичното му тълкуване няма научен характер. В. и К. Шкорпил се спират на Касаплии, Карнобатско (сега изселено), или при Българово[3]. К. Иречек допуска, че може би Ктения е била край с. Малка поляна[4]. Напоследък Д. Момчилов предложи свое тълкуване, според което крепостта при с. Козаре, разположена на планинското разклонение Гребенец, е идентична с Ктения[5]. Въпросът за локализацията на този етап обаче остава нерешен.

Крепостта била превзета от протостратора Глава при похода му срещу Ивайло. Впоследствие тя била възстановена и допълнително укрепена от него[6]. По-късно по време на военната кампания на цар Теодор Светослав в Тракия тя преминала в български ръце ведно с Русокастро[7]. Тези завоевания той узаконил с договор, подписан през април 1307 г.[8] В 1330 г., възползвайки се от смъртта на Михаил Шишман, константинополският император нахлул в земите на север от Адрианопол и присъединил към своите владения няколко „мизийски" града, между които и Ктения[9]. Вероятно след сражението при Русокастро и Ктения ще да е минала в български ръце.

[1] *Златарски*, История, III, с. 562.
[2] *Табаков, С.* Опит за историята на град Сливен. С., 1911, с. 222.
[3] *Шкорпил*, Някои бележки, с. 47.
[4] *Иречек*, Пътувания, с. 817.
[5] *Момчилов, Д.* За местонахождението на крепоста Ктения. – ИПр, 1991, № 6, 35–40.
[6] *M. Philae*, v. 225–226.
[7] *Pachym.*, II, p. 445.
[8] *Pachym.*, II, 628–629; *Cant.*, I. p. 186.
[9] *Cant.*, I. p. 431; *Soustal*, Thrakien, S. 327.

ЛАЛКОВО

Топоним от типика на Бакуриани – Λαλκούβα – имот[1]. К. Аздраха предполага, че името може да е Лилково[2].

[1] *Gautier,* Typicon, p. 35.
[2] *Asdracha,* Rhodopes, p. 59; *Lemerle,* Cinq études, p. 177; *Soustal,* Thrakien, S. 332.

ЛАРДЕЯ

Името обикновено се среща във вид Λαρδέα, Λαρδαία. Изворите я квалифицират като φρούριον.

Според известието на Ана Комнина крепостта се намирала между Диампол и Голое[1]. Това указание, само по себе си, е доста неточно и позволява появата на множество и разнообразни локализации. К. Иречек я поставя при Таушантепе (ант. град Кабиле)[2]. В. Златарски я отъждествява с Карнобатски Хисар[3]. В едно свое изследване братята Шкорпил предполагат, че крепостта се намирала край Стралджа[4], докато в друго допускат, че може би е била край днешното с. Скала[5]. В. Аврамов е на мнение, че Лардея е идентична с крепостта край с. Лозенец в южното подножие на Терзийските възвишения[6]. Д. Момчилов предложи нова локализация, също в този район, спирайки се на укреплението Кале при с. Терзийско[7]. П. Коледаров предпочита локализацията при Стралджа[8]. Да се определи местоположението на крепостта при наличието на толкова малко данни, все още е невъзможно.

Лардея е играла важна роля във войната на император Алексий I с печенезите от 1088 г.[9] Императорът резидирал 40 дни в крепостта, откъдето предприел неуспешния си поход към Дръстър[10]. По време на войната с българите от 1186 г. император Исаак II научил, че враговете му опустошавали околностите на Лардея, избили там много хора и взели немалко плячка. Василевсът се отправил нататък и като влязъл в сражение с „варварите" успял да освободи част от пленниците[11]. Изглежда е била в български ръце до кампанията на Михаил Глава, когато била превзета от неговите войски[12]. В началото на своето придвижване на юг цар Теодор Светослав превзел Ямбол и Лардея и ги отстъпил на чичо си Елтимир[13]. През лятото на 1305 г., след като те влезли в конфликт, българският владетел отнел от Елтимир две от най-хубавите му крепости, Ямбол и Лардея[14], и поместил в тях свой гарнизон.

[1] *Anna,* I, p. 231.

[2] *Иречек*, Пътувания, 813–814.
[3] *Златарски*, История, II, 190–191.
[4] *Шкорпил*, Някои бележки, с. 92.
[5] *Шкорпил*, Съобщителна мрежа, с. 101.
[6] *Аврамов*, Юбил. сборник, I, с. 105.
[7] *Момчилов, Д.* Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. – ИПр, 1988, № 8, 58–64.
[8] *Коледаров*, Полит. география, II, 89–90.
[9] *Златарски*, История, II, с. 190.
[10] *Anna*, I, 228–229.
[11] *Nicetas*, p. 396; *Scut.*, p. 246.
[12] *M. Philae*, v. 332.
[13] *Pachym.*, II, p. 448.
[14] *Pachym.*, II, p. 559, 562; *Soustal*, Thrakien, S. 333.

ЛЕВЕДОС

Името е познато само в генетивна форма – Λεβέδου. Аналогичен топоним има и в Мала Азия[1]. Някои изследвачи допускат, че названието Лебуко (Lebucho) в Partitio terrarum е идентично с Леведос[2]. Споменава се в една нотиция от времето на иконоборците като епископия в епархия Тракия[3].

[1] *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, 211–212.
[2] *Ζακυθηνός*, Μελέται, III, σ. 181; *Carile*, Partitio, p. 220, 268.
[3] *Darrouzès*, Notitiae, p. 242; *Soustal*, Thrakien, S. 333.

ЛЕВКИ

Изследвачите свързват топонима Λεύκη или със значението „топола", или пък „бял" и съответно търсят местоположението на града според етимологията му.

К. Иречек локализира епископията Левки при днешното с. Левки край Одрин[1]. Г. Цукалас е на мнение, че средновековната крепост се е намирала край днешното с. Тополово[2]. Често изследвачите приемат априорно едната от двете тези. П. Мутафчиев обаче е на мнение, че градът трябва да се търси край днешното с. Белово, не само защото смята, че неговото славянско име е калка от гръцкото, но и защото има предвид развалините на прочутата църква и останките от градище[3]. П. Коледаров намира компромисно решение, допускайки, че са съществували два града с едно и също име – единият край днешното с. Левка, Хасковско, а другият – над с. Голямо Белово[4]. Всеки от ав-

торите, разбира се, има своите основания и съответните аргументи, за да посочи именно своята локализация, но за съжаление изворите не дават възможност за каквато и да е окончателна идентификация. Споменаването на Левки в един граничен надпис от времето на хан Омуртаг не е напълно сигурно. Фактически то е едно предположение на В. Бешевлиев[5], често приемано като абсолютна реалност, може би сполучливо, но в никакъв случай не е категорично.

Останалите известия за Левки се отнасят до мястото ѝ в църковната йерархия на Константинопол. В списъка на присъстващите на църковния събор през 879 г. се намира името на епископ Симеон от Левки[6]. А нотициите от X до XII в. показват, че в този период Левки е продължила да бъде епископия, подчинена на Пловдивския митрополит[7].

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 759.
[2] *Τζουκαλᾶς*, Φιλιππόπολις, σ. 69.
[3] *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, 222–223.
[4] *Коледаров*, Полит. георафия, I, с. 34, 44.
[5] *Бешевлиев*, Надписи, № 41.
[6] *Mansi*, XVII, p. 376.
[7] *Darrouzès*, Notitiae, p. 285, 304, 328, 363; *Soustal*, Thrakien, S. 334.

ЛИВАДИОН

Топоним от типика на Бакуриани – Λιβάδιον χωρίον[1]. Локализацията е неясна.

[1] *Gautier*, Typicon, p. 127.

ЛИМА

Името се среща единствено в генетивна форма Λιμᾶς в една нотиция на Константинополската патриаршия[1]. Появата му е неочаквана и Ж. Дарузес предполага, че става дума за хапакс, и то за деформация, пренесена от друга епархия в листата на епархия Хемимонт[2].

[1] *Darrouzès*, Notitiae, p. 364.
[2] *Darrouzès*, Notitiae, p 149.

ЛИПИЦОС

Топоним от типика на Бакуриани – Λιπιτζός. Имот – ἀγρίδιον, принадлежащ към крепостта Стенимахос[1]. Може би е запазен в хидронима Липча, обозначаващ малка река, приток на Чая[2].

[1] *Gautier,* Typicon, p. 35; *Asdracha,* Rhodopes, p. 163.
[2] *Lemerle,* Cinq études, p. 177; *Soustal,* Thrakien, S. 335.

ЛИТИЦА/ЛЮТИЦА

Името Λίτιτζα, Λιούτιτζα, Λιούτιζα най-вероятно е от славянски произход. Впрочем то се появява в документите на Константинополската патриаршия през X в.

Изследвачите обикновено смятат, че Литица се е намирала край днешния Ивайловград, още повече, че свещеник Константин директно го указва в своя дневник[1].

Крепостта е разположена на невисок връх, наричан Градището. Укрепената ѝ площ е около 15 дка. Има неправилна елипсовидна форма. От изток е защитена с двойна стена. Оттам се намира и главният ѝ вход, защитен с две кули. В крепостта личат следи от църква, градена от ломен камък, споен с бял хоросан. В абсидата ѝ има следи от стенопис[2]. Крепостта е строена, според архитектурните и строителни особености, в периода между X–XII в. По склона под нея има следи от некропол[3]. Дори и да приемем, че Ивайловградската крепост отговаря категорично на средновековния град, все пак остава въпросът защо град, разположен толкова близо до Адрианопол, е трябвало да бъде под юрисдикцията на Пловдивския митрополит.

От началото на X в. до управлението на Андроник II Палеолог Литица била епископия в епархия Тракия[4]. След това нейният архиерей бил въздигнат на митрополитски трон и присъствието му освен в нотициите е отбелязано в списъците на синодите от 1342, 1347 и 1351 г.[5] През зимата на 1342–1343 г. градчето (πολίχνιον) приютило отряд на Кантакузин, който бил изпратен да търси провизии[6].

[1] *Κωνσταντίνου Οἰκονόμου,* Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως. Wien, 1819, p. 12; *Велков, И.* Прочути крепости. Старата Лютица. Крепости по Арда. С., 1938, 69–79; *Делирадев,* Тракия, II, с. 21; *Мутафчиев,* Църк.-ист. география, 218–219; *Ροδοπίνος, Ν.* Ὀλίγα περὶ τῆς μητροπόλεως Λιτιτζης. – Θρακικά, 12, σ. 94; *Asdracha,* Rhodopes, p. 155; *Клисуров, С.* Лютица древен град-крепост и средновековна епископия. – Духовна култура, 1984, № 6, 28–29; *Македонов, Д.* Манастирът „Св. Констан-

тин и Елена" край Ивайловград. – Пак там, 1987, № 4, с. 27; *Гинев, Р.* Ивайловград. С., 1969, 11–19.

[2] *Велков*, Старата Лютица, 69–72; *Клисуров*, Лютица, 28–29.

[3] Сведенията дължа на А. Меламед, НИМ.

[4] *Darrouzès,* Notitiae, p. 285, 304, 328, 363.

[5] *Darrouzès,* Notitiae, p. 402, 409, 413; Regestes, NoNo 2227, 2272, 2326; *MM*, I, p. 226; *Asdracha*, Rhodopes – eccl., 11–13.

[6] *Cant.*, II, p. 348; *Soustal*, Thrakien, S. 336.

ЛИТОПРОСОПОС

Позната е единствено генетивната форма на името – Λιθοπροσώπου. Това название е известно и като ороним във Финикия[1].

Идентификацията му е невъзможна още повече, че Ж. Дарузес[2] и П. Мутафчиев[3] се съмняват в достоверността на нотицията, която го отбелязва. К. Аздраха също избягва да го локализира[4].

Названието се среща в една нотиция от VIII в. и в списъка на участниците на събора в Никея от 787 г. с името на епископ Йоан[5].

[1] *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, с. 213.

[2] *Darrouzès,* Notitiae, p. 242.

[3] *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, с. 213.

[4] *Asdracha,* Thrace Orientale, p. 257.

[5] *Mansi,* XIII, 373 B, 388 C; *Soustal,* Thrakien, S. 336.

ЛИТОСОРИЯ

Λιθοσώρια е една от многото загадки в текстовете на византийските автори. К. Шкорпил търси етимологията на името в буквалното му разчленяване на две части λίθος и σώρος (каменна грамада). Това впрочем му дава основание да направи единственото предположение за локализацията на мястото (τόπος) край днешните Сини камъни край Сливен[1]. В. Златарски не дава категорично мнение относно местоположението на Литосория. Той смята, че тя се намирала в пределите на Тракия, евентуално в Загора[2].

Край Литосория през 773 г. се сблъскали българските войски с осемдесетхилядната армия на император Константин Копроним. Според Теофан ромейският император спечелил голяма и безусловна победа[3].

[1] *Шкорпил, К.* О земляных укреплениях и окопах. – ИРАИК, 10, 1905, 566–567.

[2] *Златарски*, История, I/1, 304–305.

[3] *Theoph.*, p. 447. Същото събитие е описано и у *Cedr.*, II, p. 17; *Soustal,* Thrakien, S. 336.

МАКРОЛИВАДА

Името Μακρὴ λιβάδα, Μακρολιβάδα, **макръ ливада** е преминало като калка в турското Узунджова, а оттам в българското наименование на с. Узунджово[1], където се и локализира средновековният топоним.

За пръв път това название се споменава в каменния надпис от времето на хан Омуртаг като едно от пограничните места между България и Византия[2]. Акрополит, разказвайки за похода на Теодор Ласкарис от 1255 г., предлага и най-точното описание на местността, като обяснява произхода на името ѝ с нейната форма, а и изрично споменава, че мястото не било населено – „τόπος ἄοικος"[3]. По-късно, вече по време на османското владичество, и с названието Узунджова Макроливада се споменава в не един пътепис, като важен пункт по диагоналния път[4].

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 539; *Младенов, С.* По въпроса за етимологичното обяснение на някои местни имена в Родопската област. – В: Сб. в чест на проф. А. Иширков. С., 1933, с. 259.

[2] *Бешевлиев*, Надписи, с. 152, № 41; *Dölger*, Regesten, No 393.

[3] *Acropolita*, p. 120; *Scut.*, p. 519; *Златарски*, История, III. с. 454.

[4] *Kissling*, Thrakien, S. 72; *Hynkova*, Reiseberichte, S. 71; *Soustal*, Thrakien, S. 342.

МАРИЦА

Реката е позната от изворите предимно с името Еврос – Ἕβρος, Εὖρος, Hebrus. То се появява още в античността и вероятно е от тракийски произход[1]. Хидронимът Марица е регистриран най-рано в типика на манастира „Св. Богородица Козмосотира" в средата на XII в.[2] Трудно е категорично да се определи неговият произход. Късната поява и славянският агенсов суфикс допускат евентуален славянски произход, но трябва да се има предвид и общият индоевропейски корен *mar-*, който би образувал наименование Μαρισσός, което, от своя страна, има други аналози на Балканите и създава възможност да се предположи по-ранен генезис на името[3]. Така или иначе двете имена били ползвани паралелно. Акрополит пише изрично, че „реката Еврос ... била наричана на местен диалект Марица"[4]. Това се потвърждава и от текста на Леонклавий, според когото народът наричал реката Марица[5]. Обикновено се приема, че днешното название на горното течение на реката, Ибър, е реминисценция на името Еврос.

От времето на Средновековието няма много сведения за реката. Ана Комнина я описва като „река, която извира от върховете на Родопите и като прави множество извивки, задминава Адрианопол и след като се влеят в нея много други реки, се влива в морето край Енос“[6]. Доста по-различна представа за нея има Критовул, който смята, че реката идва от Мизия, от планините на Хемус и пресичайки през средата Тракия и Македония при Адрианопол става вече плавателна[7]. Реката се споменава у мнозина други автори предимно във връзка със събитията, станали край нея. Прави впечатление, че по-късните съчинения ползват по-често името Марица и това се отнася най-вече до кратките хроники[8] и до турските извори, описващи войните в средата на XIV в.[9]

Реката имала изключително значение за населението, което я ползвало не само като воден път, но и като място за риболов, вода за пиене и напояване.

[1] *Detschew,* Sprachreste, S. 163.
[2] *Petit,* Typicon, p. 50, 52.
[3] *Σαμοθράκης, Α.* Ἕβρος ποταμός. – Θρακικά, 13, 1940, 53–54; *Schramm,* Eroberer, 290–292; *Gagova,* Toponymy, p. 97.
[4] *Acropolita,* p. 72; *Schreiner,* Kleinchroniken, I, S. 563.
[5] *Leunclavius,* p. 315.
[6] *Anna, II,* p. 256.
[7] *Critobuli,* B 12, Fragmenta, 112–113.
[8] *Schreiner,* Kleinchroniken, I. S. 379, 398, 561.
[9] *Melikoff,* Destan, p. 95, 101, 104, 109; *Lemerle,* Aydin, p. 169, 173, 214; *Soustal,* Thrakien, 347–348.

МАРКЕЛА

Името Μαρκέλλαι, Μαρκέλα, Marcellae поставя немалко проблеми пред изследвачите на топонимията. Съществуват два варианта на неговото тълкуване. Единият предпочита евентуален латински произход[1], а другият се спира на възможността името да представлява тракийски субстрат[2]. При всички случаи обаче названието е свързано с реликтния хидроним Марцил, с който се означава реката, минаваща край крепостта. Освен това в района съществуват още два топонима, свързани с речното название – крепост Марцил между селата Аврамово и Ново село[3] и местност край с. Везенково, известна като „град Марсил“[4]. Изглежда, че името води произхода си от индоевропейския корен *mar-* (който е образувал на Балканите доста хидроними и свързани с тях местни имена) независимо от то-

ва, дали е достигнало до средновековната традиция през латински или тракийски език.

Съществуват и известни различия в мненията на изследвачите при локализацията на крепостта. В. Златарски[5], а след него и Х. Милев[6] приемат, че се е намирала на Бакаджика при Ямбол. К. Иречек първоначално допуска, че Маркела е идентична с Карнобатската крепост[7]. В друго свое изследване я локализира край Марашкия проход, смятайки, че името му е реминисценция на топонима Маркели[8]. Преобладаващата част от сериозните изследвания върху българската средновековна поселищна история се спират на възможността Маркела да бъде отъждествена с Карнобатската крепост[9]. Тя има внушителни размери и е защитена, освен от своите стени, и със землени укрепителни съоръжения – валове и дълбоки ровове. Дебелината на стените достига 3 м. Техният строеж се датира в V–VI в. Освен тази сигурна защита, обитателите на крепостта били подсигурени и от блатата, образуващи се наоколо от разливите на реката. При сондажи на върха на хълма, върху който е съградена цитаделата, са открити останки от трикорабна, триабсидна църква, преустройвана на няколко пъти, като последната преправка е от XII в., когато е била стенописана[10]. Възстановителни работи са били извършвани и по стените и кулите също през XII–XIII в.[11] Там са били намирани в продължение на повече от столетие сребърна монета от Теодор Светослав, византийски монети, монети от Иван Александър, следи от шлака, богат керамичен материал от XI–XII в.[12]

Известията на Теофан изрично сочат, че Маркела била построена от император Константин VI през лятото на 791 г.[13] Но тя се споменава още по времето на походите на Константин V срещу българите в 756 г., когато срещата между двете войски се състояла именно край тази крепост. Там ромеите нанесли поражение на армията на българския хан и той бил принуден да иска мир[14]. Военните действия през 791 г. (или в 792 г.) били успешни за българите. Когато константинополският император отказал да плаща данък на българите, той се обърнал към хан Кардам с предизвикателството: „Ти си стар и аз не бих искал да идваш чак до тук, но аз ще дойда до Маркели и ти излез, пък каквото Господ отсъди.“[15], явно търсейки компенсация за предишната загуба край крепостта. Укреплението ще да е давало възможност в него да се побере голям гарнизон, тъй като в 811 г. там резидирал с войските си император Никифор Геник[16]. Изглежда, че по времето на хан Крум крепостта останала в български ръце[17] и известия за нея не се срещат повече в изворите чак до времето на печенежките нахлувания на юг от Стара планина, когато край града лагерували печенезите, воюващи

с император Алексий Комнин[18]. Археологическите проучвания сочат, че крепостта продължила да съществува и по-нататък, макар че писмената традиция вече не съобщава нищо повече за нея.

Данните за църковната история на Маркела също така са доста оскъдни. Нейното име се среща в една от ранните нотиции на Константинополската патриаршия като епископия, подчинена на Филипополския митрополит[19], но издателят Дарузес изказва известни съмнения относно мястото ѝ в този списък, още повече, че името не фигурира другаде.

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 813; *Пандалеев*, И. По въпроса за местонахождението на крепостта Маркели. – ИБАИ, 1921/1922, 237–238; *Dujčev, I.* Markellai–Marcellai – Un toponyme latin méconu. – RESEE, IV, 1966, 371–375.

[2] *Дуриданов, И.* Езикът на траките. С., 1976, с. 41, 77, 94; *Младенов, С.* Имената на десет български реки. – СпБАН, 10, 1915, с. 54; *Beševliev, V.* Ein Verkannter thrakischer Ortsname. – ИИБЕ, 16, 1968, 75–77; *Schramm*, Eroberer, S. 290.

[3] *Аврамов*, Юбил. сборник, I, с. 108.

[4] *Момчилов, Д.* Карнобатската крепост Маркели. – ИПр, 1986, № 9, 57–65.

[5] *Златарски*, История, I/1, 271–272, бел. № 19.

[6] *Милев, Х.* Карта на Първото българско царство. С., 1926, с. 36.

[7] *Иречек*, Пътувания, с. 813.

[8] *Jireček*, Heerstrasse, S. 150.

[9] *Тъпкова*, Крепости, с. 48; *Пандалеев*, По въпроса, с. 238; *Аврамов*, Юбил. сборник, I, 191–217; *Коледаров*, Полит. география, I, 8–9; *Dujčev*, Markellai–Marcellae, 373–375; *Beševliev*, Ein Verkannter trakischer Ortsname, S. 77; *Момчилов*, Пътна и селищна система, 219–223.

[10] *Аладжов, Ж., Ц. Дражева, Д. Момчилов.* Крепостта Маркели край Карнобат. – АОР, 1989, 127–128.

[11] *Аладжов Ж., Ц. Дражева, Д. Момчилов.* Крепостта Маркели..., с. 128.

[12] *Момчилов*, Пътна и селищна система, с. 223.

[13] *Theoph.*, p. 467.

[14] *Niceph.*, 66–67.

[15] *Theoph.*, 467–470; *Schreiner*, Kleinchroniken, I, S. 48; II, S. 91.

[16] *Theoph.*, 490–491.

[17] *Бешевлиев*, Надписи, 116–117; *Коледаров*, Полит. география, I, 33–35.

[18] *Anna*, I, p. 243.

[19] *Darrouzès*, Notitiae, p. 242.

[20] *Darrouzès*, p. 28; *Soustal*, Thrakien, 34–39.

МЕРОПА

Името е известно от историята на Кантакузин – Μερώπη. За съжаление, то е останало без каквото и да е обяснение по отношение както на етимологията му, така и на същността му. К. Иречек до-

пуска, че началният неударен слог е допълнително придаден към названието, което сега е известно като Рупчос, съотв. като етноним – рупци и т. н.[1] Неизвестно остава дали то означава географска или административна категория, макар че на едно място Кантакузин изрично я назовава ὄρος. Обикновено Меропа се съпоставя с Мора и това позволява да се допусне, че Меропа е била преди всичко административна единица.

Изглежда, че областта се е простирала по течението на р. Арда до Чепеларската река. В нея се намирали крепостите Агия Ирина и Повисд, а също така и немалко други села[2]. Историята на Меропа се свързва преди всичко с името на Момчил, който получил правото да я управлява. Той успял да рекрутира от нея 300 конници и 5000 пехотинци[3], което пък показва колко добре населен е бил този район. Момчил успял освен това да превземе Ксанти и, както се изразява Кантакузин, „си създал там собствена върховна власт“[4].

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 452.
[2] *Cant.*, II. p. 402; *Asdracha*, Rhodopes, p. 64, 170, 182.
[3] *Cant.*, II, p. 403.
[4] *Cant.*, II, 530–532; *Soustal*, Thrakien, S. 354.

МЕСОМИЛИОН

Топонимът Μεσομίλιον се среща в житието на Григорий Синаит. Струва ми се, че идентификацията му с Милеоните, споменати у Теофан, е необоснована[1].

Локализацията му на този етап е невъзможна. Описанията в житието показват, че Месомилион се е намирал в дълбините на Парорската пустиня[2]. Там било обиталището на монаха Амирали. В 1328 г. Григорий Синаит посетил местността и според преданието построил там три лаври, едната от които в пещерата Месомилион[3].

[1] *Киселков, В.* Средновековната Парория и Синаитовия манастир. – В: Сб. в чест на В. Златарски. С., 1925, с. 117. Това мнение е заимствано и от някои съвременни изследвачи.
[2] *Помяловский*, Житие Григория, с. 35.
[3] *Помяловский*, Житие Григория, с. 40; *Soustal*, Thrakien, S. 359.

МЕСТА

През античността реката била известна като Νέστος или Μέστος[1]. Втората форма се е появила малко по-късно. Д. Дечев приема, че евентуална първоначална форма Νεσσός е била модифицирана в Нестос/Местос, но е на мнение, че и трите имат тракийски произход[2]. Изглежда името на един приток на реката, Нестеница, е реликт от стария хидроним[3].

Страбон изрично пише, че река Нестос била границата между Тракия и Македония още от времето на Филип и Александър[4]. Ана Комнина споменава Места, описвайки пътя на императора от Константинопол към Солун, но малко странен е текстът ѝ, според който Алексий I минал първо през Места, а после пресякъл Марица[5]. Григора определя Места като най-голямата (μέγιστος) от реките в Тракия, които извират от планината Хемус. Край нейното устие Йоан Кантакузин възстановил крепостта Полистилон, за да може да я ползва през войната[6].

Съществува едно не много ясно, вероятно с административно значение название, определено от Константин Порфирогенет като град в епархия Тракия – „κλίμα Μεστικόν καί 'Ακόντισμα"[7], което несъмнено е свързано с реката, но оттам нататък подобно на останалите географски (или административни) наименования κλίμα / κλίματα остава неопределимо[8].

[1] *Plin.*, Nat. hist., IV, 11, 40.
[2] *Detschew*, Sprachreste, 299–230; *Schramm*, Eroberer, 293–295.
[3] *Иванов, Й.* Местните имена между Долна Струма – Долна Места (Принос към проучването на българската топонимия в Беломорието). С., 1982, с. 159.
[4] *Strabo*, I, 11, 20.
[5] *Anna*, II, p. 175.
[6] *Greg.*, II, p. 626.
[7] *Const. Porph.*, De Them., p. 86.
[8] *Божилов, И.* Анонимът на Хазе. С., 1979, с. 49, 157, 158; *Soustal*, Thrakien, S. 360.

МИЛЕОНИ

Името Μηλεώνων се среща в Хронографията на Теофан и с него византийският историк определя българо-византийската граница от мирния договор на хан Тервел и император Теодосий III[1]. Г. Цанкова-Петкова свързва произхода на топонима с милиарните камъни по римската граница[2], като търси същността му във факта, че представя именно границата. Останалите изследвачи смятат, че то произлиза от μηλέα (ябълка), позовавайки се на съществуването на

селата Горно и Долно Ябълково (тур. Алмалии)[3]. Може също така да се допусне, че произходът на названието е свързан и с наличието на дребен добитък и по-точно овце – μῆλον, с които областта е била добре позната през Средновековието. Струва ми се обаче, че нито една от хипотезите не може да бъде категорично доказана.

Локализацията при това положение също остава несигурна. К. Иречек поставя Милеони край Манастирските възвишения[4]. На същото мнение е и В. Златарски[5]. Всички изследвачи, които предпочитат версията Милеони = Ябълково, се спират на двете горепосочени села. К. Апостолидис смята, че се намирали в равнината на Горна Тунджа и дори ги отъждествява с Парория[6].

[1] *Theoph.*, p. 497.

[2] *Цанкова-Петкова, Г.* О территории болгарского государства VI–IX вв. – ВВр, 18, 1960, 132–133.

[3] *Коледаров,* Полит. география, I, с. 29; *Beševliev, V.* Les inscriptions du relief de Madara. – BS1, 16, 1955, p. 245; *Kissling,* Thrakien, S. 20; *Gujzelev,* Konstantia, p. 163; *Soustal,* Grenze, p. 153.

[4] *Иречек,* Пътувания, с. 748, 765.

[5] *Златарски,* История, I/1, с. 240.

[6] *Ἀποστολίδης,* Ρωμανία – Ζαγορᾶ, σ. 69, 75; *Soustal,* Thrakien, S. 353.

МНИЯК

На този етап е трудно да се определи произхода и етимологията на името Μνείακος, Moniac. Обикновено се приема, че топонимите от текстовете на хронистите на Третия кръстоносен поход – Manicaua, Maniceta, също се отнасят до тази крепост.

Локализацията не е напълно ясна, защото ако Акрополит и Жофруа недвусмислено сочат, че става въпрос за крепост в Родопите, то „История на кръстоносците" допуска и възможността Мнияк да се е намирала на юг от Никица (Хавса) по пътя за Енос, стига, разбира се, да не е променен редът на изложението на крепостите. Най-общо нейното местоположение може да се търси по Арда[1]. Мнияк бил превзет от рицарите на Третия поход през зимата, когато те резидирали в Адрианопол. Германските кръстоносци изгонили от града неговите защитници гърци и кумани, които им били устроили засада. Мнияк е квалифициран като oppidum и castrum[2]. Вилардуен описва значително по-ясно местоположението на крепостта, като обяснява, че тя се намирала на запад от Ефраим и на два дни път. Замъкът (chastel) бил разположен в хубава долина край р. Арда. Там рицарите останали в продължение на 5 дни. Мнияк отстоял също така на два дни път от Стенимахос[3]. Крепост-

та, този път определена като ἄστυ, се среща и в разказа на Акрополит за войната на Михаил II Асен срещу Византия. Според него това била единствената крепост, останала в ромейски ръце след неговия сполучлив поход в 1254 г.[4]

[1] *Велков, И.* Няколко крепости и стари селища по Средна Арда. – В: Сб. в чест на А. Иширков. С., 1933, 153–154; *Asdracha,* Rhodopes, 152–153; *Soustal,* Thrakien, S. 365.
[2] *Hist. perigr.*, p. 146; *Ansbert*, p. 173; *Gagova,* Third Crusade, p. 108.
[3] *Villehardouin*, p. 248, § 435; 252–254, § 440.
[4] *Acropolita,* p. 108.

МОКРЕН

Топоним у Мануил Фил – τῆς Μοκρέανους τὸν τόπον τῆς Πατζόβου.

Локализацията се съобразява с по-късното име на селото Мокрен, охраняващо Мокренския проход в Стара планина[1]. В. Златарски смята, че крепостта е имала двойно име Мокрен-Пачово[2] и също я идентифицира с тогавашното с. Мокрен, сега Аврамово, Сливенско. Крепостта била завзета от армията на протостратора Глава в похода му от 1278 г.[3]

[1] *Аврамов*, Юбил. сборник, с. 107.
[2] *Златарски,* История, III, с. 562.
[3] *M. Philae,* v. 224; *Soustal*, Thrakien, S. 367.

МОРА

Името Μόρρα се появява относително късно в писмените извори. Етимологията му е неясна. Произходът му би могъл да се търси в корена *mar-*, модифициран на славянски в *мор-*, но засега това остава едно неаргументирано предположение, подобно на аналогията на Мора с Морунац[1].

Мора била област в Родопите, разположена по долното течение на р. Арда. От XI–XII в. съществува печат на един ἐκ προσώπου Μώρας καὶ Φιλιππουπόλεως[2]. В привилегиума, даден на венецианците от император Алексий заедно със съседната западна част на Родопите, тя е определена като провинция Мора и Ахридос[3], при това равностойна с Филипопол и Берое. Както е видно от текстовете на Пахимер и Кантакузин, изходна база за навлизане в Мора била Димотика. През 1305 г., по време на сблъсъците с каталани-

те, Михаил IX Палеолог напуснал Димотика, за да отиде в Мора[4]. В 1323 г. Йоан Кантакузин навлязъл в Мора, за да я защити от татарските нападения. Той преминал през нея, тръгвайки от Димотика и връщайки се през Черномен[5]. Известно е също, че онези градове в района, които били подчинени на ромеите през 1341 г. били под командването на Матей Кантакузин[6], а в 1343 г. императорът назначил за управител на Мора брата на жена си Йоан Асен. Това станало след като към него преминали доброволно всички градчета в областта, с изключение на Ефрем, който трябвало да бъде завоюван от съюзниците му турци[7]. В същата го дина ромейската войска преминала през Мора на връщане от Стенимахос[8]. През 1344 г. българският цар Иван Александър се отправил към Мора, явно с цел да я завладее. Жителите на Хиперперакион приели предварително изпратения управител и дали съгласието си да приемат и български гарнизон. Присъединяването на областта към Търновското царство не се осъществило, тъй като Кантакузин бързо повел войските си към Мора, на която несъмнено много държал (областта доминира над Димотика) и българите били принудени да отстъпят. Византийците си възвърнали Хиперперакион, а неговият управител избягал[9]. Към градчетата на Мора, освен Хиперперакион и Ефрем, биха могли да се причислят още и Черномен, Кривус, Патмос, Устра, Мнияк и Констанция[10]. В гражданската война на ромеите тази родопска област ставала неведнъж арена на бойни действия и опустошения[11], а освен това и Момчил, почувствал се сигурен в Меропа, достигал в набезите си и до Мора[12].

През XIV в. се споменава за митрополия Морахридон (Μοραχριδῶν)[13], но границите ѝ са неясни, както и една евентуална връзка с митрополита на Перитеорион[14].

Много любопитно сведение се среща в пътеписа на Райнхолд Лубенау, посетил българските земи през 1587 г. Той пише, че жителите християни на с. Каяли (днес с. Филево, Димитровградско) наричали себе си мореи (Morch)[15]. Авторът счита, че името им има връзка с областта Морея. Това обаче едва ли е възможно, като се има предвид местоположението на селото в северните подножия на Родопите. То по-скоро представлява реминисценция за стария топоним Мора и дава известна представа докъде на север се е простирала областта.

[1] Θεωχαρίδη, Γ. Μόρουνατζ, τὸ δηθεν σλαβικὸν ὄνομα τῆς Καβάλας. – Μακεδονικά, σ. 75.

[2] *Laurent,* Orghidan, No 240.

[3] *TT,* I, p. 269.

[4] *Pachym.*, II, p. 605.
[5] *Cant.*, I, p. 191.
[6] *Cant.*, II, p. 161 *Asdracha*, Rhodopes Adm., 182–185.
[7] *Cant.*, II, p. 404.
[8] *Cant.*, II, p. 405.
[9] *Cant.*, II, 426–427.
[10] *Asdracha*, Rhodopes, p. 149.
[11] *Cant.*, II, p. 436, 461.
[12] *Cant.*, II, p. 530.
[13] *Laurent*, Corpus, V/1, 522–523; *Kourilas, Halkin*, Deux Vies, p. 100; *Dujčev, I.* Un metropolita di Morachridas. – OCP, 3, 1937, p. 273; *Asdracha*, Rhodopes, p. 10.
[14] *Asdracha*, Rhodopes, Eccl., p. 36; *Soustal*, Thrakien, S. 369.
[15] Немски пътеписи, с. 470.

МОРИЯ

Името Μόρεια е с неясна етимология.

Да се намери местонахождението на крепостта (κάστρον) е трудно, тъй като Кекавмен, единственият автор, които я споменава, съобщава само това, че тя се е намирала насред (μέσον) пътя между Филипопол и Триадица. П. Мутафчиев категорично отхвърля предположението на Г. Баласчев, че Мория би могла да се идентифицира със Серсем кале, крепост в Ихтиманска Средна гора[1]. К. Иречек предполага, че прочутата крепост край село Ветрен (описана от мнозина пътешественици) може да се отъждестви с Мория[2].

През 986 г. император Василий II обсадил крепостта и издигнал насип. Обитателите ѝ обаче измислили забележителен план. Те подпалили дървената конструкция над насипа и той бързо бил разрушен. Императорът бил принуден да се оттегли, а жителите на крепостта останали „неподчинени и неусмирени“[3].

[1] *Баласчев, Г.* Българите през последните десетилетия на X в. С., 1930, 27–31; *Мутафчиев, П.* Серсем кале и Мория. – В: *Мутафчиев П.* Избр. произведения. Т. 2, 195–203. Тезата на Мутафчиев подкрепя и *Цанкова-Петкова, Г.* За похода на Василий II срещу крепостта Мория. – ИИБИ, 1953, 279–283
[2] *Иречек*, Пътувания, с. 201.
[3] *Cecaum.*, p. 32; *Soustal*, Thrakien, 368–369.

МОСИНОПОЛ

Мосинопол бил византийски град и само отделни събития от неговата история имат отношение към Българското средновековие. Средновековният град бил разположен в подножието на планината Папикион на около 5 км от дн. град Комотини.

През лятото на 1204 г. градът бил в ръцете на Алексий III, независимо от това, че според „Разпределението на имперските земи" той бил определен за венецианците[1]. При похода на император Бодуен жителите му го напуснали и рицарите безпрепятствено влезли в него[2]. През 1206 г., след като сринал до основи Филипопол, българският цар Калоян насочил армиите си към крепостите в Югоизточна Тракия и в южните подножия на Родопите. Тогава бил превзет Мосинопол, а жителите му изселени по бреговете на Истър[3]. През септември 1207 г. Бонифас де Монфера бил в града, за да го предаде ведно с околностите му на Вилардуен. Тогава жителите на планините се събрали в околностите на града. При потеглянето на военната колона те нападнали ариергарда и ранили смъртно Бонифас. Като залог за вярност към българския цар те му изпратили главата на френския маркиз[4]. Мосинопол бил част от територията на Теодор Комнин след 1225 г.[5] и вероятно след битката при Клокотница преминал в български ръце. Съществува едно много интересно известие, според което в града имало българска колония със собствено управление и неин върховен представител бил протосеваст Никола Мито[6].

[1] *Villehardouin*, p. 742, § 226; *Carile*, Partitio, p. 218.
[2] *Villehardouin*, p. 82, ; 274; *Nicetas*, p. 598.
[3] *Acropolita*, p. 23.
[4] *Villehardouin*, 308–314, § 495–499.
[5] *Acropolita*, p. 39; *TT*, II, p. 280.
[6] Actes d'Esphigmenou, App. E, 194–196; *Asdracha*, Rhodopes, 104–109; *Soustal*, Thrakien, 369–370.

МЪГЛИЖ

Край града има три крепости.

1. Горненски град се намира на 6 км северно от града на височина със заоблено било на 700 м над морското равнище. Има две стени. Връзката с минаващия наблизо път била прекъсната с ров. Градежът на укреплението е от ломени камъни с вътрешен пълнеж. На места личат легла от сантрачи. Външната стена е зидана от ломени камъни и бял хоросан. Площта на крепостта е около 18 дка.

2. Долненски град отстои на 4 км източно от града и е разположен в склоновете на Стара планина. Укреплението е построено на скала, извисяваща се над р. Габровица. Останките от стените показват градеж от ломен камък и бял хоросан. Площта й осигурява добра видимост към цялото Туловско поле.

3. Крепост в махала Грамада в днешния град. Намира се до Стара река. Днес е напълно разрушена[1]. Близо до нея са открити колективни монетни находки от Мануил I Комнин и Исаак I Комнин[2]. Пак оттам има още една монетна находка от времето на Мануил I Комнин и Андроник I Комнин[3].

Името на града позволява той да бъде идентифициран с Μογκλίζιον, споменат у Мануил Фил като крепост, намираща се близо до Крън[4], без обаче това да може да се твърди с абсолютна сигурност.

[1] *Попов*, Крън, 52–59.

[2] *Герасимов, Т.* Монетни находки. – ИБАИ, 15, 1940, с. 236.

[3] *Юрукова, Й.* Монетните находки, открити в България през 1981. – Археология, 1983, № 1–2, с.117.

[4] *M. Philae*, v. 236; Soustal, *Thrakien*, S. 366.

НЕСЕБЪР

Първият опит за етимология на името принадлежи на Страбон, според когото „Месемврия, мегарска колония, първоначално се наричало Меневрия, т. е. град на Мена“[1]. Архетипът на Стефан Византийски е Мелсимврия с епоним Мелса[2]. Името несъмнено е тракийско, особено като се има предвид най-характерната топонимична съставка -βρια. Името се изписва в множество варианти съобразно етническата принадлежност и степента на култура на автори и преписвачи. Най-често се срещат формите – Μεσημβρία, Μεσεμβρία, Messebre, Messinbre, Messenber, Mezenber. В български език името преминава като **месемвръ/несебръ**[3] или **несабарь** .[4]

Градът безусловно се идентифицира с днешния гр. Несебър. Укрепената му част била разположена на площ от 25 ха на полуостров, свързан със сушата с 400-метров провлак. Заливът му е защитен от север от вдаващия се навътре в морето нос Емине, но поради постоянните североизточни ветрове пристанището се намирало от южната страна. То е окачествено като „добро ... осигурено срещу всички ветрове и с дъно между 6 и 20 крачки“[5]. При акостиране „корабите се обръщат към града на запад“ и „котвата се хвърля на пясък“[6].

И досега са запазени част от средновековните стени на крепостта, особено от западната страна, където е бил и главният ѝ вход. По-голямата част от северната и южната стена се намират на морското дъно. Запазените кули са били реконструирани и усилвани неведнъж от VI в. насам[7]. Несебър е забележителен със старите

си църкви, чиято архитектура бележи най-високото ниво на развитието на строителството на Балканите през Средновековието. Те и множество находки от града – произведения на приложното изкуство, са запазени и експонирани в местния музей.

Несебър бил основан още в края на VII в. пр. Хр. и през цялата античност и Ранното средновековие бил важен политически, културен и икономически център, включен в диоцеза Тракия и епархия Хемимонт. През 587 г. бил превзет от аварите, които го ограбили и опожарили[8]. В 705 г. бъдещият император Леон посрещнал там съюзените хан Тервел и император Юстиниан, които се били отправили към Константинопол[9]. В 764 г. там избягал българският хан Сабин, който трябвало да търси убежище във византийската столица[10]. През есента на 812 г. хан Крум обсадил крепостта и не след дълго тя паднала в български ръце, като тогава за пръв път влязла в пределите на България[11]. Оттогава датира и надписът κάστρον Μεσημβρίας, открит в Плиска[12]. От 863 г. Несебър станал византийски град и неговото име фигурира в два надписа от времето на царуването на император Василий I Македон[13]. След войните на цар Симеон в Тракия градът отново станал български и вероятно останал в български предели до 917 г.[14] През този период Несебър бил основното средище на българо-византийските контакти. В 927 г. там се състояли преговорите между българския велможа Стефан и пратениците на константинополския василевс – Теодосий Авука и Константин Родий[15]. На следната 928 г. оттам отпътувал към ромейската столица братът на цар Петър[16]. През втората половина на X в. Несебър се превърнал в най-важното пристанище на българския южночерноморски бряг, където отсядали руски търговци[17]. Може би във връзка с броженията срещу византийската власт от втората половина на XI в. (примерно бунта на Добромир[18]) е и споменаването на Несебър в Българския апокрифен летопис като град, съграден от българския хан Гаган[19]. По това време градът и пристанището му явно станали твърде известни и очевидно на това се дължи неколкократното му споменаване в географията на Гуидо[20]. През 1134 г. ползващите се с популярност и на север несебърски търговци получили грамота от галицийския княз Иван Берладник с разрешение да търгуват свободно в неговите земи[21]. Пак тогава градът бил несъмнено главното пристанище на византийската флота, охраняваща западното Черноморие и Долни Дунав[22]. През пролетта на 1190 г. Несебър станал изходна база на византийската армия в похода на император Исаак II срещу българите. Неуспешната му кампания позволила на българската войска

да настъпи и да опустоши Анхиало и околностите му[23]. Може би в тази акция бил достигнат и Несебър, макар че изворите не предлагат точни данни за това. Така или иначе в следващата 1191 г. крайморските градове в Тракия вече били с усилени византийски гарнизони и допълнително укрепени[24]. Разказът на Пахимер за условията на брака между принцеса Мария Палеологина и българския цар Константин Асен позволява да се предположи с известна сигурност, че Несебър е принадлежал към българските владения до 1263 г.[25] В началото на 1235 г. оттам потеглил към Търново идващият от Константинопол архиепископ Сава[26]. Вероятно по това време цар Иван II Асен отстъпил на своя роднина Мицо правото да владее града и околностите му. На 14 октомври 1257 г. градът бил нападнат и ограбен от венецианците на Джакомо Доро. Те задигнали оттам мощи и църковна посуда[27]. В началото на 60-те години Мицо отстъпил на константинополския автократор града и хинтерланда му срещу пронии в Мала Азия, но въпреки това той трябвало да бъде отвоюван със сила, което пък сторил известният военачалник Михаил Глава Тарханиот[28]. През 1279 г. от пристанището на града отплавал към ромейските предели детрониранията Иван III Асен, отнасяйки със себе си цялото царско съкровище[29]. В 1285 г. градският управител Умбертопул успял с малобройната си войска да победи нахлулите на юг от Стара планина татари и да ги отблъсне[30]. В началото на следващия век цар Теодор Светослав присъединил към България Месемврия, Анхиало и околностите им[31] и те останали в български ръце до смъртта на цар Михаил Шишман, когато ведно с другите черноморски градове във византийски ръце паднал и „многолюдния Несебър“ и за негов управител бил назначен Теодор Синадин[32]. При царуването на Иван Александър до експедицията на граф Амедео ди Савоя градът бил български, независимо от направения през 1364 г. опит от император Йоан V Палеолог да обсади и превземе крепостта[33]. През този период градът отново станал прицел на апетитите на италианската флота, този път на генуезците, когато в 1352 г. адмирал Паганино Дориа нахлул в пристанището и ограбил града[34]. На 21 октомври 1366 г., въпреки отчаяната съпротива на населението, предвождано от кастрофилакс Калоян, Несебър бил превзет от рицарите на граф Амедео, който назначил комендант, наложил контрибуции и въвел окупационен режим[35]. От август 1369 г. градът и областта му били предоставени на деспот Михаил Палеолог до смъртта му през 1377 г. Венецианци, генуезци и турци успели да влязат в града в 1379 г., но изглежда, че не след дълго били принудени да го напуснат[36].

Отново бил завоюван от турците в 1396 г. и жителите му били преселени в с. Чимово край р. Ахелой[37]. В началото на следващия век градът отново преминал във властта на константинополския император и останал ромейски до падането на византийската столица, когато голяма част от обитателите се преселили там[38].

Несебър заема внушително място в църковната история на Тракия през Средновековието. Според традицията неговият пръв архиерей Петър участвал в Първия вселенски събор[39]. В нотициите на патриаршията първоначално Месемврия се среща едновременно в два списъка – този на автокефалните архиепископи и в листата на епископиите на епархия Хемимонт[40]. По-късно тя е регистрирана вече само като архиепископия[41] и името на един от нейните архиепископи – Давид, е познато от неговия печат, датиран в IX в.[42] Несебър станал митрополия през 1140 г.[43] и може със сигурност вече да се настоява, че станал втория по значение град в епархия Хемимонт. И. Снегаров допуска, че след 1235 г. Месемврия преминала под юрисдикцията на Търновската патриаршия[44]. Във всеки случай при царуването на Иван II Асен там резидирали шестима български митрополити – Василий, Марко, Прокъл, Никодим, Доротей и Партений[45]. Може би на грижите на българската династия дължат съществуването си църквите „Св. Петка", „Св. Теодор", „Св. Арахангели Михаил и Гаврил", чиито начин на градеж и украса К. Миятев свързва с тези на търновските църкви от този период[46]. В същото време името на митрополията фигурира и в нотициите на Константинополската патриаршия[47]. Трудно е да се добие истинска представа за църковния статут на Несебър. Несъмнено претенции за върховенство в духовната власт са имали и Търново, и Константинопол, но реално погледнато е невъзможно да се установи със сигурност, чий е бил приоритетът. Цар Иван Александър протежирал църковното строителство в града. Възобновена и богато одарена била църквата „Св. Богородица Елеуса"[48] в едноименния манастир, който също получил допълнителни привилегии[49]. В същото време промените в църковната организация от времето на Андроник II и Андроник III засегнали и положението на Несебърския митрополит, който бил записан в по-горен йерархичен ред[50]. Вероятно походът на Зеления граф разстроил и църковния живот в града, тъй като приблизително по това време съседните му църковни центрове започнали да си присвояват правото да събират данъци от подчинените преди това нему градове и селища и това продължило най-късно до 1372 г., когато митрополитът на Несебър и Анхиало възвърнал правата си над тях[51]. Ня-

колко години преди това, след падането на Вризис и Визия, седалището на техния митрополит било преместено в Месемврия[52], а в едно синодално решение на Константинополската патриаршия се съобщава за въвеждането под попечителство на несебърския духовен глава на Варненската митрополия и принадлежащите й селища[53].

[1] *Strabo*,7,6,1.
[2] *St. Byz.*, p. 446.
[3] *Златарски*, Житие и жизнь, 13–17; *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1970, с. 287.
[4] *Заимов, Й.* Проблеми на ономастиката. – В: Помощни исторически дисциплини. С., 1986, с. 105.
[5] *Motzo*, Compasso, p. 231.
[6] *Delatte*, Portulans, p. 130.
[7] *Velkov, V.* Mesambria–Mesembria–Nessebre (Situation, recherches, notes historiques). – In: Nessebre. T. 1. S., 1969, 20–28; *Рашенов, А.* Месеврийските църкви. С., 1932; *Миятев, К.* Архитектурата в средновековна България. С., 1965, 203–204; *Тотешев, А.* Манастирите на Несебър (предварително проучване). – ИНИМ, 9, 1993, 79–92.
[8] *Simocata*, p. 92.
[9] *Theoph.*, p. 391; *Ekkehardus*, p. 157.
[10] *Theoph.*, p. 434.
[11] *Theoph.*, 497–498.
[12] *Бешевлиев*, Надписи, с. 177, № 19; *Гюзелев, В.* Несебър. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, 331–332.
[13] *Гюзелев*, Несебър, с. 332; *Бешевлиев, В.* Три приноса към българската средновековна история. – В: Изследвания в чест на М. Дринов. С., 1960, 292–293.
[14] *Златарски*, История, 1/2. 322–325.
[15] *Златарски*, История, 1/2, 522–523.
[16] *Златарски*, История, 1/2, 536–537.
[17] *Const. Porph.*, p. 62.
[18] *Attaliata*, p. 302.
[19] *Иванов*, Богомилски книги, с. 287.
[20] *Guidonis* Geographia. (Ed. J. Schentz). Itineraria Romana, II, Lipsiae 1940, 135–136.
[21] *Gjuzelev, V.* Die mittelalterliche Sladt Messembria (Nesebar) in 6–15. Jh. – BHR, I, 1978, p. 54.
[22] *Гюзелев, В.* Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, 27, 1972, с. 321.
[23] *Златарски*, История, III, с. 72.
[24] *Златарски*, История, III, с. 78.
[25] *Pachym.*, I, p. 343.
[26] *Иванов*, БСМ, с. 170.
[27] *A. Danduli*, p. 308.
[28] *Pachym.*, I, p. 211, 349–350; *M. Philae*, v. 162.
[29] *Pachym.*, I, p. 499.
[30] *Pachym.*, II, 80–81.
[31] *Pachym.*, II, p. 601.
[32] *Greg.*, I, p. 457.
[33] *Cant., I*, p. 460; *Greg.*, I, p. 487.
[34] *Balard*, La bataille, p. 457.

[35] *Bolatti*, § 10, 11, 17; *Schreiner*, Kleinchroniken, I, S. 94, S. 214, II, 294; *Гюзелев*, Очерк, 60–64.
[36] *Schreiner*, Kleinchroniken, I, S. 98, II, S. 322.
[37] *Schreiner*, Kleinchronriken, I, S. 214; II, S. 360.
[38] *Гюзелев*, Chronicon, 154–159; *Гюзелев*, Очерк, с. 80.
[39] *Σταμούλη*, Συμβολή, σ. 137.
[40] *Darrouzès*, Notitiae, p. 207, 213, 218, 227, 232, 241, 251–260; *Asdracha*, Thrace Orientale, 243–244.
[41] *Darrouzès*, Notitiae, p. 266, 273, 294, 346, 352.
[42] *Laurent*, Corpus, V/1, p. 666, No 357.
[43] *Darrouzès*, Regestes, No 1007.
[44] *Снегаров, И.* Кратка история на съвременните православни църкви. Т. 2. С., 1944, с. 46.
[45] *Попруженко, М.* Синодик царя Борила. С., 1928, с. 93.
[46] *Миятев*, Архитектурата в средновековна България, 202–204.
[47] *Darrouzès*, Notitiae, p. 376.
[48] *Beševliev*, Inschriften, No 160.
[49] *Дуйчев*, СБК, II, с. 150.
[50] *Darrouzès*, Notitiae, p. 400.
[51] *MM*, I, p. 367.
[52] *MM*, I, p. 500.
[53] *MM*, I, p. 502; *Soustal*, Thrakien, 355–359.

НЕУТЦИКОН

Топонимът се споменава от Хониат – Νεούτζικον. Селището или мястото (τόπος) се намирало между двете провинции, Филипопол и Адрианопол. Златарски го идентифицира с крепостта при с. Мезек[1].

Неутцикон се намирал на пътя между двата големи града. Там бил заловен Константин Аспиет, управител на Пловдив, след като се разбунтувал срещу официалната власт и потеглил към столицата, за да се самопровъзгласи за василевс[2].

[1] *Златарски*, История, III, с. 78; *Ζακυθηνοῦ*, Μελέται, σ. 60.
[2] *Nicetas*, p. 436; *Soustal*, Thrakien, S. 374.

ПАНГАЛИЦА

Топоним, от типика на Бакуриани – Παγκαλίτζη, намиращ се в хрисовул за Спасма и Пангалица[1].

[1] *Gautier*, Typicon, p. 127.

ПАНИОН

Πάνιον бил град, разположен на Пропонтида, близо до Редесто. Той се намирал далеч от фактическите граници на България, но български войски са достигали до него в своите набези на юг. Когато през 813 г. хан Крум опустошил градовете на Източна Тракия, след провалилите се преговори край Константинопол, неговата армия достигнала Панион, определен като κάστρον. Крепостта била подсилена допълнително и вътре имало голям гарнизон, затова българите се отказали да я нападнат, а предпочели да опустошат околностите ѝ[1]. Градът претърпял нападенията на узите в 1064 г.[2] През 1205 г. цар Калоян разрушил много от градовете в Южна и Югоизточна Тракия. Между тях Акрополит съобщава и Панион. Жителите на града и околностите му били преселени край Истър[3].

Панион бил епископия в епархия Европа[4].

[1] *Pseudo-Sym.*, p. 614
[2] *M. Glycas*, p. 605; *Altaliata*, p. 90; *Златарски*, История, II, с. 114.
[3] *Acropolita*, 23–24; Златарски, История, III, 241–242.
[4] *Darrouzès*, Notitiae, p. 207, 219, 234, 252, 275, 297, 311, 355, 384.

ПАРОРИЯ

Името Παρόρια се среща в този вид във византийските и българските литературни източници. Не е познат някакъв отделен български еквивалент. Неговият смисъл се определя от местонахождението на областта в граничните между България и Византия земи.

Тъй като изворите не дават точно описание на областта, съществуват множество предположения за нейната локализация. Г. Горов я идентифицира изцяло със Синаитовия манастир и я поставя в околностите на с. Заберново[1]. Според братята Шкорпил тя се простирала край Бакаджиците и на изток по поречието на Тунджа[2]. К. Иречек предполага две локализации в две свои различни работи – едната в Сакар[3], а другата край Манастирските възвишения[4]. Същите две места определя като Парория и П. Сирку[5]. В. Киселков прави интересно предположение въз основа на формата **пароріѡхъ** в житието на Ромил, достигайки до извода, че множественото число на топонима ще да указва на съвкупност от по-малки областни имена[6]. Най-общо на Странджа се спират Г. Аянов[7] и Б. Димитров[8].

Явно е, че Парория би трябвало да се е намирала в един по-широк ареал по българо-византийската граница, в земи слабо населени, дори пусти, които биха предоставили възможност за отшелничество. Едно интересно известие, отнасящо се до средата на IX в., е разказът за живота на св. Еварест. Според житието светецът, който пристигнал в Проват (днешното с. Правади, Турция), научил, че в мястото, наричано Скопелос, се били заселили отшелници, веднага се отправил натам. И попаднал на един от тях, българин по произход, с прякор μέλας, заради дрехата, която носел. Еварест се подвизавал там най-малко шест месеца[9]. Очевидно е, че посоченият случай показва традиция. И то традиция, започнала своето съществуване векове преди в българската и византийската агиография да се появи името Парория.

Съществуването на отшелнически обиталища преди създаването на Синаитовия манастир и тяхната локализация в Странджа всъщност също насочват към намирането на неговото местоположение и подкрепят изводите от пътуванията на самия Григорий Синаит към неговите следовници в Парория. Вснъж той пристигнал при тях като пътувал с лодка по Марица до Адрианопол и оттам се отправил към Катакекриомени[10]. Втори път пристигнал при тях от Созопол[11]. Едно писмо от Акиндин, адресирано до Давид Диспат, предупреждаващо за евентуално нападение над манастира, описва неговото местоположение „в едно планинско място, разположено между Тракия и земите на скитите“[12]. Житието на Теодосий пък определя Парория като място „далеч от света, от човешките разпри и селища, откъснато от светските дела, понеже се намира в дълбока и дива местност“[13]. Пак там патриарх Калист пише, че Григорий основал първите монашески поселения, но това едва ли ще е абсолютно вярно, като се имат предвид известията от житието на св. Еварест. Притежаваме и едно описание на физико-географските дадености на областта, според което там снегът не се стопявал чак до април, езерата били замръзнали и риболовът бил затруднен[14]. Това, разбира се, може да се приеме като точна картина на студената зима в планината, но може и да се дължи на преувеличение, което да цели да представи несгодите на монашеския живот, така че то не може да бъде достатъчно сигурно указание за локализирането на областта.

Манастирите в Странджа не били зависими от ничия политическа власт. Намирайки се обаче в област, погранична на България и Византия, те ползвали привилегии от владетелите на Търново и Константинопол. Управителят на Скопелос имал грижата за тяхната безопасност, а цар Иван Александър отпуснал

на монасите средства да построят пирг за защита от честите турски нападения. По-късно, както предполага Сирку, те били облагодетелствани от деспот Добротица[15].

Безусловно Синаитовият манастир трябва да се търси в Странджа, и то в нейните по-отдалечени дълбини, може би не точно в съседство със Скопелос, но едва ли и много по-далеч. Не бива обаче Парория и парорийските отшелнически убежища да се отъждествяват изцяло с този манастир. Топоними от рода на Манастирски възвишения, Саранда еклесие, многобройните местности с име Манастира, Манастирището, Черква, Черковището и т. н.[16], изобилстващи в района по източния бряг на Тунджа от Бакаджиците чак до Странджа, както и в самата планина, останките от църкви, манастири и параклиси, скитове и аязми, многобройните реликти в устната традиция, всичко това е сериозно основание да се предположи, че Парория била една обширна област в пограничните българо-византийски райони, слабо населена още от времето на установяването на българската държава на Балканите, област с традиции при изграждането на отшелнически заселища, където монасите можели да търсят прехрана, но и да им остава достатъчно време за размисъл и терзание.

[1] *Горов, Г.* Село Заберново, Малкотърновско. – ИНМ – Бургас, 1, 1950, 101–118; *Горов, Г.* Местонахождението на средновековна Парория и Синаитовия манастир. – ИПр, 1972, № 1, 71–75.

[2] *Шкорпил*, Паметници, с. 68.

[3] *Иречек*, История, с. 361.

[4] *Иречек*, Пътувания, 764–765.

[5] *Сырку*, Житие Ромила, с. 9.

[6] *Киселков, В.* Средновековна Парория и Синаитовия манастир. – В: Сб. в чест на В. Златарски. С., 1925, 103–118.

[7] *Аянов*, Манастири, 253–263.

[8] *Dimitrov, B.* I monastieri del Sozopol nei secoli XIII–XIV. – BBulg, 1981, No 7, p. 281.

[9] *Vorst, Ch. van der.* La vie de Saint Evariste, higoumène à Constantinople. – AnBoll, XC I, 1923, p. 301.

[10] *Помяловский*, Житие Григория, с. 49.

[11] *Помяловский*, Житие Григория, с. 35.

[12] *Meyendorff, J.* Introduction a l'étude de Grégoire Palamas. Paris, 1959, p. 79, comm., 55.

[13] *Златарски*, Житие и жизнь, 12–13.

[14] *Сырку*, Житие Ромила, 28–29.

[15] *Сырку*, Житие Ромила, 28–29; Исправление, 3–4, с. 107.

[16] *Киселков*, Средновековна Парория, 115–116; *Делирадев*, Тракия, I, с. 336, 66, 103, 251, 102, 86, 93, 121, 253, 278.

ПАТМОС

Името Πάτμος се среща в Историята на Акрополит. Патмос бил твърде малко укрепление всред планините на Ахрида. Бил завзет от Алексий Дука Филантропин, който бил назначен от император Теодор Ласкарис да охранява Ахридската област в 1256 г.[1] Крепостта остава неидентифицирана[2].

[1] *Acropolita*, p. 119; *Scut.*, p. 519.
[2] *Σαμοθράκη*, Λεξικόν, σ. 253; *Asdracha*, Rhodopes, p. 103 ; *Soustal*, Thrakien, S. 391.

ПАЦИМИСК

Топоним у М. Фил – Πατζιμίσκου τὸν τόπον[1].

Локализацията фактически е невъзможна, въпреки опитите на Х. Лопарев да свърже името с това на император Йоан Цимиски и предположението му, че крепостта или селото се намирали някъде в Балкана между Стенос и Върбица[2]. К. Иречек смята, че трябва да се локализира в долината на Камчия и търси неговия произход в славянското лично име **пацемъисльскъ**[3]. Издателят на българския превод на Идриси смята, че Пацимиск е идентичен със споменатия от арабския географ Булия Бацимискус[4].

[1] *M. Philae*, v. 193.
[2] *Лопарев, Х.* Византийски поэт Мануил Фил к истории Болгарии XIII–XIV вв. СПб, 1891, с. 27, бел. № 10.
[3] *Иречек*, Христ. топонимия, с. 156.
[4] *Недков*, Идриси, с. 75; *Soustal*, Thrakien, S. 391.

ПАЧОВО

Топоним у Мануил Фил – Πατζόβου.

В. Златарски допуска, че Мокрен-Пачово е крепост. В. Аврамов е на мнение, че трябва да се търси в Котленския Балкан[1]. Локализацията остава напълно неясна поради недостатъчно указания в текста.

Мястото или селото (τόπος) било завзето от войските на протостратора Глава в похода му срещу бунтовниците на Ивайло[2].

[1] *Аврамов*, Юбил. сборник, I, с. 108.
[2] *M. Philae*, v. 224.

ПЕРВЕР

Името се среща в известия, отнасящи се до историята на Тракия през VII–VIII в. Произходът му е неясен. Според житието на Максим Изповедник топонимът бил варварски („Πέρβερις οὕτω πῶς γλώσσῃ βαρβάρῳ ὁ τόπος ὠνόμασται“)[1].

Локализацията също така е проблематична. Единственото указание за намирането на неговото местоположение е известието, че градът бил епископия в епархия Родопи[2]. Отново за него се говори в житието на Максим, според което то било „твърде лошо място в покрайнините на ромейската власт“[3].

[1] Vita Maximi Confessoris, Migne, PGr, XC, col. 96 C.
[2] *Darrouzès,* Notitiae, p. 27, 240.
[3] Vita Maximi, col. 96 C; *Soustal,* Thrakien, S. 393.

ПЕРИТЕОРИОН

Предполага се, че Περιθεώριον е по-късно название на Анастасиопол[1].

В началото на XIII в. градът бил разрушен от войските на цар Калоян. Неговите обитатели били отведени на север от Дунав[2]. По-късно градът бил укрепен допълнително от Андроник III[3]. В средата на XIV в. станал един от най-важните градове на Момчил. Там той събрал голяма конница от над 4000 души в 1345 г.[4]

Перитеорион бил епископия в епархия Родопи[5] и важен пункт по Via Egnatia[6].

[1] *Иречек,* Пътувания, 447–448; *Asdracha,* Rhodopes, p. 99.
[2] *Acropolita,* p. 23.
[3] *Cant.,* I, p. 542; II, p. 197.
[4] *Greg.,* II, p. 333, 429.
[5] *Darrouzès,* Notitiae, p. 285, 304, 328, 363.
[6] *Asdracha,* Rhodopes, p. 101; *Lemerle,* Cinq études, p. 177; *Soustal,* Thrakien, 394–395.

ПЕРНИС

Името Pernis, Permis се среща в хрониките на Третия кръстоносен поход. Поселението е характеризирано като urbs и civitas.

Локализацията е неясна, тъй както е неясна и посоката на похода на Патавския епископ, по която би могло да бъде определено и

местоположението на крепостта[1]. На предположението, че Пернис е идентичен с Петрич, се спира в едно свое изследване С. Георгиев[2]. В. Златарски предполага, че може да се отъждестви с Перущица, известна във византийската книжнина с името Перистица[3]. Издателят на Ансберт и „История на кръстоносците" предпочита първия вариант. На него се спира в своето изследване и Е. Айкхоф[4]. Изкушението за подобна локализация е голямо, но пък трябва да се има предвид, че средновековните автори не споменават изобщо за манастира, който съществувал край Петрич.

Градът се намирал във вътрешността на Родопите. Той бил добре укрепен (urbs firma), но жителите му предпочели да го предадат на рицарите[5]. Освен това те били принудени да се завърнат и да организират пазар за кръстоносната войска[6].

[1] *Gagova,* Third Crusade, 104–105.

[2] *Георгиев, С.* Император Фридрих Барбароса на Балканския полуостров и в българските земи. – БИБ, 2, 1930, с. 130.

[3] *Златарски,* История, III, с. 32, бел. № 2.

[4] *Eickhoff,* Barbarossa, S. 70.

[5] *Ansbert,* p. 45.

[6] *Hist. perigr.,* p. 141.

ПЕРПЕРАКИОН/ХИПЕРПИРАКИОН

Името Περπεράκιον / Ὑπερπεράκιον вероятно е от гръцки произход. Етимологията му остава неясна, въпреки внушението на Кантакузин, който го изписва Ὑπερπεράκιον, свързвайки го може би с названието на монетата ὑπέρπυρον.

Изследвачите локализират крепостта по поречието на р. Перперекдере, ляв приток на Арда. Там, на около 6 км западно от днешното с. Перперек, върху връх с надморска височина 735 м се намират сравнително добре запазени останки от средновековното укрепление. То е обградено от три страни от реката и площта му е приблизително 12 дка. На южния вход има голяма осмоъгълна кула. Стените на крепостта са градени от обработен камък и бял хоросан. Вътре в нея е запазен добре голям басейн, вдълбан в скалата, както и две полусферични щерни. В района има следи от две средновековни селища. Открити са останки от глинен водопровод и битова керамика. Материалите се датират в XII–XIV в.[1]

Георги Акрополит споменава Перперакион между родопските крепости, населени с българи, които твърде лесно завзел Михаил II

Асен след смъртта на император Йоан III Ватаци в 1254 г.[2] През 1344 г. цар Иван Александър също нямал проблеми с градчето (πολίχνιον) Хиперпиракион. Неговите жители приели безпрекословно изпратения от Търново управител (ἄρχων) и били готови да приемат и български гарнизон, без да са били водени каквито и да е военни действия. Кантакузин обаче, имайки предвид стратегическата стойност на крепостта, бързо се отправил към Мора и си възвърнал укреплението. Нейният новоназначен архонт избягал. Цар Иван Александър сключил договор с императора и в него признавал загубата си[3].

В една патриаршеска грамота от 1339 г. Хиперпиракион е отбелязан като епископия, подчинена на Пловдивския митрополит[4]. Мутафчиев предполага, че тази епископска катедра е била създадена по времето на император Андроник III и вероятно след отделянето на Литица като самостоятелна митрополия[5].

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 453; *Балкански*, Изт. родопски крепости, с. 24; Средновековни некрополи, с. 6.
[2] *Acropolita*, p. 108.
[3] *Cant.*, II, 426–427.
[4] *MM*, I, p. 190; *Darrouzès*, Regestes, No 2190.
[5] *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, I, 229–230; *Soustal*, Thrakien, 395–396.

ПЕРУЩИЦА

Името на града Περιστίτζα се среща в историографията след XIII в. Произходът му не е напълно ясен. Някои изследвачи предполагат, че е възможно това да е едно старо българско име или пък форма, която произлиза от стар субстратен корен, който, от своя страна, е преминал в славянското пероунъ[1].

Крепостта се намира на около 2,5 км от днешния град в посока юг. Тя е разположена на висок и скалист връх с отвесни склонове от три страни. Градена е от местни ломени камъни, споени с бял хоросан. Запазени са дълбани в скалата резервоари за вода[2]. Перущица се споменава от Акрополит, който я поставя между трите най-добре защитени крепости в Родопите. Император Теодор Ласкарис трябвало да употреби обсадни машини, за да успее да я превземе в своя поход от 1254 г.[3] Крепостта е продължила своето съществуване и явно добре изпълнявала ролята си, тъй като фигурира в списъка на деветте крепости, поискани от цар Иван Александър в замяна на неговата бъдеща помощ за Ана Савойска[4].

В. Златарски допуска, че Перущица може би е идентична с Пернис, но това е малко вероятно.

[1] *Гиндин, Л.* Древнейшая ономастика Восточных Балкан. С., 1981, 87–89.
[2] *Цончев, Д.* Родопски крепости южно от Перушица. – ИБИД, 22–24, 1948, 250–251.
[3] *Acropolita,* p. 108, 113; *Scut,* p. 513, 515; *Ephraem.*,v. 8967–8969.
[4] *Cant,* II, p. 406; *Soustal,* Thrakien, S. 393.

ПЕТРА

Πέτρα се намирала в околностите на Скопелос и се идентифицира с днешното с. Каяли (бивш. Бедре)[1].

В Петра пристигнал св. Еварест в средата на IX в. Там пребивавал един български отшелник на име Йоан, с прякор μέλας. Той бил известен с голямата си добродетел и бил надарен с благодатта да предсказва. Там Еварест „вземал участие в боговдъхновени дела" около половин година[2].

През 1263 г. градът бил превзет от войските на Михаил Глава[3].

[1] *Kissling,* Thrakien, S. 64; *Soustal,* Thrakien, S. 397.
[2] Vita Evaresti, 301–302.
[3] *M. Philae,* v. 79 ; *Soustal,* Thrakien, S. 397.

ПЕТРИЧ – 1

Топоним у Ана Комнина. Етимологията на името Πετριζός несъмнено води към Πέτρος.

П. Мутафчиев допуска, че крепостите край днешното софийско село Петрич са идентични с града, съобщен от царствената писателка[1]. Това е напълно възможно, тъй като Петрич се споменава по линията Филипопол – Триадица, а през Средновековието често бил ползван пътят, който дублирал диагоналния път, но трасето преминавало през Подбалканските полета, под Гълъбец[2].

Край селото се намират останките от три укрепления. Едното е на върха Кербово, с около 2 дка площ, с неправилна форма на удължен многоъгълник. Строежът е от ломени камъни, споени с корав бял хоросан. На югоизточния ъгъл личат следи от кула. Вън от крепостните стени има останки от малка църква с притвор и една абсида. До нея се намира засипан кладенец. Укреплението има визуална връзка с останалите две крепости. Втората крепост е на върха Св. Никола.

Тя също има формата на неправилен многоъгълник и оградена площ около 1,5–2 дка. Запазените части от стени са строени с ломени камъни и бял хоросан. В източната част има следи от две постройки от различни епохи. Извън стените личат основите на малка църква. Третата крепост е Градището. Тя се намира на около 3–3,5 км южно от селото. Издигната е на недостъпно място, а в подножието ѝ тече р. Тополница. Крепостта има неправилна четириъгълна форма и затваря площ от около 2,5 дка. На юг и на изток са запазени части от стените. Местното население я нарича Муха кале[3].

У Ана Комнина има две известия за крепост с име Петрич, които може би имат предвид един и същи топоним. Първото се отнася към самия край на XI в., при описанието на заговора на Никифор Диоген. След неуспешния си опит, той решил да се оттегли в някое от имениятa на императрица Мария край Христопол, Перник или Петрич[4]. Това споменаване е твърде неясно и единствено близостта с Перник позволява да се допусне, че то би могло да се отнася към разглежданата крепост. Второто известие обаче, отнасящо се до нападенията на куманите през 1114 г., е като че ли по-конкретно. Император Алексий I събрал войските си и ги разположил в Пловдив, Петрич и Триадица, Нишката тема и Браничево[5]. Този ред на изброените селища вече дава едно по-сериозно основание за локализацията на крепостта.

[1] *Мутафчиев,* Стари градища, 340–341.
[2] *Иречек,* Пътувания, с. 401.
[3] *Мутафчиев,* Стари градища, 336–340; *Делирадев,* Тракия, II, 381–382.
[4] *Anna,* II, p. 41.
[5] *Anna,* II, p. 256; *Soustal,* Thrakien, 397–398.

ПЕТРИЧ – 2

Πετριτζός е топоним от типика на Бакуриани. Петрич е определен и като крепост (κάστρον) и като село (χώριον)[1]. В землището на крепостта бил построен от Григорий Бакуриани, севаст и велик доместик на Запада, манастирът, посветен на Св. Богородица, наричана Θεότοκος Πετριτζονίσση. Местните жители назовали Петрич и Василикис. Крепостта се намирала в северната част на Филипополската тема край „буйна планинска река“[2], вероятно р. Чая.

[1] *Gautier,* Typicon, p. 33.
[2] *Иванов,* Асенова крепост, с. 192; *Lemerle,* Cinq études, p. 177.

ПИРГИЦИОН

Топоним у Мануил Фил – Πυργίτζιον[1].

К. Иречек и В. Златарски смятат, че може да се идентифицира с крепостта край днешното с. Горно Александрово[2]. Струва ми се, че мнението им е неаргументирано и, макар че подобно отъждествяване не е изключено по принцип, липсата на каквито и да било указания не позволяват сериозна локализация.

[1] *M. Philae*, v. 220.

[2] *Иречек*, Христ. елемент, с. 258; *Златарски*, История, III, с. 562. Това мнение е прието априорно и от Коледаров: вж. *Коледаров*, Полит. география, II, с. 77, 89; *Soustal*, Thrakien, S. 418.

ПИРГОС

Πύργος е една от загадките в поемата на Мануил Фил. Трудно е да се реши категорично дали този топоним разкрива съществуването на непознат от други извори град или просто означава наличието на наблюдателна кула.

Пръв К. Иречек, като се позовава на езиковата аналогия, предполага, че Пиргос може да се идентифицира със съвременния Бургас[1]. Неговата теза се приема и досега като най-вероятна, още повече като се имат предвид археологическите находки край Бургаското пристанище[2]. Б. Димитров отива в разсъжденията си още по-нататък, твърдейки, че Пиргос/Кулата е бил крайната защитна точка на Дебелтския район[3]. Опирайки се на тази локализация, ще се опитам да разгледам по-подробно текста на византийския поет. Пиргос се споменава непосредствено след Скафида, която била сигурно изградена от Михаил Глава. След това протостраторът издигнал кръгла кула (казано по доста по-сложен начин) и направил твърде стабилен мост, който издигал яките си колони от дълбините (ἐκ βαθοῦ)[4]. За мост при р. Скафида разказва и Пахимер, описвайки сражението между българи и византийци в 1303 г.[5] Данните у двамата средновековни автори навеждат на мисълта, че Пиргос би могъл да се намира по брега на Мандренското езеро от устието на р. Скафида до излаза му към морето, където все още съществуват останките от строежи с не съвсем ясно предназначение. Но при липсата на по-конкретни сведения, всичко това все пак остава в областта на предположенията.

[1] *Иречек*, Христ. елемент, с. 255.

[2] *Димитров, Б.* Малки пристанищни крепости. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, с. 429.
[3] *Димитров,* Малки пристанищни крепости, с. 430.
[4] *M. Philae,* v. 136–141.
[5] *Pachym.*, II, p. 447; *Soustal,* Thrakien, 418–419.

ПЛОВДИВ

Традицията съобщава, че епоним на града бил македонският владетел Филип II Македонски, но мнозина от средновековните автори познават и други по-стари негови названия. Амиан Марцелин предава, че в древността той се е наричал Евмолпиада[1]. Плиний Стари смята, че предишното му име е било Poneropolis, а римляните го нарекли Trimontium, за да обозначат разположението му върху трите хълма[2]. Реминисценция за това название се среща и у Ана Комнина, която нарича града Τριμοῦς[3]. Царствената писателка обърква историята на големия тракийски град с този на македонския Филипи и обяснява, че предишното име на Филипопол е било Креници. Йордан съобщава тракийското име на града – Пулпудева („Pulpudeva quae nunc Philipopolis")[4]. Според него градът бил назован Филипопол в чест на император Филип Араб, който възстановил и укрепил старото тракийско селище[5]. Подобно сведение има и в една от Болонските хроники[6]. Името Пулпудева е познато дори на историка на Третия кръстоносен поход Ричард от Лондон, който също настоява, че името му води началото си от Филип Араб[7]. Впрочем предпочитания към римския император проявява дори Ана Комнина. Изследвачите допускат, че славянската форма на названието Пловдив/Пловдин е произлязла от тракийската[8]. В Българския апокрифен летопис от XI в. вече се среща и в писмена форма българското име **пловдівъ**. Анонимният автор твърди, че градът е бил основан от цар Селевкия[9]. Покъсно се срещат формите Пловдив, Пловдино, Пловдинум и т. н. Голямо разнообразие при изписването на името се среща в хрониките на кръстоносците и различните документи. На една от малкото карти, върху които е изобразена вътрешността на българските земи, изработена от неизвестен картограф от школата на фра Мауро около 1450 г., градът е изобразен с крепостни стени и кули и има надпис Filipopoli[10]. След като го завладели, турците го нарекли Филибе[11] и с това название той е известен от всички османски документи.

Едно от най-пространните описания на града дължим на Ана Комнина, която несъмнено го е посещавала. Според нея „този град се намира в центъра на Тракия. Откъм страна на северния вятър покрай

града тече Еврос. Градът е на три хълма (τρίλοφος ἔστιν) и всеки хълм е ограден от голяма и висока стена. От страна на равнината го огражда ров, разположен покрай Еврос. Явно този град е бил някога голям и хубав“[12]. По-нататък тя го определя като „многоизвестния някога Филипопол“[13]. Кръстоносците, а после и пътешествениците, преминали през него, описват града с множество суперлативи.

Средновековната крепост била разположена на Трихълмието. Тя донякъде повтаря плана на ранновизантийските укрепления, които пък, от своя страна, са градени върху римски. Съществува и втора укрепителна система, която минава в подножието на хълмовете. Засега тя е засечена само на няколко места. На изток от Хисар капия, голямата крепостна врата, се спуска стена, която достига до днешния площад „Цар Шишман“. По вътрешната крепост е имало няколко кули с различна форма. Предполага се, че входовете на външната крепост са били четири. Най-добре е запазен източният вход – Хисар капия. Край стените се открива голямо количество керамика от X–XI в. Там личат и останки от потерна, която е водела до изсечени в скалата стълби, вероятно към водохранилището в подножието на Небет тепе. Стените са градени от речен и ломен камък, споени с бял хоросан, примесен с баластра. За укрепване на каменния зид са били използвани и дървени греди[14]. В горната част на т. нар. форум се намират останките на голямата базилика, издигната вероятно в периода от IV до VI в.[15] Друга базилика, построена върху основите на Аполонов храм, се е намирала на Джендем тепе, извън крепостните стени[16]. Голяма трикорабна базилика е имало и в източния край на Таксим тепе[17]. Намерени са клонове на Небет тепе и Таксим тепе, които били застроени след XV в. и останки от синагога[18]. В центъра на днешния град е разкрит некрополи, датиран в XI–XII в.[19] Според Х. Джамбов в Ранното средновековие територията на града е намаляла в посока към южните склонове на Небет тепе и Таксим тепе, които били застроени след XV в.[20]

Досега са открити няколко печата на видни представители на светската и църковната администрация, както и няколко монетни находки, между които и медни монети на Иван II Асен и монета на Иван Срацимир със сина му Константин[21]. Пловдив бил централен град на Северна Тракия и втори по големина и важност след Адрианопол и затова стремежът за овладяването му е лесно обясним и оправдан.

Настаняването на българите на юг от Дунав първоначално не застрашавало пряко града и околностите му. Изглежда, че чак през 784 г. Константинопол проявил специална грижа за Филипопол. Тогава той бил посетен от императрица Ирина и нейната свита и

вероятно е бил укрепен допълнително, така както е било сторено с Берое и Анхиало[22]. Теофан съобщава, че по време на военните действия на хан Крум в Тракия християнското (т. е. византийското) население на някои от тракийските крепости, в това число и на Пловдив, избягало от задаващата се опасност[23]. Това известие остава донякъде изолирано, тъй като не съществуват други сведения от това време за поход на българските войски към Филипопол. Сведения за бягство на жителите на града има и в един по-късен надпис от Шумен (от времето на хан Маламир), но дали те могат да се разглеждат като една евентуална реминисценция за вече отминали събития или просто обстоятелствата са се повторили, е невъзможно да се прецени.

Впрочем В. Златарски допуска, че Пловдив е бил включен в българските предели още по времето на хан Омуртаг, като дори приема, че е имало уговорка византийците да напускат крепостите от областта на етапи, но затова няма никакви сигурни данни, още повече, че четенето на въпросния надпис не е еднозначно[24]. Малко вероятно е и предположението, че българите може да са получили Пловдив и областта като компенсация за участието им в потушаването на бунта на Тома Славянина[25]. Обикновено се приема, че градът е бил вече български по времето на Маламир[26] и това се потвърждава и от спокойните военни действия на кавхан Исбул в Родопите. В. Гюзелев счита, че по времето на цар Борис I Пловдив може би е бил център на един от десетте български комитата[27]. Неизвестно остава чие притежание е бил градът по времето на цар Симеон. В първата половина на X в. се датира един печат от Филипопол, на който е изписано името Леон οριαρις[28] (неясна титла или длъжност). В средата на века Константин Порфирогенет, описвайки темите на Византийската империя, поставя Филипопол в провинция (ἐπαρχία) Тракия, в темата Тракия[29]. Прави впечатление обаче, че градът фигурира в една административна общност ведно с островите Тасос и Самотраки, както и с две не много ясни географски названия от поречието на Места. Действително царственият писател е ползвал пътеводителя на Хиерокъл, но като че ли има известни несъответствия при обособяването точно на тази провинция и това би могло да постави въпроса дали по това време градът е бил фактически административен център.

През 969 г. император Цимиски заселил край Пловдив манихеи. Така той изпълнил молбата на Антиохийския патриарх Теодор да премести еретиците на запад[30]. Там, от една страна, те били изолирани от православните, а от друга – изпълнявали ролята на крайгра-

нично население, което бележело пътя на ромейската експанзия на север. В 970 г. руският княз Светослав, при един от своите набези, превзел Филипопол и жестоко избил 20 000 негови жители. Когато константинополската дипломация се опитала да възстанови мирните отношения с него и да си възвърне завзетите земи и крепости, Светослав поискал голям откуп . От една страна, изглежда, че русите са го напуснали, но, от друга, няма сигурни известия, че са били заменени с ромейски гранизони[31].

През август 986 г. император Василий II пристигнал в града, бягайки от войските на Самуил, които го прогонили от лагера му край Стопонион[32], а в 999 г. градът послужил за отправна точка за следващия му поход към България. Той оставил там свой гарнизон, оглавяван от патриций Теодоракан[33]. На следната година Теодоракан се оттеглил от службата си и на негово място за стратег бил назначен протоспатарий Никифор Ксифиа[34]. След неуспешната обсада на Перник в 1001 г., по пътя си към столицата, император Василий отново минал през града на Филип[35].

В 1048 г. през града преминали печенези, бягащи от Мала Азия[36]. Тридесет години по-късно император Алексий I пристигнал там след една от битките с печенезите[37].

От X–XI в. са известни печатите на анонимен протоспатарий и дук на Филипопол, датиран в 1090–1091 г.[38], също на Петър, протоспатарий и стратег на Филипопол, както и на Николай ἐκ προσώπου за Адрианопол и Филипопол[39]. Най-общо в X–XI в. датира Х. Джамбов печата на представител на византийската фамилия Περικλέανοι[40]. В Пловдив бил роден Лека, павликянин, който избягал при печенезите и вдигнал бунт срещу властта в Константинопол[41]. От това време са хрисовулите, които утвърждават владенията на Бакуриани в тема Филипопол, а също и в самия град[42].

Околностите на града били ограбвани в продължение на няколко години от надигналите глава павликяни, установили се край крепостта Белятово[43], а император Алексий Комнин често го посещавал по време на безкрайните си войни с печенезите. През 1086 г. той изпратил срещу тях Татикий. Край Еврос се състояла решителната битка, в която „варварите“ били разбити, а военачалникът Татикий, като взел цялата плячка, се върнал във Филипопол като победител[44]. През пролетта на 1087 г. отново се наложило на византийската управа да прогонва врагове от околностите на града[45]. Вероятно през 1088–1089 г., след неуспешния опит на Константинопол да сключи договор със „скитите“, императорът бил принуден отново да защитава Пловдив и хинтерланда му. Той приложил хитра военна тактика и успял да ги

примами на юг, защото край града „нямало достатъчно войски да се справят с такова множество“[46]. Пловдив станал резиденция на император Алексий в 1091 г., когато той замислил поход на запад. Там бил настигнат от брат му севастократор Исаак и по-късно оттам потеглили в поход[47]. По това време дук на града бил Георги Месопотамит. Нему бил предаден съзаклятникът Григорий Гавра, за да бъде пазен под стража в крепостта[48]. През града минали в 1096 г. някои от кръстоносците от Първия поход. Те намерили там изобилие от продукти[49]. След престоя си там в 1100 г. Алберт от Аахен го квалифицира като urbs praeclara[50]. През 1114 г., след като бил известен за нови нападения на куманите, императорът извел войските си от столицата и с част от тях се настанил във Филипопол. Според Ана Комнина тогава градът бил свърталище на нечестивци. Там имало арменци, богомили и най-безбожни павликяни, последователи на манихеите[51]. Самодържецът имал амбиция, като беседва с тях, да ги върне към Православието[52]. В резултат на неговите разговори възникнала и новата крепост Неокастрон или Алексиопол. До Пловдив достигнали в своите набези унгарците, но били отблъснати от армията на Йоан Комнин[53].

В 1147 г. в Пловдив пристигнали рицари от Втория кръстоносен поход. Направило им силно впечатление, че край стените на града имало „латинска крепост“ – burgum, където срещу заплащане можели да се снабдят с необходимите им припаси[54]. Във Филипопол починал епископ Алоис и бил погребан в църквата „Св. Георги“[55]. Никита Хониат разказва, че Конрад III Хохенщауфен бил очарован от риториката на Михаил Италик, който бил архиерей на града, и убеден от неговото слово поддържал добър ред между своите войници[56]. Той съобщава и за едно куманско нападение, което Мануил I Комнин отразил, тръгвайки от Филипопол[57]. Той изглежда резидирал там и по време на войните му със сърбите[58]. Около средата на XII в. за Филибубулис пише и арабският географ Идриси, който съобщава единствено, че близо до града тече река[59]. Издателят Б. Недков, смята, че може би другото изписване на името е Лигулгу (което среща на други места в текста), но подхвърля това само като една възможност[60].

В края на XII в. градът (urbs, civitas) направил твърде силно впечатление на кръстоносците от Третия поход. Той е окачествен като „твърде добре защитен град, както от самата природа, така и от човешката ръка“[61], а пък околностите му били „област плодородна, с много силна почва“[62]. Писателите не били напълно наясно с византийската администрация, но все пак отразили относително точно неговата същност на важен административен център (metropolis)

„начело на Македония“ („in capite Macedoniae“)[63] или „пръв град на Гърция“ („primam Graeciae urbem“)[64] и при това много богат (opimatissimam Philipopolin)[65]. За да запази града от идващите рицари, Никита Хониат, който по това време бил управител и апографевс на Филипополската тема, трябвало да нареди ту да се издигат нови укрепления и да се изкопае околокрепостен ров, ту да се рушат, за да не бъдат използвани от кръстоносците[66]. Независимо от приготовленията, Фридрих Барбароса влязъл в града, използвайки обиколен път[67]. Той го намерил изоставен от неговите по-видни жители. Там били останали само бедняци и арменците, които били в добри отношения с пришълците и дори се грижели за тяхната прехрана[68]. Изглежда, че по това време Пловдивската крепост ще да е била твърде голяма, тъй като въпреки това, че цялата армия на Фридрих била настанена там, само половината от къщите били пълни с войници [9] Градът се превърнал в изходна база за експедициите на кръстоносците към родопските предели и дори на югозапад към Влахия. Освен това, според Ансберт, всички тези набези ставали около Филипопол[70] и това поставя въпроса (за съжаление трудно решим на този етап) за обхвата на темата Филипопол по това време. На неканените гости направили силно впечатление околностите на града, плодородието на почвата, изобилието на храни и вино, но това не им попречило на тръгване оттам в началото на следващата година да го подпалят[71]. Градът обаче ще да е бил бързо възстановен, понеже по времето на военните си действия срещу сърбите през 1191 г. император Исаак II Ангел „прекарал там много дни“. Изглежда тогава той решил да смени управата на Филипополската област, защото тамошните жители били вечно изложени на беди. Той изпратил за стратег своя братовчед Константин Ангел, който така успешно се справял с нападенията на българите, че те избягвали да правят там често своите набези. Той обаче се поддал на честолюбивите си стремежи и трябвало да бъде отстранен от властта. Това позволило на войниците на Асен и Петър да продължат нападенията си в областта[72]. През 1193 г , след убийството на българския цар Асен, заговорникът Иванко потърсил убежище при ромеите. Новият византийски император Алексий III го назначил за фруриарх и стратег на Пловдив и му предоставил войски, за да защитава града и околностите му Той се почувствал пълновластен господар там, издигнал нови укрепления и обучавал армията си, съставена от негови сънародници, които облагодетелствал с дарове и оръжия, а също така защитил и планините, правейки ги почти непристъпни[73]. В 1198 г. той се отметнал от съюза с Константинопол и така предиз-

викал нахлуването на ромейски войски във владенията си Съпротивата му не позволила на пълководците на Алексий III, Алексий Палеолог и Теодор Ласкарис, да завземат цялата област. Както предава Хониат, те обикаляли около Пловдив, доволни от това Иванко да им остави поне него[74]. Текстът на византийския историк не посочва директно в чии ръце е останал града, но като се има предвид хрисовула на император Алексий за венецианците, то става ясно, че той продължил да бъде ромейски[75]. Един от градовете, които тогава сигурно влизали в Пловдивската област, бил Стенимахос[76].

Т. Влахос допуска, че Пловдив и неговият хинтерланд били притеснявани от армията на цар Калоян чак до идването на кръстоносците от Четвъртия поход и това била причината жителите му почти да не им се противопоставят[77], докато едно писмо на император Анри дава възможност да се предположи, че при идването на рицарите Пловдив бил в земите на Калоян. А. Гунаридис има малко по-особено обяснение за статута на града. Той смята, че тогава градът имал автономна политическа власт и това определяло самостоятелната му политика[78] – едно трудно приемливо предположение. Така или иначе Бодуен влязъл в Пловдив през 1204 г.[79], а след разпределението на земите на Ромейската империя Пловдивското дукство („le duchée de Finepople") било присъдено на Рение де Три. Той веднага се отправил към своите нови владения и там бил добре посрещнат от местното население[80].

Не се знае какво точно е било отношението на филипополци към българо-гръцкия съюз срещу рицарите. Т. Влахос смята, че населението му живеело мирно с латинците[81], но това едва ли е било точно така, тъй като синът на Рение де Три и голяма част от неговото обкръжение, които решили да напуснат града, били заловени и някои от тях предадени на Калоян, а самият Рение останал в града с малко хора[82]. След битката при Адрианопол част от населението на града, т. нар. Popelicans, се обърнало с молба към цар Калоян да отиде във Филипопол или да изпрати армията си и те ще му предадат крепостта. Рение обаче предпочел да напусне града, отколкото да се срещне с българската армия. Преди това той подпалил предградието на попеликаните и изгорил голяма част от него[83]. Българският цар изпратил армията си във Филипопол, но изглежда, че ромейската върхушка в града му се е противопоставила и ще да е организирала отбраната, водена от тогавашния управител Алексий Аспиет, тъй като щом българската войска влязла в града, тя постъпила с гражданите му като с изменници, разграбила богатствата, срутила кулите и стените, а високите дворци и богатите къщи изгорила. Бил убит митро-

политът, немалко благородници и самият Аспиет[84]. И това бил, според Вилардуен, краят на благородния град Филипопол, един от трите най-прекрасни на Константинополската империя. На 31 юли 1208 г. на север от града се състояла голямата битка между войските на цар Борил и латинците, в която българите били категорично победени[85]. След това през 1208–1209 г. там се настанили ломбардците[86]. А. Данчева е на мнение, че в резултат на сключването на политически съюз на цар Иван II Асен и унгарците Пловдив и областта му били присъединени към България[87], а не, както допуска В. Златарски, като следствие от брачния договор с Бодуен II[88]. За съжаление, тези предположения не са потвърдени от безспорни изворни сведения. Дори напротив, съществува един акт (confirmatio) от март 1221 г., според който Пловдив би трябвало да е латинско владение[89]. Положението му остава неясно и по-нататък. Едва ли през 1224 г. той ще да е бил в ръцете на Теодор Комнин[90], тъй като Родопската област е принадлежала на Алексий Слав и Пловдив би останал напълно изолиран от останалите земи на епирския деспот, още повече, че в документ от 1228 г. дукството Filopole е отбелязано отделно от имотите на Слав и Стрез, отделно от земята на Комнин и буквално „можело да принадлежи на властта на краля, независимо от кого е владяно“[91]. Неясният текст дава възможност за различни интерпретации, но фактът, че Теодор Комнин малко повече от година по-късно прави опит да го завземе, категорично отхвърля възможността градът да е бил негов. Странно е отсъствието на името на града както от Търновския надпис на цар Иван II Асен, така и от Дубровнишката грамота. Дали Пловдив би трябвало да се разглежда като една от крепостите, останали под властта на ромеите, както подхвърля Акрополит[92], или пък вследствие на договора с Йоан де Бриен е останал в латински ръце е трудно да се установи със сигурност, но при всички случаи неспоменаването му в тези ясни исторически извори е показателно.

Струва ми се, че в описания от Акрополит поход на Йоан Дука през 1246 г., никейският император ще да е отишъл във Филипи[93], а не във Филипопол[94], тъй като в текста са изброени други околни нему македонски градове[95]. Градът е станал ромейски най-вероятно по времето на Теодор Ласкарис[96]. Независимо от това, неговите жители се гордеели със своя произход, което личи ясно в хвалбата на Николай Манглавит, че филипополци били чисти ромеи („καθαροὶ τοῦ γένους Ρωμαῖοι“)[97]. Така или иначе в 1263 г. армията на Михаил VIII Палеолог превзела града от българите, понеже по това време Ромейската империя достигала едва до Орестиада[98]. Оттогава до царуването на Георги II Тертер градът явно е бил византийски.

През 1322 г. младият български цар завзел Пловдив, „град голям и много населен“, охраняван от пехота и конница и толкова многобройно население, че „можел сам да си осигури защитата“, при това удобното му разположение допринасяло немалко за неговата защитимост[99]. Предвидливият български владетел изпратил срещу града още 1000 конници алани и мизи и 2000 пелтасти, предвождани от военачалниците Итил, Темир и Инис, всички те командвани от Иван Русина[100]. След преждевременната смърт на Георги II Тертер император Андроник III веднага се отправил към Пловдив и го обсадил. След продължителна и неуспешна обсада василевсът се отправил към Потука, за да потегли оттам срещу новоизбрания цар на българите. Щом ромеите се отдалечили от крепостта на Филипопол, цар Михаил Шишман веднага изпратил там свежи сили, за да подмени изтощения по време на обсадата гарнизон. Но поради несъобразителността на началника на войските Иван Русина и поради предателството на част от филипополци, без труд Вриений „постигнал с божията помощ това, което не могъл да постигне с обсадните машини“[101]. Несъмнено прави впечатление възможността на крепостта да побере голяма армия и да изхранва по време на обсада не само жителите, но и войската.

След смъртта на Андроник III (1341) цар Иван Александър се съюзил с императрица Ана и, за да изпълни задълженията си в коалицията, поискал от ромеите девет крепости, между които и Филипопол, „град забележителен и голям“[102]. Когато Йоан Кантакузин превзел с помощта на съюзниците си Тракия, би трябвало и Пловдив да е паднал в негови ръце[103].

Халкокондил предава, че веднага след падането на Адрианопол османският пълководец Лала Шахин завладял Пловдив[104]. Филипопол е може би най-често споменаваният град от пътешествениците, посетили Балканите през XV–XIX в. Останките от Средновековието и старата му слава са дали повод на всички тях да пишат с повече или помалко възторг за неговото минало.

По традиция за църковната история на града се говори още от началото на разпространението на християнството на Балканския полуостров и според преданието негов пръв епископ бил Ермас, един от 70-те апостоли[105]. Първият сигурно известен архиерей на града бил Евтихий, участвал в Сардикийския събор през 343 г.[106] По същото време в Пловдив бил организиран контрасъбор на източните епископи (арианити)[107]. През града преминал християнският мъченик св. Александър Римски, който умрял в Друзипара. От края на III – началото на IV в. е открит християнски надгробен

надпис от града[108]. През 376 г. се споменава един πραιπόσιτος τῶν κατὰ Φιλιππούπολιν θησαυρῶν[109].

В църковната йерархия на Константинополската патриаршия Филипопол е заемал немаловажно място. Още в Псевдоепифаниевата нотиция неговият митрополит е отбелязан на 33 място. Оглавявайки епархия Тракия, той попечителствал епископите на Диоклецианопол, Севестопол и Диоспол[110]. По-късно, през VII в., към пловдивския митрополитски трон били придадени и други епископии – Берое, Маркела, Литопросопон, Декатерон и Леведос[111]. В нотиция от времето на патриарх Николай I градът има вече десет подчинени епископии – Агатоники, Литица, Скутарион, Левки, Влептос, Драмица, Йоаница, Констанция, Великия и Буково[112]. В някои от синодалните акти Пловдивският митрополит се титулува ὑπέρτιμος или ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος, а самата митрополия е ἁγιώτατη μητρόπολις. Познати са имената на мнозина пловдивски митрополити[113]. Интересна е и титлата на митрополит Петър, определен в 876 г. като ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος Θράκης καὶ Δραγουβιτίας[114]. Публикувани са печатите на пловдивските митрополити Ной, Николай и Йоан, живели през XI–XII в.[115] Много известен е бил и митрополит Константин, забележителен преди всичко с усилията си по покръстването на арменците в града[116]. Във Филипопол е резидирал като висш представител на църковната власт и Михаил Италик, един забележителен интелектуалец на XII в.[117] През 1205 г. анонимен митрополит бил убит от войниците на цар Калоян[118]. В синодалните акти и в кореспонденцията на патриаршеската канцелария също се споменават имена на пловдивски митрополити[119].

Археологическите проучвания сочат, че в града е имало синагога и вероятно през вековете евреите са продължили да почитат там своя бог. Мнозина арменци също имали свои религиозни служби и църкви[120], и то най-вече в Бачковския манастир, известен и като филипополски арменски манастир. През 1170 г. неговият игумен Атман водил теологически спор с арменския католикос Нарзес[121], а в 1184 г. арменският епископ на Пловдив се срещнал с представители на Папството[122].

През цялата си средновековна история Пловдив е бил не само важна стратегическа крепост, първостепенен административен център, главен град на църковна епархия, той е бил преди всичко многонародностен конгломерат, където се сблъсквали различни политически, идеологически и религиозни възгледи.

[1] *Amm. Marc.*, 28, 4, 12.
[2] *Plin.*, Nat. hist., 4, 41.

[3] *Anna*, I, p. 256.
[4] *Iordanes*, p. 221.
[5] *Iordanes*, p. 283.
[6] *Corpus Chr. Bon.*, XVIII, t. 1, V.L, p. 181.
[7] *Ricardus Londonienis*, p. 260.
[8] *Jireček, K.* Zum Namen Plovdin oder Plovdiv. – ASPh, 1892, 596–600; *Velkova, Z.* Die Namen Plovdivs im Laufe der Jahrhunderte. – In: Pulpudeva. T. 1. S., 1976, S. 175; *Schramm*, Eroberer, 321–324.
[9] *Иванов*, Богомилски книги, с. 285.
[10] *Almagia*, tav. 14.
[11] *Leunclavii*, p. 315.
[12] *Anna*, I, p. 256.
[13] *Anna*, I, p. 257.
[14] *Морева, Р.* Укрепителната система на Пловдив през Средновековието. – ИМЮБ, 1988, с. 14; *Морева-Арабова, Р.* Стратиграфски наблюдения върху средновековния град в Пловдив. – ИМЮБ, 21, 1951, 83–93.
[15] *Кесякова, Е.* Археологически проучвания на средновековния Пловдив. – АОР, 1984, 112–114.
[16] *Джамбов, Х.* Средновековният Пловдив според новите археологически открития. – В: Средновековният български град. С., 1980, с. 316.
[17] *Цончев, Д.* Принос към старата история на Пловдив. С., 1938.
[18] *Кесякова, Е.* Някои данни за устройството на Филипопол. – ИМЮБ, 18, 1993, 79–95.
[19] *Морева-Арабова, Р.* Средновековният некропол в центъра на Пловдив. – ИМЮБ, 19, 1993, 77–91.
[20] *Джамбов*, Средновековният Пловдив, 318–319.
[21] *Герасимов, Т.* – ИАИ, 31, 1968, с. 324; *Мушмов, Н.* Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 140; *Gerassimov, T.* Les hyperpères, d'Andronic II et Andronic III et lleur circulation en Bulgarie. – BBulg, 1962, No 1, p. 224.
[22] *Theoph.*, p. 457; *Anast. Bibl.*, p. 303; *Zonaras*, p. 288.
[23] *Theoph.*, p. 496; *Anast. Bibl.*, p. 324.
[24] *Златарски*, История, I/1 429–430, 599, 597; *Бешевлиев*, Надписи, с. 127, № 13.
[25] *Gagova*, Byz.–Bulg. Border, p. 72.
[26] *Мутафчиев, П.* История на българския народ. С., 1986, с. 146; *Коледаров*, Полит. география, I, с. 33.
[27] *Гюзелев*, Борис I, с. 386.
[28] *Zacos*, II, n. 206.
[29] *Const. Porph.*, De them., p. 86.
[30] *Zonaras*, 521–522; *Scyl.*, p. 286.
[31] *Leo Diac.*, p. 105.
[32] *Scyl.*, p. 331; *Zonaras*, p. 549.
[33] *Scyl.*, p. 343.
[34] *Scyl.*, p. 345, 348.
[35] *Scyl.*, p. 349.
[36] *Scyl.*, p. 461.
[37] *Niceph. Bryenn*, p. 157.
[38] *Jordanov*, Etudes Balcaniques, 1, 1983, 103–107.
[39] *Schlumberger*, Sigilographie, p. 115.
[40] *Джамбов, Х.* Старини от Пловдивския музей. – ИАИ, 18, 1952.
[41] *Scyl.-Cedr.*, p. 741.

[42] *Gautier,* Typicon, p. 33, 35, 127, 129.
[43] *Anna,* I, p. 192.
[44] *Anna,* I, p. 225.
[45] *Anna,* I, p. 228.
[46] *Anna,* I, 245–248.
[47] *Anna,* II, 19–21; *Златарски,* История, II, с. 220.
[48] *Anna,* II, p. 26.
[49] *Willermus Tyrensis*, p. 737; *Fulcherius Comotensis*, p. 331.
[50] *Albertus*, p. 147, 283, 304.
[51] *Anna,* II, 256–257.
[52] *Anna,* II, 257–259; *Zonaras*, 753–754.
[53] *Anonymi Gesta Hung.*, p. 82; *Nicetas,* p. 17.
[54] *Odonis,* p. 122.
[55] *Odonis*, p. 124; *Gesta Abatum S. Bertini Continuatio.* – MGH, SS, XII, p. 664.
[56] *Nicetas,* p. 62; *Dančeva-Vassileva, A.* Plovdiv à l'époque des premières Croisades (1097, 1147, 1189). – BHR, 1998, No 3–4, 16–17.
[57] *Nicetas,* p. 78.
[58] *Cinnamus*, p. 203, 221, 265.
[59] *Недков*, Идриси, с. 47.
[60] *Недков*, Идриси, с. 47, бел. № 100; *Кендерова–Бешевлиев*, Идриси, с. 88, с. 85.
[61] *Ansbert,* p. 38.
[62] *Hist. perigr.*, p. 140.
[63] *Hist.perigr.*, p. 140.
[64] *Lamberti Parvi*, p. 650.
[65] *Ottonis Frisigensis*, p. 320.
[66] *Nicetas*, p. 402.
[67] *Nicetas,* p. 402; *Ansbert*, p. 38; *Chronicon Magni*, p. 510.
[68] *Ansbert*, p. 45; *Annales Colonienses*, p. 797.
[69] *Лишев, С.* Третият кръстоносен поход и българите. – ИИБИ, 7, 1957, 222–224.
[70] *Ansbert*, p. 57.
[71] *Hist. perigr.*, p. 141; *Epistola de morte*, p. 220.
[72] *Nicetas*, 434–436.
[73] *Nicetas*, p. 509.
[74] *Nicetas*, p. 513.
[75] *TT,* I, p. 269; *Ζακυθηνοῦ,* Μελέται, σ. 157; *Βλάχος*, Φιλιπόπόπολις, σ. 100.
[76] *Nicetas,* p. 518; 77, 101; Villehardouin, II, p. 120, § 311.
[77] *Βλάχος*, Φιλιππόπολις, σ. 101; *Villehardouin*, II, p. 120, § 311.
[78] *Γουναρίδης*, Πολιτικὲς προυϊπόθεσεις, σ. 154.
[79] *Nicetas,* p. 598.
[80] *Villehardouin,* II, p. 112, § 304; p. 120, § 311.
[81] *Βλάχος*, Φιλιππόπολις, σ. 104, 106.
[82] *Villehardouin*, II, 154–156, § 345–346.
[83] *Villehardouin.* II, p. 210, § 399–400.
[84] *Villehardouin,* II, p. 212, § 401–402; *Nicetas*, p. 627; *Acropolita*, p. 21.
[85] *Valencienne*, 34–48; *Litterae Henrici* CP imp. ad dominum papam de debellatione Voullae apud Philipopolim, PL, CCXV, col. 1522.
[86] *Valencienne,* p. 69.
[87] *Данчева*, Лат. империя, с. 117.
[88] *Златарски*, История, III, с. 337.
[89] *TT,* II, p. 227.

[90] *Βλάχος*, Φιλιππόπολις, 110–111.
[91] *Cessi, R.* Deliberationi del Magior Consiglio di Venezia. T. 1. Bologna, 1950, 210–211, No 1410.
[92] *Acropolita*, p. 43.
[93] *Златарски*, История, III, с. 430.
[94] *Βλάχος*, Φιλιππόπολις, σ. 111.
[95] *Acropolita*, p. 43.
[96] *Theodori Ducae Lascaris*, p 281.
[97] *Acropolita*, p. 76.
[98] *Pachym.*, I, p. 210.
[99] *Cant.*, I, p. 170.
[100] *Cant.*, I, p. 174.
[101] *Cant.*, I, p. 178.
[102] *Cant.*, II, p. 406.
[103] *Cant.*, II, p. 795.
[104] *Chalcocondylas*, 13, I; *Kissling*, Thrakien, S. 29, 33; *Birken, A.* Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976 – смята, че градът е турски от 1363 г.
[105] *Menologium Basilii*, 144 a.
[106] *Mansi*, III, 140 c.
[107] *Theoph.*, p. 43.
[108] *Beševliev*, Inschriften, S. 142.
[109] *Darrouzès*, Transferts, p. 173.
[110] *Darrouzès*, Notitiae, p. 205, 212, 227, 259.
[111] *Darrouzès*, Notitiae, p. 242, 301.
[112] *Darrouzès*, Notitiae, p. 285.
[113] *Σταμούλη*, Συμβολή, 180–181.
[114] *Darrouzès*, Ekthesis Nea, p. 48.
[115] *Schlumberger*, Sigilographie, p. 116, 117.
[116] *Nicetas Choniates*, Supplementa Byzantina, rec. I. A. van Dieten, Berolini et Novi Eboraci, 1971, 167–168.
[117] *Michel Itallikos*. Lettres et Discours. (Ed. P. Gautier), p. 12, 28, 61, 296
[118] *Villehardouin*, II, p. 238, § 401.
[119] *Hunger–Kresten*, Register, S. 128, 508, 522.
[120] *Данчева-Василева, А., И. Илиев*. Реч на Никита Хониат, адресирана до Константин Пантехни, митрополит на Филипопол. – ИПр, 1996, № 3, 133–134.
[121] Theoriani orthodoxi disputatio cum Armeniorum catholico, PG, 133, col. 120.
[122] *Hecht, W.* Byzanz und die Armenier nach dem Tode Kaisers Manuels I. – Byz., 37, 1967, 66–74; *Soustal*, Thrakien, 399–403.

ПОВИСД

К. Иречек предполага, че името Ποβισδός е модификация от славянското Подвис[1]. Това му позволява да отъждестви средновековната крепост с развалините край днешното с. Подвис, близо до Смолян[2].

Укреплението се намира на близък хълм, естествено защитен и наричан от местното население Градище. Стена била издигната само от север и северозапад. Тя е градена от камък, с редуващи се

тухлени пояси и хоросан. Вътрешността на крепостта е стъпаловидна. Има добра видимост. Край нея минавал стар път – Друмът[3].

Според описанието на Кантакузин Повисд се намирал в областта Меропа. Жителите му поискали от императора да им назначи управител и той поверил грижата за крепостта и околните неукрепени селища на Момчил[4].

[1] *Jireček*, Heerstrasse, p. 98.
[2] *Иречек*, Пътувания, с. 452; *Asdracha*, Rhodopes, p. 170.
[3] *Делирадев*, Тракия, II, с. 323.
[4] *Cant.*, II, p. 402; *Soustal*, Thrakien, 406–407.

ПОРОС

Името Рог(г)о – Πόρος несъмнено е свързано с местоположението на пристанището. Град със същото име съществувал и на Беломорското крайбрежие[1].

В картите названието е изписано на изображението в дъното на Бургаския залив между Скафида и Анхиало[2] и затова то едва ли може да се отъждестви с останките от кула при устието на Мандренското езеро, както допускат братята Шкорпил[3]. Б. Димитров смята, че то се е намирало на мястото на днешното Бургаско пристанище, където още от античността е съществувало малко селище[4].

За Порос има сведения и в един гръцки портулан от XVI в. В него се обяснява, че от Анхиало до Порос има 12 мили на изток, а от Порос до острова на Продром – 6 мили на юг, като при това се посочва, че Порос е река – ὁ Πόρος εἶναι ποταμός[5]. Тези данни, от една страна, предполагат, че мястото на пристанището е било на изхода на някое от езерата, за да се оправдае определението ποταμός, а от друга – като че ли правят невъзможна догадката за мястото на Порос при днешния Бургас, тъй като разстоянието от Анхиало до Бургас е почти равно на това от Бургас до острова Св. Иван. Под въпрос остава и това, дали Порос е идентичен с Форос, известен от турските документи. Съществува още едно известие от арменския пътешественик Минас Пъжоинян. Според него Форос се намирал на 5 км навътре от брега, в западния край на Бургаския залив. Той имал хубаво пристанище, а край него минавала реката Канджик[6].

В края на XIII в. край Порос (където и да се е намирал той) е имало малък манастир, посветен на св. Георги, който бил даден от член на императорското семейство на Созополския манастир „Св. Кирик и Юлита“[7].

[1] *Darrouzès,* Notitiae, p. 285, 304, 328, 363.
[2] *Джурова-Димитров,* Карти, табл. LIV, LV, LVIII, LX, LXII, LXIII, LXV, LXVI.
[3] *Шкорпил,* Черноморско крайбрежие, с. 120: *Господинов, К.* Пиргос и Порос/Поро – писмени, картографски и археологически извори срещу една необоснована локализация. – ИНМ – Бургас, 3, 2000, 163–173.
[4] *Димитров, Б.* Античният и средновековен Бургас. – Векове, 1978, № 6, 58–59.
[5] *Dellate,* Portulans, II, p. 46.
[6] Арменски пътеписи, с. 204.
[7] *Astruc, C.* Un acte patriarcal inédit de l'époque des Palaeologues. – Annuaire de l'institut de Philologie et d'histoire orientale et slave. Paris, 1952, 19–38; *Darrouzès,* Regestes, No 2167; *Soustal,* Thrakien, S. 413.

ПОТАМУКАСТЕЛ

Името Ποταμουκάστελλον вероятно с свързано с местоположението на крепостта близо до река. Това изглежда е и основанието на П. Коледаров да я идентифицира с укреплението при с. Воден, Ямболско[1]. Но тъй като самото четене не е напълно сигурно, според надписа, публикуван от В. Бешевлиев[2], то и идентификацията на този етап не може да бъде безусловна.

Топонимът се споменава за пръв път у Прокопий. Той определя Потамукастел като крепост в Тракия[3], но местоположението ѝ остава неизвестно. Още веднъж името се среща (макар и ненапълно сигурно, че е същото) в надпис от времето на хан Омуртаг, в който се уточнява територията на българската държава според един мирен договор. Името на крепостта следва непосредствено след Девелт (сигурно локализиран) и веднага преди двата Авролева (също немного сигурни в текста и с предполагаема локализация – вж. Авролева)[4].

[1] *Коледаров,* Полит. география, I, с. 34.
[2] *Бешевлиев,* Надписи, № 41, с. 152, 156.
[3] *Procop.,* De aedif., IV, 11, p. 146.
[4] *Бешевлиев,* Надписи, с. 152.

ПОТУКА

Името е славянско и несъмнено произлиза от „поток", топоним, регистриран неведнъж като селищно име[1]. Макар че градът съществувал още в средата на IX в. названието му се среща в писмените извори доста по-късно. В „Проложно житие на Михаил Воин" е отбелязано, че светецът произхождал от **градъ потоукъı** и бил българин

по род[2], а в похвалното си слово за същия светец Търновският патриарх Евтимий допълва, че Потука се намирал в Романия[3]. По-подробни указания за местоположението на градчето (πόλισμα) се намират в разказа на Кантакузин. Според него българската армия била разположена в планински местности, заобиколени с дълбоки окопи и неудобни за минаване места, а те, от своя страна, били на един ден път от Потука[4]. При това положение най-вероятно е тя да е била на юг от Склоновете на Източна или Централна Средна гора, където ще да се е установил цар Михаил Шишман, след като опустошил градовете на изток от Сливен, при това намираща се на един ден разстояние по пътя между Пловдив и Сливен[5], особено като се има предвид, че Войсил за по-малко от три дни трябвало да отиде от Пловдив до Копсис, да събере там войски и с тях да пристигне в Потука. Така изворовите данни сами оборват твърденията на някои автори, че Потука трябва да се търси някъде към Казанлък[6] или близо до Крън[7], или пък на мястото на античния Севтополис[8].

Историята на селището е почти непозната. Възникнало неизвестно кога, по времето на „благочестивия Михаил" било вече град, при това нассляван от българи. Следващото известие датира чак от XIV в. и според него „градчето" било разрушено по време на някаква война[9]. Това ще да е станало в предходния век, тъй като, от една страна, тази война или битка е неизвестна на Кантакузин, а от друга, за да се установи в него Андроник III през 1323 г., то вече ще да е било възстановено. Може би ще трябва да върнем събитието още по-назад, понеже Мануил Фил не споменава името на Потука, и да го отнесем към времето на Калоян и неговите експедиции в Тракия в началото на XII в.

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 227.
[2] *Иванов*, БСМ, с. 422.
[3] *Euthymios*, p. 173.
[4] *Cant., I*, p. 177.
[5] *Иречек, К.* Пътни бележки за Средна гора и Родопите. – ПСп, 8, 1881, с. 41.
[6] И. Дуйчев у: *Мутафчиев, П.* История на българския народ, II, с. 220.
[7] *Ангелов*, Съобщителни линии, с. 225.
[8] *Чанкова, Й.* Средновековното селище над тракийския град Севтополис, XI–XIV в. С., 1972. В рецензията върху тази книга И. Божилов (ИПр, 1974, № 1, 125–126) също отрича възможността Потука да се е намирала на мястото на античния град.
[9] *Cant.*, I, p. 176; *Soustal*, Thrakien, S. 414.

ПРИЛОНГОС

Името Πριλόγγος се среща единствено в родителен падеж. Произходът му явно е славянски – от лжгъ[1]. С него е обозначено село в типика на Бакуриани[2]. Локализацията на този етап е невъзможна.

[1] Етимологичен речник на българския език. Т. 3. С., 1986, с. 468; *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 2. М., 1986, с. 527.
[2] *Gautier*, Typicon, p. 129.

ПРОВАТ

Името Πρόβατον се среща относително често в пределите на Византийската империя и е свързано семантично с названията на градове и области, където се отглеждали големи количества добитък.

Тракийската крепост се намирала на левия бряг на реката Св. Георги (сега Правади-дереси), на юг от днешното с. Правади, Турция[1]. Наративните извори я характеризират като κάστρον и πόλισμα. По време на походите на хан Крум в Тракия и след превземането на Девелт жителите на някои тракийски градове, уплашени за своята сигурност и имущество, ги напуснали пред българската опасност. Сред тях били и обитателите на Проват[2]. Вероятно в самото начало на 30-те години на IX в. Проват бил превзет от войските на хан Маламир и кавхан Исбул[3]. Според друго четене на същия надпис той бил върнат на Византия[4]. Така или иначе крепостта изглежда е била притежание на българите, макар и за кратко. По време на Третия кръстоносен поход рицарите под предводителството на Регенсбургския епископ завладели urbem Probaton, откъдето отмъкнали много плячка[5]. В 1328 г., когато българският цар Михаил Шишман превзел Вукелон и установил там свой гарнизон, той пристигнал при Проват и обсадил крепостта[6]. Градът имал важно място в укрепителната система от по-малки и по-големи укрепления и градчета около Адрианопол[7].

Проват бил епископия още от времето на Леон Софос и до XIII в. името му се среща в списъците на епископиите в епархия Хемимонт. В средата на XIV в. градът вече бил издигнат в ранг на митрополия[8].

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 709; *Коледаров*, Полит. география, II, с. 92; *Beševliev*, Heerstrasse, p. 126.
[2] *Theoph.*, p. 495.
[3] *Бешевлиев*, Надписи, № 13, с. 127.

[4] *Златарски*, История, I/1, с. 336; *Ников, П.* Хан Омуртаг и кавхан Исбул. – БИБ, 1, 1931/32, с. 49.
[5] *Hist. perigr.*, p. 142.
[6] *Cant.*, I, p. 324.
[7] *Asdracha*, Rhodopes, p. 148.
[8] *Darrouzès*, Notitiae, p. 241, 286, 304, 329, 402, 409; *Asdracha*, Thrace Orientale, 262–263; *Soustal*, Thrakien, 415–416.

ПРУСИНОН

Произходът на името Προυσινόν е доста неясен. От една страна, съществува крепост Πουσινόν в Тракия, спомената в текста на Прокопий[1], а от друга, възможността това да е славянско име и връзката Прусин/Брусин да означава, че мястото на крепостта е свързало името си с наличието на много боровинки[2].

В. Златарски локализира крепостта в Родопите по пътя от Пловдив към Стенимахос[3]. Всъщност местоположението на крепостта остава неясно[4]. Разказът на Хониат специално категоризира Прусинон като φρούριον, а като се има предвид местоположението, тя явно е била от малките укрепления сателити на Филипопол.

Арменците от крепостта предали на германските рицари намеренията на византийския военачалник, който станувал там. Рицарите нападнали ромеите и ги победили[5] (август 1189 г.).

[1] *Procop.*, De aedif., IV, 11, p. 146.
[2] *Иречек*, Пътувания, с. 450; Етимологичен речник на българския език. Т. 1. С., 1971, с. 82; *Фасмер*, Этимологический словарь. Т. 1, с. 221.
[3] *Златарски*, История, III, с. 30, бел. № 1.
[4] *Asdracha*, Rhodopes, p. 161.
[5] *Nicetas*, 408–409.

РАНУЛИ

Топонимът Ρανούλη е познат от надпис от времето на хан Крум. В него се разделят новопридобитите градове по географско-административен принцип. Ранули спадал към лявата страна на „сарактa", подчинен на боила кавхана Иратаис, ведно с черноморските градове Анхиало, Девелт и Созопол[1].

Локализацията е проблематична, тъй като това е единственото споменаване на името. Подобни топоними има у Стефан Византийски – Раколи, но по всичко личи, че това е селище, разположе-

но в района на Варна[2] и Ракули – у Прокопий, определено като крепост в провинция Хемимонт, но също трудно за идентифициране[3]. Б. Димитров предполага, че т. нар. Вълчаново кале при устието на Ропотамо вероятно може да се отъждестви с Ранули[4], но това остава единствено в областта на хипотезите.

[1] *Бешевлиев,* Надписи, № 47, 173–174.
[2] *St. Byz.*, p. 368.
[3] *Procop.,* De aedif., IV, 11, p. 147.
[4] *Димитров, Б.* Малки пристанищни крепости. – В: Средновековни български градове и крепости. С., 1981, с. 436; *Коледаров,* Полит. география, I, с. 33; *Soustal,* Thrakien, S. 423.

РЕЗВИ

Името се среща еднократно в един гръцки портолан. Според неговия текст от „Вордовиза (Урдовиза) до Агатопол... до Резви (Ρέσβι) има 8 мили на юг. От Резви докъм нос Ниада има 9 мили"[1].

Най-вероятно е това известие да се отнася до реката, наричана Резовска или Резвая. Може, макар и с известни резерви, да се допусне, че името на реката има много стар произход и е съотносително на хидронима Резос у Омир[2], още повече, че Страбон изрично съобщава, че в Тракия и Троада има доста омоними[3]. Плиний също споменава речно име Резос при Босфора[4]. Някои изследвачи допускат тракийски произход, свързан с името на известния цар Рез[5]. Всички тези разсъждения са в рамките на предположенията и на този етап не могат да бъдат безусловно доказани.

[1] *Delatte*, Portulans, II, p. 47.
[2] *Homerus*, Illias, ed. Dindorf-Hentze, XII, 19.
[3] *Strabo,* 13, 1, 21.
[4] *Plinius*, Nat. Hisl., 5, 124.
[5] *Йорданов, К.* Топоними, племена и политическа история на Странджанския район от средата на II хилядолетие до последната четвърт на IV в. пр. н. е. – В: Странджа – Сакар, древност и съвремие. С., 1990, с. 371; *Soustal,*Thrakien, S. 426.

РОДЕСТУИК

Rodestuic е топоним у Вилардуен. Прави впечатление фонетичната близост с името Rodestoc (означаващо у същия автор големия

тракийски град Редесто) и може би трябва да се търси наименование с подобно звучене и в Родопите.

Малката крепост (chastel) изглежда се е намирала някъде по долината на р. Арда[1], но нейната локализация на този етап е невъзможна.

В края на юни 1206 г. край Родестуик била настанена войската на цар Калоян. Когато рицарите на император Анри настъпили срещу тях, българите предпочели да се оттеглят и се върнали в своята страна[2].

[1] *Asdracha,* Rhodopes, p. 153.
[2] *Villehardouin*, p. 246, § 433; *Soustal,* Thrakien, S. 427.

РОДОПИ

Съществуват няколко версии за етимологията на името и те го отнасят към гръцки, тракийски, келтски или славянски произход. За пръв път названието се споменава в текстовете на Херодот – Ροδόπη – и може да се съотнесе към един евентуален епитет ρόδοπος[1]. Ако е възможно да бъде отделно разгледана съставната част -οπη, която произлиза от индоевропейския корен *ap-*[2], то оронимът може да се окаже идентичен с името Зигос. Етимологията, която се извежда от слав. рѹда е твърде несериозна, макар че топонимите Рупчос, Рупите и др. позволяват да се допусне дори и този вариант.

Родопите били добре познати на античната география. Птолемей фиксира техните граници между реките Еврос и Нестос (Места) до Бистонидското езеро[3]. През Средновековието името означава не само географска категория – планина, но и административна – държавна и църковна област. Акрополит нарича Родопския масив Ахридос, но това наименование има явно метонимичен характер, тъй като останалите византийски автори, а и самият Акрополит, предпочитат името Родопи[4]. Житието на Стефан Лазаревич за пръв път предлага името Славиеви гори, за да означи с него Родопите. Изследвачите свързват оронима с името на деспот Слав[5] или пък с птицата славей[6]. Редица други наименования от по-късно време допълват разнообразната картина на имената, с които била нарича на планината.

По времето на Диоклециан Тракия била разделена на шест провинции, една от които била Родопи. Това разделение продължило и по времето на Юстиниан и Ираклий. По-късно с развитието на темната система и промените, настъпили след настаняването на

българите на Балканите, епархия Родопи продължила да съществува в църковната номенклатура[7]. Според хрисовула на Алексий III Ангел броят на темите в Родопите бил три, след 1242 г. те вече били пет[8]. През XIV в. на територията на Родопите били Стенимахос и Цепена, Ахридос, Адрианопол, Димотика, Волерон-Мосинопол или Волерон-Стримон, като най-важният град там бил безспорно Димотика[9]. Отбелязани са също областите Мора и Меропа и Папикион, която се споменава като отделна планина. Тя е известна като „свещена планина“[10], факт, който се доказва не само в житийната литература, но и от откритите печати и направените археологически разкопки[11].

[1] *Herodotus*, IV, 49, 1.
[2] *Дечев, Д.* Хемус и Родопи. Принос към историческата география на България. – ГСУ ИФФ, 21, 1925, 24–25.
[3] *Cl. Ptolemaeus*. Geographia. (Ed. C. Muller). Lipsiae, 1883, 3, 11, 5.
[4] *Acropolita*, p. 38; *Gagova*, Toponymy, p. 96.
[5] *Asdracha*, Rhodopes, p. 4.
[6] *Иречек*, Пътувания, с. 401.
[7] Κυριακίδου, Σ. Ἡ Θράκη κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. – ΑΘΛΓΘ, ΙΒ, 63–65.
[8] *Asdracha*, Rhodopes, Adm., p. 275.
[9] *Asdracha*, Rhodopes, Adm. p. 279; *Asdracha*, Rhodopes, Eccl., p. 183
[10] Τζαμῆς, Φιλόθεος, σ. 441.
[11] *Kourilas–Halkin*, Deux vies, p. 69; *Laurent*, Corpus; V, No 1237; *Παπαζώτου, Θ.* Προανασκαφικές ἐρευνές στό Παπίκιον ὄρος. – Θρακικὴ Ἐπιτηρίς, I, 1980, 113–139; *Soustal*, Thrakien, 427–428.

РОМАНИЯ

Според изследванията на К. Амандос името Ρωμανία, Romania има източен произход и първоначално се употребявало, за да означи византийските владения в Мала Азия[1]. По-късно неговата употреба в този смисъл преминала и към земите на Тракия и Македония, за да се стигне до най-общия смисъл на „земи, населени с ромеи“[2]. Промяната в използването на името е по-отчетливо при латинските автори, които първоначално с него обозначават земите в Мала Азия (по времето на Третия кръстоносен поход)[3], а след 1204 г. Романия става синоним на Византия[4]. Проучването на К. Апостолидис предлага по-различна версия, според която Романия е идентична със Загора, не само според българските извори, но и съгласно византийските, славянските, арабските и италианските писатели[5]. За нас е по-интересна употребата на името като областно название за Тракия или част от нея, и то най-вече в домашните ни из-

вори. Така според житието на Михаил Воин, написано от патриарх Евтимий, неговото родно място Потука се намирало в Романия[6]. Българският апокрифен летопис от XI в. нарича Романия поле[7]. Отново със значение на Тракия или поне част от нея е споменаването на топонима в Похвалата на цар Иван Александър в Куклен-ския песнивец – Романия и Поморие[8]. Фолклорните реликти също позволяват да се върнем по-назад във времето и да потърсим корените на това название. Някои жители на днешна Северна, и то почесто на Северозападна България наричали в относително близкото минало жителите на Тракия романци, земите около Стара Загора – Малка Романия, и равнината между Ямбол и Марица – Голяма Романия[9]. Впрочем турското название Румелия за същите тези земи намира своето обяснение именно в тази традиция. Въпросът тук е как това име е навлязло в българската писмена традиция и защо така дълго е останало в нея. Ако би ставало въпрос за земи, които могат да бъдат квалифицирани единствено като „заселени с ромеи", то като че ли не би трябвало да бъде използвано именно за посочените области, тъй като през немалка част от своята средновековна история те били в българска власт, а и с течение на времето българското население там увеличавало пропорционално своята численост. Може да се допусне, че или името е навлязло твърде рано в българското мислене, преди в нашата и в преводната литература да бъде предпочетен етнонима гърци, което е по-малко вероятно, или пък под влиянието на византийската книжнина, като белег на по-висока образованост, авторите да са предпочитали този топоним пред всеки друг, обозначаващ земите в Тракия.

[1] *Ἀμάντου, Κ.* Ρωμανία. – Ἑλληνικά, 6, 1933, 231–235.

[2] *Tăpkova-Zaimova, V.* L'idée byzantine de l'unité du monde et l'Etat bulgare. – AISEE, 3, 1969, p. 291; Изглежда това е смисълът на надписа от Преслав, вж. *Бешевлиев*, Надписи, № 90.

[3] *Gagova,* Third Crusade, p. 101.

[4] *Ἀμάντου,* Ρωμανία, σ. 233.

[5] *Ἀποστολίδης,* Ρωμανία-Ζαγορά, 81–82.

[6] *Euthymios,* p. 173.

[7] СБЛ, 3, с. 63.

[8] *Кодов,* Опис, с. 15.

[9] Αποστολίδης, Ρωμανία-Ζαγορά, 82–83.

РОПОТАМО

Името Cavo Ropotamo се среща в някои морски карти от края на XIV – началото на XV в.[1] В един гръцки портолан тя е наречена Ὀριοπόταμο и нейното местоположение се определя между Созопол и Еля[2].

При Ропотамо има една относително голяма крепост, наричана Вълчаново кале. Тя се намира на около 2 км от устието на реката. Има площ от около 30 дка. Изградена е през античността, но някои постройки, вкл. и една едноабсидна църква, имат явно средновековен произход. Техният градеж е от ломени местни камъни, споени с бял хоросан. От повърхността е събрана керамика от XIII–XV в.[3] При подводни археологически проучвания от залива при крепостта са извадени цели амфори от X–XIV в., някои от които с български (?!) надписи[4].

Отъждествяването на крепостта с Ранули е проблематично.

[1] *Димитров, Б.* Малки пристанищни крепости. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, с. 433.

[2] *Delatte,* Portulans, II, p. 47.

[3] Тракийски паметници. Т. 1. С., 1976, 130–131.

[4] *Карайотов, И.* Подводни археологически проучвания „Шелф-юг" в залива пред устието на Ропотамо. – АОР, 1986, с. 285; *Soustal,* Thrakien, S. 428.

РУСОКАСТРО

Името се среща във формите Ρωσόκαστρον и Ρουσόκαστρον и несъмнено е свързано с червеникавия цвят на съдържащите желязо скали и почви в околността.

Останките на крепостта са разположени на скалисто възвишение в един завой на Русокастренската река, на около 2 км западно от сегашното едноименно село. В североизточната страна на върха има малка пещера с дължина 10 м и височина 4 м. Тя е известна с името „Змейов камък". От изток и север стръмните скалисти скатове правят крепостта почти непристъпна. От юг–югозапад хълмът се снижава постепенно. Там личат останките на стени и кула. Стените са градени от местен червен камък, споен с хоросан. Дебелината им е била 2–2,5 м. Общата площ е около 15 дка. В южния и югозападния край на височината има множество дупки в скалите, откъдето е била извличана руда. По повърхността се намират фрагменти от антич-

на и средновековна керамика[1]. От околностите произлиза и един печат, вероятно от края на XI в., на вестарха Георги Кедрин[2].

Според арабския географ Идриси Русокастро бил град „с подобаващи размери и добре населени райони“[3]. По-късните византийски автори го категоризират като φρούριον. Крепостта била превзета от протостратора Михаил Глава. Мануил Фил изрично пише, че тя била „укрепена и уголемена“[4]. Това вероятно е станало след установяването на византийския пълководец в Созопол. Още в началото на своето царуване Теодор Светослав предприел поход на юг от Стара планина и завзел Ктения и Русокастро[5]. Правото му да владее крепостта било потвърдено от сключването на договора от 1307 г. Изглежда, че по време на действията на Войсил или неговите константинополски съюзници крепостта била преминала във византийска власт. След успешните действия на Михаил Шишман в Северна Тракия и след сключения договор на България били върнати шест важни крепости в района, а между тях и Русокастро[6]. В 1328 г. българският владетел се отметнал от съюза си с младия император и преминал на страната на Андроник II. Тръгвайки с войската си към пограничните области, той разположил своята армия при Ямбол, а наемната татарска войска установил на лагер при Русокастро[7]. Две години по-късно император Андроник нахлул в българските предели и подчинил (изглежда без война) някои крайбрежни градове и няколко крепости от областта между Тунджа и морето, в това число и Русокастро[8]. Околностите на града отново станали арена на военен сблъсък между българи и ромеи веднага след възкачването на цар Иван Александър на търновския престол. Василевсът навлязъл на север и се установил на лагер при Русокастро, докато българският монарх разположил войските край Айтос[9]. Макар че станалото на 18 юли 1331 г. сражение да е известно като „битката при Русокастро“, срещата на ромейската и българо-куманските армии явно е станала на северозапад от крепостта, в южното подножие на Карнобатските възвишения, свидетелство за което е текстът у Кантакузин, според когото „двете войски били разделени от един тесен и каменист проход, който Александър успял да превземе и го пазел с пехотата си“. На разсъмване българите настъпили срещу ромеите през тесниите (δία τῶν στενῶν). Кумани нападнали в тил ромейската войска и тя била обърната в бяг и преследвана чак до Русокастро, където „ромеите се защитавали от варварите извън стените на крепостта“[10]. След това обаче успели да проникнат вътре в укреплението, което било достатъчно здраво, тъй както Кантаку-

зин съобщава, и „варварите“ не могли да постигнат нищо повече[11]. Крепостта паднала в турска власт ведно с останалите крепости и градове в областта, но продължила да съществува и явно не била загубила своето значение. През XVII в. Русокастро бил посетен от двама полски пътешественици – в 1636 и 1677 г.[12]

[1] *Иречек*, Пътувания, 842–843; *Момчилов*, Пътна и селищна система, 245–247.
[2] *Йорданов, И.* Новооткрит моливдовул на вестарха Георги Кедрин, датиран в последната четвърт на XI в. – ГНМШ, 8, 1993, 302–308.
[3] *Недков*, Идриси, с. 85.
[4] *M. Philae*, v. 150–151.
[5] *Pachym.*, II, p. 445.
[6] *Бурмов*, Шишмановци, с. 237.
[7] *Cant.*, I, p 294.
[8] *Cant.*, 1, p. 431.
[9] *Cant.*, I, p. 460; *Greg.*, I, p. 484.
[10] *Cant.*, I, p. 460.
[11] *Cant.*, I, p. 467.
[12] *Кесяков, Х.* Пътуванье през Българско в 1636 г. – ПСп, 19–20, 1888, 63–69; *Първев, Г.* Полски пътеписи за българските земи от 1677 г. – ИБИД, 27, 1977, 353–358; *Soustal*, Thrakien, 429–430.

РЯХОВО

Името Ρεάχο[υ]βος е от славянски произход.

В. и К. Шкорпил го отъждествяват с развалините край днешното с. Братя Кунчеви[1]. По-вероятна е обаче локализацията на К. Иречек[2], приета и от Ат. Попов – край днешното с. Оряховица, Старозагорско[3]. Там непосредствено над селото в североизточна посока на върха на хълма има останки от крепост. Площта ѝ е около 4 дка. Вътре личат следи от сгради. Зидовете им са от ломени камъни и бял хоросан. Оттам се открива добър изглед на голямо разстояние[4]. Името на крепостта се споменава от Мануил Фил ведно с Кипилското поле[5]. По-интересно е съобщението на Пахимер, според когото щом в Константинопол пристигнало известието за победата на ромеите над Елтимир и вестта, че достигнали до Ряхово, то предизвикало смут в двора, тъй като там объркали двата омонима, този от Тракия и другият, отнасящ се до градче в близост до столицата Търново[6].

[1] *Шкорпил*, Някои бележки, с. 42.
[2] *Иречек*, Пътувания, с. 223.
[3] *Попов*, Крън, с. 100.
[4] *Попов*, Крън, 101–105.

[5] *M. Philae*, v. 328.
[6] *Pachym.*, II, p. 447; *Soustal*, Thrakien, S. 425.

САЛУНИ

Името се среща в географските описания на Идриси. Б. Недков допуска, че е вариант на името Голое, но това едва ли е възможно, като се имат предвид известията на арабския географ, според когото Салуни бил град, разположен в низина, на 50 мили източно от Берое и на 60 мили от Редесто[1]. На този етап идентификацията е невъзможна[2].

[1] *Недков*, с. 73, бел. № 217.
[2] *Кендерова–Бешевлиев*, Идриси, с. 78, 86, 95, 135, 140 ; *Soustal*, Thrakien, S. 435.

СЕВАСТУПОЛИС

Името Σεβαστούπολις е известно от ранната църковна история на Тракия. Локализацията му е невъзможна поради липсата на конкретни сведения[1].

Севаступолис бил епископия в епархия Тракия, подчинена на Филипополския митрополит[2]. Името му изчезва от нотициите относително рано ведно с имената на Диоспол и Диоклецианопол. Малко вероятно е споменатият в 1210 г. Sebastiensis episcopus[3] да има нещо общо със Севаступолския епископ.

[1] *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, 209–210.
[2] *Darrouzès*, Notitiae, p. 212, 227, 242, 259.
[3] *Acta Innocentii*, p. 323, 382; *Soustal*, Thrakien, S. 437.

СИДИРА

Името Σιδηρά се появява във византийската историография за един период от време, който не е много кратък, но не е и твърде продължителен. Споменава се изключително от авторите, пишещи от средата на X до началото на XII в., независимо от това, че понякога се отнася до събития, станали по-рано. То несъмнено е свързано с прилагателното σιδηρός и може етимологически да отговаря на съществуването на железни заграждения по българо-византийската граница, с наличието на желязо (по-малко вероятна характеристи-

ка) или пък с приликата на местността с някое от земеделските сечива, които биха могли да бъдат означени с тази дума (явно най-малко вероятния вариант). Текстовете, които споменават топонима, са доста неясни и това вече позволява да се правят множество предположения. Обикновено се приема, че Сидира е проход. На възможността това да е бил Ришкия проход се спират К. Иречек[1], Г. Цанкова-Петкова[2] и В. Аврамов в своето обширно изложение[3]. Според В. Златарски става въпрос за проход в Странджа при връх Демир капу[4], а П. Коледаров дори допуска, че Сидира може би се е намирал в Македония и го идентифицира с Рупелското дефиле[5]. Не бих си позволила да отхвърля нито една от тези хипотези, но не мога безусловно и да ги приема. Струва ми се, че не само местоположението на Сидира остава неясно, като се имат предвид известията на писмените извори, но не е напълно ясен и видът на топонима – т. е. дали е именно проход, а не някаква друга местност.

Някои византийски автори ползват името при описването на едни и същи събития и те всички имат явно един и същи източник. Така според Продължителя на Теофан, Симеон Магистър, Зонара и Скилица[6] императрица Ирина предоставила на българите „земята, наречена Загора", която се простирала от Сидира до Девелт. Михаил Аталиат пише за Сидира във връзка със съвременни нему събития – по повод нападения на печенези. Жителите на областта (ἐντὸς τῆς Σιδηρᾶς) си отдъхнали от техните набези от 1050 г.[7] Пак според същият автор Топлица се намирала „ἐντὸς τῆς Σιδηρᾶς"[8]. Едно съобщение на Скилица уточнява, че ректор Никифор преминал Хемус през т. нар. Сидира и отишъл в местност Диакене, близо до Стохълмието[9]. Ана Комнина предлага още по-разнообразни определения на топонима. На едно място тя я нарича „τὰ τέμπη"[10], явно ползвайки метонимична аналогия с Темпейската долина, дума, станала нарицателна за красиви малки котловини. По-нататък тя обяснява как Алексий I преминал Сидира и се установил при реката Вичина без повече уточнения[11]. На трето място пък тя директно я нарича „κλεισούρα"[12]. Всички тези текстове позволяват най-общо да се предположи, че става дума за проход или поредица от малки долини в Източна Стара планина, през които относително лесно можели да преминават войски в едната и в другата посока. Не е възможно обаче да остане без внимание и т. нар. Български разказ за покръстването, който е съставен на базата на първата група от византийски историци и където Сидира е буквално преведена на български език като **желѣзна**[13]. Не мога да пропусна и множеството места, назовани Железни врата, които се срещат по про-

тежението на Стара планина и нейните южни паралелни разклонения, както и в самата Странджа. Големият им брой, сам по себе си, не ги прави достатъчно убедителни като доказателство.

[1] *Иречек*, Пътувания, 812–813.
[2] *Цанкова-Петкова*, О територии, 137–138.
[3] *Аврамов*, Юбил. сборник, 23–146.
[4] *Златарски*, История, I/2, с. 31; II, с. 100, 105.
[5] *Коледаров*, Полит. география, 43–44.
[6] *Theoph. Cont.*, 164–165; *Pseudo-Sym.*, p. 666; *Zonaras*, p. 389; *Scyl.*, p. 91.
[7] *Attaliata*, p. 35.
[8] *Attaliata*, p. 36.
[9] *Scyl.*, p. 467.
[10] *Anna*, I, p. 226.
[11] *Anna*, I, p. 233.
[12] *Anna*, II, p. 71.
[13] *Яцимирский*, Тексты, с. 112; *Soustal*, Thrakien, S. 441.

СИКОНИОН

Името се среща в генетив – Σικονίου – в типика на Бакуриани. Определено е като χωρίον и като част на имотите на манастира в Ахрида[1]. Идентификацията е невъзможна[2].

[1] *Gautier*, Typicon, p. 129.
[2] *Asdracha*, Rhodopes, p. 154.

СКАФИДА

Името Σκαφιδᾶ, Scaf(f)ida, Scafidia, Stafe най-вероятно е във връзка с думата σκάφος/σκαφίς – със значение „лодка, плавателен съд". Среща се на доста морски карти, но е изписано с тъмно мастило, което е индикация за това, че е било относително малко пристанище[1].

Крепостта е локализирана край днешното с. Димчево (бивше Скеф) на брега на Мандренското езеро[2].

На полуострова, наричан Кале бурун, който се вдава в езерото, братя Шкорпил открили останки от крепост с четириъгълна форма и кули. На мястото на съединяването на провлака със сушата се виждали следи от окоп[3]. Пристанището явно е имало твърде много предимства, тъй като е можело да приема кораби в бурно море, без да е било необходимо изграждането на специални съоръжения.

От друга страна, то било неудобно за пиратски нападения, понеже корабите трябвало да минат през тесния проток на езерото, където и до днес се виждат развалините на стражева кула.

Явно протостраторът Михаил Глава оценил стратегическото му положение и здраво укрепил пристанището и града, построявайки същевременно и нова кула край протока[4]. Решителната битка между Войсил и цар Теодор Светослав в 1304 г. изглежда е станала близо до крепостта. През втората половина на октомври[5] рицарите на Амедео ди Савоя влезли в пристанището на Скафида, определено като „хубаво и сигурно", където се намирали турски кораби. Градът изглежда е бил добре укрепен, а и населението му ще да е оказало силен отпор, та се наложило графът да престои там няколко дни преди да превземе „пристанището и града Скафида"[6].

[1] *Almagia*, Carti, lav. 4, 20; *Koledarov*, Black Sea, p. 252.

[2] *Шкорпил*, Черноморското крайбрежие, с. 120; *Иречек*, Пътувания, с. 834; *Димитров, Б.* Малки пристанищни крепости. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, 383–384.

[3] *Шкорпил*, Черноморското крайбрежие, с. 120.

[4] *M. Philae*, v. 133.

[5] *Горина, Л.* Походът на граф Амадей Савойски против България през 1366–1367 г. – ИПр, 1970, № 6, с. 75.

[6] *Chron. de Savoye*, II, p. 141, 144; *Soustal*, Thrakien, S. 444.

СКАФИДА, р.

Вероятно хидронимът е предшествал появата на наименованието на крепостта Скафида. Произходът му би трябвало да е идентичен. К. Иречек пръв я отъждествява с Факийска река[1].

При реката, изглежда близо до крепостта, станала голяма и немаловажна битка между ромейска войска, предвождана от българина Войсил, и българската армия, появила се в околностите на Созопол. Първоначално военната сполука била на страната на Войсил, който успял да обърне българите в бягство, но при тяхното отстъпление и последвалото го преследване от страна на византийците (доколкото може да се възстанови картината по ненапълно ясния текст), ромейската армия била сполетяна от голямо нещастие – мостът над реката се срутил и тези от войниците, които не се били удавили, били посечени[2].

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 832.

[2] *Pachym.*, II, p. 446.

СКОПЕЛОС

Името на Σκόπελος се свързва обикновено с Парория и отшелническия живот в планините наоколо. Локализира се при днешния Ескиполос, Турция[1].

В средата на IX в. в околностите на Скопелос пристигнал св. Еварест, за да търси усамотение и богоугодни занимания[2]. В 1263 г. градът бил завладян от армията на Михаил Глава Тарханиот[3]. През 20-те години на XIV в. Скопелос ще да е бил важна византийска гранична крепост, тъй като в 1328 г. неговият управител предупредил император Андроник II, че войската на Михаил Шишман е достигнала до Ямбол[4]. По-късно жителите на града пострадали поради неразумното си поведение по време на едно татарско или турско нападение[5]. Скопелос поддържал контакти с обитателите на Парория. В средата на века управителят на града предупредил отшелниците в близките му околности за идването на турци, които щели да ловуват там. Те трябвало или да се скрият в пирга, или да се отдалечат от своите обиталища[6].

[1] *Коледаров*, Полит. география, II, с. 77.
[2] *Vita Evaresti*, 301–302.
[3] *M. Philae*, v. 84.
[4] *Cant.*, I, p. 294.
[5] *Cant.*, II, p. 303.
[6] *Сырку*, Житие Ромила, 28–29; *Soustal*, Thrakien, S. 446.

СКУТАРИОН

Името произлиза вероятно от σκουτάριον – „малък щит“[1]. Омоним има и в Югоизточна Тракия, като по-късното име на Халкедон[2].

Ана Комнина съобщава, че τόπος Σκουτάριον се намира на 18 стадия от Адрианопол[3] и според нейното известие крепостта се локализира край днешното с. Щит (бивше Юскюдар), Хасковско[4]. Съществува и друго мнение, това на Г. Цукалас, според когото средновековният Скутарион е идентичен с днешното с. Скутаре, Пловдивско[5]. Неговата теза се поддържа от П. Мутафчиев и П. Коледаров[6].

Струва ми се, че текстът на Ана достатъчно ясно посочва мястото на крепостта и ако се приеме аргументацията на П. Мутафчиев, то тогава в областта между Филипопол и Адрианопол ще да са съществували два града с едно и също име. Край с. Щит, в източна

посока, се намират останките на стара крепост, където са открити и керамични фрагменти[7]. Наблизо съществуват и следи от църква[8].

Крепостта явно била превзета от войските на хан Крум през 812 г. Триумфален надпис с нейното име е открит край големия дворец в Плиска[9]. В 1095 г. към Скутарион се отправил император Алексий I, пътувайки към куманския лагер при Аврилево[10].

Името на Скутарион се среща и в нотициите на Константинополската патриаршия. Неговите епископи били подчинени на Пловдивския митрополит[11], но все пак не може да се твърди с абсолютна сигурност, че епископското седалище е идентично с крепостта край Адрианопол.

[1] *Бешевлиев*, Надписи, с. 148.
[2] *Ducas*, p. 73, 129, 213.
[3] *Anna*, I, p. 71.
[4] *Иречек*, Пътувания, с. 719; *Soustal*, Thrakien, S. 448.
[5] *Τζουκαλᾶς*, Φιλιππόπολις, σ. 69.
[6] *Мутафчиев*, Църк.-ист. география, с. 220; *Коледаров*, Полит. география, I, с. 44.
[7] *Делирадев*, Тракия, I, с. 69.
[8] *Велков, И.* Стари селища и градища южно от Сакар планина. – ГНМ, 5. 1933, с. 182.
[9] *Бешевлиев*, Надписи, № 31.
[10] *Anna*, I, p. 71.
[11] *Darrouzès*, Notitiae, p. 285, 304, 328, 363.

СМОЛЕНОН, тема

Несъмнено името е етимологически свързано с племенното название смолени, **смолѣнѣ**, Σμολέανες. Техните местоживелища не могат да бъдат локализирани със сигурност, но повечето изследвачи приемат, че те се намирали на север от Филипи, по поречието на Места и Горна Арда[1]. Реликтни названия от този корен се срещат и днес в Родопите – Смолян, Смилян и т. н.

Българските войски достигнали до земите на смолените по време на похода на хан Персиан в 837 г. От надписа, отразяващ събитията от онова време[2], не става ясно дали българите се сблъскали със славянското племе или просто кавханът ги посетил и влязъл във връзка с тях. Фактически надписът от църквата във Филипи предлага само етнонима, но не е изключено още тогава областта да е била позната с това название. Вече като отделна административна единица със свой управител, Смоленон (тема) се споменава през 1079 г. Йоан Катафлоран бил неин анаграф в същата година[3]. Гри-

горий Бакуриани имал имоти в темата и в типика на „Св. Богородица Петрициотиса“ са отбелязани неговите привилегии там[4].

След като в 1198 г. Иванко трябвало да напусне Пловдив, той навлязъл навътре в Родопите и завзел много земи, вкл. и Смоленската тема[5]. Три години по-късно византийският император Алексий III поверил управлението на областта на Йоан Спиридонаки. А той, като разчитал на непристъпността на района, решил да извоюва своята самостоятелност. Срещу него била изпратена ромейска войска. Зетят на императора Алексий Палеолог лесно се справил със Спиридонаки и той бил принуден да бяга в България[6].

В църковната администрация Смоленон фигурира като епископия, подчинена на митрополита на Филипи ведно с тази на Великия. Името се появява за пръв път в началото на X в. и се среща непрекъснато в нотициите до края на XII в.[7]

[1] *Дечев, Д.* Где са живели смоляните? – В: Сб. в чест на В. Златарски, с. 45; *Бешевлиев*, Надписи, с. 136; *Коледаров*, Полит. география, I, 41–44; *Lemerle*, Philippes, p. 103; *Asdracha*, Rhodopes, p. 68.

[2] *Бешевлиев*, Надписи, № 14.

[3] *Dölger*, Regesten, No No 1044–1099.

[4] *Gautier*, Typicon, p. 129.

[5] *Nicetas*, p. 513; *Златарски*, История, III. с. 132.

[6] *Nicetas*, p. 533; *Златарски*, История, III. с. 140; *Радић*, Областни господари, с. 48; *Hoffman*, Rudimente, p. 92.

[7] *Darrouzès*, Notitiae, p. 285, 304, 329, 364; *Soustal*, Thrakien, S. 451.

СОЗОПОЛ

Името Σωζόπολις се появява в края ня IV в.[1] Дотогава градът, възникнал в края на VII в. пр. Хр., бил известен с името Аполония. Тяхната тъждественост е неоспорима, тъй като в периплуса, за който става дума, изрично е отбелязино, че „Ἀπολλωνία νῦν Σωζόπολιν καλουμένη“. Морските карти предлагат известни фонетични модификиции на името – Sisopoli, Gixopoli, Stissopoli, Sinopoli.

Средновековният град бил разположен на полуостров, който се вдава в морето на север, образувайки добре запазен от ветровете залив. Съобщението на Страбон, че градът бил разположен на остров[2], е трудно обяснимо на сегашния етап на проучванията, още повече, че средновековните автори не споменават нещо подобно. Портоланите го характеризират като добро пристанище[3], срещу което се намират два острова. В един от тях има и доста точни указания за акостирането на корабите там: „... и хвърляш котва към града, а носове-

те на корабите са обърнати към острова."[4] Островите са предизвиквали интереса на средновековните мореплаватели. Според гръцката лоция „... единият се нарича Зафорониси, а в центъра на острова има една църква"[5], а според каталанската: „... единият го наричат острова на Зафарана и има една църква в средата на острова"[6]. Трудно е да се търси етимологията на това наименование, което най-вероятно е свързано с шафран (гр. ζαφορά, итал. zaffarana). Може би на това описание отговаря островът Св. Кирик, намиращ се на малко разстояние северозападно от полуострова (сега Морското училище), още повече, че през 1925 г. при строежите били открити основи на манастирски сгради, разположени на най-високата част от неговата територия[7]. Другият остров без съмнение е днешният Св. Иван, наречен в портоланите с името 'Αγιος 'Ιωάννης и Sangioanne.

След продължителна и бляскава политическа и икономическа история през цялата античност, в Ранното средновековие градът започнал да запада, вероятно във връзка с „варварските" нашествия през III–IV в. Части от неговите укрепления са запазени и днес, но те се намират в различни райони на града и не могат да дадат пълна представа за плана и площта на крепостта. Все пак най-общо може да се отбележи, че на северната страна на полуострова, край крепостните стени, личат останки от сгради, които могат да бъдат датирани в V–VI в. В югозападния край на крепостта има следи от две допълнително построени кули с диаметър 3–3,15 м, долепени до крепостната стена. Те явно са от по-късно укрепяване от XIII–XIV в.[8] Запазените на остров Св. Иван останки на манастир са най-големия архитектурен паметник на Созопол от средните векове. Там е разкрита голяма манастирска църква, строена от обработен камък, споен с хоросан, както и други манастирски сгради, продължили своето съществуване чак до XVII в.[9] Оттам произлиза и голям каменен надпис с изображение на лъвове (изложен в НИМ).

До нападенията на хан Крум на юг от Стара планина градът представлявал част от ромейската администрация. От IX в. съществува печат на анонимен протоспатарий и турмарх на Созопол[10]. През 813 г. градът вече влизал в пределите на ханската военноадминистративна власт и бил подчинен на боила кавхан Иратаис и стратезите Кордил и Григора[11]. Остава неясно колко време Созопол е бил владян от българите, но не е изключено той да им е принадлежал до царуването на хан Персиян[12]. В договора си с България от 927 г. Византия се отказала от приморските градове Созопол, Девелт и Агатопол и те отново преминали към българската държава[13]. През XI в. Созопол станал убежище на изгнаниците епископ

Леон и сенатора Соломон Йоан[14]. Изглежда, че ведно с цялата крайморска Тракия и градът преминал в български ръце след успешните походи на цар Калоян в началото на XIII в.[15] Макар и името му да не се споменава между множеството разрушени от Анри градове, най-вероятно е Созопол да е пострадал, тъй като Хониат съобщава, че латинските рицари ограбили местността от Крън до Берое и превзели градовете от Анхиало до Агатопол[16]. За съдбата на града няма преки известия до похода на протостратора Михаил Глава, който според М. Фил „спасил Созопол от българите“[17] и завладял неговите околности. Това дава основание да се предположи, че в предходния период градът бил владян от България. Поетът съобщава също така, че византийският пълководец преселил в черноморските градове населението на Загора и обърнал внимание на Созопол[18], т. е. допълнително го укрепил. Все пак по-вероятно е да се занимал с това по времето, когато самият той обитавал града в края на века. Тогава реконструирал „малкия, тесен и незаслужено окаян“ манастир „Св. Йоан Продром“[19].

Битката при Скафида отворила пътя на Теодор Светослав на юг и тогава той присъединил към своето царство много от земите в Тракия. Узаконил владенията си с договор, сключен в 1307 г., и оттогава Созопол принадлежал на България[20]. Един привилегиум от 1317 г., даден от император Андроник II на монемвасийските търговци[21], им позволявал да търгуват и със земи, които не били под неговата фактическа власт, така че, сам по себе си, той не е доказателство за премахването на българското влияние от града. След успешните действия на цар Михаил Шишман в Тракия, той предложил на същия император да замени градчето Вукелон, към което ромеите имали претенции, със Созопол[22]. Споразумението обаче било сключено без българите да постигнат една толкова изгодна замяна. След смъртта на Михаил Шишман император Андроник III нахлул в крайбрежна Тракия и успял да отнеме от българите южночерноморските градове. Успехът му бил временен и след решителната победа на цар Иван Александър край Русокастро, ведно с останалите крайбрежни градове, и Созопол влязъл в пределите на България[23]. През октомври 1351 г. градът бил нападнат от флотата на Паганино Дориа[24]. За нападения на „латинци“ съобщава и Григора, отбелязвайки борбата на местното население срещу пиратските посегателства[25]. На 17 октомври 1366 г. граф Амедео завладял града и веднага наложил окупационен ред и данъци за обитателите му[26]. В Созопол били водени преговорите за съдбата на покорените от савойците черноморски градове. Л. Горина датира тези

събития между 23 януари и 15 февруари 1367 г.[27] През март окупаторите напуснали града. Междувременно той послужил за пристанище на Григорий Синаит в неговия път към Парория[28]. Около средата на XV в. Созопол паднал под турска власт и станал център на една от трите странджански привилегировани области[29].

Созопол бил епископия в епархия Хемимонт и неговият архиерей бил подчинен на Адрианополския митрополит[30]. Известни са и два печата на негови епископи – от X–XI в. – на епископ Йоан[31], и от XII–XIII в. – на епископ Матей[32]. При император Андроник III градът бил почетен с митрополитски трон[33]. Познаваме имената на немалко созополски митрополити от техните подписи върху патриаршески документи[34]. Въз основа на по-старите издания С. Стамулис предлага техния списък: Йоан (1294), Яков (1343), чийто подпис се намира върху един хрисовул на император Йоан V Палеолог за манастира „Св. Йоан Предтеча", Теодосий (1350–1357), Йоаникий (1354), Макарий (1355), Атанасий (1369), Нил (1370–1380), Макарий (1389) и Йосиф (1389–1390). Явно струпването на жители от различна народност и различно вероизповедание довело и до създаването на католическа църква, от чиито представители до нас са стигнали няколко имена – Амброзий, от времето на папа Инокентий VI, Гуилелм, чието име е известно от 1356 г., Бертолд, Адрианополски епископ, който фигурира в списъка на Созопол за 1359 г., и Херман – от ноември 1362 г.[35]

Край града имало множество параклиси и манастири. Несъмнено най-големия от тях бил „Св. Йоан Продром", за който вече стана дума. Под негово попечителство били по-малките манастири „Св. Георги", близо до Бургас[36], „Св. Кирик и Юлита" и „Св. Апостоли", принадлежал на арменската колония в града[37]. Манастирът „Св. Кирик и Юлита" се намирал на острова, който сега е свързан с вълнолом с града. Неговите развалини съществували до 1925 г. Видно той бил манастир с по-малки възможности. На него монахът Теофилакт завещал лодката и лозето си[38]. Манастирът „Св. Апостоли" се намирал в града, но мястото му е неуточнено. Може би върху неговите останки е построен едноименният параклис от XIX в.[39]. В чертите на града и в близките околности са запазени имена на църкви и параклиси – „Св. Богородица", „Св. Никола", „Св. Атанас", „Св. Теодор" (вероятно на нос Св. Тома), „Св. Илия" и „Св. Стефан", но липсата на сериозни проучвания не позволява да се открие на този етап тяхното точно място в топографията на града.

[1] *Diller*; Geografers, 84–87.
[2] *Strabo*, 7, 6, 1.

[3] *Motzo*, Compasso, p. 130; *Delatte*, Portulans, II, 46–47.
[4] *Delatte*, Portulans, p. 231.
[5] *Delatte*, Portulans, p. 231.
[6] *Коледаров*, Мореплавателни карти, с. 293.
[7] *Димитров, Б.* Созополските средновековни манастири. – Векове, 1980, № 1, с. 77.
[8] *Овчаров, Д., Ц. Дражева*. Разкопки на крепостните стени в Созопол. – АОР, 1986, с. 213.
[9] *Димова, В., Б. Димитров, Н. Овчаров*. Разкопки в манастирския комплекс „Св. Иван Предтеча". – АОР, 1986, с. 253; *Димова, В., Б. Димитров*. Разкопки в манастира „Св. Йоан Продром" в Созопол. – АОР, 1987, 201–202; *Димова, В., Б. Димитров, К. Капелкова, И. Петрински, Р. Стоев*. Манастирът „Св. Иваи Предтеча" при Созопол. – АОР, 1988, 154–155.
[10] *Zacos–Veglery*, I/2, No 2643.
[11] *Бешевлиев*, Надписи, № 47, с.174.
[12] *Димитров, Б.* Созопол. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981, с. 393.
[13] *Златарски*, История, I/2, с. 504.
[14] *Anna*, II, p. 161.
[15] *Nicetas*, p. 547, 549, 556.
[16] *Nicetas*, p. 646.
[17] *M. Philae*, v. 96.
[18] *M. Philae*, v. 120.
[19] *M. Philae*, v. 122
[20] *Pachym.*, I, p. 348.
[21] *MM*, V, p. 167.
[22] *Cant.*, I, p. 326.
[23] *Cant.*, I, p. 365.
[24] *Balard*, La bataille, p. 447; *Schreiner*, Kleinchroniken, I, S. 86 II, 279–280.
[25] *Greg.*, I, p. 210.
[26] *Bolatti*, p. 81.
[27] *Горина*, Походът, с. 77.
[28] *Помяловский*, Житие Григория, с. 35.
[29] *Аянов, Г.* Привилегировани области в североизточна Странджа. – АППр., 1, 1939, с. 30.
[30] *Darrouzès*, Notitiae, p. 213, 227, 241, 260, 286, 304, 329, 364; *Asdracha*, Thrace Orientale, p. 259.
[31] *Schlumberger*, Sigilographie, p. 117; *Zacos*, II, No 507.
[32] *Laurent*, Corpus, V, p. 548.
[33] *Darrouzès*, Notitiae, p. 413, 418.
[34] *Darrouzès*, Regestes, NoNo 2696, 2706, 2707, 2851, 2852, 2853, 2859, 2861, 2903, 2909, 2921, 2928, 2939, 2704.
[35] *Σταμούλη*, Συμβολή, σ. 172, 225.
[36] *Димитров, Б.* Созополските средновековни манастири. – Векове, 1980, № 1, с. 80.
[37] *Димитров*, Манастири, с. 80.
[38] *Darrouzès*, Regestes, № 2888.
[39] *Димитров*, Манастири, с. 81; *Soustal*, Thrakien, 454–456.

СОТИРОСПОЛИС

Топоним у Мануил Фил – Σωτηρὸς πόλις[1].

К. Иречек го локализира при сегашното с. Сотир, Сливенско[2]. Край селото има следи от стар манастир и църква[3].

[1] *M. Philae*, v. 223.

[2] *Иречек*, Христ. елемент, с. 259; Пътувания, с. 776; *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. С., 1911, с. 580.

[3] *Иречек*, Пътувания, с. 776; *Иванова*, Църкви, с. 503; *Soustal*, Thrakien, S. 454.

СПАСМА

Позната е единствено генетивната форма – Σπάσματος[1]. Бакуриани е предоставил хрисовул за него, но остава неясно дали е село, крепост или просто имот.

[1] *Gautier*, Typicon. p. 127.

СРАВИКИОН

Селото – χωρίου Σραβικίου – е топоним от типика на Бакуриани. То е имало грижа за изхранването на странопримниците в Стенимахос, а пък Бакуриани е имал грижата за сигурността на неговите жители[1]. Идентификацията му е невъзможна, макар че Аздраха прави аналогия със село със същото име, споменато в актите на Атон[2].

[1] *Gautier*, Typicon. p. 179.

[2] *Asdracha*, Rhodopes, p. 184; *Lemerle*, Cinq études.

СТЕНИМАХОС

Името Στενίμαχος няма ясна етимология. Амантос приема с известни резерви възможността то да произлиза от глагола στενιμαχῶ[1]. Средновековният град се идентифицира с т. нар. Асенова крепост край днешния Асеновград, бивш Станимака.

Съществува едно много интересно описание у Жофруа де Вилардуен. То дава възможност да се получи относително ясна

представа за града. Според него пред стената имало палисади. Зад тях се намирал замъкът. Самият град, квалифициран като „много хубав", бил разположен в подножието на замъка и го държал в постоянно обкръжение[2].

Останките от крепостта и града се намират на 2,5 км южно от Асеновград, на важно стратегическо място. Крепостта е разположена на скалист рид на левия бряг на р. Чая, на височина от 400 до 450 м над морското ниво, на естествено укрепен терен. Тя се е разраствала постепенно. Вътрешната крепост, която явно е била т. нар. замък, се намира в западния край, в най-високата част на укреплението. Градена е от местен ломен камък и бял хоросан. Дебелината на стените ѝ достига 2,90 м. В нея се издига вътрешна крепостна кула с многоъгълна форма. Почти в центъра на замъка се намира малка еднокорабна и едноабсидна църква. Тя е строена върху основите на по-стари сгради. Строежът на замъка може да се отнесе към XI–XII в. На запад под пирга има две водохранилища. Североизточно от тях е крепостната църква „Св. Богородица". Строена е като двуетажна, но фактически е ползван само втория етаж. Градена е от редове камъни и тухли и по своя замисъл представлява част от укрепителната система. Построена е вероятно в края на XI – началото на XII в. (А. Грабар я датира в XIII в.[3]). Селището се е намирало на източния склон и според данните на археологическите проучвания е възникнало през XII в. Съществувало е до началото на XV в., когато бил разрушен целият крепостен комплекс[4]. Един надпис от средата на XIII в. (1262) споменава за изграждането на църква „Св. Параскева"[5], която изглежда все още не е идентифицирана.

За пръв път за Стенимахос се говори в типика на Бакуриани. Там се споменава селото (χωρίον) Стенимахос[6]. То се придавало на манастира заедно с две укрепления (κάστρα). Остава неясно дали някое от тях има нещо общо с по-късната крепост. Пак там се отбелязва, че в селото имало странноприемница, която трябвало да се снабдява с брашно от господарските мелници в града[7]. Съществува и един хрисовул в манастира, който осигурявал гаранциите и приема на търговците от Стенимахос[8], а това вече показва ясно, че градът имал безспорно значение като кръстовище на пътищата в Родопите и като немалък занаятчийски център. К. Аздраха предполага, че в момента на дарението Стенимахос представлявал една голяма област със свой център, населена с парици на Бакуриани. Към нея принадлежали селцето Липицос и имота Св. Варвара, както и три скита. По-късно селската агломерация прераснала в град със свои укрепления и замък[9]. Несъмнено крепостта Scribention от

„Историята на кръстоносците“ трябва да се отъждестви със Стенимахос, а не със Сопот[10], тъй като точното географско описание, визиращо град, разположен недалеч от Филипопол, в подножието на планината, добре укрепен и с естественото си местоположение, и с построените кули[11], а също и намиращият се наблизо манастир, са сериозно доказателство за това. Градът бил превзет от кръстоносците на маршал Хайнрих от Калинтин, който поставил там гарнизон[12]. Изглежда, че Стенимахос бил една от крепостите на Иванко, тъй като при повторното нахлуване на Алексий Ангел в неговите земи, „варварите“ се били оттеглили точно там, за да избягнат среща с ромейската войска[13].

Вилардуен познава добре крепостта Stanemac. Освен точната картина на укреплението, което било mult fort, от неговия разказ става ясно, че тя била достъпна освен по пътя, който следвал поречието на р. Арда, и по този, който идвал от Пловдив[14]. Явно Рение де Три я получил като част от Пловдивското херцогство[15] и побързал да я укрепи допълнително[16]. След като не успял да задържи Филипопол през юни 1207 г. той се оттеглил с петнадесетината останали му рицари в родопската крепост. Там прекарали неприятелската обсада в продължение на тринадесет месеца в такава мизерия, че били принудени да изядат конете си[17]. Едва през юли на следващата година експедиция начело с Жофруа де Вилардуен и Конон де Бетюн се отправила по река Арда към Стенимахос. Рение де Три очаквал на палисадите своите спасители. Обсадителите се отстранили и бароните влезли в замъка, където пренощували, преди да продължат към крепостта Мнияк[18].

В Estanemach станала втората среща между Алексий Слав и император Анри, на която било уговорено тяхното бъдещо родство[19]. След битката при Клокотница голяма част от Родопите преминала в българско владение. Непосредствено след това е датиран и надписът на цар Иван II Асен от Стенимахос, според който „в годината 6379, четвърти индиктион ... цар Асен ... постави Алексия севеста и съзида тази крепост (градъ)“[20].

През 1246 г. родопските крепости и градчета, в това число и Стенимахос, паднали под византийска власт[21]. След успешна военна операция в Тракия в 1254 г. българският цар Михаил II Асен си ги възвърнал без никакви усилия, тъй като населението ги предало[22]. Още на следната година Теодор Ласкарис превзел Стенимахос с обсадни машини[23]. През зимата на 1255–1256 г. никейската армия се установила в крепостта по пътя си към Цепена. Явно околността добре снабдявала града (ἄστυ), Тъй като според

мейския император, там можели да се намерят толкова хранителни припаси, колкото и в Адрианопол[24].

При сблъсъците между Мицо и цар Константин Асен, болярипът успял да затвори българския цар в крепостта Стенимахос, въпреки че, според Пахимер, по това време тя била в ръцете на ромеите[25]. В. Златарски отнася това събитие към 1260 г.[26] При това положение известието на Пахимер изглежда не много ясно, понеже същият автор на друго място пише, че през 1263 г. ведно с Пловдив била завзета и крепостта Стенимахос[27]. Дали тя е станала българска в промеждутъка между двете събития е трудно да се установи.

В началото на XIV в. Стенимахос и Цепена образували една административна единица, където Андроник III изпратил за управител Андроник Палеолог, велик стратопедарх[28], а този факт, сам по себе си, е показателен за значението на крепостта в пограничната система на Византия. По време на войните с българите от 1322 г. ромейският император сменил стратега на Стенимахос и Цепена и поставил на този пост Георгий Вриений, комуто предоставил голям гарнизон, за да защитава земите си от нападащите филипополци[29]. Областта Стенимихос и Цепена можела да предостави на Кантакузин повече от хиляда конници[30], което предполага, че тези два града имали немалък хинтерланд, зависещ административно от тях. Стенимихос бил една от деветте големи родопски крепости, които българският цар Иван Александър поискал като компенсация за бъдещата си помощ за Ана Савойска[31].

[1] *Ἀμάντου*, Γλωσσικά μελετήματα. Athens, 198–199.

[2] *Villehardouin*, p. 250, § 437; p. 252. § 439.

[3] *Грабар, А.* Българските църкви гробници. – В: *Грабар, А.* Избр. произведения. Т. 1, 50–51.

[4] *Джамбов, Х., Р. Морева.* Архитектурни проблеми на Асеневата крепост. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 137–145; *Морева, Р.* Разкопки на Асеновата крепост. – АОР, 1978, 133–134; Археологически проучвания на Асеновата крепост. – Пак там, 1979, 167–168; Средновековната крепост Стенимахос. – Пак там, 1981, 145–146; Разкопки на Асенова крепост. – Пак там, 1985, 230–231; Феодалният замък на Асенова крепост. – В: Средновековният български замък XII–XIV в. Сопот, 1983, 23–24; *Морева, Р., Х. Басамаков.* Асенева крепост. – АОР, 1987, 182–183; *Морева-Арабова, Р.* Историографски преглед на изследванията за Асеновата крепост. – ИМЮБ, 18, 1992, 101–118; Писмени извори за историята на Асеновата крепост. – ИМЮБ, 20, 1994, 41–54.

[5] *Beševliev*, Inschriften, No 218.

[6] *Gautier*, Typicon, p. 35.

[7] *Gautier*, Typicon, p. 29, 111.

[8] *Gautier*, Typicon, p. 131.

[9] *Asdracha*, Rhodopes, 161–163; Lemerle, Cinq études, p. 177.

[10] *Eikchoff*, Barbarossa, S. 70.

[11] *Ansbert*, p. 45.
[12] *Ansbert*, p. 45.
[13] *Nicetas*, p. 518; *Ephraem.*, v. 6487–6591.
[14] *Villehardouin*, p. 210, § 400.
[15] *Villehardouin*, p. 156, § 346.
[16] ЛИБИ, IV, с. 14.
[17] *Villehardouin*, p. 210, § 400.
[18] *Villehardouin*, p. 252, § 439–440; *Nicetas*, p. 642.
[19] *Valenciennes*, 332–334, § 49.
[20] *Златарски, В.* Асеневият надпис при Станимака. – ИБАД, 2, 1911, 231–232; *Дуйчев*, СБК, II, с. 40.
[21] *Acropolita*, p. 98.
[22] *Acropolila*, p. 108.
[23] *Acropolita*, p. 113.
[24] *Acropolita*, p. 121.
[25] *Pachym.*, I, p. 350.
[26] *Златарски*, История, III, 492–493.
[27] *Pachym.*, I, p. 210.
[28] *Cant.*, I, p. 135; *Asdracha*, Rhodopes adm., 183–185.
[29] *Cant., I*, p. 176.
[30] *Cant.*, II, p. 405.
[31] *Cant.*, II, p. 406; *Soustal*, Thrakien, 460–461.

СТЕНОН

Името Στενόν се споменава сред завоеванията на Михаил Глава при похода му през 1279 г. Тогава византийският пълководец завзел това място (τόπος) с околностите му[1]. Като се вземат под внимание описанията на съседните места, може да се предположи, че мястото се е намирало някъде из Източна Стара планина и ако се има предвид етимологията на топонима, не е изключено да става въпрос за проход[2]. От друга страна, съществуват известията на Идриси, според когото „Истинус бил хубав и многолюден град, с много местности и всликолепни размери", който, според издателя на Идриси, се намирал край Върбишкия проход[3].

[1] *M. Philae*, v. 189–191.
[2] *Иречек*, Христ. елемент, с. 256; *Златарски*, История, III, с. 561.
[3] *Недков*, с. 81, бел. № 259; *Soustal*, Thrakien, S. 461.

СТИЛВНОС

Произходът на името е проблематичен. Дали евентуално славянското **сливенъ** е модифицирано от византийските автори в Στίλβνος или обратното, на този етап е трудно да се докаже.

Досега в историографията безусловно се приемаше, че Сливен е средновековният Стилвнос[1]. Последните археологически проучвания обаче не само поставят под съмнение едно подобно твърдение, но изглежда, че изобщо го отричат. Впрочем братята Шкорпил още преди повече от сто години предполагат, че средновековният Сливен не ще да се е намирал на мястото на съвременния град, а по-скоро край поречието на Тунджа при селата Гавраилово или Раково[2].

Крепостта на сегашния град е разположена на хълма Хисарлъка. Тя е строена на два етапа и съответно е съществувала през IV–VI и VIII–XIII в. Запазени са крепостни стени и кули от първия период[3]. Изглежда, че укреплението е било разрушено при „варварските" нашествия в началото на VII в. Приблизително от това време на хълма има следи от прабългарско селище. В края на X или началото на XI в. крепостта била възстановена. Животът там окончателно замрял в края на XII или началото на XIII в.[4] Това заключение всъщност не позволява да се идентифицира укреплението със Стилвнос. Освен това при разкопките на крепостта са открити и два надписа, които я представят поне до VI в. с името Туида(с) или Суида[5]. Там е открит и моливдовул на княз Борис I[6].

Първото съобщение за града се среща у Идриси, който изрично допълва, че Истилифнос „някога е бил по-голям, отколкото днес"[7]. Византийските писатели го споменават едва през XIV в. като πόλις. Може да се предположи, че е бил най-източният град на Крънската област и след победата на цар Теодор Светослав при р. Скафида станал обект на нападенията на ромеите. Византийският император целял да откъсне от България земите на Елтимир и не срещайки съпротива, той обърнал в „мизийска плячка" земите от Ряхово до Стилвнос и чак до Копсис[8]. Отново като част от тази област Стилвнос е споменат във връзка с похода на Войсил към Крън, когато всички крепости от Стилвнос до Копсис му се подчинили поради родство[9]. Край града разположил своята армия цар Иван Александър, когато след смъртта на император Андроник III (1341), влязъл в съюз с императрица Ана и трябвало да се отправи на юг срещу войските на узурпатора Кантакузин[10].

Като че ли градът бил по-известен с околностите си, където явно се намирала т. нар. Сливенска гора[11]. Там бил прочутият Епикерниев манастир на Св. Богородица, където пребивавали известно време Теодосий Търновски и Ромил Видински (**гороу сливенскоу**)[12]. Може би главният манастир на Сливенската свята планина се намирал край с. Сотир, където Х. Шкорпил намерил развалините на църква и манастирски сгради. Църквата била построена от тухли и камък и би-

ла посветена на св. Спас, откъдето дошло и името на селото. На изток от манастира се издигало укрепление с полукръгъл зид, в средата със защитна кула[13]. Друг манастир е имало при изворите на Манастирска река, на североизток от днешния град. Там личат останките на голяма църква с една централна и две странични абсиди и със стълбове, които носели купола. Има също следи от други сгради и пирг[14]. Около Сливен (дн. град) и съседните му села съществували и многобройни скитове, където намирали убежище монасите отшелници, и аязма, където до началото на нашия век местното население чествало своите религиозни празници[15].

[1] *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т. 1. С., 1911; *Бурмов*, Шишмановци, с. 223; *Ангелов*, Съобщителни линии, с. 222; *Гагова,* Пътна система, с. 97; *Коледаров,* Полит. география, II, с. 80, 85, 89–92.

[2] *Шкорпил*, Някои бележки, 68–72.

[3] *Щерева, И.* Археологически проучвания в Сливен (1982–1986). – ИМЮБ, X, 1987, 27–28.

[4] *Щерева, И., М. Ралева, К. Вачева.* Разкопки на крепостта в Сливен. – АОР, 1989, 128–129.

[5] *Велков, В.* Ἐμπόριον Θουϊδα – новооткрито селище в провинция Тракия. – Археология, 1982, № 3–4, с. 42; *Щерева, И., П. Бънев, М. Радева, К. Вачева.* Разкопки на крепостта на Сливен. – АОР, 1988, 163–165.

[6] *Радева, М.* Новооткрит моливдовул на княз Борис I (852–889). – ИМЮБ, 13, 1990, 33–35.

[7] *Недков*, Идриси, с. 87.

[8] *Pachym.*, II, p. 447.

[9] *Cant.*, I. p. 172.

[10] *Cant.*, II, p. 420.

[11] *Златарски*, Житие и жизнь, с. 12.

[12] *Златарски*, Житие и жизнь, с. 17.

[13] *Шкорпил, Х.* Спомен за Сливен и манастирите му. Исторически бележки. Сливен, 1886, 5–6.

[14] *Шкорпил,* Спомен за Сливен, с. 8.

[15] *Шкорпил,* Спомен за Сливен, 9–28; *Табаков*, Опит за история, с. 550; *Soustal*, Thrakien, 462–463.

СТОПОНИОН

Името се среща в различни модификации – Στοπόνιον, **стипони,** Истубуни и т. н. Етимологията му е неясна.

Идентификацията на средновековната крепост с развалините край днешния Ихтиман е направена още от К. Иречек и В. Томашек[1] и е безспорна. К. Иречек е намерил там само строителна керамика и никакви стени, но името на селището на български Щипонье, а на турски – Истипонкалеси определило неговото мнение.

Не е известно кога е възникнало селището. Находките там датират от различно време[2]. В списъка на новопостроените и поправени крепости от времето на император Юстиниан Прокопий посочва в областта на Сердика две крепости с фонетично подобни на Стопонион имена – Σκούπιον и Σκοπέντζανα[3]. Край Стопонион се настанил на лагер император Василий II, който се готвел да обсади Средец. Околните върхове били завзети от войските на Самуил. Според византийския историк ромейският самодържец вдигнал лагера си и се оттеглил, тъй като бил заплашен от държавен преврат в Константинопол[4]. В. Златарски отхвърля това твърдение, предполагайки, че след неуспешна обсада византийската армия се е оттеглила към прохода Траянови врата и споменаването на Стопонион е един вид указание за нейния маршрут[5].

Идриси описва Истубуни/Устубуни като голям град, който се намира между София и Джармания[6]. Там в 1413 г. се установил на лагер Муса, който подготвял нападението си срещу войските на Стефан Лазаревич, предвождани от Георги Бранкович[7]. През XVI в. миналият по диагоналния път Антон Вранчич е отбелязал прохода Стиппос[8], който по описания ред лесно може да бъде отъждествен със средновековния Стопонион.

[1] *Иречек*, Пътувания, с. 167; *Tomaschek*, Hämus-Halbinsel, 86–87
[2] *Василев, В.* Ихтиманският край в древността. – Векове, 1989, № 6, 48–99.
[3] *Procop.*, IV, 4, p. 121.
[4] *Cedr.*, II, p. 436.
[5] *Златарски*, История, I/1, с. 638.
[6] *Недков*, с. 41; *Кендерова–Бешевлиев*, Идриси, с. 80.
[7] *Konst. Phil.*, p. 53.
[8] Немски пътеписи, с. 202; *Soustal*, Thrakien, 464–465.

СТУДЕНА

Στουδαίνα била превзета от Михаил Глава по време на похода му от 1279 г.[1] Съществуват няколко локализации, предимно в Източна Стара планина – в Студински Балкан[2], при Стидово градище[3] и Стидовска планина[4], но нито една от тях не е сигурна.

[1] *M. Philae*, v. 219.
[2] *Златарски*, История, III, с. 567.
[3] *Шкорпил*, Съобщителна мрежа, с. 101.
[4] *Делирадев*, Тракия, 1, с. 146; *Soustal*, Thrakien, S. 466.

СТЯНИСК

Στεανίσκος е неидентифициран топоним у Мануил Фил[1]. Градът или местността с това име ще да се е намирал в областта между Тунджа и морето, като се има предвид реда в описанието на завоеванията на Михаил Глава от 1306 г.[2]

[1] *M. Philae.* v. 330.
[2] *Златарски,* История, III, с. 604.

ТАВРОКОМ

Името Ταυρόκωμον вероятно е свързано с ταῦρος (бик). Селището остава нелокализирано досега, въпреки едно доста подробно описание на Никита Хониат, който го характеризира като малък селски имот (κτησείδιον κωμηδόν) и посочва, че се е намирал недалеч от Адрианопол[1]. Ана Комнина пък говори за седловините край Тавроком[2] и това предполага близост с планините.

Топонимът се споменава за пръв път у Прокопий като крепост в провинция Хемимонт[3]. През 1089–1090 г. край селището презимували кумани, пристигнали от Кипсела. Те причинили много неприятности на съседните селца[4]. Малко по-късно дванадесет хиляди кумани, предвождани от Кицес, завзели теснините край Тавроком. Там били застигнати и разбити от армията на император Алексий I. Ана описва мястото на сражението като равнина, обрасла с бурени и храсти, през която течала река[5]. Край Тавроком се събрали войските на император Исаак II Ангел по време на неговия втори поход срещу българите в 1187 г.[6]

Колкото и да е странно, същият Никита Хониат, който при това е бил свидетел на събитията, в една от речите си дава съвсем различна информация за Тавроком. Според него имението (κτησείδιον), за което той говори в своята история, се наричало Алаги, а реката, течаща край него-Тавркон (Ταυρόκονον)[7]. Трудно е да се обясни на какво би могла да се дължи тази разлика в описанието на очевидец.

[1] *Nicetas,* p. 394.
[2] *Anna,* II, p. 69.
[3] *Procop.,* De aed., IV, 11, p. 147.
[4] *Anna,* I, p. 246.
[5] *Anna,* II, p. 69.
[6] *Nicetas,* p. 396.
[7] *Nicetas,* Orationes, p. 9; *Soustal,* Thrakien, S. 472.

ТВЪРДИЦА

Името произлиза от славянското **твърдь** с характерен агенсов суфикс *-ица* и означава най-общо „крепост".

Несъмнено то може да се идентифицира с топонима Βερδίτζα у Мануил Фил[1], както и с Werdisse от пътеводителя за пилигрими от XIV в.[2] Старото селище е назовано в турски документи Фердич или Вердидж[3].

Крепостта се намира на 1,5 км северно от днешния град. Разположена е на хълм, заобиколен от три страни от река Твърдишка. Формата на укреплението следва конфигурацията на терена. Личат останки от стълбище. Общата площ е 24–25 дка. Във вътрешността има следи от сграда. Край крепостта има три малки наблюдателници. Там са намерени византийски монети от Мануил I Комнин, Алексий III Ангел, две златни монети от Алексий I Комнин, стрели и други метални предмети. В източната страна, вън от крепостната стена, има развалини от църква. На места личат останки от стенописи, датирани в XI–XII в. Крепостта е охранявала южния вход на Твърдишкия проход[4].

[1] *M. Philae*, v. 234.

[2] *Täpkova-Zaimova, V.* Noms de lieux bulgares dans un itineraire brugeois de XIV s. – Onomastica, 6, 1960, p. 114.

[3] *Попов*, Крън, с. 41.

[4] *Делирадев*, Тракия, I, с. 247; *Бацова, Е.* Археологически находки в Сливенско. – Археология, 1969, № 2, 45–49; *Попов*, Крън, 35–40; *Soustal*, Thrakien, 201–202.

ТЕРМИ

Средновековното име τὰ Θερμά съответства напълно на античното наименование на същия град – Aquae calidae. Това название се среща на много места на Балканите и Мала Азия. Ст. Византийски е отбелязал омоними Термн в Тракия, Сицилия, Витиния. Кападокия и Сирия[1], а Прокопий – в Македония, Мизия и Епир[2]. Крепостта се намира край днешното с. Банево, Айтоско. През 20-те години на нашия век още личали стените, издигнати от ломен камък и хоросан и било намирано голямо количество средновековна керамика[3]. Преди това Иречек забелязал останки от римската баня и наоколо основи от сгради[4]. Братята Шкорпил пък пишат за римска станция на северната стена на баните[5]. Там са открити един анонимен моливдовул[6], златен пръстен на епикерний Петър и златен пръстен на Никифор[7].

Качествата на баните са коментирани още у Прокопий, който съобщава, че независимо от опасностите, на които били изложени, мнозина болни ги посещавали с риск за живота си, за да получат там облекчение от болките[8]. Йордан категорично заявява: „В сравнение с останалите многобройни топли бани по целия свят, те са във всяко отношение отлични и най-ефикасни за здравето на немощните."[9] Вилардуен, който лично ги е посещавал, също нарича топлите извори „най-хубавите в света"[10]. Баните са познати и на по-късните пътешественици, вече във вида, в който били построени от султан Сюлейман II.

Още преди идването на римляните на Балканите на мястото на Терми съществувало тракийско село. Баните, построени по-късно, били укрепени от император Юстиниан с оглед да бъдат запазени от готските нападения. По времето, когато аварския хаган резидирал в Анхиало и опустошавал цялата околност, били пощадени единствено баните, където хаганът и неговият харем се забавлявали[11]. Поради близостта му с Анхиало историята на Терми е тясно свързана с тази на големия черноморски град. Селището пострадало по време на нашествието на печенези, узи и кумани от XI–XII в. По повод на едно куманско нападение А. Комнина съобщава, че император Алексий I изпратил в Терми Кантакузин и Татикий с наемници, за да пазят тамошните земи[12].

Идриси го описва като „...малък град, с хубави местности, с широки квартали, с много насаждения и зеленчуци. Той има стени и пазари, има добитък и средства за препитание"[13]. Колкото до предположението на В. Златарски, че в края на XII в. Хониат отъждествява Терми с Термопол, то е напълно неприемливо[14].

След походите на цар Калоян на юг от Хемус, в самото начало на XIII в., градът явно влязъл в български предели, тъй като при „наказателната" си акция от есента на 1206 г. Анри „пристигнал в земите на Йоанис" и превзел град Ferme. Рицарите влезли там и взели голяма плячка. Императорът наредил не само да се опожари крепостта, но и да се разрушат баните[15]. Независимо от жалкото състояние, в което бил оставен градът, имайки предвид качествата на баните и изключителната плодородност на околността, при разпределението на земите и плячката ломбардците поискали от императора Берое и Терми, както и земите до Пловдив[16]. От този момент нататък името на града не се среща повече в писмените извори, но явно селището продължило да съществува и след това.

[1] *St. Byz.*, 309–310.
[2] *Procop.*, De aedif., IV, 4, p. 117, 118; IV, 11. p. 148.

[3] *Игнатиев, А.* ИБАИ, 5, 1928–1929, с. 362.
[4] *Иречек,* Пътувания, 818–819.
[5] *Шкорпил,* Черноморската област, с. 132.
[6] *Йорданов, И.* Моливдовули на Алексий Комнин, намерени в българските земи. – Нумизматика, 1987, № 4, с. 14.
[7] *Иванов, Й.* Старобългарски и витантийски печати. – ИБАД, 11, 1911, 2–5, 12–13.
[8] *Procop.,* III, 7, p 102.
[9] *Iordannes*, 108–109.
[10] *Villehardouin,* p. 264, § 452.
[11] *Simocata,* 51–53.
[12] *Anna,* II, p. 62.
[13] *Недков,* Идриси, с. 85.
[14] *Златарски, В.* Какъв град трябва да се разбира под Агатопол у Никита Хониат. – В: Притурки към История, II, 24–525; *Καραγιαννοπούλου, Ί.* Βυζαντινά Σύμμεικτα, I, Βυζαντινά, 5, 1973, σ. 103.
[15] *Villehardouin,* p. 260, § 451–452.
[16] *Valencienne,* p. 354, § 584; *Soustal,* Thrakien, 477–478.

ТОПЛИЦОС

Името Τοπλίζος несъмнено има славянски произход[1].

Данните у средновековните автори сочат, че селището (τόπος) се намирало недалеч от Адрианопол[2]. Скилица го определя като крепост (φρούριον), разположена край реката Еврос[3]. Изследвачите единодушно локализират Топлицос край Хасковските минерални бани, имайки предвид, от една страна, семантиката на названието и, от друга – съществуването на средновековна крепост там[4]. Топлицос се споменава при разказите на Скилица и Аталиат за похода на Никифор Вриений срещу печенезите. Там византийският военачалник им нанесъл сериозно поражение. Събитията се отнасят към 1051–1052 г.[5]

Останките на крепостта се простират на площ от около 3–3,5 дка. Тя е имала един вход и четири големи правоъгълни кули. Край стените ѝ, градени от ломен камък, споен с бял хоросан, личат основи на помещения. Вън от стените на укреплението се виждат основи на църква. Крепостта е използвана от II до XI в. Там са открити 3 златни и 50 сребърни монети, както и оловен печат от XI в. с изображение на св. Теодор[6].

[1] *Vasmer,* Slaven, p. 54.
[2] *Attaliata,* p. 36.
[3] *Scyl.,* p. 472.
[4] *Иречек,* Пътувания, с. 539, бел. № 85; *Златарски,* История. II. с. 105; *Цончев, Д.* Старините около Хасковските топломинерални извори. – ГНБМ, 1937. с. 85; *Миков, В.*

Локализаране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България. – Археология, 1968, № 2, с. 38.

[5] *Dölger*, Regesten, No 901.

[6] *Аладжов, Д.* Средновековната крепост в минерални бани X–XI в. Резюмета от конференцията „Средновековният замък в българските земи". Сопот, 1975, с. 11; Археологически проучвания на Хасковски окръг. – МПК, 4, 1984, с. 8; Християнски паметници, 24–25; *Soustal*, Thrakien, S. 481.

ТОПОЛИНИЦА

Τοπολινίτζη е топоним от типика ни Бакуриани. Към преторион Тополиница било придадено селото Гелова с всичките му притежания[1]. Терминът „преторион" е свързан вероятно с административното деление на областта[2]. Може би е идентично с днешното с. Тополово[3], още повече, че край него се намират останки от стара крепост[4].

[1] *Gautier*, Typicoh, p. 37, 285–287.

[2] *Ahrweiler*, Administration, p. 83; *Asdracha*, Rhodopes, p. 165.

[3] *Цанкова-Петкова, Г., В. Тъпкова-Заимова, П. Тивчев.* Типикът на Бакуриани. – ГИБИ, XIV, с. 43: *Lemerle*, Cinq études, p. 87.

[4] *Делирадев*, Тракия, II, с. 128; *Soustal*, Thrakien, S. 481.

ТРАЯНОПОЛ

Епоним на града е император Траян.

Останките от средновековната крепост се намират на около 15 км от днешния град Александруполис, Гърция. Градът има богата история и е бил значим църковен център и митрополия в епархия Родопи от VII до XIV в.[1]

Българите атакували на няколко пъти града и това го свързва с българската средновековна история. През 1206 г. цар Калоян нападнал и разрушил множество градове в южното подножие на Родопите, достигайки до егейския бряг. Между завоеванията, изброени от Акрополит, е и Траянопол. Неговите жители били принудени да го напуснат и били насилствено заселени край р. Дунав[2]. В 1322 г., по време на българо-византийската война, българската армия достигнала до Вира и Траянопол, разорявайки страната[3].

[1] *Darrouzès*. Notitiae, NoNo 1–20.

[2] *Acropolita*, p. 23.

[3] *Cant.*, I, 183; *Soustal*, Thrakien, 482–483.

ТУНДЖА

Още от античността е известно речното име Τόνζος. Изследвачите приемат, че то има тракийски произход[1]. Някои от средновековните автори са модифицирили названието като Τούνζας вероятно под влияние на славянската форма Тъжа (име на дн. приток на р. Тунджа).

Съществуват известни колебания при идентифицирането на хидронима, тъй като според описанието на Птолемей реката Тонзос се вливала в Черно море[2]. В текста на Зосим пък се среща названието Τῶνος или Τωνόσκιος[3], което Д. Дечев отъждествява със съвременната Тунджа. Допълнителни затруднения при изясняването на проблема създава и разночетенето в един от ръкописите на Теофан Изповедник, в който Тонзос е заменено от наименованието Τζίκα. Епизодът се отнася до поход на император Константин Копроним в българските земи, когато той достигнал до Τζίκα/Τούνζας и опожарил намиращите се там аули[4]. Средновековният хронист обаче не указва изрично, че става дума за река, което, от своя страна, е позволило на В. Златарски да предположи, че Цика може и да е ороним[5].

Сигурна идентификация с Тунджа има чак в историята на Йоан Кантакузин. Той описва събития, станали по долното течение на реката, близо до Адрианопол. В 1324 г. на двата бряга на пълноводната река застанали ромейският император и татарският вожд Таспугас и провели разговор[6]. На т. нар. Комнинови ливади, край р. Тунджа, близо до града на Адриан станало тържеството по случай брака на Мария Палеологина и сина на цар Иван Александър – Михаил Асен[7].

Край реката Тъжа се състояла битката между Муса и Сюлейман, съобщава Константин Костенечки[8]. В по-късните споменавания на пътешествениците транскрипцията на името е разнообразна, но е напълно сигурно, че авторите визират съвременната река[9].

[1] *Detschew,* Sprachreste, 511–512; *Schramm*, Eroberer, 385–386.
[2] *Ptol.*, 3. 11. 3.
[3] *Zosimos.* Histoire Nouvelle. Texte établi et traduit par E. Paschoud. Paris, 1971, I, p. 94.
[4] *Theoph.*, p. 436.
[5] *Златарски*, История, I/1, с. 293, бел. № 49.
[6] *Cant.*, I, 191–192.
[7] *Cant.*, I, 508–509.
[8] *Konst. Phil.*, p. 41.
[9] *Hynkova,* Reiseberichte, 83–84; *Soustal,* Thrakien, S. 487.

ТУНЗИС ПОЛИС

Τόνζος като име на град се споменава у Птолемей, който го локализира между Арзос и Кабиле[1]. Съществуват и антични монети с подобен надпис. През Средновековието Τούνζης πόλις се споменава единствено у Мануил Фил между завоеванията на протостратора Глава[2]. Опитите за локализиране – край Жребчево[3] и край Сливен[4] – са по-скоро априорни и не се основават на конкретни изворови или археологически данни.

[1] *Ptol.*, 3. 11, 7.
[2] *M. Philae*, v. 330.
[3] *Попов*, Крън, с. 115.
[4] *Делирадев*, Тракия, I, с. 258; *Soustal*, Thrakien, S. 487.

УРДОВИЗА

Името има множество транскрипции. Неговият първоначален вариант не е известен, но като се има предвид съставката *-viza*, най-вероятно е то да е от тракийски произход. Познато е изключително от портоланите и средновековните мореплавателни карти от XIII в. нататък. Там то е изписвано като Ueroico, Verdico, Uerdis(s)o, Voizo, Uerdinicco и т. н.[1] В два гръцки портолана то е съобщено като Βορδοβιζοῦ и Βερνίζε[2]. В писмото на Лауро Куирини до папа Николай V между големите пристанища на южното Черноморие е съобщено и названието Vordovasca[3], което безспорно се идентифицира с Урдовиза[4].

Според един от портоланите от „Агатопол до Вернизе от запад на изток са 20 мили. Вернизе е почти остров“[5]. Друг гръцки портолан дава още повече подробности. Той съобщава, че на брега имало крепост (καστέλι), край която расте дърво, а дълбочината на залива срещу дървото е 6 оргии[6]. Всички тези данни категорично локализират Урдовиза до днешното с. Китен и там несъмнено е било средновековното пристанище[7]. Площта на полуострова изглежда сега е намалена вследствие на ерозията. Братята Шкорпил намерили там крепостна стена, която преграждала входа към полуострова, била широка над 3 м и имала две кули. Пред нея бил изкопан дълбок ров[8]. Пристанището се е намирало в южната част на полуострова. Там археологическите подводни експедиции откриват антични щокове и средновековна керамика.

През 1352 г. Паганино Дориа нападнал и опустошил крепостта на Урдовиза ведно с големите крайбрежни градове Созопол и Не-

себър[9]. Градът явно е имал и известно значение като дебуше, тъй като до края на миналия век Урдовиза била скеля на производителите на дървени въглища в Странджа.

[1] *Almagia*, tav. 14, 19, 20, 44; *Коледаров*, Мореплавателни карти, с. 222, 293.
[2] *Delatte*, Portulans, p. 231; Portulans, II, p. 47.
[3] *Lauro Quirini*, p. 229.
[4] *Delatte*, Portulans, p. 231.
[5] *Delatte*, Portulans, II, p. 47.
[6] *Коледаров*, Мореплавателни карти, с. 293.
[7] *Koledarov*, West Black Sea, p. 250; *Димитров*, Българските пристанища, с. 24.
[8] *Шкорпил*, Черноморското крайбрежие, с. 128; *Димитров, Б.* Урдовиза. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1982, 408–410.
[9] *Balard*, La bataille, p. 442.

УСТРА

Името на крепостта Οὔστρα се отбелязва във връзка със събития от средата на XII в. Изследвачите приемат, че то е славянско по произход – Остра – и етимологията му се отнася към неговото местоположение[1]. Реликти от топонима съществуват и до днес в Родопите.

Останките от крепостта се намират на около 5 км североизточно от днешното с. Устра. Укреплението е градено на висок и недостъпен връх, с почти отвесни склонове. Край него тече реката Хисар дере. Площта му е малко по-голяма от 1 дка. Крепостната стена има П-образна форма и е строена от обработени камъни и бял хоросан. Личат развалините от три кули. Входът е бил от източната страна. На северозапад има резервоар за дъждовна вода. От крепостта е известна колективна находка на корубести медни монети[2].

Устра е между крепостите, превзети от Михаил Асен след смъртта на Йоан III. Акрополит, който е първоизточникът за познанието ни за тези събития, смята, че повечето родопски крепости просто се предали на българския цар, тъй като били обитавани от българи, които все още таели омраза към ромеите[3]. По-късно името на Устра не се среща в писмените извори и е трудно да се правят догадки за времето на нейното съществуване.

[1] *Duridanov, I.* Thrak. Οὔστρα. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev. S., 1978, 47–49.
[2] *Cončev, D.* Le chateau médieval Οὔστρα dans les Rhodopes. – BS1, 25, 1964, 254–260; *Балкански, И.* Източнородопски крепости, 6–7; Крепостта Устра. – Векове, 1974, № 6, с. 54; *Asdracha*, Rhodopes, p. 159.
[3] *Acropolila*, 108–109; *Scutariota*, p. 513; *Ephraem.*, v. 8966; *Soustal*, Thrakien, 491–492.

ХАРПЕТИКИОН

Топонимът е познат единствено в генетивна форма – Χαρπετικίου. Среща се само в хрисовула на Бакуриани за владенията на фамилията в Ахридос и е характеризиран като село -χωρίον[1]. Идентификацията му на този етап е невъзможна[2].

[1] *Gautier*, p. 129.
[2] *Asdracha*, Rhodopes, p. 153.

ХЕМУС

Хемус несъмнено е най-важната планина на Балканския полуостров (което впрочем е видно и от самото му име). Неговата роля в развитието на историческите събития тук е често и обстойно отразявана в историческата литература (а и не само в историческата) от античността и Средновековието.

Планината носи името Αἷμος, Αἷμον, Haemus от древни времена. Съществуват две еднакво приемливи версии за неговия произход. Едната, тази на Д. Дечев[1], свързва етимологията на названието с индоевропейския корен *saimon-*, който е модифициран в гръцки като Αἷμος, минавайки през един вариант на мн. ч. *sama-*. Впрочем от същия този корен води началото си и наименованието на стратегията Самаики – Σαμαϊκή, намираща се в подножието ни планината. По-късно приблизително същите територии получили латинското име Хемимонт – Haemimontus. Тезата на В. Томашек[2] се спира на индоевропейския корен *sai/si-* в неговия смисъл на „свързвам, опасвам, обикалям". Това би придало на оронима значението „пояс", което, от своя страна, навежда към името Зигос. Това, само по себе си, не може да бъде доказателство, макар че някои от изследвачите на античната историческа география приемат, че „поясът" Хемус бил образуван от Стара планина и Карпатите. Г. Михайлов отхвърля възможността за подобна етимология[3].

В българския език се открива реликт от това име в топонима Емона, останал и до днес, както и оронима, познат от житието на св. Теодосий Търновски – **гора емонскаꙗ евксипонта**. В същото житие част от планината в околностите на Сливен е назована **гора сливенскаꙗ**[4]. Последните две имена имат локален характер и основанията на патриарх Калист да употреби именно тях остават неизвестни. Славянското име **матории горы** се среща в литературата едва през XVI в.[5] Дотогава в оригиналната и преводната българска литература се предпочита името

Хемус. Съществува обаче един надпис, датиран от средата на XIII в., намерен в Батошевския манастир край Габрово, който е посветен на Богородица Маторская[6]. Епонимът явно е свързан с името на планината, вероятно по-често ползвано от местното славянско население.

Струва ми се, че тук му е мястото да се спра накратко върху евентуалното название на планината, която нито през античността, нито през Средновековието е споменавана със свое собствено име. В едно свое изследване върху Пахимер, К. Аздраха предположи, че името Хемус е било ползвано, за да означава и Странджа[7]. Бих отишла и по-нататък, смятайки, че тази констатация е значима не само за цялата византийска литература, но също и за българската, оригинална или преводна. Топонимът Парория трудно би могъл да се отъждестви с оронима Странджа. Не е убедително и предположението на В. Миков, че името Странджа произлиза от славянското Стражица, Стражеви гори[8], което да отговаря съотв. на Парория. Едва ли това название може да се свърже и със Сидира[9]. С всички резерви и уговорки, задължителни при предлагането на една хипотеза, непотвърдена от писмените източници, ще си позволя да предложа нова интерпретация на името Странджа, която го обвърза изцяло с оронима Хемус. Струва ми се, че през античността, както и през цялото Средновековие тази планина е била разглеждана като част от веригата Хемус и нейното днешно име всъщност изяснява тази позиция. Така нейното име може да се разглежда като произлизащо от славянския корен **странь-**, което би обяснило, че името се свързва със странична рамификация на Стара планина и турското локативно окончание *-ча*, още повече, че този топоним се явява твърде късно в българската история. Като непряко доказателство, подкрепящо тази хипотеза, може да се посочи местоположението на провинция Хемимонт и най-вече на нейния главен град Адрианопол, разположен в подножието на Странджа.

В комплекса от планини, описан от Идриси и назован с общото име Макадуния[10], вероятно имали своето място Стара планина и Странджа. Вероятно и „планините на Влахия (li montagnes de Blakie[11])“ у Вилардуен ще да са имали същото значение. Това се потвърждава и от едно доста по-късно известие, впрочем доста изненадващо, според което реката Тунджа извирала от Влашките планини[12]. В някои карти планината е назована Catena del mondo или Monte di Castagne, което дава основание на някои изследвачи да свържат това име с топонима Верегава. Джакомо Кантели пък нарича планината Monte Argentario (1689)[13].

Средновековните автори също се интересували от произхода и семантиката на оронима. Те обикновено го свързват с мит за Хераклъл, който убил по тези места някого и мястото било обляно в кръв (αἷμα)[14]. Един анонимен автор от края на X и началото на XI в. говори за тракийски цар Хемус, но без да свързва името му с това на планината[15].

Страбон определя Хемус като „най-голямата и най-високата планина"[16]. Едно хубаво и интересно описание намираме у Ана Комнина, според която „планината Хемус е твърде голяма и буквално се издига успоредно на Родопите. Тя започва от Черно море, минава бързеите (на Дунав – б. м., К. Г.) и отива към илирийските земи"[17]. Мнозина от авторите се спират на трудностите при преодоляването на планините, на теснините и проходите и техните особености[18], но да се изредят тук всички споменавания на планината, заемала толкова важно място и в историята, и в съзнанието на местните обитатели и на историописците, е просто невъзможно.

Значимостта на Стара планина за българската история е безспорна. Нейната роля на страж, а едновременно с това и на място за живеене, на непрекъснат извор за блага, място, откъдето извирали немалко реки, където се ширели големи гори и естествени пасища, където били разположени редици от отбранителни крепости, а по-късно и феодални замъци, всичко това наистина дава основание да цитирам думите на П. Мутафчиев, че „без Балкана старата българска държава би останала само един мимолетен и отдавна забравен епизод"[19].

[1] *Дечев, Д.* Хемус и Родопи. Принос към историческата география на България. – ГСУ. ИФФ, 1925, 21, 8–10.

[2] *Tomaschek, W.* Alten Thraker. Wien, 1980, p. 100.

[3] *Mihailov, G.* Sur le nom d'Hemus. – Orpheus, 1992, No 2, 11–19.

[4] *Златарски,* Житие и жизнь, с. 14, 16.

[5] *Иванов, Г.* Исторически изследвания и предания из Ловешко. – ИИД, 4, 1925. с. 208.

[6] *Христов, Х.* Батошевският надпис. – Археология, 1976, № 4, 65–66.

[7] *Asdracha, C.* Le terme Haemos chez Pachymère. – Studia Balkanica, 10, 1975, 137–142.

[8] *Миков,* Произход, 162–163.

[9] *Димитров, Б.* Първото българско царство и южното Черноморие (Загора). – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 64.

[10] *Недков,* Идриси,. 49.

[11] *Villehardouin,* II, p. 306, § 491.

[12] Сведенията са от пътешественик, минал през българските земи в 1533 г. – Немски пътеписи, с. 159.

[13] *Schramm,* Eroberer, S. 206.

[14] *Pseudo-Sym.*, p. 706.

[15] ГИБИ, XI. с. 324.

[16] *Strabo,* IV, 12; VII, fr. 10.

[17] *Anna*, I, p. 258; *Soustal*, Thrakien, 279–280.
[18] Glossar, 2B. II, 77–78.
[19] *Мутафчиев*, Българите, с. 66.

ХОРТАРЕА

Името на прохода Χορταρέα се среща единствено у Ана Комнина. Тя го определя като „κλεισούρα δε τοῦ Ζυγοῦ"[1]. Етимологията му може да се свърже с χορτάρι/χόρτος – „трева, ливада", но това, за съжаление, не може да бъде сигурна индикация за неговото местоположение. Явно е, като се има предвид значението на името и известията за царствената писателка, че той се е намирал в по-ниските източни части на Стара планина, недалеч от Анхиало. Това са и основанията на В. Бешевлиев да го идентифицира с днешния Дюлински проход[2].

Вероятно в 1094 г. през прохода е минал император Алексий I в похода си срещу куманите[3].

[1] *Anna*, II. p. 61.
[2] *Бешевлиев*, Географията, с. 43.
[3] *Златарски*, История, II,с. 212; *Soustal* Thrakien, S. 230.

ЦЕПЕНА

К. Иречек категорично определя името Τζεπαίνα като славянско. Според него то произлиза от **цѣпити-** – „отцепвам, разделям" и етимологията му е свързана с речния пролом на течащата оттам Елидерс[1]. Наименованието е модифицирано в сегашното название Чепино, топоним с по-широко значение.

Останките на крепостта се намират край дн. с. Дорково – на 6 км в западна посока. Укреплението е издигнато най-вероятно през XI–XII в. Площта му е около 25 дка, а единственият вход е от югоизточната страна. Външните крепостни стени съвсем не са дебели и достигат едва до 0,60 м. Изградени са от ломен камък и бял хоросан. В североизточния ъгъл е имало кула с неправилна форма. Пет контрафорси са подсилвали зидовете ѝ. В югоизточната част на крепостта се намират останките на две църкви. Едната от тях е богато украсена със стенописи и облицовки от разноцветни керамични плочки. Освен това там е открит иконостас с изображения на св. апостоли Петър и Павел. Другата църква е по-малко запазена, но явно е, че тя също е била стенописана.

Пространството в най-високата част на укреплението (около 15 дка) е било отделено със значително по-дебел зид – достигащ до 1,80 м – и там вероятно е бил замъкът. В подножието били подградията[2]. Акрополит определя крепостта като ἄστυ и като силна и труднодостъпна твърдина[3]. Тя несъмнено е имала важно значение в българската и византийската история през XIII и XIV в.

Обикновено се приема, че в началото на XIII в. крепостта е била в български ръце. Според тезата на В. Златарски цар Калоян назначил там за управител своя роднина Алексий Слав[4]. Това предположение се приема от повечето изследвачи като безспорно[5]. Техните основания за това се базират на съобщението в един сигилион от Ватопедския манастир, в който Цепена се споменава като местоживелище на Слав преди неговото отиване в Мелник[6]. И. Дуйчев смята, че Алексий Слав е пребивавал в родопската крепост до 1208 г.[7], докато Р. Радич е на мнение, че той се е прехвърлил в Мелник през есента на 1213 г.[8] И. Божилов обаче изцяло отхвърля възможността Слав да е пребивавал в Цепена, аргументирайки се с недостатъчната убедителност на изворите[9]. Така или иначе крепостта е обект на интереса на Акрополит и той я споменава на много места в своята история. По време на похода си от 1246 г. император Йоан III Дука завзел родопските крепости без особени усилия[10]. След неговата смърт (1254) последвала българска офанзива на юг. Цар Михаил Асен си възвърнал земите и градовете „без никакъв труд". Сред изброените градове е и Цепена[11]. Новият никейски император Теодор II Ласкарис обаче побързал да възстанови своето влияние в Родопите и потеглил на поход. Той успял да превземе отново всички укрепления с изключение на Цепена, „тъй като походът му бил насред зимата" и „неудобството на мястото и твърде големия студ" го прогонили от неговите околности[12]. Крепостта останала непревзимаема за дълго, въпреки изричното желание на императора да се справи с нея. На следната година император Теодор Ласкарис събрал огромна войска в Адрианопол и потеглил към Цепена. Походът бил изключително тежък и самодържецът разбрал, че крепостта е „недостъпна за обсада", оттеглил се и по-късно сключил мирен договор с българите. Неговите клаузи му предоставяли властта над Цепена[13]. Както е видно от личната кореспонденция на императора, придобиването на този родопски град е било за него истинско предизвикателство[14].

Отново известия за крепостта срещаме след почти цял век. По това време изглежда, че именно Цепена е била средището на военното командване на епархията Стенимахос и Цепена. В 1321 г. великият стратопедарх Андроник Палеолог бил назначен за начал-

ник – ἡγεμῶν – на областта. На следната 1322 г. вече като стратег там бил поставен Георгий Вриений, който имал задължението да защитава родопските крепости[15].

Цар Иван Александър получил градовете от тази област, които по това време били девет, за да помогне на императрица Ана във войната ѝ срещу Кантакузин[16], давайки си сметка за стратегическата значимост на този планински град крепост. За последен път срещаме топонима в разказа на Методий Драгинов за потурчването на Цепена в самото начало на XVII в.[17]

[1] *Иречек*, Пътувания, 538–539.

[2] *Cončev, D.* La forteresse Τζεπαίνα-Cepina. – BSI, 20/2, 1959, 285–304; *Георгиева, С., Н. Гиздова*. Средновековната крепост Цепина. – ИАИ, 24, 41–57; *Гиздова, Н.* Средновековни крепости в Родопите. – ИМЮБ, IX, 1983, 74–75; Цепина през Втората българска държава. – В: Средновековният замък в българските земи, XII–XIV в. Сопот, 1985, 27–28.

[3] *Acropolita*, p. 113.

[4] *Златарски*, История, III, с. 273.

[5] *Adracha*, Rhodopes, p. 171; *Prinzing*, Bedeutung, S. 101.

[6] *Papadopulos, J.* Une acte officielle du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Speleotissa pres de Melenikon. – СпБАН, 45, 1933, с. 6.

[7] *Дуйчев, И.* Мелник през Средновековието. – В: Българско средновековие, с. 386.

[8] *Радић*, Обл. господари, 239–420.

[9] *Божилов*, Асеневци, с. 95.

[10] *Acropolita*, p. 78.

[11] *Acropolita*, p. 108.

[12] *Acropolita*, 113–114.

[13] *Acropolita*, 119–122.

[14] *Theodori Ducae Lascaris*. Epislolae. (Ed. Nic. Festa). Firenze, 1898, 279–281, 256.

[15] *Cant.*, I, p. 135, 178; *Asdracha*, Rhodopes, p. 182; Rhodopes-adm., 180–185.

[16] *Cant.*, II. p. 406.

[17] СБЛ, 3, 100–101; *Soustal*, Thrakien, 488–489.

ЦЕРВЕНОН

Селото Червенон (χωρίον Τζερβενῶν) се споменава в типика на Бакуриани. За него се намирал в манастира специален хрисовул[1]. По аналогия със средновековното име изследвачите допускат, че селото е идентично с днешното с. Цървен или Червен, Асеновградско[2].

[1] *Gautier*, Typicon, p. 127.

[2] *Иванов*, Асенова крепост, с. 208; *Цанкова-Петкова, Г., В. Тъпкова-Заимова, П. Тивчев*. Типикът на Бакуриани. – ГИБИ, XIV, с. 61; *Asdracha*, Rhodopes, p. 59, 165; *Lemerle*, Cinq études, p. 177; *Soustal*, Thrakien, S. 489.

ЦИРКУИЦ

Circvviz, Circuitz, Circuwicz е един доста неясен топоним. Той се среща само у хронистите на Третия кръстоносен поход. Изследвачите на събитията от 1189–1190 г. обикновено го свързват с българското название Църквица, и то следвайки чисто фонетичен принцип. Издателят на Ансберт обаче допуска и една друга възможност. Според него не е изключено с това име кръстоносците да са обозначавали местности около реката Въча, което би могло да се представи във вида circa+Wiz[1]. Така или иначе и двете предположения не само не утвърждават първоначалния вид на името, но и не могат да уточнят какво точно се крие зад топонима – дали селище, голяма или малка местност[2].

Струва ми се, че разказите на хронистите безусловно сочат, че Циркуиц е местност, намираща се не много далеч от прохода Траянови врата. Според писмото на епископ Дитполд там се срещнали рицарите, които преминали прохода, и императорът[3]. Описанията на Ансберт и анонимния автор на „История на кръстоносците", също очевидци, съвпадат с неговия разказ. Според тях Циркуиц се намирала в близост до прохода – terra adiacenta[4], и явно в равнината – terra plana[5]. Описанията на тази земя, сторила се на кръстоносците подобна на рай, изобилстват с похвали. Това била богата и гостоприемна земя, където те намерили в изобилие всички блага[6].

Всички тези описания позволяват да се предположи, че топонимът се отнася до местност, и то относително обширна (terra), която ще да се е намирала някъде в Горномаричината низина, отговаряща напълно на предложените описания. В този смисъл отъждествяването на името Циркуиц с названието Църквица, подходящо повече за някоя местност, чиято основна отличителна черта би било наличието на църква, манастир или поне параклис, като че ли е по-малко приемливия вариант[7].

[1] *Ansbert,* p. 41.

[2] *Röhricht, R.* Geschichte des Königreiches Jerusalem (1100–1291). Insbruck, 1898, S. 190; *Jireček,* Heerstrasse, p, 94; *Златарски,* История, III, с. 21, бел. № 3; *Георгиев, С.* Император Фридрих Барбароса на Балканския полуостров и в българските земи. – БИБ, 2, 1930, с. 127.

[3] *Chronicon Magni,* p. 509.

[4] *Hist. perigr.,* p. 139.

[5] *Ansbert.* p. 38.

[6] *Hist. perigr.,* p. 140; *Ansbert,* p. 38; *Chronicon Magni,* p. 509.

[7] *Gagova,* Third Crusade, 102–103.

ЦОИДА

Д. Дечев смята, че името Τζοϊδης, Τζοϊδος, Τζώϊδα, Ζωϊδων е от тракийски произход[1], но етимологията му остава неясна. Името на града се среща в списъка на възстановените по времето на император Юстиниан I крепости като Τζυειδων в провинция Хемимонт[2]. В. Велков предполага, че Цоида би трябвало да се търси край Малко Търново[3]. Откриването на каменен блок с надпис ἐμπόριον Θουϊδας в местността Хисарлъка в Сливен обаче поставя отново въпроса за нейната локализация. Надписът се датира най-общо в III в. и е намерен преупотребен в строежа на култова сграда, посветена на Зевс[4]. Нотициите на Константинополската патриаршия сочат, че Цоида е била епископия в епархия Хемимонт, пряко подчинена на Адрианополския митрополит[5]. Изложените твърде оскъдни сведения явно не позволяват засега да се намери точното местоположение на крепостта.

[1] *Detschew,* Sprachreste, S. 498.

[2] *Procop.*, De Aed., IV. 11, p. 147.

[3] *Велков, В.* Нови данни за икономиката и историята на античния град при дн. М. Търново. – ИНМ – Бургас, 2, 1965, 95–96.

[4] *Велков, В.* Ἐμπόριον Θουϊδας – новооткрито селище в провинция Тракия. – Археология, 1982, № 3–4, 40–42.

[5] *Darrouzès*, Notitiae, p. 213, 227, 241, 260, 286, 305, 329, 364; *Soustal,* Thrakien, S. 490.

ЧЕРВЕЗИЩА

Τζερβεσίσθα е топоним у Мануил Фил. Изброен е ведно с имена на селища от Казанлъшкия Балкан[1] и вероятно трябва да се търси там някъде. Превзет е от Мануил Глава в похода му от 1279 г.

[1] *M. Philae*, v. 234.

ЧЕРНОМЕН

Името Τζερνυμιάνου πόλις (**чръномианскъмь крапща**[1]) е славянско по произход.

Средновековният Чѐрномен се идентифицира със сегашното с. Орменион (бивш. Чирмен), Гърция[2]. Когато Антон Вранчич минал оттам през 1553 г., още личали развалините на стария град[3].

Издателят на Идриси Недков предполага, че Тимианус, разположен между Адрианопол и Берое, е бил Черномен[4]. Кантакузин чес-

то го споменава във връзка с гражданските войни във Византия. Отблъсквайки едно татарско нападение в Мора, ромейските войски, които тръгнали от Димотика, обхождайки планината, пристигнали в Черномен[5]. Там през пролетта на 1326 г. станала срещата между император Андроник III и българския цар Михаил Шишман. Тя продължила осем дни и, както съобщава Кантакузин, през това време двамата владетели добре се повеселили[6]. Градът бил на страната на Палеолозите и затова бил опожарен от армията на Кантакузин, който освен това обвинил жителите му, че се прехранват с разбойничество[7]. На 26 септември 1371 г. край града станалата решителна за историята на Балканите битка. Победата на турците над Вълкашин и Углеша била категорична[8].

[1] *Konst. Phil.*, p. 20.
[2] *Златарски*, История, III, с. 448; *Asdracha*, Rhodopes, p. 149; *Soustal*, Thrakien, S. 489.
[3] Немски пътеписи, с. 197.
[4] *Недков*, Идриси, с. 45, бел. № 97.
[5] *Cant.*, I, p. 191.
[6] *Cant.*, I, p. 208.
[7] *Cant.*, II, p. 186, III, p. 246; *Asdracha*, Rhodopes, p. 149.
[8] *Chalcondylae*, p. 317; *Дуйчев, И.* От Черномен до Косово поле. – В: Българско средновековие. С., 1972, 546–569; *Soustal*, Thrakien, 489–490.

ЯМБОЛ / ДЪБИЛИН

Името се среща в много и различни варианти. Българското название **джбилинъ** е регистрирано за пръв път в средата на XIV в.[1] Византийските извори от отделните епохи го предават като Δάμπολις, Διάνπολις, Ὑγιάνπολις, а турските обикновено като Янболу. Съществува омоним Ямпол /Ὑάμπολις, посочен от Стефан Византийски като град във Фокида[2]. Предполагам, че това и ще да е била първоначалната форма на името, която по-късно може би поради грешки на кописте или поради незнанието на местното население (вече в друг етнически състав) е била изопачена, а в днешно време напълно неоснователно свързана с името на римската богиня Диана. Така че ако за българското наименование е приемливо, че смислово произхожда от „дъб“ и евентуално указва наличието на дъбови гори в околността, то, струва ми се, че е невъзможно да се допусне, че именно то е първичната форма, от която произлизат всички останали[3].

Несъмнено средновековното селище, определяно предимно като φρούριον, се идентифицира с развалините на днешния гр. Ямбол. Малко вероятно е Диампол да е приемник на Диоспол, както пред-

полагат някои изследвачи, визиращи в случая не само града, но и античната крепост край Кабиле[4].

Останките на средновековната крепост се намират на левия бряг на р. Тунджа и имат приблизителна площ от около 10 дка. Те са разположени на не много високо възвишение. Археологическите разкрития досега показват, че основната част от строежите датират интензивния живот там в периода XI–XIV в., но не изключват съществуването на крепостта и в по-ранно време. В южната страна има вход с кула. В северозападния край също се е издигала кръгла ъглова кула. Около северния крепостен зид личат останки от жилищни постройки. Материалите от разкопките най-общо се отнасят към XI–XIV в. Открита е монета на Константин X Дука[5]. В Ямбол са намерени и монети на български царе – 1 медна на Михаил Шишман с Иван Стефан[6] и в околностите на града – 6 гроша на Иван Александър с Михаил, както и 7 сребърни монети на Мануил Палеолог[7].

В 1049 г. край града се състояла голяма битка между печенезите от ордата на Кеген и Константин Арианит, дук на Адрианопол[8]. Цялата област станала арена на военни действия с печенезите в продължение на пет години, което пък ѝ коствало много разрушения и опустошения[9]. През 1089 г. император Алексий I успял да предотврати един съюз между кумани и печенези, но не успял да отблъсне самостоятелното нахлуване на печенезите, които прехвърлили Стара планина и като преминали равнините между Ямбол и Голое се настанили край Маркела[10]. Няколко години по-късно, в 1094 г., кумани, съюзници на Псевдодиоген, подпомагани от местното население, достигнали Голое. Околните крепости ги посрещнали радостно, предали се и приветствали претендента за императорския престол. Ромейските войски се противопоставили и в крайна сметка победата принадлежала на император Алексий Комнин, който в края на същата година превзел окончателно Ямбол[11].

Издателят на Идриси смята, че името Дин(и)були означава именно Ямбол и описанието на арабския географ – „малък, многолюден град, с лозя и добре обработено поле“ – се отнася до състоянието на града в средата на XII в.[12]

Макар че никъде в изворите името на града не е посочено изрично, най-вероятно е той да е преминал в българските предели в началото на XIII в. след походите на Калоян. Като се има предвид неговото местоположение, както и текста на Дубровнишката грамота, може да се приеме, че той би могъл да бъде част от Боруйската хора. През 1265 г. областта на Ямбол била средище на военните стълкновения на татарите на хан Берке с византийците[13]. В. Гю-

зелев счита, че градът бил владян от Константинопол в последните двадесет години на XIII в. до превземането му от Теодор Светослав[14]. Скоро след това българският цар предал на вуйчо си Елтимир Ямбол и Лардея. Но тъй като царският роднина „клонял към императора", по времето, когато младият търновски владетел правел опити да се сроди с императорското семейство, той изпратил войски и си възвърнал двата града. По този повод Пахимер пише, че Теодор Светослав не изпитал никаква трудност да ги присъедини към земите си нито първия, нито втория път, тъй като били стари български крепости („πάλαι Βουλδγάρων ὄντα")[15].

През 1328 г. цар Михаил Шишман се отметнал от задълженията си към младия Андроник и решил да застане на страната на дядо му. Приготвяйки се за военни действия, той разположил своя лагер край Ямбол, а съюзниците си татари настанил край Русокастро[16]. Там Андроник III изпратил своите пратеници да преговарят с българския самодържец, който изглежда бил решил да изчака развитието на събитията, без да се намесва в тях. И когато младият Андроник Палеолог взел властта и се провъзгласил за василевс, българските войски навлезли във византийските предели[17]. В отговор на тези нападения византийците нахлули в българските територии, достигнали до Ямбол, превзели го при първото нападение, но не оставили там гарнизон, а само ограбили плячка и се върнали обратно[18].

След гибелта на цар Михаил Шишман император Андроник III отново навлязъл в българските земи и подчинил някои градове в областта между Тунджа и морето, както и по крайбрежието. Между тях бил и Ямбол[19]. Този факт като че ли не е напълно сигурен, тъй като веднага след възцаряването на Иван Александър българската армия се отправила на юг към наскоро загубените крепости. Във водените с Византия преговори българският цар се съгласил, според Кантакузин, на една трудно обяснима компенсация – да замени Анхиало за Ямбол (който явно е бил български) или, както той самият се изразява, „да замени злато срещу мед". Замяната не се състояла, а тя изглежда и не била сериозно предлагана, тъй като на следния ден станала прословутата битка край Русокастро[20]. По време на царуването на Иван Александър край града бил поставен каменен стълб от племенника му Шишман, син на брат му Михаил. И. Божилов предполага, че този високопоставен велможа указвал своя апанаж, предоставен му от царя[21].

От времето на съюза на Йоан Кантакузин със смирненския паша Умур околностите на града били многократно нападани и опустошавани от турските нашественици. Съобщение за един турски

набег през 1361 г. има в кратките византийски хроники[22]. Най-вероятно е Ямбол да е паднал под турска власт при похода на Тимурташ бей от 1373 г.[23], макар че Кислинг допуска, че това може да е станало в 1380 г.[24] Населението на града било отчасти избито или продадено в робство. Робиня на име Мария, от български род, от селището, наречено Диамболи, била преотстъпена от един критянин на друг през октомври 1382 г.[25] С името Grenboel (една германизирана форма) градът се споменава в 1380 г.[26] В турската административна система Ямбол бил център на нахия и добре уредено стопанско средище със собствен закон за пазарен бач.

[1] *Гълъбов, И.* Ямболският надпис. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. С. Романски. С., 1960, с. 421.

[2] *St. Byz.*, p. 644.

[3] *Гълъбов*, Ямболският надпис, с. 422.

[4] *Иречек*, Пътувания, с 789; *Шкорпил*, Някои бележки, с. 47; *Гюзелев, В.* Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава. – В: История на град Ямбол. С., 1976, 43–47; *Янева, Ж.* Средновековният Ямбол. Извори и историография. – ИМЮИБ, 17, 1994, 219–229.

[5] *Димитрова, Д.* Разкопки на средновековната крепост на гр. Ямбол. – АОР, 1976, с. 179; Разкопки на укрепителната система на средновековната крепост в град Ямбол – АОР, I, 1980, с. 147; Проучвания на укрепителната система на средновековната крепост в гр. Ямбол. – АОР, 1981, 99–100; *Крайчев, И.* Археологически разкопки и проучвания на средновековната крепост Ямбол. – АОР, 1981, 100–101.

[6] ИБАД, IV, с. 279.

[7] ИБАД, XI, 2, с. 324.

[8] *Scyl.*, p. 467.

[9] *Златарски*, История. II, 108–109.

[10] *Anna*, I, 243–244.

[11] *Гюзелев*, Ямбол, с. 51.

[12] *Недков*, с. 45.

[13] *Ников, П.* Татаро-български отношения през средните векове с оглед царуването на Смилец. – ГСУ ИФФ, 15–16, 1921, с. 71.

[14] *Гюзелев*, Ямбол, с. 52.

[15] *Pachym.*, II, p. 559.

[16] *Cant., I*, p. 294.

[17] *Cant.*, I, p. 323.

[18] *Cant.*, I, p. 324.

[19] *Cant.*, I, p. 431.

[20] Cant., I, p. 458.

[21] *Божилов*, Асеновци, с. 237.

[22] *Schreiner*, Kleinchroniken, II, S. 560.

[23] *Гюзелев*, Ямбол, с. 32.

[24] *Kissling*, Thrakien, 75–77.

[25] *Сакъзов, И.* Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продавани като роби. – Македонски преглед, VII, 1932, № 2–3, с. 62.

[26] *Tăpkova-Zaimova, V.* Noms des lieux bulgares dans un itineraire brugeois du XIVe s. – Onomastica, 6, 1960, p. 117.

[27] *Schreiner,* Kleinchronriken, I, S. 636; *Soustal,* Thrakien, 239–240.

ЯНОВА

Ἰαννώβα ἀγρός е топоним от типика на Бакуриани[1]. Вероятно произходът му е славянски, но етимологията не е напълно ясна. Янова е местността, в която е бил построен манастирът[2].

[1] *Gautier,* p. 55.
[2] *Asdracha,* Rhodopes, p. 264; *Lemerle,* Cinq études, p. 177.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, В. Траяновият път през Карпатите през Дунав и Пловдив. – ИБАД, 4, 1914.

Аврамов, Войната = *Аврамов, В.* Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на император Исаак Ангел при гр. Трявна. С., 1929.

Аврамов, Юбил. сборник = *Аврамов, В.* Юбилеен сборник Плиска–Преслав. Т. 1–3. С., 1929.

Аладжов, Д. Археологически проучвания на Констанция. – Известия на НИМ, 3, 1981.

Аладжов, Д. Археологически проучвания на Хасковски окръг. – МПК, 4, 1984.

Аладжов, Ж., Ц. Дражева, Д. Момчилов. Крепостта Маркели край Карнобат. – АОР, 1989.

Аладжов, Селища = *Аладжов, Д.* Селища, паметници, находки. (Поселищна библиография). Материали за археологическата карта на Хасковски окръг. Хасково, 1974.

Ами Буе. Френски пътеписи за Балканите. С., 1981

Ангелов, Д. Богомилството в България. С., 1969.

Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971.

Ангелов, Съобщителни линии = *Ангелов, Д.* Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външнополитическите отношения между България и Византия през XII–XIV в. – ИБИД, 22–24, 1948.

Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX в. С., 1984.

Аянов, Г. Привилегировани области в североизточна Странджа. – ААПр, 1, 1939.

Аянов, Манастири = *Аянов, Г.* Стари манастири в Странджа. Принос към въпроса за местонахождението на Синаитовия манастир. – ИБАИ, 13, 1939.

Аянов, Пътища = *Аянов, Г.* Стари пътища и селища край тях през Странджа и Сакар. – ИАИ, 15, 1946.

Бакалов, Г. Средновековният български владетел. С., 1985.

Балкански, И. Крепостта Устра. – Векове, 1974, № 6.

Бацова, Е. Археологически находки в Сливенско. – Археология, 1969, № 2.

Бертрандон де ла Брокиер. Задморско пътешествие. С., 1962.

Бешевлиев, Б. Споменавания на окопа „Еркесия" и „оногундури" в стари карти от началото на XVIII в. – В: Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980.

Бешевлиев, В. Географията на България у византийските автори. – ИНМ – Варна, 23, 1987.

Бешевлиев, В. За името Дичина или Вичина на р. Тича. – ИИБЕ, 8, 1962.

Бешевлиев, В. Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България. – ИАИ, 21, 1962.

Бешевлиев, В. Мундрага и Тича-Вичина. – ИНМ – Варна, 21, 1985.

Бешевлиев, В. Три приноса към българската средновековна история. – В: Сб. Изследвания в чест на М. Дринов. С., 1960.
Бешевлиев, Надписи = *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1979.
Божилов, И. Българите във Византийската империя. С., 1995.
Божилов, И. Анонимът на Хазе. С., 1979.
Божилов, И. Бележки върху византийската администрация в Североизточна България (971–1000). – В: Сб. в чест на акад. Х. Христов. С., 1968.
Божилов, И., В. Гюзелев. История на България през средновековието. С., 1999.
Божилов, Асеневци = *Божилов, И.* Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. С., 1985.
Божилов, Симеон = *Божилов, И.* Цар Симеон Велики. Златният век на средновековна България. С., 1983.
Борисов, Б. Средновековни накити и кръстове-енколпиони от музея в Нова Загора. – Векове, 1983, № 4.
Бояджиев С. Крепостта при с. Маточина. – Археология, 1975, № 1.
Бурмов, А. Кога е завладян Одрин от турците? – В: *Бурмов, А.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1968.
Бурмов, А. Към историята на Крънската област. – В: *Бурмов, А.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1968.
Бурмов, Шишмановци = *Бурмов, А.* История на България по времето на Шишмановци. – В: *Бурмов А.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1968.
Буюклиев, Х., В. Койчева. Стара Загора през погледа на старите автори пътешественици. – МПК, 3, 1963.
Буюклиев Х., Д. Янков, К. Калчев. Разкопки на обект „Разширение". – АОР, 1984.
Буюклиев, Х., Д. Янков, К. Калчев. Проучвания на средновековни обекти в Стара Загора през 1988 г. – АОР, 1989.
Ваклинов, С. Формиране на старобългарската култура. С., 1972.
Василев, В. Ихтиманският край в древността. – Векове, 1989, № 6.
Велков, В. Нови данни за икономиката и историята на античния град при дн. Малко Търново. – ИНМ – Бургас, 2, 1965.
Велков, В. Ἐμπόριον Θουϊδας. Новооткрито селище в провинция Тракия. – Археология, 1982, № 3–4.
Велков, И. Старата Константция. – ИИД, 19–20, 1944.
Велков, И. Няколко крепости и стари селища по Средна Арда. – В: Сб. в чест на проф. А. Иширков. С., 1933.
Велков, И. Прочути крепости. Старата Лютица. Крепости по Арда. С., 1938.
Велков, И. Стари селища и крепости на юг от Сакар планина. – ГНМ, 5, 1926.
Венедиков, И. Военното и административното устройство на България през IX и X в. С., 1979.
Гагова, К. Пътна и селищна система в Северна Тракия. – ИПр, 1983, № 1.
Гагова, К. Антонио Бонфини и средновековната история на България. – Минало, 1995, № 3.
Гагова, К. Калоян – цар на България и Влахия. – ИПр, 1999, № 3–4.

Гагова, К. Някои сведения за историческата география на Тракия у Жофруа де Вилардуен. – Векове, 1986, № 2.
Гагова, К. Областни названия на Балканския полуостров у историците на Първия кръстоносен поход. – ИПр, 1997, № 2.
Гагова, К. Първият кръстоносен поход по Виа Егнация. – Минало, 1997, № 3–4.
Гагова, К. Първият кръстоносен поход по Виа милитарис. – Минало, 1996, № 3.
Гагова, К. Вторият кръстоносен поход на Балканите. – История, 1997, № 3–4.
Гаркави, А. Сказания мусулманских писателей о́ славянах и русских. СПб., 1890.
Гатев, П. Археологически проучвания край с. Крън и проблемът за локализирането на средновековния град Крън. – В: Средновековният замък в българските земи XII–XIV в. Сопот, 1985.
Гатев, П. Средновековният град Крън. – АОР, 1984.
Георгиев, В. Траките и техният език. С., 1977.
Георгиев, М. Физическа география на България. С., 1979.
Георгиев, С. Император Фридрих Барбароса на Балканския полуостров и в българските земи. – БИБ, 2, 1930.
Георгиева, С. Археологически проучвания в Родопите в 1960. г. – Археология, 1964, № 4.
Георгиева, С., Н. Гиздова. Средновековни крепости в Родопите. – ИМЮБ, 9, 1983.
Георгиева, С. Средновековни некрополи в Родопите. – В: Родопски сборник. Т. 1, 1965.
Герасимов, Т. Антични и средновековни монети в България. С., 1975.
Герасимов, Т. Две находки на сечива и оръжия от XII–XIII в. – ИАИ, 20, 1955.
Гиздова, Н. Цепина през Втората българска държава. – В: Средновековният замък в българските земи XII–XIV в. Сопот, 1985.
Гиздова, Средновековни крепости = *Гиздова, Н.* Средновековни крепости в Родопите на територията на Пазарджишки окръг. – ИМЮБ, 9, 1983.
Гинев, Р. Ивайловград. С., 1969.
Горина, Л. Походът на граф Амедей Савойски против България през 1366–1367 г. – ИПр, 1970, № 6.
Горина, Л. Социально-экономические отношения во Втором болгарском царстве. М., 1972.
Горов, Г. Местонахождението на средновековната Парория и Синаитовия манастир. – ИПр, 1972, № 1.
Горов, Г. Село Заберново, Малкотърновско. – ИНМ – Бургас, 1, 1950.
Господинов, К. Пиргос и Порос/Поро – писмени, картографски и археологически извори. Срещу една необоснована локализация. – ИНМ – Бургас, 3, 2000.
Григорович, В. Очерк за пътешествие по Европейска Турция. С., 1978.
Гълъбов, И. Археологически материали и наблюдения в Странджа. – В: Сб. Странджанска експедиция. С., 1958.
Гълъбов, И. Въхело=Анхиало, Атия=Антия. – ИИБЕ, 5, 1957.

Гълъбов, И. Ямболският надпис. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. С. Романски. С., 1960.
Гюзелев, В. Българската държавност в документи. С., 1981.
Гюзелев, В. Несебър. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981.
Гюзелев, В. Очерк върху историята на средновековния град Анхиало, дн. Поморие (IV–XV в.). – Родина, 1997, № 3–4.
Гюзелев, В. Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, 28, 1972.
Гюзелев, В. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981.
Гюзелев, В. Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава. – В: История на гряд Ямбол. С., 1975.
Гюзелев, Борис I = *Гюзелев, В.* Княз Борис I. С., 1969.
Гюзелев, България и Венеция = *Гюзелев, В.* България и Венеция през първата половина на XIV в. – В: Сб. Българско средновековие. В чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980.
Гюзелев, Очерк = *Гюзелев, В.* Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352–1453. – ГСУ. ФИФ, 64, 1970, № 3.
Гюзелев, В. Chronicon Messembriae. (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366–1448). – ГСУ. ИФ, 66, 1975, № 3.
Дамянов, С. Проучванията в Дебелт – проблеми и перспективи. – В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Малко Търново, 1984.
Данчева, Лат. империя = *Данчева-Василева, А.* България и Латинската империя (1204–1261). С., 1985.
Данчева-Василева, А., И. Илиев. Реч на Никита Хониат, адресирана до Константин Пантехни, митрополит на Филипопол. – ИПр, 1996, № 3.
Делирадев, Тракия = *Делирадев, П.* Принос към историческата география на Тракия. Т. 1–2. С., 1953.
Дечев, Д. Где са живели смоляните? – В: Сб. в чест на В. Златарски. С., 1925.
Дечев, Д. Хемус и Родопи. Принос към историческата география на България. – ГСУ. ИФФ, 21, 1925.
Джамбов, И. Замъкът в България. Традиции и влияние. – Археология, 1992, № 3.
Джамбов, Х. По въпроса за мястото на крепостта Ватрахокастрон. – ГНМ, 1, 1954.
Джамбов, Х., Р. Морева. Архитектурни проблеми на Асеновата крепост. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975.
Джамбов, Х. Старият Пловдивски музей. – ИАИ, 18, 1952.
Джамбов, Х. Средновековният Пловдив според неговите археологически открития. – В: Средновековният българки град. С., 1980.
Джонова, Д. Късноантичната крепост „Маркова механа" на Траянова врата. – АОР, 1983.
Джурова-Димитров, Карти = *Джурова, А., Б. Димитров.* Славянски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканската апостолическа библиотека и секретния архив на Ватикана (IX–XV). С., 1978.

Димитров, Б. Агатопол. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981.
*Димитров, Б.*Ълг. пристанища. = *Димитров, Б.* Българските пристанища в XIII–XIV в. според два средновековни портулана. – Археология, 1979, № 1.
Димитров, Б. Малки пристанищни крепости. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981.
Димитров, Б. Първото българско царство и Южното Черноморие (Загора). – Сб. Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982.
Димитров, Б. Созополските средновековни манастири. – Векове, 1980, № 1.
Димитров, Б. Средновековна картография = *Димитров, Б.* България в средновековната морска картография XIV–XVII в. С., 1984.
Димитров, Б. Урдовиза. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981.
Димитров, Д. Пътуването на св. Александър Римски през Тракия. – ИАИ, 8, 1934–1935.
Димитров, Българо-унгарски отношения = *Димитров, Х.* Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., 1998.
Димитрова, Д., И. Крайчев. Разкопки на укрепителната система на средновековната крепост на град Ямбол. – АОР, 1975.
Димитрова, Д. Проучване на укрепителната система на средновековната крепост на град Ямбол. – АОР, 1981.
Димитрова, Д. Разкопки на средновековната крепост при град Ямбол. – АОР, 1978.
Димитрова, Д. Разкопки на укрепителната система на средновековната крепост в град Ямбол. – АОР, 1980.
Димова, В., Б. Димитров. Разкопки на манастира „Св. Йоан Продром" в Созопол. – АОР, 1987.
Дуйчев, И. Именникът на първобългарските ханове и българската държавна традиция. – Векове, 1973, № 1.
Дуйчев, И. Нови житийни данни за̀ похода на император Никифор I в България. – СпБАН, 26, 1937.
Дуйчев, И. От Черномен до Косово поле. – В: Българско средновековие. С., 1982.
Дуйчев, И. По въпроса за името Веригава. – Проучвания върху българското средновековие. – СбБАН, 41, 1945
Дуйчев, Мелник през Средновековието. – В: Българско средновековие. С., 1982.
Дуйчев, СБК – *Дуйчев, И.* Из старата българска книжнина. Т. 1. С., 1943; Т. 2. С., 1944.
Дуриданов, И. Езикът на траките. С., 1976.
Евлия Челеби. Пътепис. С., 1972.
Етимологичен речник на българския език. БАН.
Житие на Йоаким Осоговски. – СБЛ. Т. 3. С., 1983.
Заимов, Й. Заселване на българи славяни на Балканския полуостров. С., 1967.
Запрянов, А. Средновековни паметници на културата в Хисар. – Археология, 1967, № 1.
Златарски, В. Асеневият надпис при Станимака – ИБАД, 2, 1911.

Златарски, Житие и жизнь = *Златарски, В.* Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия иже в Трнове постничествовавшего, съписано светейшим патрирахом Константинаграда кир Калистом. – СбНУ, 20, 1904.
Златарски, История = *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1–3. С., 1972.
ИБ – История на България. Първа българска държава. Т. 2. С., 1981; Втора българска държава. Т. 3. С., 1982.
Иванов, Г. Исторически изследвания и предания из Ловешко. – ИИД, 4, 1925.
Иванов, Й. Св. Иван Рилски. С., 1917.
Иванов, Й. Старобългарски и византийски печати. – ИБАД, 11, 1911.
Иванов, Асенова крепост. = *Иванов, Й.* Асеновата крепост над Стенимака и Бачковския манастир. – ИБАД, 2, 1911.
Иванов, Богомилски книги = *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1970.
Иванов, БСМ = *Иванов, Й.* Български старини от Македония. С., 1970.
Иванова, Църкви = *Иванова, В.* Стари църкви и манастири в българските земи (IV–XII в.). – ГНМ, 4, 1926.
Иречек, К. Пътни бележки за Средна гора и Родопите. – ПСп, 8, 1881.
Иречек, Пътувания = *Иречек, К.* Пътувания из България. С., 1974.
Иречек, Христ. елемент = *Иречек, К.* Християнският елемент в топографската номенклатура на Балканските земи. – ПСп, XI, 55–56, 1898.
История на Стара Загора. С., 1966.
Иширков, А. Областното име Загория или Загора в миналото и сега. – ИНЕМ, 3, 1923.
Йончев, Л. Политически взаимоотношения между България, Сърбия и Византия през XIV в. (1341–1363). – ИИИ, 28, 1985.
Йорданов, И. Анхиало според данните на сфрагистиката. – Археология, 1993, № 3.
Йорданов, И. Берое (X–XII в.) според данните от сфрагистиката. – ИМЮБ, 15, 1992.
Йорданов, И., Д. Аладжов. Непубликувани оловни византийски печати от Хасковско. – Археология, 1991, № 1.
Йорданов, И. Моливдовул на Дамян Добромир, дук на Тракия и Месопотамия. – ИНМ – Варна, 2, 1984.
Йорданов, И. Моливдовули на Алексий Комнин, намерени в българските земи. – Нумизматика, 1987, № 4.
Йорданов, И. Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081–1261). С., 1984.
Йорданов, И. Нови данни за Преслав от края на XII в. – В: Преслав. Т. 3. Варна, 1983.
Йорданов, И. Новооткрит моливдовул на вестарха Георги Кедрин, датиран в последната четвърт на XI в. – ГНМ – Шумен, 8, 1993
Йорданов, И. Печати на Леон Саракинопул от Велики Преслав. – Археология, 1982, № 1.

Йорданов, И. Печатите на комеркиарията Девелт. – ИПр, 1992, № 2.
Йорданов, И. Проучвания на крепостта „Хисаря" край град Айтос. – АОР, 1988.
Каждан, А. П. Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв. М., 1974.
Карайотов, И. Подводни археологически проучвания на „Шелф–юг" в залива пред устието на Ропотамо. – АОР, 1986.
Кендерова–Бешевлиев, Идриси = *Кендерова, С., Б. Бешевлиев.* Балканският полуостров изобразен в картите на ал Идриси. Т. 1. С., 1990.
Кесяков, Х. Пътуване през Българско в 1630 г. – ПСп, 19–20, 1886.
Кесяков, Х. Стари пътувания през България. – СбНУ, 11, 1894.
Кесяков, Х. Стари пътувания през България. – ПСп, 21–22, 1887.
Кесякова, Е. Археологически проучвания на средновековния Пловдив. – АОР, 1984.
Кесякова, Е. Нови данни за устройството на Пловдив. – ИМЮБ, 18, 1993.
Киселков, В. Средновековната Парория и Синаитовия манастир. – В: Сб. в чест на проф. А. Иширков. С., 1933.
Клисуров, С. Лютица древен град-крепост и средновековна епископия. – Духовна култура, 1987, № 4.
Кодов, Опис = *Кодов, Х.* Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1969.
Коледаров, П. Най-ранни споменавания на българите върху средновековните карти. – ИИИ, 20, 1968.
Коледаров, П. За българо-византийската граница в Тракия по 30-годишния мир от 814–815 г. – В: Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1982.
Коледаров, П. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и нейните елементи в средната и източната част на Балканите от VII до XVII в. – ИИИ, 18, 1967.
Коледаров, Македония. = *Коледаров, П.* Образуване на тема „Македония" в Тракия. – ИИИ, 21, 1970.
Коледаров, Мореплавателни карти = *Коледаров, П.* Мореплавателни карти, наръчници и други сведения за международното значение на Втората българска държава. – В: България в света от древността до наши дни. С., 1979.
Коледаров, Полит. география = *Коледаров, П.* Политическа география на средновековната българска държава. Т. 1. С., 1979; Т. 2. С., 1989.
Кондов, Х. К вопросу о системе полеводства в болгарских и соседних с ними землях Балканского полуострова в средние века. – ВВр, 20, 1961.
Коняров, Г. Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953.
Кочев, Н. Бележки на еврейски пътешественик за България. – Studia Balcanica, 10, 1975.
Крайчев, И. Археологически разкопки и проучвания на средновековната крепост Ямбол. – АОР, 1989.

Кузев, А. Великият епикерний Срацимир – виден български сановник през XIV в. – Векове, 1988, № 4.
Кузев, А. Козяк и Емона. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981
Лишев, С. Третият кръстоносен поход и българите. – ИИБИ, 7, 1957.
Лишев, С. Българският средновековен град. С., 1970.
Лопарев, Х. Византийский поэт Мануил Фил к истории Болгарии XIII–XIV вв. СПб., 1891.
Маджаров, К. Археологически проучвания на античния град Хисар в последните двадесет години. – Археология, 1965, № 3.
Маджаров, К. Базилика № 9 в Хисар. – Археология, 1965, № 3.
Маджаров, К. Казармените постройки на Диоклецианополис. – ИМЮБ, 8, 1982.
Маджаров, К. Нови разкопки и проучвания на Хисарската крепост. – ИАИ, 30, 1967.
Максимовић, Љ. Зигос на српско-византијској граници. – Зборник философског факултета, XV–1, Београд, 1981.
Максимовић, Провинцијска управа = *Максимовић, Љ.* Византијска провинцијска управа у доба Палеолога. Београд, 1972.
Маргос, А. Пътни бележки за българските земи на арменския пътешественик от XVII в. Симеон Дбир Лехаци. – ИПр, 1966, № 2.
Маринов, П. Смолян и околията в своето близко и далечно минало. Смолян, 1937.
Маслев, С. Византийски печати от Плиска и Преслав. – ИАИ, 20, 1955.
Миков, В. Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България. – Археология, 1968, № 2.
Миков, Имената = *Миков, В.* Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943.
Миятев, К. Архитектурата на средновековна България. С., 1965.
Миятев, К. Принос към средновековната археология на българските земи. Крънската хора. – ГНМ, 6, 1921.
Младенов, С. Имената на десет български реки. – СпБАН, 10, 1915.
Младенов, С. По въпроса за методологичното обяснение на някои местни имена в Родопската област. – В: Сб. в чест на проф. А. Иширков. С., 1933.
Момчилов, Пътна и селищна система = *Момчилов, Д.* Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията" IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999.
Момчилов, Д. За местонахождението на крепостта Ктения. – ИПр, 1991, № 9.
Момчилов, Д. Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. – ИПр, 1988, № 8.
Морева, Р. Археологически проучвания на Асеновата крепост. – АОР, 1979.
Морева, Р. Археологически проучвания при с. Воден, Пловдивски окръг. – АОР, 1980.
Морева, Р. Нови данни за областта „Воден" при с. Горни Воден. – Родопи, 1978, № 3.

Морева, Р. Разкопки на Асеновата крепост. – АОР, 1978.
Морева, Р. Средновековната крепост Стенимахос. – АОР, 1981.
Морева, Р. Старохристиянска базилика и средновековна църква при с. Долни Воден, Пловдивски окръг. – Археология, 1983, № 4.
Морева, Р. Укрепителната система на Пловдив през Средновековието. – АОР 1984.
Морева, Р. Феодалният замък на Асенова крепост. – В: Средновековният български замък XII–XIV в. Сопот, 1983.
Морева, Р., Х. Басамаков. Асенова крепост. – АОР, 1987.
Морева-Арабова, Р. Историографски преглед на изследванията за Асенова крепост. – ИМЮБ, 18, 1992.
Морева-Арабова, Р. Средновековен некропол в центъра на Пловдив. – ИМЮБ, 19, 1993.
Морева-Арабова, Р. Писмени извори за историята на Асеновата крепост. – ИМЮБ, 20, 1994.
Морева–Арабова, Р. Стратиграфски наблюдения върху средновековния град в Пловдив. – ИМЮБ, 21, 1995.
Мутафчиев, П. Владетелите на Просек. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1973.
Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1986.
Мутафчиев, П. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. произведения. Т. 2. С., 1973.
Мутафчиев, П. Месемврийските манастири. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1973.
Мутафчиев, П. Някои бележки за Хисар и околностите му. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1973.
Мутафчиев, П. Серсем кале и Мория. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1973.
Мутафчиев, П. Стари градища и друмове по Стряма и Тополница. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1973.
Мутафчиев, Българите = *Мутафчиев, П.* Книга за българите. С., 1987.
Мутафчиев, Старият друм. = *Мутафчиев, П.* Старият друм през Траянови врата. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. произведения. Т. 2. С., 1973.
Мутафчиев, Църк.-ист. география = *Мутафчиев, П.* Към църковно-историческата география на Пловдивско. – В: *Мутафчиев, П.* Избр. произведения. Т. 2. С., 1973.
Мушмов, Н. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924.
Недев, С. Крепостта Агатопол през древността и средновековието – ВИСб, 2, 1971.
Недков, Идриси = *Недков, Б.* България и съседните ѝ земи според „Географията“ на Идриси. С., 1960.
Немски пътеписи = Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI в. С., 1979.
Неофит Рилски. Описание болгарского свещеннаго монастрия Рилскаго. – В: Пътища и пътешественици XIV–XIX в. С., 1982.

Ников, П. Българската дипломация в началото на XIII в. – БИБ, I, 1928.
Ников, П. Едно неизвестно описание на българския черноморски бряг от XVIII в. – ГСУ. ИФ, 28, 1931.
Ников, П. Татаро-български отношения през средните векове с оглед на царуването на Смилец. – ГСУ. ИФФ, 15–16, 1921.
Ников, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – ИИД, 7–8, 1928.
Овчаров, Д. Крепостта „Калето" край с. Крън, Старозагорски окръг. – Археология, 1978, № 3.
Овчаров, Д. Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал „Еркесия" в Южна България. – ГСУ. ИФФ, 63, 1970.
Овчаров, Д., Ц. Дражева. Разкопки на крепостната стена в Созопол. – АОР, 1986.
Острогорский, Г. К истории иммунитета в Византии. – ВВр, 13, 1958.
Панайотов, И. Материали за археологическата карта на Родопите. Експедиция „Бесика 73". – В: Родопски сборник. Т. 4, 1976.
Пандалеев, И. По въпроса за местонахождението на крепостта Маркели. – ИБАИ, 1921/1922.
Пириватрић, С. Самуилова држава. Београд, 1998.
Помяловский, Житие Григория = *Помяловский, И.* Житие Григория Синаита. – Записки историческо-филологического факультета, СПб., 25, 41.
Попов, Крън = *Попов, А.* Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. С., 1982.
Попов, А. Старопланинската укрепителна система за защита на средновековния Търновград. – ИОМВТ, 5, 1972.
Попов, А. Крепости в Сърнена Средна гора. – ИБИД, 31, 1971.
Попруженко, М. Синодик царя Борила. С., 1928.
Примов, Б. Българи, гърци и латинци в Пловдив през 1204–1205 г. – ИБИД, 1948.
Първев, Г. Полски пътепис за българските земи от 1677 г. – ИБИД, 27, 1977.
Радева, М. Новооткрит моливдовул на княз Борис I (852–889). – ИМЮБ, 13, 1990.
Радић, Областни господари = *Радић, Р.* Областни господари у Византии крајем XII и првим деценијама XIII. – Зборник Радова Византолошког Института (Београд), 24–25, 1986.
Разбойников А. За крепостта Ефрем (Ефраим). – Археология, 1965, № 3.
Разбойников, А. Село Клокотница. – БИБ, 3, 1930.
Развитие на земеделието по българските земи. [Сб.]. С., 1981.
Рашев, Р. Укрепителната система на ранносредновековна България. – В: Български средновековни градове и крепости. С., 1981.
Сакъзов, И. Земеделието в средновековна България. – СпБИкД, 25, 1926.
Сакъзов, И. Новооткрити документи от края на XIV в., за българи от Македония, продавани като роби. – Македонски преглед, 1932, № 2–3.
Сакъзов, И. Областното име Загора по нови извори. – В: Сб. в чест на А. Иширков. С., 1933.

Сакъзов, И. Стопанските връзки на България в XIV в. – ГСУ. ИФ, 30, 1936.
Сакъзов, И. Търговските отношения между България и генуезците в началото на XIV в. – ИБИД, 7–8, 1928.
СБЛ = Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинения. С., 1982.
Симватий и Кали Бакуриани. Завещание – ГИБИ, VII.
Стоименов, Д. Географски представи за България в ранната средновековна арабска картография. – ИПр, 1986, № 8.
Сырку, Житие Ромила = *Сырку, П.* Монаха Григория житие преп. Ромила. – В: Памятники древней писменности и искусства, CXXXVI, СПб., 1900.
Сырку, Исправление = *Сырку, П.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. СПб., 1898.
Табаков, С. Опит за история на град Сливен. С., 1911.
Танкова, Н. Раннохристиянска църква и базилика и средновековна църква в м. Гергевец при Кричим. – ГАМ – Пловдив, 7, 1997.
Типикът на Бакуриани. – ГИБИ, XIV.
Тотев, Т. Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол. – Археология, 1968, № 4.
Тотешев, А. Манастирите на Несебър (предварително проучване). – ИНИМ, 9, 1992.
Тотешев, А. Нови сведения за миналото на Емона, Бургаска област. – ГАНАМ, 8, 1992.
Тъпкова, Крепости = *Тъпкова-Заимова, В.* Крепости и укрепени градове през Първото българско царство (според сведенията на византийските автори). – ВИСб, 3, 1956.
Тъпкова-Заимова, В. Към въпроса за военните пътища в Първото българско царство. – ИПр, 1958, № 1.
Успенский, Ф. Мнения и постановления Константинопольских соборов XI и XII вв. в раздаче церковних имуществ (харастикирии). – Известия Арх. института Константинополи, 5, 1900.
Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. М., 1986.
Филов, Б. Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика. – ИАД, 1911.
Христов, Х. Батошевският надпис. – Археология, 1976, № 4.
Цанкова-Петкова, Г. О территории болгарского государства в VI–IX вв. – ВВр, 18, 1960.
Цанкова-Петкова, Г. Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия с Цариград. – ИИИ, 20, 1968.
Цанкова-Петкова, Г. За похода на Василий II срещу крепостта Мория. – ИИБИ, 3–4, 1951.
Цветкова, Б., В. Мутафчиева. Регистър на доганджиите в Румелия за задълженията и земевладенията им от началото на последната четвърт на XV в. – ТИБИ. Т. 1.
Цончев, Д. Археологически паметници в Панагюрска Средна гора. С., 1963.
Цончев, Д. Баткун. – ИИД, 19–20, 1944.

Цончев, Д. К изучению особености строительства болгарских и византийских крепостей эпохи развитого феодализма. – ВВр, 17, 1961.
Цончев, Д. Кричим през средновековието. – ГНАМ – Пловдив, 1, 1948.
Цончев, Д. Принос към старата история на Пловдив. С., 1938.
Цончев, Д. Родопски крепости южно от Перущица. – ИБИД, 22, 1946.
Цончев, Д. Родопските средновековни крепости ΚΟΣΝΙΚΟΣ и ΜΠΕΑΔΝΟΣ. – ИАИ, 26, 1963.
Цончев, Д. Строежи на Григорий Бакуриани в Асеновград и околностите му. – ИАИ, 23, 1960.
Цончев, Д. Стариите около Хасковските топли минерални извори. – ГНМБМ, 1937.
Чангова, Й. Средновековното селище над тракийските град Севтополис XI–XIV в. С., 1972.
Чешмеджиев, Д. За локализирането на средновековната родопска крепост Κόσνικος. – Векове, 1988, № 5.
Шандровская, В. С. Из истории Болгарии X–XI вв. по данным сфрагистики. – BBulg, 1981, No 7.
Шишманов, Белград – Цариград = *Шишманов, И.* Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград. – СбНУ, 4, 1891.
Шкорпил, К. и Х. Североизточна България в географическо и историческо отношение. – СбНУ, 3, 1880.
Шкорпил, К. и Х. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – СбНУ, 4, 1891.
Шкорпил, К. Окопы и земляныя укрепления Болгарии. – ИРАИК, 10, 1905.
Шкорпил, Х. Спомен за Сливен и манастирите му. Исторически бележки. Сливен, 1886.
Шкорпил, Някои бележки = *Шкорпил, В. и К.* Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1888.
Шкорпил, Паметници = *Шкорпил, К. и Х.* Паметници из Българско. Част 1, дял 1. Пловдив, 1889.
Шкорпил, Стариите = *Шкорпил, К.* Опис на стариите в Черноморската област. С., 1925.
Шкорпил, Съобщителна мрежа = *Шкорпил, К. и Х.* Старобългарска съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – БИБ, 2, 1929.
Шрайнер, П. Купцы и товары Причерноморья – фрагмент византийской конторской книги. – BBulg, 1981, No 7.
Щерева, И. Археологически проучвания в Сливен (1982–1986). – ИМЮБ 10, 1987.
Щерева, И., М. Радева, К. Вачева. Разкопки на крепостта в Сливен. – АОР, 1989.
Юрукова, Й. Моливдовули на княз Борис I (852–889). – Нумизматика, 1981, № 2.
Юрукова, Й. Монетните находки в България през 1971–1977. – Археология, 1977, № 1.
Янков, Д. Стара Загора от VI до XI в. – В: Средновековният български град. С., 1980.

Яцимирский, Тексты = *Яцимирский, А. И.* Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературы. – ИОРЯСл, 7, 1903.

Acropolita = *Georgii Acropoitae* Opera. (Ed. A. Heisenberg). Leipzig, 1903.
Acta Innocentii = *Innocentii III Romani Pontificis* Regestorum sive epistolarum libri XVI, PL, 214, 215, 216.
Actes d'Esphigmenou = *Actes d'Esphigmenou* (Archive d' Athos). (Ed. J. Lefort). Paris, 1973.
Actes de Lavra = *Actes de Lavra*, I–IV (Archive d' Athos). (Ed. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachysanthou). Paris, 1970–1982.
Ahrweiler, Administration = *Glykatzi-Ahrweiler, H.* Recherces sur l'administration de l'Empire byzantin aux IX–XI s. – BCH, 84, 1960.
Ahrweiller, H. La concession des droits incorporales. Donations conditionelles. – In: Actes du XIII Congrès International des études byzantines. Beograd, 1964.
Ahrweiller, H. La frontière et les frontières de Byzance en Orient. – In: Actes du XIV Congrès International des études byzantines. Bucarest, 1974.
Ahweiller, H. Byzance et la mer. Paris, 1966.
Albertus = *Albertus Aquensis*, Historia Hierosolymitana. – RCH, Historiens Occidenteaux, 4, Paris, 1879.
Almagia, Carti = *Almagia, R.* Planisferi, carti nautiche e affini del secolo XIV al XVII esistenti nella Bibliotheca Apostolica Vaticana (Monumenta cartographica Vaticanae, n.1) Città del Vaticano, 1944.
Amm. Marc. = *Ammianus Marcellinus*, Rerum gestarum libri qui supersunt. (Ed. C. Clark). Berolini, 1910–1915.
Ancienne chron. de Savoye–Ancienne chronique de Savoye. – MPH, SS, 1, 1984.
Andreae Danduli ducis venetiarum per extensum descripta, RIS, XII/1. (Ed. E. Pastorelli).
Angold, Byz. Empire = *Angold, M.* The Byzantine Empire 1025–1204. London, 1984.
Anna = *Annae Comnenae* Alexias. (Ed. A. Reiferscheid). Lipsiae, 1884.
Annales Pegavienses = *Annales Pegavienses.* (Ed. R. Wilmans). – MGH, SS, XVI.
Anonymi Descriptio Europae Orientalis. (Ed. O. Gorka). Krakow, 1916.
Anonymi Gesta Hungarorum. (Ed. L. Endlicher). Sangali, 1849.
Ansbert = *Ansbert*, Historia de expeditione Friderici imperatoris. (Ed. A. Chroust). – MGH, SS, Nova series V, 1925.
Antonius de Bonfinis, Rerum Hungaricarum Decades. (Ed. I. Fogel, B. Ivany, L. Juhasz). Lipsiae, 1936.
Asdracha, Rhodopes, Adm.XIII = *Asdracha, C.* Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIII s.: Prosopographie. – REB, 31, 1979.
Asdracha, Rhodopes, Eccl. = *Asdracha, C.* Les Rhodopes au XIV s: Administration et prosopographie ecclesiastique. – BNJ, 23, 1979.

Asdracha, Rhodopes = *Asdracha, C.* La région des Rhodopes aux XIII et XIV s. Etude de géographie historique. Athen, 1976.
Astruc, C. Un acte inédit de l'époque des Paleologue = Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientale et Slave, 1952.
Attaliata = *Michaelis Attaliatae* Historia. (Ed. I. Bekker). Bonn, 1853.
Balard, La bataille = *Balard, M.* A propos de la bataille de Bospore: l'expedition génoise de Paganino Doria a Constantinople (1351–1352). – Traveaux et mémoires, 1970.
Balard, Les Génois = *Balard, M.* Les Génois et les régions bulgares au XIV s.– BBulg, 1981, No 7.
Balard, M. La mer Noire et la Romanie génoise (XIIIe –XIVe s.). London, 1989.
Bees, N. Ein Bichgeschenk an das Madonna–Katakekryomeni Kloster.– Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, 1939.
Beševliev, V. Die Feldzeuge Kaisers Konstanntin V gegen die Bulgaren. – Etudes Balcaniques, 3, 1971.
Beševliev, V. Ein Verkannter thrakischer Ortsnamme. – ИИБЕ, 16, 1968.
Beševliev, V. Les inscriptions du relief de Madara. – BSl, 16, 1955
Beševliev, V. Wo lag die Bischovsitz Diokletianopolis in Thrakien.– Linguistique Balcanique, 9, 1964.
Beševliev, V. Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgariens.– Studia Balcanica, 1, 1970.
Beševliev, Heerstasse = *Beševliev, V.* Die Byzantinische Heerstrasse Adrianopel–Verigava. – Actes du X Congrès international des sciences onomastiques. S., 1971.
Beševliev, Inschriften = *Beševliev, V.* Spätgriechische und spätlateinische Inschriften am Bulgarien. Berlin, 1964.
Biliarsky, I. Les circonstations administratives en Bulgarie au 13 siecle. – Συμμείκτα, 13, 1999.
Boissonade, Anecdota = *Boissonade, J.* Anecdota Graeca e codicibus regiis, I–V. Paris, 1829–1833.
Bollati = *F. Bollati de Saint Pierre*, Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI (il Conte Verde). Torino, 1900.
Bowman, S. The jews of Byzantium. University Alabama, 1985.
Božilov, I., K. Gagova. Tabula Bulgariae Medii Aevi. Programme d'éelaboration d'une carte historique et géographique de la Bulgarie médievale. – BBulg, 1986, No 8.
Božilov, I. La chronique de Morée et l'histoire de la Bulgarie au début de XIII s. – BHR, 2, 1972.
Bratianu, G. La question d'approvisionnement de Constantinople à l' époque byzantine et ottomane. – Byzantion, 5, 1929–1930.

Bratianu, Actes = *Bratianu, G.* Actes des notaires de Péra et de Caffa de la fin du XIII s. Bucarest, 1927.
Bréhier, L. Le monde byzantin. II. Les instututions de l'Empire byzantin. Paris, 1949.
Brooks, F. W. Arabic Lists of the Byzantine Themes. – JHS, 21, 1901.
Browning, Byzantium = *Browning, R.* Byzantium and Bulgaria. A comparative Study across the Early Medieval Frontier. California, 1975.
Buchon, J. Recherches et materiaux pour servir de la domination francaise aux XIII, XIV, XV s. Paris, 1840.
Cammeniata = Ioannis Cammeniatae De excidio Thessalonicensis. (Ed. I. Bekker). Bonn, 1938.
Cant. = Ioannis Cantacuzeni Historiarum libri IV. (Ed. L. Schopen). Bonn, 1828–1832.
Carile, Partitio = *Carile, A.* Partitio terrarum imperii Romaniae. Firenze, 1965.
Cecaum. = Cecaumeni Strategicon et Incerti Scriptoris de officiis regis libellus. (Ed. B. Wassiliewsky–V. Jernstedt). Petropoli, 1896.
Cedr. = Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae Opera. (Ed. I. Bekker I–II). Bonn, 1838–1839.
Cessi, R. Delliberazioni del Magior Consiglo di Venezia. T. 1. Bologna, 1950.
Charanis, P. Studies on the Demography of the Byzantine Empire. London, 1972.
Chrochova, V. Le littoral et l'arrière pays de la Mer Noire du XIII–XIV s. BBulg, 1981, No 7.
Chronicon Magni = Chronicon *Magni Presbyteri.* (Ed. W. Wattenbach). – MGH, SS, XVII.
Chron. De Savoye= Gestez et Chroniques de la maison de Savoye. (Ed. F. E. Bollati di Saint–Pierre). Turin, 1879.
Cinnamus = Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum. (Ed. A. Meineke). Bonn, 1836.
Končev, D. Le chateau medieval Οὔστρα dans les Rhodopes. – BSl, 25, 1964.
Const. Porph., De Them.= *Constantini Porphyrogeniti* De thematibus. (Ed. A. Pertussi). Città del Vaticano, 1952.
Cox, M. I. The Green Count of Savoy Amadeus and Transalpins Savoy in the fourteen Century. Princeton, 1967.
Critobuli Imbrioti Historiae, rec. D. Reinsch, Berolini et Novi Eboraci, 1983.
Cydones – Demetrius Cydones, Orationes, PG, CLIV.
Dančeva-Vassileva, A. Plovdiv a l'époque des premières Croisades (1097, 1147, 1189). – BHR, 3–4, 1998.
Darrouzès, J. Listes épiscopales du concile de Nicée (787). – REB, 33, 1975.
Darrouzès, Notitiae = *Darrouzès, J.* Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981.

Darrouzès, Regestes = *Darrouzès, J.* Les régestes des Actes de Patriarcat de Constantinople. Paris, 1977–1979.
Darrouzès, Transferts = *Darrouzès, J.* Le traité des transferts (édition critique et commentaire).– REB, 42, 1984.
Delatte, Portulans = *Delatte, A.* Les portulans grecs. Liège–Paris, 1947; Completement, Academie Royale de Belgique. Bruxelles, 1958.
Detschew, Spachreste = *Detschew, D.* Die thrakische Sprachreste. Wien, 1976.
Diaconu, P. Les petchenègues au Bas Danube. Bucarest, 1970.
Dietten, Thrakien = *Dietten, H.* Die Verangerungen auf dem Balkan in der Zeit vom 6. bis zum 10 Jh im Spiegel der "veranderten Bedeutung von Thrakien". – BBulg, 1981, No 7.
Dimitrov, Chr. Die Frühmittelalterlichte Stadt Δεβελτός zwischen Byzanz und Bulgarien von achten bis ins zehnt Jahrhundert. – In: Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und frühen Mittelalter. Wien, 1992.
Dölger, Regesten = *Dölger, F.* Regesten der oströmischen Reiches, I–V, München–Berlin, 1924–1965.
Ducas=Ducas, Istoria turco-byzantina (1341–1464). (Ed. V. Grecu). Bukarest, 1958.
Dujčev, I. A propos de l'acte patriarcal de 1155. – REB, 25, 1967.
Dujčev, I. Dragvista–Dragovitia. – REB, 22, 1964.
Dujčev, I. Markellai–Marcellae. Un toponyme latin méconu. – RESEE, 4, 1966.
Dujčev, I. Cronaca = *Dujčev, I.* Cronaca de Monembasia. Introduzione, testo critico e note. Palermo, 1976.
Duridanov, I. Thrak. Οὔστρα. Studia in honorem Veselini Beševliev. S., 1978.
Dvornik, F. Les légendes de Constantin et de Methode vues de Byzance. Prague, 1933.
Eickhoff, E. Friederich Barbarossa im Orient. Kreuzung und Tod Friederichs. Tübingen, 1977.
Enveri = *T. Melikoff–Sayar,* Le Destan d'Umur Pascha (Dusturname i Enveri). Texte, traduction et notes. Paris, 1954.
Ephraem. = *Ephraemii* Imperatorum et patriarcharum recensus. (Ed. I. Bekker). Bonn, 1840.
Eusthatii Thessalonicensis Opuscula. Francfurt, 1832.
Euthymios = *Euthymios Patriarch* von Bulgarien. Werke (1375–1393). (Ed. E. Kalužniacki. London, 1971.
Ferjančic, B. Tesalija u XIII i XIV veku. Beograd, 1974.
Fine, Balkans = *Fine, J.* The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelth Century. Ann Arbor, 1983.
Fine, Late Balkans = *Fine, J.* The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor, 1987.
Fulcherius Cortonensis. – RHC, Historiens Occidenteaux, Paris 1879.

Gagova, K. La Thrace du Nord dès la fin du XIII jusqu'à la fin du XIV. – BBulg, 1986, No 8.
Gagova, K. Bulgarian–Byzantine Border in Thace from the 7th to the 10th Century. – BHR, 1, 1986.
Gagova, K. Third Crusade = *Gagova, K.* The Third Crusade in Thrace. Toponyms. – Etudes Historiques, 13, 1985.
Gagova, Toponymy = *Gagova, K.* Problems of the Medieval Toponymy in Thrace (Macrotoponyms, Oronyms and Hydronyms). – Etudes Balcaniques, 4, 1986.
Gagova, K. The oronym Knissava. – Thracia, 13, 2000.
Gautier, P. Le typicon du sébaste Grégoire Pacourianos. – REB, 42, 1984.
Gelzer, H. Die Genesis des Byzantinischen Themen. Leipzig, 1899.
Georg. Mon. = *Georgii Monachi* Chonicon, I–II. (Ed. C. de Boor). Lipsiae, 1904.
Giesse, F. Die Altosmanischen Anonymen Chroniken. Leipzig, 1975.
Gjuzelev, V. Die mittelalterlichte Stadt Messembria (Nesebar) in 6.–15. Jh. – BHR, 1, 1978.
Gjuzelev, V. Forschungen zur Geschichte. – Thrakiens im Mittelalter.1. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia. – BBulg, 1969, No 3.
Gjuzelev, V. I rapporti bulgaro-genovesi nei secoli XIII–XV. – In: Genova e Bulgaria nel Medioevo. Genova, 1984.
Gjuzelev, V. La partipation des bulgares à l'échec du siège arabe de Constantinople en 717–718. – Etudes Historiques, 10, 1980.
Gjuzelev, V. Le commerce génois dans les terres bulgares durant le XI s. – BHR, 4, 1979.
Gjuzelev, V. Les appelations de la Bulgarie médievale dans les sources historiques (VII–XV). – В: Сборник в памет на Ст. Ваклинов. С., 1974.
Gjuzelev, V. Les rélations bulgaro-vénitiennes durant la première moitié du XIV s. – Etudes Historiques, 9, 1979.
Gjuzelev, V. La Bulgarie, Venise et l'empire latin de Constantinople au milieu de XIII e s. – BHR, 4, 1979.
Gjuzelev, V. Il Mar Nero ed il suo littorale nella storia del Medioevo Bulgaro. – BBulg, 1981, No 8.
Glossar = Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im Ostlichen Europa, J. Ferluga, M. Hellman, H. Ludat, K. Zernak: Serie A–Lateinische Namen bis 900 Bdd 1–3, Wiesbaden 1977–1989; Serie B–Griechische Namen bis 1025, Bdd 1–3, Wiesbaden, 1974–1988.
Greg. = *Nicephori Gregorae* Byzantina Historia. (Ed. L. Schopen). Bonn, 1829–1855.
Guidonis Geographia. (Ed. J. Schentz). – In: Itineraria Romna, I). Lipsiae, 1940.
Guilland, R. Les termes désignants le commendement d'un chef des armées byzantines. – ΕΕΒΣ, 29, 1959.

Guillou, A. Régionalisme et administration dans l'Empire byzantin du VI au VIII s. – In: La géographie administrative et politique d' Alexandre à Mahomet. – In: Actes de colloque de Strasbourg. London, 1981.
Gyannopoulos, A. Didymotichon. Geschichte einer Byzantinischen Festung. Köln, 1975.
Hecht, W. Byzanz und die Armenier nach dem Tode Kaiser Manuels I. – Byzantion, 37, 1967.
Herodotus, Historiae 1–2. (Ed. C. Hude). Oxonii, 1908.
Hinkmarus = Hinkmarus Archiepiscopus, Opera omnia, PL, CXXV.
Hist. perigr. – Historia perigrinorum. (Ed. A. Chroust). – MGH, SS, Nova series V, 1925.
Hoffman, R. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071–1210). München, 1974.
Honigmann, J., J. Dunneau. La frontière chez deux auteurs byzantins: Procope de Cesarée et Constantin VII Porphyrogenète, Géographie byzantine. Paris, 1981.
Hunger, H., O. Kresten. Das Register des Patriarchat von Konstantinopel. Wien, 1981.
Hynkova, H. Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jh als Quellen für Historische Geographie Bulgariens. S., 1973.
Iordanes, Romana et Getica. (Ed. Th. Mommsen). – MGH, AA, 5, 1, 1882.
Jenkins, R. H. Byzantium and Byzantinism. Cincinati, 1963.
Jireček, Heerstrasse = *Jireček, K.* Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel. Prague, 1877.
Jireček, K. Zum Namen Plovdin oder Plovdiv. – ASPh, 1892.
Karayanopoulos, J. Contribution au problème des thèmes byzantines. – In: L'héllenisme contemporaine, 2 série, 10, 1956.
Kissling, H. J. Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jh. Wiesbaden, 1956.
Koder, J. Der Lebensraum der Byzantiner. Wien, 1984.
Koledarov, P. More about the Name "Zagore". – BHR, 4, 1973.
Koledarov, Black Sea = *Koledarov, P.* West Black Sea Coast Ports in the Late Middle Ages (14th–16th Centuries) listed on the Nautical Charts. – Etudes Historiques, 5, 1970.
Konst. Phil. – Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarevic von *Konstantin den Pilosophen.* (Ed. M. Braun). Slavo–Oreintalia I. Wiesbaden, 1956.
Kourilas–Halkin, Deux vies = *Kourilas, E., F. Halkin.* Deux vies de Saint Maxime le Kausokalybe, ermite de Mont Athos (XIV s.). – An Boll, LIV, 1936.
Kresten, O. Die angeblichte "Metropolis" Agathopolis in 14 Jh. – REB, 38, 1980.
Laiou, A. Constantinople and the Latins. The Forreign Policy of Andronicus II, 1282–1328. Cambridge–Massachusetts, 1972.
Laiou, A. The Provisionning of Constantinopole during the winter 1306/1307. – Byzantion, 37, 1967.

Langdon, J. S. The Forgotten Byzantino–Bulgarian Assault and siege of Constaninople, 1235–1236, and the Breakup the *Entente cordiale* between John Ducas Vatatzes and John Assen in 1236 to the Genesis of the Hohenstaufen–Vatatzes Alliance of 1242.– Βυζαντινά καί Μεταβυζαντινά, Malibu, 1985.

Laurent, V. Documents de sigilographie byzantine. La collection Orghidan. Paris, 1952.

Laurent, V. La vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa. Bruxelles, 1956.

Laurent, Bulletin = *Laurent, V.* Bulletin de sigilographie byzantine. – Byzantion, 5, 1929; Byzantion, 6, 1931.

Laurent, Corpus = *Laurent, V.* Le corpus des sceaux de l'Empire byzantine: L'église, 1–3. Paris, 1963–1972.

Lauro Quirini Umanista, Relationes. (Ed. A. Pertussi etc.). Firenze, 1977.

Lemerle, Cinq études = *Lemerle, P.* Cinq études sur le XII siècle byzantin. Paris, 1977.

Lemerle, Aydin = *Lemerle, P.* L'émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur "La geste d'Umur Pacha". Paris, 1957.

Lemerle, P. Philippes et la Macedoine Orientale a l'époque chretienne et byzantine. Paris, 1945.

Leo Diac. = *Leonis Diaconi* Caloensis Historiae libri decem de vellitatione bellica Nicephori Augusti. (Ed. C. Hase). Bonn, 1828.

Leo Gramm.= *Leonis Gramatici* Chronographia. (Ed I. Bekker). Bonn, 1848.

Leunclavius = *Ioannis Leunclavius.* Annales sultanorum othmanidarum a turcis sua lingua scripti. Venetiis, 1729.

Lilie, R.–J. Thrakien und Thrakesion. – JÖB, 26, 1977.

Litavrin, G. Le problème de la symbiose dans les états latins sur la territoire de Byzance. – In: Actes du XV Congrès des études byzantines. Athènes, 1976.

Loenertz, R. Ordre et désordre dans les mémoires de Jean Cantacuzène. – REB, 22, 1961.

M. Philae = *Manuelis Philae* Carmina. (Ed. E. Miller). Paris, 1854.

Mansi = *Mansi, J. D.* Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. Florenz, 1769.

Marino Sanuto Torsello, Liber secretorum fidelium crucis. (Ed. Bongard). Hannoviae, 1611.

Matkovič, P. Reisen durch die Balkanhalbinsel während des Mittelalters. Wien, 1880.

Meyendorff, J. Introduction a l'études de Grégoire Palamas. Paris, 1959.

Michel Italikos, Lettres et discoures. (Ed. P. Gautier). Paris.

MM, I–VI = *Mikloschich, F., J. Müller.* Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I–VI. Wien, 1860–1890.

Mihailov, G. Sur le nom d'Hemus. – Orpheus, 1992, No 2.

Motzo, Compasso = *Motzo, L.* Il Compasso di navigare. Cagliari, 1947.
Mouskès = *Philippes Mouskès*, Chronique rimée. (Ed. B. de Reiffenberg). Bruxelles, 1836.
Muntaner = *Ramon Muntaner*, Cronica. (Ed. M. Gusta). Barcelona, 1979.
Niceph. Bryennii = *Nicephori Bryennii* Historiarum libri IV. (Ed. A. Meineke). Bonn, 1836.
Niceph. = *Nicephori archiepeiscopi* Consatinopolitani opuscula historica. (Ed. C. de Boor). Lipsiae, 1880.
Nicetas Choniates, Orationes et epistulae, rec. I. van Dietten, Berolini et Novi Eboraci, 1972.
Nicetas = *Nicetae Choniatae* Historia. (Ed. J.–I. van Dieten). New York, 1975.
Nicol, D. M. The Despotate of Epirus. Oxford, 1957.
Nicolaus I Papa, Responsa ad consulta Bulgarorum. (Ed. D. Detschew). Serdicae, 1939.
Nikov, P. Die Stadt und das Gebiet von Krn–Krounos in den Byzantinsch-bulgarischen Beziehungen. – In: Atti di V congresso di Studi bizantini. Roma, 1939.
Nystazopoulou-Pelekides, M. Venise et la Mer Noire au XI–XV s. – Thesaurismata, 5, 1970.
Odonis = *Odonis de Dedogilo*, Liber de via Sancti Sepulcri. (Ed. G. Weitz). – MGH, SS, XXVI.
Oikonomides, N. La décompositon de l'Empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée à propos de "Partitio imperiae Romaniae". – In: Actes de XV Congrès des études byzantines. Athènes, 1976.
Oikonomides, N. A collection of Dated ByzantineLead Seals, Wash.D.C. Dumbarton Oaks, 1986.
Oikonomides, Listes = *Oikonomides, N.* Les listes de préséance byzantines dès IX et X s. Paris, 1972.
Ostrogorsky, G. Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages. – In: Cambridge Economic History. London, 1966.
Ottonis Frisigensis = *Ottonis Frisigensis* Gesta Friderici I imperatoris. (Ed. G. Waitz). – MGH, SS, 20.
Pachym.= *Georgii Pachymeris* De Michaele et Andronico Palaelogis libri tredecim. (Ed. I. Bekker). Bonn, 1835.
Papadopulos, J. B. Un acte officielle du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Speleotissa près de Melenikon. – СпБАН, 45, 1933.
Pegolotti = *Pegolotti, F.* La prattica della mercatura. Cambridge–Massachousetts. 1936.
Petit, L. Typicon de monastère de la Kosmosotira près d' Aenos. – ИРАИК, 13, 1908.
Pistarino, G. All origine dei rapporti bulgaro-genovesi (1281–1290). – In: Genova e la Bulgaria nel medioevo. Genova, 1984.

Pistarino, G. Genova e Genovesi nel Mar Nero (XII–XV). – In: Bulgaria Pontica Medii aevi, 1998, No 2.
Plinius Secundus, Naturalis Historia. (Ed. C. Meyendorf). Lipsiae, 1906.
Procop.= Procopius Caesariensis, Opera minora. (Ed. J. Haury). Leipzig, 1964.
Ricardus Londoniensis = Ricardus Londoniensis, Ex itinerario perigrinorum. (Ed. W. Stubbs). – MGH, SS, XXVIII.
Robert de Clari = Robert de Clari, La conquête de Constantinople. (Ed. Ph. Lauer). Paris, 1924.
Robertus Canonicus, Chronicon. – MGH, SS, XXVI.
Runciman, S. The First Bulgarian Empire. London, 1930.
Schlumberger, Sigilographie = *Schlumberger, G.* Sigilographie de l'Empire byzantin. Paris, 1884.
Schramm, Eroberer = *Schramm, G.* Eroberer und Eingesessene. Geographischen Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im Ersten jahrtausend n. Chr. Stuttgart, 1981.
Schreiner, P. Städte und Wegwnetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates. – In: Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident. Wien, 1986.
Schreiner, Kleinchroniken = *Schreiner, P.* Die Byzantinischen Kleinchroniken. I–III, Wien, 1975.
Script. Incert. = *Cecaumeni* Strategicon et *Incerti Scriptoris* de officiis regis libellus. (Ed. V. Wassiliewsky–V. Jernstedt). Petropoli, 1896.
Scyl.= Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. (Ed. I. Thurn). Berlin–New York, 1973.
Shboul, A. M. H. Al'Mas'udi and his World. London, 1979.
Simocatta = Theophylacti Simocattae Historiae. (Ed. C. de Boor). Lipsiae, 1887.
Soustal, P. Bemerkungen zur byzantinisch-bulgarischen Grenze im 9 Jh. – In: Mitteilungen des Bulgarischen Forschungeninstitutes in Österreich, 1986.
Soustal, Thrakien = *Soustal, P.* Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimimontos). – TIB 6, Wien, 1991.
Spisarevska, I. Le réseau routier entre Adriatique et la Mer Noire dans le cadre des échanges commerciaux des territoires au XV–XVI s. – Etudes historique, 9, 1979.
St. Byz.= Stephani Byzantini Ethnicorum quae supersunt. (Ed. A. Meineke). Graz, 1958.
Strabo= Strabonis Geographica. (Ed. A. Meineke). Lipsiae, 1915.
Tăpkova-Zaimova, V. "Grecs" et "Romains" dans la litterature bulgare (conscience d'une realité medievale).– Etudes Balcaniques, 1, 1984.
Tăpkova-Zaimova, V. L'idée byzantine de l'unité du monde et l'Etat bulgare. – AISEE, 3, 1969.

Tăpkova-Zaimova, V. Noms des lieux bulgares dans un itineraire brugeois de XIV s. – Onomastica, 6, 1960.
Tăpkova-Zaimova, V. Les voies romaines dans les régions bulgares à l'époque médievale. – AAPh, Studia historica et philologica. S., 1961.
Theodore Daphnopates = J. Darrouzès–L. Westernik. Theodore Daphnopates, Correspondence. Paris, 1978.
Theodori Ducae Lascaris Epistolae. (Ed. N. Festa). Firenze, 1898.
Theoph. Cont. = Theopanis Continuatus etc. (Ed. I. Bekker). Bonn, 1883.
Theoph. = Theophanis Chronographia. (Ed. C. de Boor). Lipsiae, 1883.
Thiriet, F. La Romanie vénitienne et exploitation du domain colonial vénitien. Paris, 1959.
Thomas, G. Diplomatarium Veneto–Levantinum, I–II, Venedig, 1876.
Todorova, E. The Black Sea Interests of the Italians on the Bulgarian Ports (XIIIth–XVth Centuries). – BBulg, 1981, No 7.
Tomaschek, W. Die Alter Thraker. Wien, 1980.
Tomaschek, W. Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. Wien, 1887.
TT, I–II = *Thomas, G., T. Tafel.* Urkunden zur ältern Handels und Stadtgeschichte der Republik Venedig, I–III. Amsterdam, 1964.
Valencienne = Henri de Valencienne, Histoire de l'empereur Henri de Constantimmes. (Ed. Natalis de Wailly). Paris, 1882.
Velkova, Z. Die Namen Plovdiv im Laufe der Jahrhunderte, Pulpudeva, 1, 1976.
Villehardouin = Geoffroi de Villehardouin, La conquête de Constantinople. (Ed. E. Faral). Paris, 1961.
Vita Euthymi Patriarcha Constantinopolitani. (Ed. C. de Boor). Berolini, 1888.
Vita Evaresti = Ch. van der Vorst, La vie de Saint Evareste, higoumène à Constantinople. – An Boll., 41, 1923.
Vita Mariae Iunioris, ASS Novembris, IV, Bruxellis, 1925.
Vita Maximi Confessoris, Migne, PGr, XC *Vogiatzis, G.* Die Anfänge der Türkenherschaft in Thrakien und die ersten Niederlassungen. Dissertation. Wien, 1987.
Willermus Tyrensis = Willermus Tyrensis, Historia in partibus transmarinris gestarum. RHC, Historiens Occidenteaux, Paris, 1884.
Winnifrith, T. J. The Vlachs. The Histoery of a Balkan People. London, 1987.
Zachariadou, E. The Conquest of Adrianople by the Turks. – Studi Veneziani, 12, 1972.
Zacos = Zacos, G. Byzantine Lead Seals, II, Bern, 1984.
Zacos–Veglery = Zacos, G., A. Veglery. Byzantine Lead Seals, I, Basel, 1972.

Ἀδαμαντίου, Θράκη = Ἀδαμανδίου, Ἀ. Αἱ γεωγραφκαὶ περιπετίαι τοῦ ὀνόματος Θράκη. – Θρακικά, 1, 1928.
Ἀμάντου, Κ. Ρωμανία. – Ἑλλινικά, 6, 1933.

'Αμάντου, Κ. Γλωσσικά μελετήματα. Σύμμεικτα, Αθῆναι, 1964.
'Αμάντου, Κ. Ζυγός. – 'Ελληνικά, 11, 1936.
'Αμάντου, Κ. Παρατηρησείς τινες εἰς τήν μεσαιωνικήν γεωγραφίαν. – ΕΕΒΣ, 1, 1924.
'Αξιωτίδης, Ί. 'Η 'Αδριανούπολις ἀπὸ τῶν ἀρχαιωτάτων χρόνων μέχρι τὸν 1922. Θεσσαλονίκη, 1946.
'Αποστολίδης, Ρομανία-Ζαγορᾶ = 'Αποστολίδης, Κ. Ρωμανία-Ζαγορᾶ καὶ τά τῆς Θράκης ὅρια ἐπὶ τῆς βυζαντιακῆς αὐωκρατορίας. – ΑΘΛΓΘ, 8, 1942.
'Αποστολίδης, Κ. Περὶ τῆς Φιλιππουπόλεως. – Θρακικά, 1, 1928.
Βλάχος, Φιλιππούπολις = Βλάχος, Θ. 'Η ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως κατὰ τήν βυζαντινήν περίοδον. Θεσσαλονίκη, 1972.
Γεσμίδης, 'Α. 'Η 'Αγαθόπολις καὶ ἡ περιοχῆ τῆς. – Θρακικά, 46, 1972–1973.
Γεωργάντζης, Π. Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Ξάνθης. Ξάνθη, 1974.
Γουναρίδης, "Α. Οἱ πολιτικὲς προϋπόθησεις γία τήν ἀντίστασην στοὺς Λατίνους τό 1204. Σύμμεικτα, 1983.
Γρηγορίου, Θεμ. θεσμός = Γρηγορίου- 'Ιωαννίδου, Μ. Παρακμή καὶ πτώση τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ. Θεσσαλονίκη, 1985.
Διαμαντοπονλος, 'Α. Κατάλογος ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν 'Αγχιάλου. – Θρακικά, 9, 1937.
Ζαγκλῆ, Δ. 'Αχελῶος. – ΑΘΛΓΘ, 36, 1973.
Ζακυθηνός, Μελέται = Ζακυθηνός, Δ. Μελέται τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ ἐπαρχικῆς διοικήσεως ἐν τῶ βυζαντινῶ κράτει. – ΕΕΒΣ, 17, 1941; 18, 1948; 19, 1949; 21, 1951; 22, 1952; 25, 1955.
Θεωχαρίδης, Γ. Μόρουνατζ τὸ δῆθην σλαβικὸν ὄνομα τῆς Καβάλας. – Μακεδονικά, 6, 1964–1965.
Καρρές, Θ. Σχέσεις Βυζαντίου καὶ Βουλγαρίας στήν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ Α' Ραγγαβέ. – Βυζαντινά, 2, 1970.
Καραγιαννόπουλος, Ί. Βυζαντινά σύμμεικτα. – Βυζαντινά, 5, 1973.
Κυριακίδου, Σ. 'Η Θράκη κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. – ΑΘΛΓΘ, 11, 1948.
Κωνσταντινίδης, Μ. 'Η 'Αγχίαλος. – ΑΘΛΓΘ, 19, 1954.
Λαμπουσιάδης, Γ. "Απρος-Κερμιέν. – Θρακικά, 2, 1929.
Λαμπουσιάδης, Γ. 'Η Βίζυη. – Θρακικά, 9, 1939.
Μαυρομάτης, Β. 'Αγχίαλος, 'Αχελῶ, 'Αγχιολού. – Θρακικά, 18, 1953.
Παπαζώτος, Θ. Προανασκαφικὲς ἐρευνὲς στὸ Παπίκιον ὄρος. – Θρακική 'Επιτηρίς, 1, 1980.
Ροδοπίνος, Ν. "Ολιγα περὶ τῆς μητροπόλεως Λιτίτζης. – Θρακικά, 12, 1939.
Σαμοθράκης, 'Α. "Εβρος ποταμός. – Θρακικά, 13, 1940.

Σαμοθράκης, Λεξικόν = *Σαμοθράκης*, *Ἀ.* Λεξικὸν γεωγραφικὸν καὶ ἱστορικὸν Θράκης, Ἀθῆναι, 1963.
Σαμοθράκης, *Ἀ.* Ἀγαθονικεία. – ΑΘΛΓΘ, 2, 1936.
Σαββίδης, *Ἀ.* Οἱ Κομάνοι (Κουμάνοι) καὶ τὸ Βυζάντιο. – Βυζαντινά, 13, 1985.
Σταμούλης, Συμβολή = *Σταμούλης*, *Σ.* Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐκκλησιῶν Θράκης. – Θρακικά, 14, 1940.
Τζαμῆς, Φιλόθεος = *Τζαμῆς*, *Δ.* Φιλοθεος Κόκκινος, ἁγιογραφικά ἔργα. Θεσσαλονίκη, 1984.
Τζουκαλᾶς, Φιλιππόπολις = *Τζουκαλᾶς*, *Γ.* Ἱστοριογραφική περιγραφῆ Φιλιππουπόλεως. Βιέννη, 1851.
Χριστφυλοπούλου, *Ἐ.* Βυζαντινὰ Μακεδονία. – Βυζαντινά, 12, 1983.
Χατζηγεωργίου, *Π.* Ἡ Ἀγαθόπολις τῆς Βορείας Θράκης. – ΑΘΛΓΘ, 29, 1963.

КАРТА
НА
ЛОКАЛИЗИРАНИТЕ ТОПОНИМИ

Твърдица
Крън
Мъглиж
Ямбол
Копсис
Петрич
Ряхово
Берое
Диоклецианопол
Стопонион
Филипопол
Константия
Клокотница
Макроливада
Перущица
Баткун
Агатоники
Цепена
Кричим
Устина
Степимахос
Ефрем
Адрианопол
Воден
Перперакион
Лютица
Подвис
Димотика
Комотини
Ксанти
Кавала
Енос
ЕГЕЙСКО МОРЕ

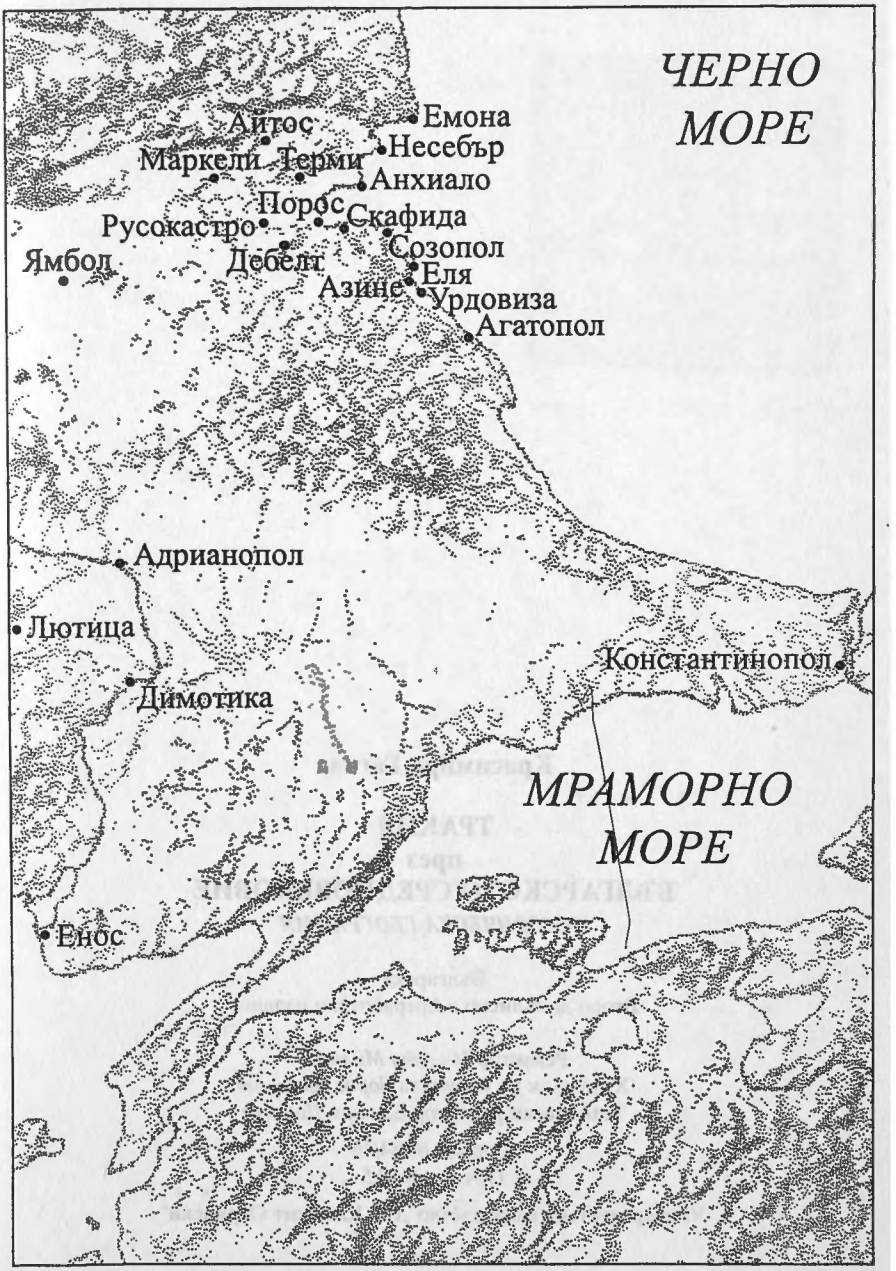
ЧЕРНО
МОРЕ
Айтос
Емона
Несебър
Маркели
Термя
Анхиало
Порос
Скафида
Русокастро
Созопол
Ямбол
Дебелт
Еля
Азине
Урдовиза
Агатопол
Адрианопол
Лютица
Константинопол
Димотика
МРАМОРНО
МОРЕ
Енос

Красимира Гагова

ТРАКИЯ
през
БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ
ИСТОРИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ

Българска
Второ допълнено и преработено издание

Редактор *Милета Милчева*
Художник на корицата *Борис Драголов*
Технически редактор *Емилия Дончева*

Формат 60/84/16
Печ. коли 22,5

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

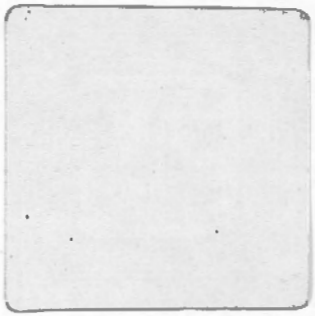

„Пространството е не само днешната действителност, но и в много отношения – и вчерашната. Зад съвременните пейзажи се подават, възкръсват хоризонтите на миналото: земята подобно на човешката кожа е обречена да запазва следите от старите рани...

Географията, която се занимава и с настоящето, и с миналото, осветява и обяснява както едното, така и другото. Земя, среда, обкръжение, екосистема – всичките тези термини обозначават нейното присъствие в науката, нейните уроци, не по-малко поучителни от най-ценните архивни документи."

Фернан Бродел

ISBN 954-07-1647-0